

65 5273

9053

А.С.Філіпенко

Підручник

МІЖНАРОДНІ
ЕКОНОМІЧНІ
ВІДНОСИНИ

ІСТОРІЯ

Розділ I

ОБМІН І ТОРГІВЛЯ В ДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ

Розділ II

МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ АНТИЧНОСТІ

Розділ III

МІЖНАРОДНІ ГОСПОДАРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ЧАСІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розділ IV

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Розділ V

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Розділ VI

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ СУЧАСНОСТІ

А.С. Філіпенко

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРІЯ

Затверджено Міністерством освіти і науки України
Підручник для студентів економічних спеціальностей
вищих навчальних закладів

Київ
«Либідь»
2006

ББК 65.5я73
Ф53

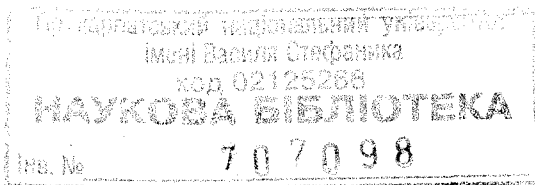
Рецензенти:

*В.С.Будкін, д-р екон. наук, проф.,
Ю.В.Павленко, д-р філос. наук, канд. іст. наук,
В.А.Рубель, д-р іст. наук, проф.*

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-2293 від 21.10.2005 р.)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Головна редакція літератури з гуманітарних наук
Головний редактор *С. В. Головка*
Редактор *О. Н. Вітрученко*

ЗМІСТ

ВСТУП	10
<hr/>	
РОЗДІЛ I. ОБМІН І ТОРГІВЛЯ В ДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ	
<hr/>	
<i>Загальна характеристика епохи</i>	16
ГЛАВА 1. МІЖОБЩИННИЙ ТА МІЖПЛЕМІННИЙ ОБМІН	20
ГЛАВА 2. МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ	30
Месопотамія	30
Єгипет	36
Індія	39
Китай	40
Ольмеки. Майя	44
ГЛАВА 3. ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ СУСПІЛЬСТВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	48
<hr/>	
РОЗДІЛ II. МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ АНТИЧНОСТІ	
<hr/>	
<i>Загальна характеристика епохи</i>	54
ГЛАВА 4. СИСТЕМА АНТИЧНОЇ ТОРГІВЛІ	56
ГЛАВА 5. ОСНОВНІ ТОРГОВЕЛЬНІ ЦЕНТРИ АНТИЧНОГО СВІТУ	63
Фінікія	63
Греція	66
Рим	78

ГЛАВА 6. ОСОБЛИВОСТІ АНТИЧНОЇ ТОРГІВЛІ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	91
Торгівля Степової Скіфії	91
Зародження товарно-грошових відносин у зонах Північного Причорномор'я	96
Сармати	96

РОЗДІЛ III. МІЖНАРОДНІ ГОСПОДАРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ЧАСІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Загальна характеристика епохи</i>	102
ГЛАВА 7. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТОРГІВЛІ	106
Географія і структура товарообміну	106
Торговельні шляхи	112
Головні осередки європейської торгівлі	115
Ганзейська торгівля	116
Торгівля між Північчю і Півднем Європи	121
Торгівля Північної Європи	122
Хрестові походи і відродження торгівлі	124
Візантійська торгівля	125
Торговельні відносини Східної Європи	130
Середньовічні ярмарки	133
ГЛАВА 8. КРОС-КУЛЬТУРНИЙ ТОВАРООБМІН. КОМЕРЦІЙНА РЕВОЛЮЦІЯ	140
Комерційна революція в Китаї	140
Афро-азійська торговельна система	143
Світ південних морів	145
Самарканд і центральноазійська караванна торгівля	146
Караванна торгівля в Сахарі	147
Східноафриканські міста-держави	149
Торгівля імперії Малі в Західній Африці	149
Південно-Східна Азія	150
Аравійський півострів	155
ГЛАВА 9. МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ	160

РОЗДІЛ IV. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

<i>Загальна характеристика епохи</i>	174
ГЛАВА 10. ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ	179
Динаміка і структура торгівлі	179

Міжконтинентальна торгівля	183
Работоргівля	185
Організація торгівлі	192
Революція цін	195
Конкуренція в міжнародній торгівлі	197
ГЛАВА 11. МІЖНАРОДНИЙ РУХ КАПІТАЛУ	205
Напрями іноземного інвестування	205
Зміни в географічному розподілі інвестицій	210
ГЛАВА 12. МІЖНАРОДНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ	221
Причини і джерела міграції праці	221
Основні міграційні хвилі	224
Європейська еміграція	226
Міжнародні імміграційні потоки	229
ГЛАВА 13. МІЖНАРОДНІ МОНЕТАРНІ ВІДНОСИНИ	234
Монетарні відносини епохи меркантилізму	234
Міжнародні валютні стандарти до 1870 року	236
Запровадження золотого стандарту	238
Поширення золотого стандарту	238
Механізм золотого стандарту	241
ГЛАВА 14. ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ	248
Міжнародні торговельні зв'язки Запорозької Січі	248
Гетьманська держава і Галичина. Особливості торгівлі в індустріальну епоху	256

РОЗДІЛ V. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

<i>Загальна характеристика епохи</i>	268
ГЛАВА 15. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ	270
Напрями світової торгівлі	270
Географічні та структурні зміни у світовій торгівлі	273
Причини і фактори скорочення обсягів торгівлі	277
Валютно-фінансові відносини	278
Іноземні інвестиції	282

ГЛАВА 16. МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	287
Особливості післявоєнної торгівлі	287
План Маршалла	289
Ціни та умови торгівлі	291
ГЛАВА 17. МІЖНАРОДНА ВАЛЮТНА СИСТЕМА	299
Міжнародний Валютний Фонд (МВФ)	299
Резервна роль долара США	304
Валютна криза кінця 1960-х років	306
Міжнародна валютна криза 1971 року	307
Ямайська валютна система	309
ГЛАВА 18. МІЖНАРОДНИЙ РУХ ФАКТОРІВ ВИРОБНИЦТВА У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	314
Міжнародні потоки капіталу	314
Міжнародна міграція робочої сили	323

РОЗДІЛ VI. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ СУЧАСНОСТІ

<i>Загальна характеристика епохи</i>	334
ГЛАВА 19. ОСОБЛИВОСТІ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН	339
Міжнародна торгівля	339
Міжнародні інвестиції	343
Міграція робочої сили	350
ГЛАВА 20. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ	356
Світогосподарські пріоритети України	356
Система зовнішньоекономічних зв'язків України	362
Предметно-іменний покажчик	373
Brief contents	385
Contents	386

*Присвячується викладачам
і студентам Інституту міжнародних
відносин Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка*

ВСТУП

На початку третього тисячоліття помітно зростає значення міжнародних економічних зв'язків у господарському розвитку окремих держав. Визначальними чинниками цього всесвітньо-історичного процесу є широка інтернаціоналізація виробництва та обміну, всього економічного і духовного життя людства; науково-технологічна революція, яка втягує всі без винятку країни в систему всесвітнього поділу праці; глобальні проблеми сучасності, що детермінують необхідність об'єднання зусиль світового співтовариства для їх розв'язання тощо.

Колосальні зрушення, що відбуваються у сучасному соціально-політичному й економічному житті, свідчать про створення необхідних передумов для переходу людства в нову епоху свого розвитку, характерними ознаками якої є посилення економічної єдності світу, формування глобального світогляду, пріоритет загальнолюдських інтересів і цінностей при вирішенні назрілих проблем.

Водночас збільшується загроза подальшому існуванню людства як біологічного виду внаслідок ядерної чи екологічної катастроф, тобто проблема його виживання набуває абсолютно домінантного характеру і їй немає і не може бути жодних альтернатив.

Міжнародні економічні відносини стають нині невід'ємною складовою національного господарського поступу. Вони дедалі більшою мірою визначають темпи і пропорції сучасного виробництва, закономірності науково-технічного прогресу, формують обличчя економіки XXI ст. Найхарактерніші її ознаки полягають у тому, що індустріальний тип економічного розвитку вичерпує свої можливості. Надмірне і безсистемне використання природних ресурсів може мати катастрофічні наслідки для всього людства. До того ж індустріальна модель уже постала перед проблемою вичерпання природних ресурсів, спричиненою екстенсивним розширенням виробництва.

Все це детермінує пошук принципово нових форм економічного життя, що передбачають дематеріалізацію виробництва, його мініатюризацію, нові способи організації та суспіль-

ного поділу праці, а також формування ноосферної економіки*, що базуватиметься переважно на використанні інтелектуального потенціалу людини. Дедалі більшого розмаху набуватиме космічне виробництво.

Ноосферно-космічна економіка** третього тисячоліття означатиме глибоку інтеграцію національних господарств у систему єдиного світового поділу праці, в цілісне світове господарство. Якісно нові продуктивні сили набуватимуть характеру світових, а весь процес економічного розвитку підлягатиме загальнопланетарним, загальноцивілізаційним закономірностям. Усе це сприятиме взаємодії, взаємопроникненню національних і міжнародних економічних відносин, формуванню глобальної структури, що базуватиметься на принципово новій науковій парадигмі, контури якої можуть бути окреслені лише на основі глибокого вивчення найсуттєвіших тенденцій і закономірностей розвитку світової економіки та світогосподарських зв'язків.

Міжнародні економічні відносини досліджуються як цілісна система і розглядаються одночасно в декількох площинах.

По-перше, виявляються найзагальніші закономірності універсального характеру, що відображають історичний генезис і структуру світового господарства, його функціонування за нинішніх умов як цілісної системи на основі широкої взаємодії ендегенних та екзогенних факторів. На сучасному етапі світове господарство постає у вигляді поліосновної гетерогенної системи, що синтезує всю різноманітність економічних відносин між державами і народами, іншими суб'єктами міжнародного економічного співробітництва за умов швидкоплинної та широкомасштабної науково-технічної революції.

По-друге, визначаються форми прояву цих закономірностей на різних історичних етапах у цивілізаційному, регіональному і трансконтинентальному вимірах, що значно конкретизує предмет і метод дослідження міжнародних економічних відносин.

По-третє, міжнародні господарські зв'язки розглядаються в контексті створення адекватного інституціонального механізму регулювання й управління ними на національному та інтернаціональному рівнях.

Економічні механізми та юридичні норми мають забезпечити оптимальне функціонування світового господарства, усіх його ланок та елементів. Поряд із національними дедалі більшого значення набувають міжнародні інституції, насамперед, системи Організації Об'єднаних Націй, міжнародні банківські та кредитно-фінансові установи, а також регіональні органи управління великими виробничо-економічними системами.

* Ноос (грец.) — розум.

** Основи вчення про ноосферно-космічну цивілізацію сформульовані у працях В.І.Вернадського, Т. де Шардена, К.Е.Цюлковського та інших видатних учених.

Розгалужена ієрархічна структура світового господарства віддзеркалює складну сукупність відносин, що мають характер субстанціальних при формуванні та розвитку цієї системи. Важливим чинником формування структури світового господарства і міжнародних економічних відносин є суперечлива система економічних інтересів, взаємодія яких уособлює різноманітні потреби окремих країн, підприємств і організацій, міждержавних та інших спільнот. Економічні інтереси виступають наймогутнішою рушійною силою розвитку, диверсифікації та удосконалення системи економічних відносин світового господарства.

Надзвичайно актуальною є проблема адаптації, пристосування міжнародних економічних відносин до потреб та інтересів держав, інтеграційних об'єднань тощо. Цей рівень аналізу зумовлений необхідністю урахування неповторної специфіки окремих країн і регіонів: рівня їхнього індустріального розвитку, національних, історичних та етнічних особливостей, природно-географічного середовища, місця у міжнародному поділі праці та ін. У цій сфері виразніше проявляється діалектика національного й інтернаціонального, взаємопроникнення внутрішніх і міжнародних економічних відносин.

Об'єктивність економічних відносин полягає в тому, що вони функціонально незалежні від своїх матеріальних носіїв і розвиваються як відособлена органічна система за своїми особливими, лише їм притаманними законами й закономірностями. Попри те, що міжнародні економічні відносини не належать безпосередньо до матеріальних утворень і не виражають їхніх властивостей, вони тісно взаємодіють із матеріально-речовими елементами виробництва, змінюються під їхнім впливом не тільки у формах прояву, а й у самій сутності.

У процесі консолідації єдиного світового господарства зростає необхідність забезпечення його економічної рівноваги, тобто збалансованого розвитку й формування важливих макроекономічних пропорцій: між матеріально-речовинною і вартісною частинами валового внутрішнього продукту світу; попитом і пропозицією, або ж кількістю товарів і послуг, що поставляються виробниками на світовий ринок, і купівельною спроможністю споживачів; сумою цін світової торгівлі і кількістю міжнародних ліквідних засобів.

У запропонованому увазі читача підручнику простежується генезис сучасних міжнародних економічних відносин. Ретроспективний погляд у глибини історії не може розцінюватися як суто академічний інтерес. Нині, коли Україна повертається у лоно світової цивілізації, надзвичайно важливим є урахування здобутків економічних стосунків, що склалися між різними людськими спільнотами упродовж тисячоліть. Ще за сивої давнини господарські контакти були не лише засобом обміну надлишками продуктів, а й важливим каналом поширення матері-

альної та духовної культури, способом спілкування між народами і країнами.

Зародження елементарних форм міжнародної торгівлі відбулося в епоху переходу від привласнювальної до відтворювальної економіки, коли людина, пізнаючи довколишній світ, намагалася активно взаємодіяти з навколишнім середовищем.

Започаткована міжобщинним обміном, торгівля та інші форми господарської взаємодії розквітли у стародавніх цивілізаціях Межиріччя (Шумер, Месопотамія, Вавилонія), в Єгипті, Китаї, Індії, Стародавній Греції, Римській та Візантійській імперіях, у Київській Русі й на Запорозькій Січі.

І для нашого часу певний науковий і практичний інтерес становлять спеціалізація окремих країн і територій, кредитна, грошова і банківська системи давнини тощо. Переплавлені в історичних тиглях, ці економічні категорії й сьогодні відіграють активну роль у налагодженні та зміцненні світогосподарських зв'язків.

Таким чином, генетичні корені сучасних міжнародних економічних відносин сягають у глибоку давнину, що переконливо засвідчує безперервність і єдність всесвітньо-історичного процесу. Цим зумовлена необхідність використання багатющого історичного досвіду відповідно до нових соціально-економічних умов і реалій. Важливо також зазначити, що населення, яке мешкало на теренах сучасної України, вже за прадавніх часів обмінювалося здобутками матеріальної і духовної культури з іншими спільнотами. Торговельні та інші господарські стосунки притаманні автохтонному населенню України протягом усієї історії всесвітньої цивілізації. Територіально-господарський комплекс у його нинішніх межах завжди був однією з найактивніших, розвинутих складових світової спільноти.

Актуальність вивчення окресленого кола проблем в українських вищих навчальних закладах увиразнюється після набуття Україною незалежності та налагодження нею безпосередніх міжнародних контактів із багатьма зарубіжними державами. Ринкові реформи пов'язані з необхідністю якомога ширшого використання світогосподарських зв'язків, різностороннього досвіду, нагромадженого людством у раціональному використанні матеріальних, фінансових, трудових та інших ресурсів. Побудова в Україні відкритої економіки передбачає необхідність здійснення кардинальних змін у її структурі, господарському механізмі, організаційних інституціях відповідно до найважливіших тенденцій світового економічного розвитку.

Підручник підготовлено на основі матеріалів, зібраних автором під час наукового стажування в університетах Бельгії, Великобританії, Греції, Італії, Канади, Німеччини, Росії, США, Угорщини, Фінляндії, Франції, Швеції; у відповідних установах Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) та Європейського Союзу (ЄС).

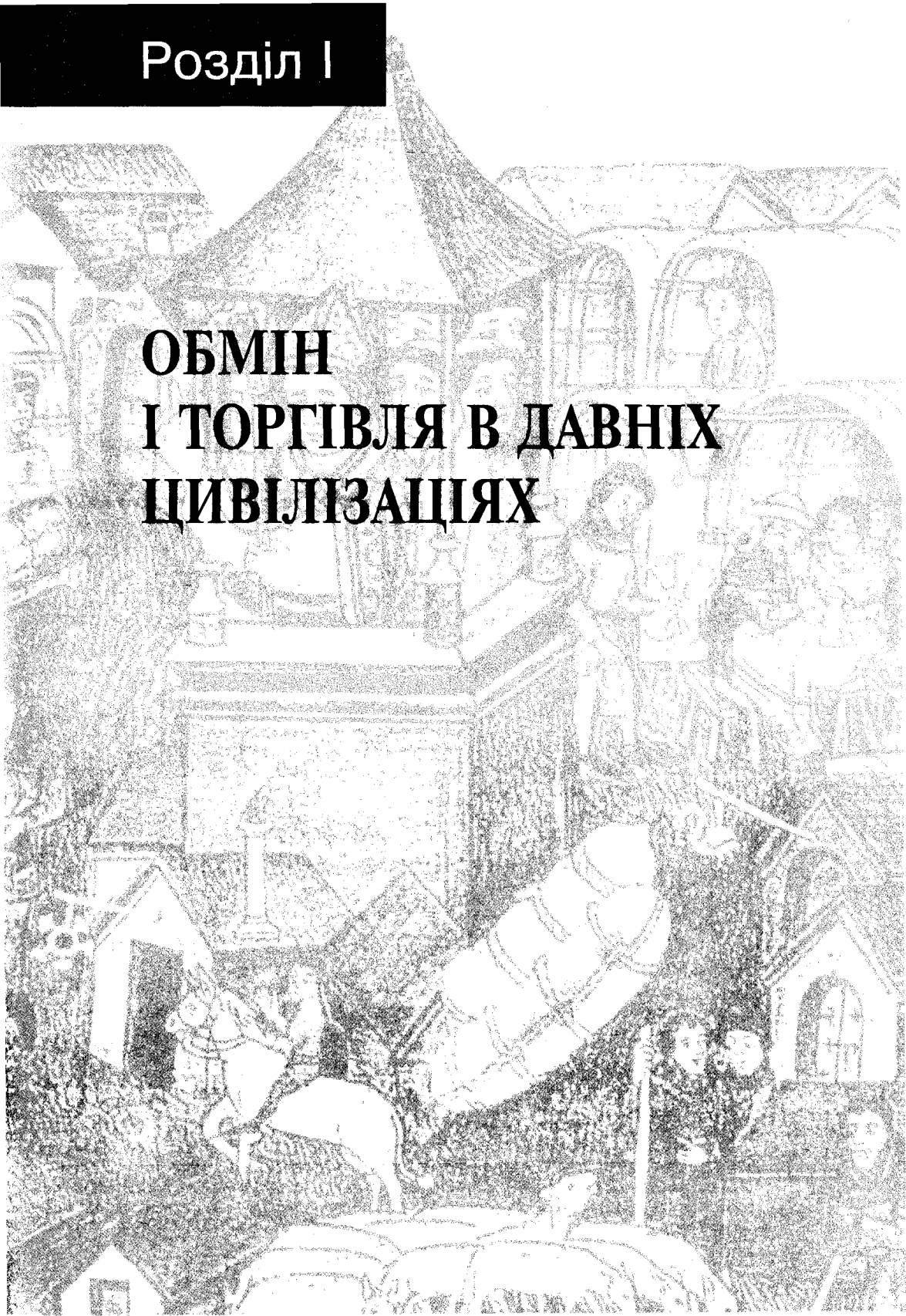
У процесі підготовки рукопису були ураховані поради й зауваження д-ра екон. наук, проф. В. С. Будкіна, д-ра філос. наук Ю. В. Павленка, д-ра іст. наук, проф. В. А. Рубеля, д-ра екон. наук, проф., акад. Академії наук Вищої школи України Г. Н. Климка, д-ра екон. наук, проф. Я. Б. Олійника, д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького, д-ра геогр. наук, проф. Б. П. Яценка, кандидатів екон. наук О. К. Єременка, О. В. Сніжко, І. В. Примаченко, М. В. Фостик, В. М. Вербенської. Це дало змогу суттєво підвищити науково-методичний рівень підручника, його методологічну цілісність та системну єдність, за що автор висловлює щирю подяку своїм шановним колегам.

Автор також вдячний співробітникам кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Тараса Шевченка М. М. Відякіній, А. О. Бабаку, О. В. Масловій, І. В. Сербіній, І. Я. Полевій, які здійснювали упорядкування окремих розділів, добір статистичної інформації, друкування тексту.

Висловлюючи щирю подяку моїм високоповажним колегам і співробітникам, всю відповідальність за можливі упущення, які є в роботі, автор цілком і повністю покладає на себе.

Розділ I

ОБМІН І ТОРГІВЛЯ В ДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕПОХИ

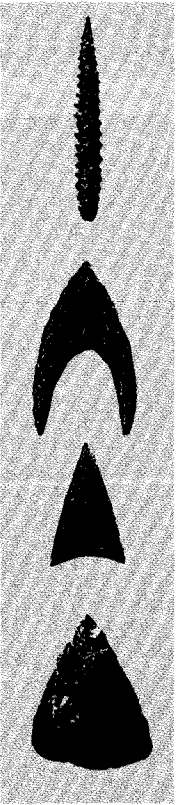

Рис. 1.1
Знаряддя
неоліту:
дротик,
гарпун,
наконечники
стріл

Виникнення і розвиток більш-менш сталих форм обміну і торгівлі пов'язують з неолітичним періодом людської історії*. Він дістав назву *новий кам'яний вік* (близько 8—3 тис. років до н.е.). Головним трансформаційним зрушенням історичного масштабу став перехід від привласнювального до відтворювального господарства. Його особливість полягає в тому, що на відміну від попередніх 30 тис. років історії людства, протягом яких воно використовувало лише дари навколишньої природи, люди, зрештою, навчилися обробляти землю, вирощувати хліб, розводити тварин. Усе це принципово видозмінювало весь їхній життєвий устрій, означало якісний стрибок у структурі соціальних і економічних відносин.

Цей процес розпочався в найбільш сприятливих кліматичних зонах Східної півкулі й був доволі тривалим.

Першою злаковою культурою, яку люди почали використовувати спочатку в дикорослому вигляді, а потім і сіяти, був *ячмінь*, який проростав у нагір'ях Малої Азії, Палестини, Іраку, Південної Туркменії, в Побужжі та Надпоріжжі сучасної України, а також у Північній Африці. Приблизно в той же період були одомашнені дикі тварини (коза, вівця, велика рогата худоба). Використовувалися кам'яні знаряддя праці: серпи, мотики, ножі. Виготовлявся глиняний посуд, розпочалося виробництво тканин.

Трохи пізніше такий рівень розвитку культури сягнув Центральної Америки й, можливо, Анд, Північно-Східної Азії та Китаю.

* Епізодичні, нерегулярні контакти між невеликими общинами відбувалися вже в період раннього та середнього палеоліту (900—40 тис. років тому). Зокрема, ашельці, які мешкали на території сучасної України, підтримували контакти з сусіднім населенням Кавказу та Західної Європи (Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних економічних відносин. К., 1992. С. 11). Очевидно, на тому етапі людської історії торговельний обмін здійснювався найімовірніше під впливом соціальних та релігійних, аніж суто економічних мотивів і чинників.

Рис. 1.2
Реконструйовані
ранні зернові з
печери
Сан Маркос у
селищі Техуаган
(Аргентина)

Таким чином, протягом відносно нетривалого періоду в 3—4 тис. років у історії людства відбулися набагато *радикальніші зміни*, аніж за попередні 250 тис. років:

- відтоді людина навчилася виробляти продукти харчування, котрі раніше вона змушена була збирати або добувати полюванням;
- вона стала вчитися зберігати продукти харчування, що, своєю чергою, дало можливість жити численнішими групами;
- аграрна революція сприяла розвитку креативної енергії людини: з'явилися нові, несільськогосподарські, ремесла;
- наступним етапом людського поступу стала низка відкриттів: основи механіки, текстильне виробництво, виготовлення плуга, пізніше — винахід колеса та поява металургії.

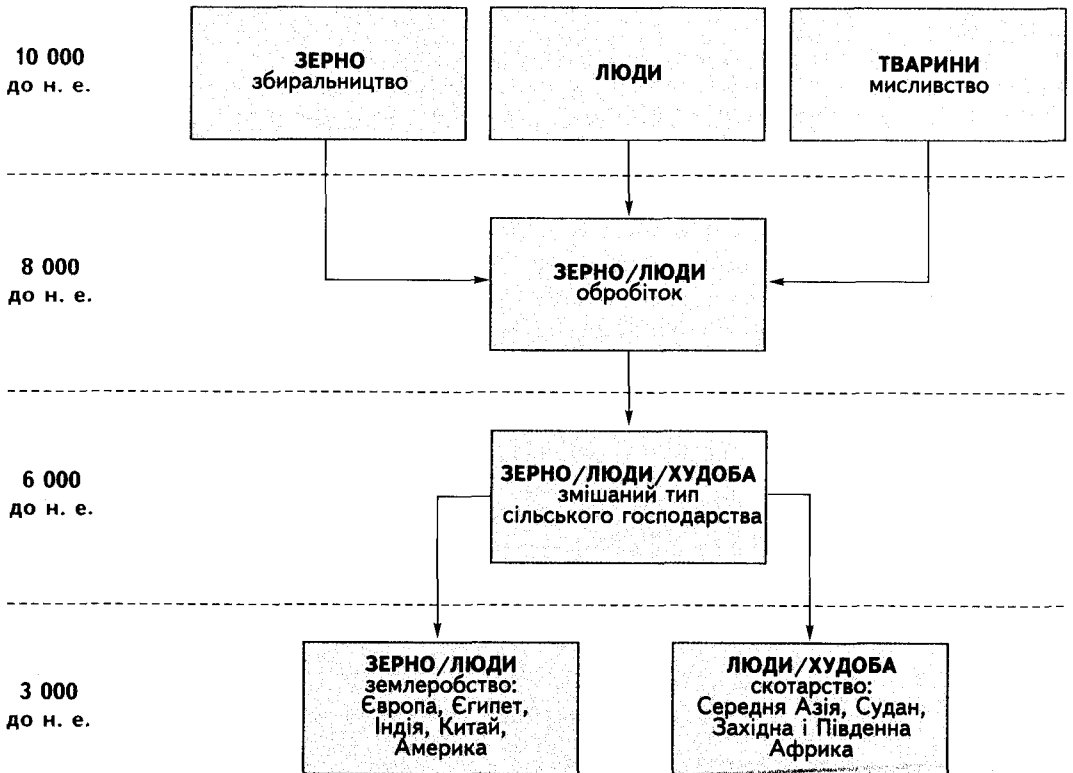

Рис. 1.3
Розвиток сільського господарства

Інститут історії та етнології
ім'я Василя Стефаника
код 02125206
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
707098
Ім. №

Внаслідок освоєння культури землеробства та одомашнення тварин почали формуватися родоплемінні групи. Більшість із них займалися землеробством, інші віддавали перевагу скотарству, що спонукало їх до постійного пошуку пасовищ і переміщення на інші території.

Виокремлення скотарів, спосіб життя яких набував кочового характеру, від землеробів, котрі працювали переважно на зрошуваних землях, є *першим великим поділом праці* в людському суспільстві, який, передусім, сприяв розвитку обміну продуктами праці між цими двома спільнотами на світанку історичного поступу.

Важливим чинником збільшення обміну стало зростання продуктивності землеробства за рахунок освоєння долин трьох великих річок Африки й Азії (VI—III тисячоліття до н.е.) — Нілу, Нижнього Євфрату та Інду.

Запровадження на зрошуваних землях плужної (поряд із мотичною) оранки з використанням ослів, а потім волів, як тяглової сили, сприяло удосконаленню техніки і технології обробки землі й давало можливість збирати десяти-, двадцятикратні й більші врожаї. А це, своєю чергою, створювало надлишок продукції для обміну, формування продовольчого резерву. Крім того, висока продуктивність землеробства сприяла вивільненню частини працівників для спеціалізованих ремесел: гончарного, ткацького, плетільного, каменерізного, кораблебудівного та ін.

Особливого значення в цей час набуло використання міді, що радикально вплинуло на всю систему ремісничього виробництва, яке також відділилося від землеробства, що ознаменувало *другий великий поділ праці*.

Таким чином, перший і другий великі поділи праці становили основу розвитку обміну й торгівлі у стародавньому світі*.

Крім того, однією з передумов розвитку обміну, яка існувала ще в період до неолітичної революції, була нерівномірність розміщення джерел сировини, що використовувалася для виготовлення примітивних засобів праці і предметів розкоші.

Для стародавніх цивілізацій були притаманними *три шляхи соціально-економічного розвитку*, які вирізнялися співвідношенням державного і общинно-приватного секторів.

У подальшому (I тисячоліття до н.е.) утвердилися два варіанти господарської еволюції, що зумовлювалося розвитком товарно-грошового господарства та міжнародного обміну:

■ перший із них трансформується у специфічний античний шлях розвитку внаслідок утворення особливої форми общинно-приват-

* Важливе значення для розвитку обміну мав поділ праці на внутрішньообщинному та міжобщинному рівні внаслідок виробничої спеціалізації та статево-вікових особливостей населення (Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ. К., 2002. С. 205).

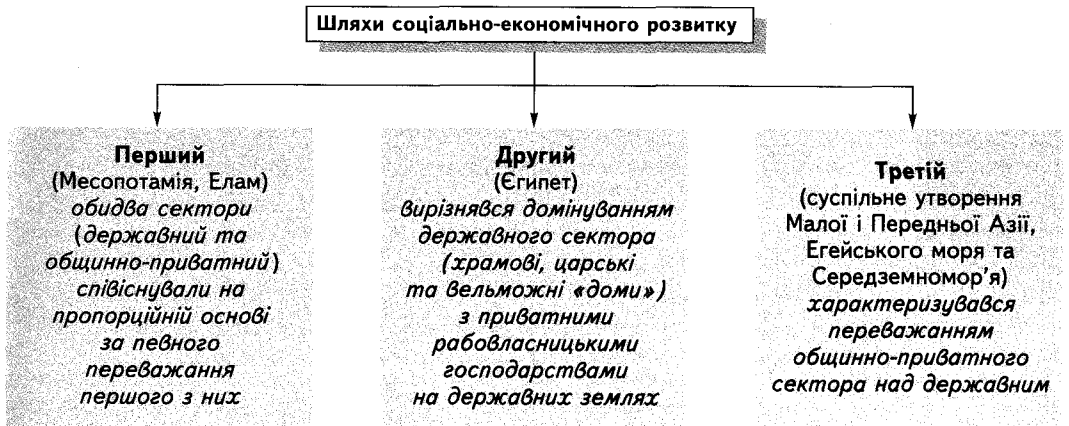

Рис. 1.4

Основи
господарського
устрою давніх
цивілізацій

ного сектора — полісної власності й витіснення державного сектора на другий план:

■ інший варіант мав прямо протилежну спрямованість і ґрунтувався виключно на державній формі власності.

Окремо слід сказати про суспільно-економічний устрій племен *Трипільської культури* (V—IV тисячоліття до н.е.), який багато в чому нагадував річкові цивілізації Азії, Близького Сходу та Африки. Поки що не доведено існування на той час у Дніпро-Дунайському межиріччі великих державних утворень, однак є підстави стверджувати про існування общинно-приватної власності як основи соціально-економічних відносин Трипільської цивілізації.

Зародки торгівлі з'явилися ще наприкінці пізнього палеоліту (X—IX тисячоліття до н.е.). Загальновідомим є той факт, що в первісному суспільстві кожна людина або родина могла сама забезпечувати свої скромні потреби. Проте з ускладненням рівня соціального розвитку суспільства, з появою надлишкового продукту робити це ставало дедалі менш доцільним. Унаслідок неолітичної (аграрної) революції окремі соціальні групи чи індивіди почали спеціалізуватися на виробництві певних продуктів, а інші отримували їх у процесі обміну.

Найзагальнішою основою раннього обміну став, очевидно, *перший великий поділ праці*, що відбувся після аграрної революції між пастухуванням і землеробством, між землеробами і пастухами. Землероби, у яких не було чи не вистачало власної худоби, намагалися отримати у скотарів м'ясо, молочні продукти, шкіри, вовну та, особливо, рогату худобу. Скотарі, своєю чергою, потребували землеробських продуктів для підтримання власної життєдіяльності. Крім того, і ті, й інші здійснювали інтенсивний обмін з носіями привласнювального господарства, яке ще також існувало в цей час і його представники отримували сільськогосподарську продукцію в обмін на “дари” лісу, моря тощо.

Другий великий поділ праці, що ознаменувався виділенням ремесла в окрему сферу людської діяльності, сприяв зростанню інтенсивності не лише міжобщинного, а й внутрішньообщинного обміну.

За стародавніх часів обмінні операції здійснювали самі виробники продукту, або ж *вожді племен*, чи *бігмени*, для яких посередництво в обміні й нагромадження обмінних еквівалентів було одним із важливих засобів піднесення власного престижу. Однак зростання обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі, розширення її соціальних і територіальних рамок, ускладнення механізмів здійснення позикових операцій, особливо в зовнішній сфері, сприяли формуванню особливого прошарку професійних чи напівпрофесійних торговців, що, власне, характеризувало *третій великий поділ праці*.

Спочатку обмін виник у міжобщинній формі, за якої групи людей забезпечували себе природними ресурсами, що були на їх-

ній території — цінними видами каменю чи дерева, мушлями, бурштином та ін. У цей час еквівалентний обмін ще не практикувався: здійснювався *обмін дарами*, чи *дарообмін*. Обмінюватися різноманітними продуктами могли як цілі общини, так і окремі люди. І в тому, і в іншому випадку існував певний ритуал, що супроводжувався забавами і бенкетами. Водночас побутовали й форми так званого “німого” обміну, який здійснювався або вперше, або ж між віддаленими одна від одної общинами. В такому випадку одна сторона залишала певну кількість предметів, інша забирала їх і залишала те, що могла дати взамін.

Якщо перша сторона вважала, що цього недостатньо, вона не брала залишене, і тоді інша сторона додавала ще якісь предмети.

Обмін дарунками існував як усередині общини, так і (причому, більшою мірою) за її межами. Він сприяв встановленню й розвитку шлюбних та інших соціальних зв'язків, зміцненню мирних стосунків, піднесенню авторитету общин та їхніх провідників. Особливе значення мав *дарообмін* із “переплатою”, намагання дати більше, ніж отримати, що призводило до нерівності статусів учасників обміну й підвищення, таким чином, престижу однієї із сторін. На цій основі формувалися спеціальні сектори престижної економіки, де вироблялися чи вирощувалися витончені види продукції з метою дістати перевагу в обмінних операціях.

Серед об'єктів торгівлі того часу слід згадати передусім *вироби з каменю* або з *ракушняка*, що виготовлялися із легкодоступних матеріалів. Під час розкопок археологічного шару епохи пізнього палеоліту ці матеріали було виявлено в місцях, розташованих за багато кілометрів від джерел їхнього видобування чи виробництва. Зокрема, в Південно-Західній Європі було знайдено морські мушлі далеко у глибині континенту.

Після появи поселень та активного розвитку землеробства більшість населення перейшла від рухомого до осілого способу життя. Саме необхідністю обміну різноманітними продуктами пояснюються регулярні подорожі на великі відстані. Хоча *ракушняк* та *обсидіан** — матеріали, що переважали в первісній торгівлі — здійснювали своєрідні подорожі ще й в епоху палеоліту.

Під час розкопок поселень, датованих цим періодом, чітко видно, що *ракушняк* був об'єктом торгівлі. Мушлі морського молюска *Dentalium*, зокрема, були виявлені в досить значних кількостях під час розкопок в Ізраїлі, де вони застосовувались як прикраси, однак їх поширення обмежувалося окремими містами. Всі мушлі походили з Середземного та з Червоного морів. Археологічні знахідки даного періоду засвідчують також наявність

* Обсидіан — скло вулканічного походження, чорна блискуча порода, з характерним раковистим зломом. Утворюється у процесі швидкого застигання гранітної магми. Використовується як сировина для виготовлення скловолкна (Оксфордская иллюстрированная энциклопедия. Т. 1. Физический мир / Пер. с англ. М., 2000. С. 205).

кавказького обсидіану в Сибіру, прибалтійського бурштину на Руській рівнині.

Обсидіан трапляється також в інших частинах світу. В Туреччині археологами були виявлені знахідки, які засвідчували, що обсидіан ще 30 тис. років тому транспортувався на відстані близько 300 км від місця видобутку. В період з VII по V тисячоліття до н.е. обсидіаном активно торгували на Близькому Сході, а транспортували на відстані до 500 км.

Серед інших товарів, що були предметом торговельних зносин, особливе місце належить *дорогоцінним каменям*, рудам чорних та кольорових металів. Та оскільки основним транспортним засобом на той час були в'ючні тварини, обсяг торговельних операцій був відносно невеликим, а отже не завжди вигідним. Саме цим можна пояснити велику частку дорогоцінних каменів, металів та прикрас у торговельних відносинах, а також появу грошей (монети вперше з'явилися у VII ст. до н.е. в Малій Азії, однак металеві зливки стандартної ваги використовувалися значно раніше).

Зростання обсягів *торгівлі могли забезпечити надлишки виробництва*, що з'явилися внаслідок широкого впровадження землеробства. В первісному суспільстві, основою якого було натуральне виробництво, надлишки не транспортувалися на значні відстані, а отже не давали великого прибутку. Лише після неолітичної революції з'являється особливий прошарок суспільства, який, вдаючися до сучасного лексикуону, можна назвати елітою, про що свідчать знахідки великої кількості прикрас, недоступних для інших верств населення.

Обмін надлишками виробництва створив можливість спеціалізації окремих груп людей, чи навіть територій, на певних ремеслах, що є необхідною передумовою зародження торгівлі. Зокрема, основними видами ремесел в Азії були обробка каменю, рогів та виробництво текстилю. В цей час торгівля велася переважно на незначні відстані і являла собою обмін надлишками виробництва між мешканцями територій, що оточували великі поселення, які, своєю чергою, відігравали роль ярмаркових містечок.

Існування осідлих землеробських поселень дало можливість перейти до вишого рівня поділу праці порівняно з тим, що визначається віко-статевими особливостями. Як зауважував із цього приводу відомий англійський економіст XVIII ст. Адам Сміт, *поділ праці має на увазі спеціалізацію, а спеціалізація веде до зростання ефективності й технологічного прогресу*.

Економісти-історики називають відносини обміну, що склалися в цей період, *реципрокними**, тобто взаємними. Характерно, що в цьому процесі простежується певна диференціація між внутрішньоплеменними та міжплеменними обмінами.

* Reciprocal (англ.) — взаємний.

Рис. 1.5

Реципрокність у
родоплеменному
суспільстві

Як видно з рисунка, у внутрішньоплеменному обміні застосовувалася збалансована реципрокність, яка передбачає безпосередній обмін речами між учасниками трансакції. За умов дотримання балансу реципрокність є еквівалентною отриманій речі й не допускає відстрочки. Термін **“збалансована реципрокність”** вживається також щодо таких форм обміну, які допускають повернення відповідної цінності або послуги в межах невеликого, доволі короткого часового періоду. Це, насамперед:

- обмін подарунками,
- взаємні “платежі”,
- численні оборудки, які називаються “купівлею — продажем” і здійснюються за допомогою “примітивних” грошей.

Особливістю збалансованої реципрокності є також те, що при цьому ведеться більш-менш точний облік речей, які передаються іншому одноплеменнику на предмет їхньої заміни протягом доволі короткого терміну. Одним із *основних критеріїв* збалансованої реципрокності є неприйнятність одностороннього руху матеріальних цінностей: відносини обміну припиняються за відсутності реципрокації в межах відповідних часових рамок та показників еквівалентності.

В міру ослаблення родинних зв'язків у міжплеменному обміні розвивається **негативна реципрокність** — найбільш знеособлена форма обміну в стародавніх суспільствах. Учасники обміну є представниками протилежних інтересів і кожен намагається досягти максимальної вигоди за рахунок іншого. Однак дослідження показують, що за так званої збалансованої реципрокності, яка існувала в межах родоплеменної спільноти, в якій діють форми родинної близькості, рангової ієрархії та певного достатку, амплітуда відхилень межових еквівалентів є значно більшою, аніж у

міжплеменних відносинах. Очевидно, уже за тих часів у першому випадку спрацьовували певні соціальні і моральні чинники, а в другому — формувалися основи сучасної системи зовнішньоторговельних стосунків, яка не допускає великих міжсистемних переливів ресурсів унаслідок нееквівалентного обміну чи інших чинників. Більше того, якщо одна сторона запідозрювала іншу в нерівномірному обміні чи в шахрайстві — це могло призвести до гострих міжплеменних конфліктів і справжніх воєн*.

Поділ праці й розвиток нових галузей, таких як *керамічне виробництво* й *металургія*, вимагали появи нових форм обміну, тобто *диверсифікації торгівлі*. Характер обміну змінювався також залежно від відстані, на яку перевозилися товари. Усередині окремих общин умови обміну, ймовірно, визначалися звичаєм. Однак для торгівлі на більші відстані й тими товарами, виробництво яких було географічно локалізоване (наприклад, металами), потребувалися інші форми організованого обміну. Торгівля у формі натурального обміну практикувалася ще наприкінці періоду палеоліту й на початку неоліту. Видобуток *кременя* й виготовлення *кам'яних сокир* та іншої зброї виокремилися у спеціалізоване ремесло до кінця VIII тисячоліття до н.е. Свідченням цього було широке застосування виробів, що ідентифікуються як виготовлені з *каменю*, видобутого на конкретному родовищі або в конкретному регіоні.

На зламі неоліту і епохи бронзи існувало кілька *важливих центрів видобутку і розподілу крем'яних виробів*. Одним із них був ругійський центр, в якому спочатку виготовлялися наконечники списів, а пізніше (ранній період епохи бронзи) — ще й серпи з місцевої крейдової сировини. Таку ж роль виконував данський центр крем'яного виробництва, відомий, головним чином, виробництвом сокир і стилетів. Іншим важливим центром крем'яного виробництва того періоду була Волинь. Розквіт місцевого виробництва сокир і серпів відбувся у пізньому періоді епохи бронзи.

Отже, у використанні крем'яної сировини та міді простежуються дві, на перший погляд протилежні, *тенденції*:

- перша спрямована на незалежне забезпечення сировиною на локальному рівні;
- друга означала концентрацію видобутку сировини й виробництва окремих категорій предметів у значно ширших масштабах, іноді в розрахунку навіть на цілий континент.

У першому випадку задовольнялися найосновніші потреби, без чого було б неможливим фізичне існування даних суспільств.

* Обмінні операції, — писав Л. Стросс, — це мирно вирішені воєнні конфлікти, а війни — це результат невдалих оборудок” (Цит. за: *Салінз М. Економіка каменного века* / Пер. с англ. М., 1999. С. 264).

У другому — проявлялася заінтересованість вищих верств суспільства в обміні з сусідніми спільнотами з метою отримання “зарморських” виробів.

Торгівля кам'яними знаряддями могла здійснюватися мандрівними мисливцями, а торгівля металами — племенами скотарів-кочовиків. Із появою міст-держав та імперій почали організовуватися експедиції, метою яких була не тільки торгівля, а й пограбунок.

Одним із головних наслідків появи *сільського господарства* було розширення можливостей щодо постачання продовольством населення, яке мешкало на даній території. Завдяки цьому в міру поширення неолітичного землеробства відбувалося зростання чисельності населення. Землеробство було відоме в долині Нілу до 4000 р. до н.е., а в долині Інду — протягом наступного тисячоліття. Приблизно до 2500 р. до н.е., воно проникло в долину Дунаю, Західне Середземномор'я, на територію сучасної України, можливо, у Китай. Поширення землеробства супроводжувалося певними змінами в задіяних технологіях, пов'язаними з відмінностями в ресурсах і кліматичних умовах.

Основною одиницею економічної і соціальної організації в ранніх землеробських громадах було село, що складалося з 10—15 родин, із загальним населенням у 50—300 осіб. Землеробські села можуть сприйматися як логічні, а в деяких випадках, можливо, й фактичні спадкоємці груп мисливців пізнього палеоліту, хоча загалом вони були значно більшими завдяки кращій пристосованості до навколишнього середовища.

Втім останні археологічні відкриття вказують на існування громад із принципово іншою структурою, аніж у землеробських сіл, які умовно можна назвати *містами*.

Втім останні археологічні відкриття вказують на існування громад із принципово іншою структурою, аніж у землеробських сіл, які умовно можна назвати *містами*.

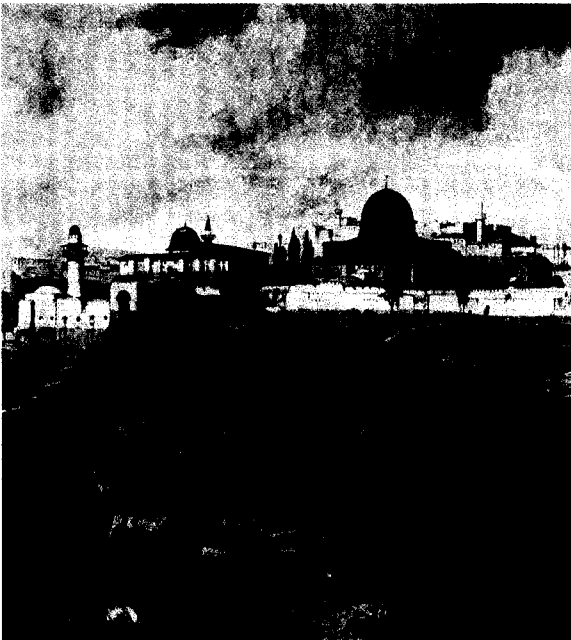

Рис. 1.6
Єрихон

Місто, відкрите під пагорбом Чатал-Гююк в Анатолії, датоване серединою VII тисячоліття до н.е., складалося із близько поставлених один до одного будинків однакової конструкції і розмірів, споруджених із глини й цегли, що засвідчує добре організований поділ праці. Обсидіан, сировина, що використовувався для виготовлення більшої частини тогочасних знарядь, поставлявся з вулканічних покладів, розташованих на відстані 70 миль. В Єрихоні, можливо, найдавнішому постійно населеному місті світу зі слідами неолітичних поселень, що датуються

VIII тисячоліттям до н.е., у VII тисячолітті до н.е. була зведена величезна кам'яна стіна*.

Такі досягнення, звичайно, перевищували можливості простого землеробського села. Наявні сліди подібних міст у районі Егейського моря, а також на Близькому Сході. Крім того, безсумнівно, мали існувати й інші, досі не відкриті міські поселення, які виникли ще до появи цивілізацій у долинах великих річок Месопотамії та Єгипту.

ВИСНОВКИ

Спорадичні торговельні контакти відбувалися ще за періоду пізнього палеоліту. Регулярний обмін був започаткований неолітичною (аграрною) революцією на основі переходу від привласнювального до відтворювального господарства. Спочатку обмін мав внутрішньооплеменний (між сім'ями та родами) характер, поступово долаючи межі суто родоплеменних відносин, а згодом і перших державних утворень. Відмінності між цими двома потоками обміну полягали в тому, що в першому випадку він здійснювався на основі збалансованої реципрокності, а в другому — негативної.

Збалансована реципрокність базувалася переважно на родинних зв'язках і допускала більші відхилення вартісних еквівалентів.

Негативна реципрокність впливала з розбіжностей, а нерідко й антагонізму інтересів сторін, що брали участь у торгівлі, а це зумовлювало необхідність дотримання певних пропорцій у взаємному обміні. Така “філософія” торгівлі стала передвісником не лише меркантилізму епохи середньовіччя, а й сучасних зовнішньоторговельних стосунків, коли країни намагаються якнайповніше реалізувати національні інтереси в системі світогосподарських зв'язків.

Крім того, в цей період існувала так звана генералізована реципрокність, яка переважала в обміні продуктами харчування й мала відповідну соціальну спрямованість. Така форма реципрокності належить до типу невизначених, коли родичі діляться між собою їжею, проявляють гостинність, роблять подарунки, надають допомогу. При цьому зворотні зобов'язання не обумовлюються ані в часовому, ані в кількісному, ані в якісному відношеннях. Отримання предмета накладає нечіткі зобов'язання щодо реципрокності саме тоді, коли виникне потреба у того, хто давав, чи коли з'явиться можливість у того, хто отримав. Тим самим “розрахунок” може настати дуже скоро, але може й не відбутися ніколи.

* Єрихон — володар двох світових пальм першості. Він — найдавніше та “найнижче” місто (258 м нижче рівня моря). Виник у X—IX тисячолітті до н.е. з поселень номадів-кочівників, що розташовувалися на довгому хребті Тель-ас-Султан. Місто стоїть на пагорбі, що підноситься над джерелом, названим Фонтаном Єлисея, найбільшим серед численних підземних джерел, які підтримують життя на цій землі. Побудова міста та його славнозвісних кріпосних стін наприкінці VIII тисячоліття до н.е. були продиктовані географічним положенням: поруч проходив один із головних торговельних шляхів, який від давніх часів з'єднував окремі Палестинські землі з Середземноморським узбережжям, а родючі місця протягом століть притягували сюди численних завойовників (*Бурбон Ф., Лаваньо Э. Святая земля. Атлас “Чудес Света” / Пер. с итал. М., 2001. С. 78).*

Прикметно, що в генералізованій реципрокності рух матеріальних цінностей підтримується суспільними відносинами, що домінують у спільноті, тоді як у збалансованій реципрокності навпаки — суспільні відносини залежать від руху матеріальних цінностей.

Таким чином, зародження міжобщинних відносин відбувалося ще в період палеоліту, коли обмін мав спорадичний, дискретний характер. Його економічний зміст визначався переважно родинними стосунками і не був жорстко регламентованим (збалансована реципрокність). Предметами обміну виступали головним чином продукти харчування.

Неолітична революція, пов'язана з поділом праці, розширенням ойкумени та мобільністю населення, створила передумови для переходу від епізодичних до усталених торговельних зносин між людськими спільнотами. Розвиваються не лише міжобщинна, а й міжплемінна торгівля, але без певної спеціалізації та якогось організаційного оформлення. Об'єктами обміну були різноманітні породи каменю, інша сировина для виготовлення знарядь праці, примітивні готові вироби, худоба.

За мідно-кам'яної доби (енеоліт) структура торгівлі доповнилася металами та виробами з них, предметами розкоші, прикрасами, керамікою, посудом та ін.

Характерною ознакою епохи бронзи була активна розробка природних ресурсів. Останні, як відомо, і за тих часів, так само як і нині, розміщувалися на планеті вкрай нерівномірно. Це був один із чинників, що стимулював міжнародний обмін, транспортування товарів на великі відстані. Вироби із золота, міді, бронзи, цинку доповнили в цей час асортимент товарів міжнародної торгівлі.

Прикметною особливістю бронзового віку був розвиток торгівлі між першими цивілізаційними утвореннями — Месопотамією, Єгиптом, Індією, Китаєм, міноською (Крит) та мікенською (Греція) цивілізаціями. Слід зауважити, що на даному етапі торгівля велася як на власній території, з використанням природних ресурсів та місцевих виробів, так і за кордоном, за допомогою спеціальних торговельних факторій, місій чи окремих представників. Держави або спільноти, на території яких перетиналися торгові шляхи, виступали посередниками у торговельних зносинах, здійснювали митні збори та ін.

У цей період формувалися основи системи міжнародної торгівлі, її інституціональні, організаційні та комунікаційні мережі й підвалини.

Визначення

Перший великий поділ праці в людському суспільстві визначався відокремленням скотарів, спосіб життя яких набував кочового характеру, від землеробів, котрі вели господарство переважно на зрошуваних землях.

Другий великий поділ праці пов'язаний із використанням міді, що справило революційний вплив на всю систему ремісницького виробництва, яке також відділилося від землеробства; виокремлення ремесла в окрему сферу людської діяльності сприяло зростанню інтенсивності не лише міжобщинного, а й внутріобщинного обміну.

Третій Великий поділ праці — характеризувався зростанням обсягів внутрішньої і зовнішньої торгівлі, розширенням її соціальних і територіальних рамок, ускладненням механізмів здійснення позикових операцій, особливо в зовнішній сфері, що сприяло формуванню особливого прошарку професійних чи напівпрофесійних торговців.

Збалансована реципрокність уживається щодо таких форм обміну, які допускають повернення відповідної цінності або послуги в межах невеликого, доволі короткого часового періоду. При цьому ведеться більш-менш точний облік речей, що передаються іншому одноплемінникові на предмет їхнього заміщення протягом певного часу. Одним із головних критеріїв збалансованої реципрокності є неприйнятність одностороннього руху матеріальних цінностей: відносини обміну припиняються за відсутності реципрокності у межах відповідних часових рамок та показників еквівалентності.

Негативна реципрокність — найбільш знеособлена форма обміну в стародавніх суспільствах. Учасники обміну є представниками протилежних інтересів і кожен намагається досягти максимальної вигоди за рахунок іншого.

Генералізована реципрокність — переважала в обміні продуктами харчування й мала відповідну соціальну спрямованість. Така форма реципрокності належить до типу невизначених, коли родичі діляться між собою їжею, проявляють гостинність, роблять подарунки, надають допомогу. При цьому зворотні зобов'язання не обумовлюються ані в часовому, ані в кількісному, ані в якісному відношеннях. Отримання предмета накладає нечіткі зобов'язання щодо реципрокності саме тоді, коли виникне потреба в того, хто давав, чи коли з'явиться можливість у того, хто отримав. Тим самим “розрахунок” може настати дуже скоро, але може й не відбутися ніколи.

Контрольні запитання та завдання

1. У чому полягали головні особливості “нового кам'яного віку”?
2. Схарактеризуйте перший і другий великі поділи праці.
3. Яку роль відіграла поява прошарку торговців для третього великого поділу праці?
4. Дайте характеристику трьом шляхам соціально-економічного розвитку стародавніх цивілізацій.
5. Яким чином відбувався міжобщинний та внутріобщинний обмін?
6. Назвіть основні об'єкти торгівлі епохи палеоліту.
7. Які відносини називаються реципрокними?
8. З'ясуйте основні форми реципрокності.
9. Опишіть наслідки появи сільського господарства у стародавньому світі.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев В.П., Перлиць А.И. История первобытного общества. 6-е изд. М., 2004.

- Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В.* На світанку історії. К., 1988.
- Бурбон Ф., Лаваньо Э.* Святая земля. Атлас “Чудес Света” / Пер. с итал. М., 2001.
- Буткевич О.В.* Міжнародне право стародавнього світу. К., 2004.
- Всемирная история. Т. 1. Каменный век. Минск, 1996.
- Всемирная история. М., 1999.
- Гладкий В.Д.* Древний мир. Энциклопедический словарь: В 2 т. М., 1998. Т. 1, 2.
- История человечества. Т. 2. III тысячелетие до н.э. — VII в. до н.э. / Пер. с англ. М., 2003.
- Камерон Р.* Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / Пер. с англ. М., 2001.
- Майя, ацтеки та інки / Пер. з італ. / За ред. Казеллі Дж. Харків, 2004.
- Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних економічних відносин. К., 1992.
- Оппенгейм А.* Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации / Пер. с англ. М., 1990.
- Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. 3-тє вид. К., 2001.
- Салинз М.* Экономика каменного века / Пер. с англ. М., 1999.
- Чискольн Дж.* Иллюстрированный атлас мировой истории / Пер. с англ. Урал, 1999.
- Access to Civilization. The Archaeology of Early Humans. London, 1994.
- Breuer S.* Imperien der Alten Welt. Stuttgart; Berlin, 1987.
- Oppenheim A.L.* Staroveka Mezopotamie. Portret zanikle civilizace. Praha, 2001.
- Stearns P.N., Gosch S.S., Grieshaber E.P.* Documents in world history. Vol. 1. The Great Traditions: From Ancient Times to 1500. Second edition. New York, 2000.
- Timelines of World history. London, 2002.
- Über das Studium der Alten Geschichte. München, 1993.
- World History. Vol. I. Prehistory to 1500. Guilford, 1996.

МЕСОПОТАМІЯ

Перші цивілізації сформувалися на хвилі неолітичної революції, унаслідок виникнення великих міст, широкої урбанізації суспільно-економічного життя.

Значного розвитку набули річкові та морські сполучення, завдяки яким були відкриті найвіддаленіші куточки планети. Хронологічно цей період датується приблизно 3900—1500 рр. до н.е. Найстарішою серед цивілізацій вважається *Месопотамія*, розквіт якої припадає на 3500—2300 рр. до н.е.

Виникнення на теренах Месопотамії першої в історії *цивілізації Шумеру* стало передумовою поділу праці й розвитку системи економічної організації. Професійні ремісники спеціалізувалися на виробництві тканин і глиняного посуду, металевих виробів та інших видів продукції. З'явилися, поряд з іншими фахівцями, професійні архітектори, інженери, лікарі. Були впорядковані системи мір і ваги, виникли математика й примітивні форми науки. Оскільки Шумер фактично був позбавлений інших ресурсів, окрім родючого ґрунту, він торгував з іншими, менш розвинутими народами, чим сприяв поширенню здобутків своєї цивілізації. Дефіцит каменю, необхідного як для виготовлення знарядь, так і для будівництва, можливо, прискорив перехід до використання міді й бронзи. Хоча мідь була відома ще до появи шумерської цивілізації, малий попит на неї серед неолітичних хліборобів гальмував широке використання цього матеріалу. Своєю чергою, у шумерських містах привізному каменю довелося конкурувати із привізною міддю, яка в різних сферах використання виявилася значно економічнішою та ефективнішою. Вона ввозилася з Оману через Перську затоку, а також по річках, із гір Анатолії та Кавказу. З цього часу *металургія* стала однією з помітних ознак цивілізації.

Із місць свого зародження (північне узбережжя Перської затоки) месопотамська (шумерська) цивілізація поширилася на північ, на землі Аккаду, центром якого було місто Вавилон, а потім далі на північ, долинами Тігру і Євфрату. Через свої торговельні експедиції, що споряджались в пошуках сировини, насамперед металів, а, можливо, й інших товарів, месопотамські міста-держави стимулювали розвиток цивілізацій, які зароджувались у той

час — Єгипту, Східного Середземномор'я та регіону Егейського моря, Анатолії і долини Інду. Серед них Єгипет і долина Інду були, так само як і Месопотамія, річковими цивілізаціями. Своїм існуванням вони були зобов'язані розливам великих річок, уздовж яких розташовувалися. Про ранній період розвитку цивілізації долини Інду відомо мало, хоча вона, безсумнівно, мала сухопутні та морські контакти з Месопотамією.

У цей період удосконалювалися *транспортні засоби*, що сприяло розширенню обміну між існуючими на той час державними утвореннями. З доісторичних часів інтенсивне використання внутрішніх водних шляхів сполучення, таких, як річки Ніл, Тігр, Євфрат, Інд і Хуанхе, було важливим чинником розвитку тодішніх держав. Водночас ці держави винайшли також нові сухопутні транспортні засоби для перевезення армій, товарів і, що особливо важливо, для передавання повідомлень. Розвиток нових галузей виробництва сприяв народженню й активізації міжнародної торгівлі.

Завдяки освоєнню річкових та морських шляхів людина змогла досягти найвіддаленіших куточків світу. На той час уже була досліджена більша частина земної кулі, за винятком островів Тихого океану, проте й вони поступово ставали відомими мореплавцям Заходу. Торговельні експедиції вперше досягли Нової Каледонії і Фіджі приблизно за 1000 років до н.е. й навіть відвідали острови Самоа в Західній Полінезії.

Для візків і колісниць, як основних транспортних засобів, були потрібні зручні дороги для забезпечення населення великих міських центрів продуктами харчування, а ремісників — необхідною для їхньої роботи сировиною. Найдавнішими товарами, що перевозилися на великі відстані, були предмети розкоші, дорогі цінні камені, метали, пахощі, деревина і прянощі. Згодом до столичних міст почали доставляти також продукти повсякденного вжитку, зокрема пшеницю, маслинову олію, вино тощо. Частину товарів привозили з віддалених місць: бурштин, золото, хутро й рабів — із Північної Європи, з території сучасної Росії, а також із Азії. Сіль, шовк, олово і золото перевозили через пустелі Сахари, Нубії та Аравії караванами верблюдів.

Прокладання доріг значно полегшило торговельні операції. Уздовж них устанавлювалися проміжні пости, де люди і тварини могли відпочити, знайти питну воду, продовольство й ремонтну майстерню для транспорту. Завдяки цьому володарі дістали можливість контролювати товарообмін й поповнювати державну скарбницю за рахунок дорожнього мита.

Географічне положення Дворіччя сприяло розвитку *торговельних зв'язків* із багатьма країнами й формуванню тут великого торгового перехрестя міжнародного значення. У розвитку товарообміну з сусідніми країнами найбільше заінтересовані були місцеві царі, храми і знать. Завдяки торгівлі вони діставали можливість придбати відсутні у країні будівельні матеріали, ремісничі вироби. До того ж вони мали й власні товарні запаси для обміну.

Забезпечувався також захист своїх торгових агентів і вантажів під час подорожей на далекі відстані.

Сухопутна торгівля мала переважно *караванний характер*. Каравани формувалися в містах і рухалися під керівництвом досвідчених провідників. На усталених торговельних шляхах через певні відстані (здебільшого вони дорівнювали двогодинному пересуванню) облаштовувалися застави, а в пустелях — невеликі фортеці, де можна було відпочити й дістати необхідну інформацію щодо подальшої подорожі. Подекуди за попередньою домовленістю тут відбувався обмін товарами із зустрічними караванами, що прямували з інших областей, країн і територій.

У текстах, виявлених у палацових архівах Месопотамії та північної Сирії, що датуються серединою III тисячоліття до н. е., можна знайти свідчення про функціонування численних ринкових інститутів у державах Близького Сходу. В цей період з'явилися також форми торгівлі металами і самоцвітами на далекі відстані. Згадані тексти містять чимало інформації не лише про центри такої торгівлі, а й про відокремлення її, як самостійної сфери економічної діяльності, про появу професії купців.

Інтенсифікація торгівлі та подальший розвиток ринкових інститутів відбулися в першій половині II тисячоліття до н. е. Це було викликано появою нових цивілізаційних центрів на Криті та Кіпрі, а також затуханням морської торгівлі в районі Перської затоки. Документи з міста Ур (кінець III — початок II тисячоліття до н. е.) засвідчують існування розвиненої торгівлі міддю, центри видобутку якої містилися в Омані, де царі та храми виступали в ролі замовників, а “приватні” купці реалізовували до ручені їм завдання.

Торговельні операції здійснювали щонайменше дві *категорії купців*:

- купці, зайняті виключно торгівлею;
- купці, для яких торгівля була лише додатковим заняттям.

У пізніший період (перша половина II тисячоліття до н. е.) купці почали об'єднуватися в *гільдії*. Можна також стверджувати про існування в цей період царських купців і таких, які діяли цілком самостійно. Прибуток від торгівлі був дуже великим і нерідко сягав 100% вкладеного капіталу, а в деяких випадках (операції з текстилем) навіть 200%.

Розвиток торгівлі, а також формування верстви купців та відповідних інституцій пов'язані з появою *територіальних держав*. Це наслідок формування спеціалізації у сфері економічної діяльності, зумовленої задоволенням потреб різноманітних державних інституцій, насамперед, царського двору. Існування держави було важливою, необхідною, але не єдиною передумовою появи торгівлі як ринкового атрибуту. Про це свідчить приклад “недорозвитку” ринкової економіки в державах мікенської Греції, по-

рівняно з державами Близького Сходу. Малі організми мікенських держав були дуже централізовані. Торгівля набула в них державної форми, що не залишало місця для “приватної ініціативи”. Палац опікувався не тільки самою торгівлею, а й розподілом імпортованих товарів серед населення держави. Виготовлення виробів, які були предметом торгівлі, відбувалося переважно в майстернях, які безпосередньо управлялися Палацом.

Уже за тих часів торговці прагнули до певної *спеціалізації*. Дехто із них володів судном у Східному Середземномор’ї й плавав від порту до порту, пропонуючи свої товари. Інший виконував царське доручення перевозити золоті вироби, а також доставляти послання. Деякі ж виконували роль посередників і перевозили вантажі оксиду олова з Англії на континент, відправляючи його потім далі на південь.

Деякі товари доводилося доставляти через пустелі караванами верблюдів. У місцевостях із нерівним ландшафтом та в гірських районах їх, зазвичай, перевозили за допомогою в’ючних ослів або носіїв. Цінну сировину, зокрема бурштин із півночі, китайський нефрит або деякі мушлі з Тихого океану, іноді доводилося перевозити на великі відстані — до кількох тисяч кілометрів від місця видобутку. Купці йшли слідом за арміями, кількість їх постійно зростала, вони завжди перебували в русі. Зі збільшенням обсягів контактів і міжнародної торгівлі деякі народи почали торгувати своїми *послугами*, контролювати торговельні потоки в такому величезному регіоні, як південне узбережжя Середземного моря.

У державах Месопотамії за тих часів були доволі зручні дороги, транспортне сполучення здійснювалося також ріками та каналами, з використанням парусних і веслових суден. Від Аравійської пустелі пролягли караванні шляхи, з моря прибували кораблі з південних країн, насамперед із Індії. За дві тисячі років до н.е. в державах Месопотамії склалася певна торгова система, яка набула рис взаємозалежності. З півночі до країн Дворіччя постачали мідь, дорогоцінні метали і самоцвіти, деревину, будівельні матеріали; з півдня кочівники доставляли худобу, вовну, шкіру; з Індії — слонову кістку, золото, прянощі.

Месопотамські купці вивозили в інші країни продукти землеробства та ремісничі вироби, зокрема килими, візерунчасті тканини, холодну зброю, глиняне начиння з художніми мереженнями та ін.

За наявними археологічними даними, Месопотамія розвивала активні торговельні відносини з *Дильмуном** та іншими торговельними центрами. Через Дильмун до Шумеру ввозилися мідь,

* Дильмун — острів у Перській затоці (суч. Бахрейн). Тривалий час відіграв роль великого торговельного центру. Згадується в шумерських торгових написах III тисячоліття до н.е. (Иллюстрированная энциклопедия “Руссика”. История Древнего мира. М., 2004. С. 228).

самоцвіти, перли та овочі з Індії та інших південних країн, які обмінювалися на продукти сільського господарства, зокрема вовну та вовняні тканини.

Одна з *особливостей месопотамської торгівлі* полягала в тому, що товари, які підлягали обміну, значною мірою були продуктом державної, палацової та храмової економіки. Приватні власники також вели зовнішню торгівлю. Палаці і храми постачали продукти сільського господарства (олію, вовну, молочні продукти, рибу, овочі, фініки, фрукти, пиво і вино), а також ремісницькі товари (текстиль, шкіри, гончарні та золоті вироби, срібло, бронзу). Ця торгівля контролювалася церквою, яка призначала з цією метою спеціальних уповноважених — *тамкару*. Свої функції вони виконували від імені храмів, чиї інтереси обстоювали. Тамкару забезпечували безпосередній реципрокний обмін або ж здійснювали розподіл серед центральних властей. І лише незначна частина торгівлі велася на ринку, підвладному коливанням цін, залежно від попиту і пропозиції.

Однак такі механізми організації торгівлі існували не завжди. Сучасні дослідження показують, що на ранніх етапах становлення шумерської цивілізації (IV тисячоліття до н.е.) торгівлю вели приватні особи, в тому числі й жінки. Була встановлена державна (царська) монополія на зовнішню торгівлю. Спеціальні представники надіялися правом здійснювати сухопутними і водними шляхами імпорт предметів розкоші, а також міді й олова, ароматичних та фруктових дерев в обмін на сушену рибу, вовну, ячмінь, пшеницю та металеві вироби. В мінорній торгівлі еквівалентом виступало срібло.

Купуючи рабів чи нерухомість, оплату здійснювали *трьома частинами*:

- перша називалася ціною власне *купівлі* й обчислювалася в зерні, міді чи сріблі;
- друга — *приплата* (те, що кладуть на землю) — становила в середині XXIII ст. до н.е. від 1/6 до 1/10 ціни купівлі;
- третя частина називалася *подарунком* (те, що дають) і складалася з дорогих речей, продуктів харчування і напоїв.

Згодом звичай давати приплату вийшов із ужитку, а подарунки застосовувалися ще упродовж багатьох тисячоліть.

За стародавніх часів великого значення набула *транзитна торгівля*. Серед інших держав провідну роль відігравала Ассирія (XVIII—VII ст. до н.е.).

Її територію перетинало кілька *торговельних шляхів*.

Цими шляхами перевозили мідь, срібло, золото, свинець, ліс, вовну, шкіри та інші товари, що були предметом торгівлі між державами Месопотамії і країнами Близького та Середнього Сходу, Малої і Центральної Азії, Індії. На головних торговельних шляхах створювалася мережа постійно діючих факторій і колоній, які

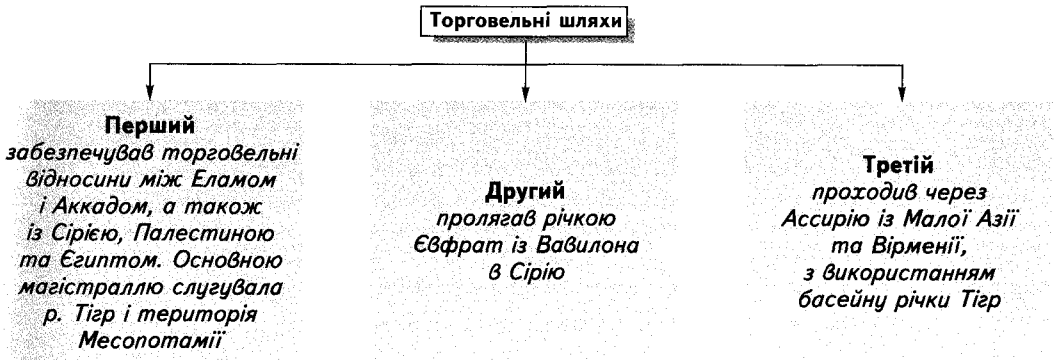

Рис. 1.7
Основні торговельні маршрути стародавніх цивілізацій

здійснювали необхідні операції, пов'язані з обміном та переміщенням товарів.

В Ассирії посередницькі функції виконували *карум**. На відміну від тамкару вони мали ширші повноваження, які полягали в адмініструванні торговельних центрів міста, збиранні податків, наданні позик приватним особам та місць у торговельних домах. Карум, володіючи торговельними домами, виконували також функції депозитних банків, центрів експорту-імпорту, клірингових контор і торговельних палат.

Перебуваючи в інших країнах, карум обстоювали колективні інтереси торговців, відповідно до правил, чинних на той час у даному середовищі.

Характерно, що вже за тих часів торгівля здійснювалася на великі відстані. Так, у V тисячолітті до н.е. раковини з Індійського океану, до якого було близько 1000 км, поставлялися на територію Месопотамії. Потреби Месопотамії в мідній руді за епохи бронзового віку задовольнялися поставками з іранського плато та Кавказьких гір. Іранське походження мали також алебастр, оригінальні перли, мармур, обсидіан, бірюза та інші матеріали. Великі кам'яні кулі доставлялися до Месопотамії з Ірану, а також із території сучасного Узбекистану на відстань до 800 км.

Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі спричинив виникнення *грошового обміну*. Спочатку грошовими еквівалентами слугували хутра, шкіра тощо. Пізніше з цією метою почали використовувати металеві гроші у вигляді невеликих зливків із міді, золота чи срібла. Роль сучасних банків виконували країни, в яких накопичувалася велика кількість грошей: за рахунок власних надходжень, а також коштів, що їх зберігало населення.

Справжні гроші як універсальний платоспроможний засіб з'являються в першій половині I тисячоліття до н.е.

* Карум — у перекладі з аккадської означає “набережна”, пристань, тобто йдеться про людей, які перебувають на ринках, розташованих переважно на берегах річок і морів.

У політичній та економічній історії Стародавнього світу важливе місце посідає *Кодекс законів вавилонського* царя Хаммурапі* (1792—1750 рр. до н.е.), який регулював суспільно-економічні відносини у країні. Зокрема, в законодавчому порядку допускалася приватна власність, борговий відсоток не повинен був перевищувати 20—30%. Кодекс містив також відповідні приписи щодо рухомого і нерухомого майна, землекористування та інших важливих сфер громадсько-політичного та економічного життя країни.

ЕГИПЕТ

Історія Єгипту ділиться на кілька великих періодів**:

Давнє Царство 2658—2150 рр. до н.е.	Дев'ятнадцята династія 1295—1188 рр. до н.е.
Перший перехідний період 2150—2100 рр. до н.е.	Двадцята династія 1188—1076 рр. до н.е.
Другий перехідний період 1750—1550 рр. до н.е.	Третій перехідний період 1076—712 рр. до н.е.
Нове Царство 1550—106 рр. до н.е.	Останній період 712—332 рр. до н.е.
Вісімнадцята династія 1750—1295 рр. до н.е.	Греко-романський період 332 р. до н.е.— 395 р. н.е.

Як і іншим стародавнім цивілізаціям і країнам, Єгиптові було притаманне переважання зовнішньої торгівлі над внутрішньою.

Вважається, що одними з перших, хто започаткував торгівлю в Єгипті, були ліванці (фінікійці), які завозили деревину в район дельти Нілу. Місцеві купці і ремісники посідали другу сходинку в соціальній ієрархії Єгипту після правлячого класу.

Протягом усієї своєї історії Єгипет вів активну торгівлю із сусідніми країнами, що перебували під його контролем (Нубія, Сірія та Лівія).

* Вавилонія — держава Стародавнього Сходу, розташована по середній і нижній течіях рік Євфрату і Тігру. Свою назву вона дістала від міста Вавилону — найбільшого політичного і культурного центру держави, який досяг свого розквіту у XVIII, XII і VII ст. до н. е.

** *Силмоти А. Єгипет. Долина царей / Пер. с итал. М., 2001. С. 9.* За іншими джерелами історія Єгипту включає Раннє царство (3100—2700 рр. до н.е.); Стародавнє царство (2700—2200 рр. до н.е.); Перший перехідний період (2200—2060 рр. до н.е.); Середнє царство (2060—1785 рр. до н.е.); Другий перехідний період (1785—1575 рр. до н.е.); Нове царство (1575—1086 рр. до н.е.); Післяімперський період (1086—30 рр. до н.е.) (*Spielvogel J.J. Western Civilization. Vol. 1. New York, 1998. P. 15*). Близькою до викладеної вище є періодизація, наведена у книзі О.П. Крижанівського “Історія стародавнього Сходу”. 2-ге вид. К., 2002. С. 29.

Нубія (сучасний Судан) була відома єгиптянам від часів Стародавнього Царства, а можливо й раніше. Час від часу єгиптяни вчиняли набіги на цю країну, мешканці якої змушені були сплачувати Єгиптові данину. З Нубії, як військові трофеї чи предмети торгівлі, надходили слонова кістка, ебенове дерево, золото, самоцвіти, страусові яйця та пір'я (для віял), а також деякі екзотичні тварини (мавпи, пантери, жирафи).

Воєнна здобич була одним із основних джерел поповнення скарбниць фараона і жреців. Проте були й такі країни, занадто віддалені, завоювання яких було справою доволі проблематичною. Це, зокрема, острови Егейського моря, країна Пунт (східносомалійське узбережжя), з якими єгиптяни, безсумнівно, торгували. Вони рухалися з Сінаю, через Червоне море, до східної частини Африки. Там купці пропонували свої товари: керамічні намиста, ланцюжки, браслети, довгі кинджали в обмін на бронзу, благородні метали, масивні золоті зливки, лазурит та інші цінні мінерали, фіміам, мирру, ебенове дерево, косметику, слонову кістку, екзотичних тварин і птахів.

Єгипетські кораблі плавали також уздовж берегів землі Ханаанської, заходили в її порти, зокрема в Біблос (30 км на північ від сучасного Бейрута). Там вони завантажували на свої судна знаменитий ліванський кедр, кедрову й оливкову олію та ін.

Починаючи від III тисячоліття до н.е. Єгипет підтримував активні торговельні зв'язки з **Критом**. Сюди завозили різноманітні прикраси з самоцвітами, скриньки з червоного дерева, інкрустовані слоновою кісткою, шкіряні вироби, кам'яні посудини. Місцеві торговці пропонували єгиптянам кипарисове дерево, вина, оливкову олію та ін.

Особливого пошвавлення набули торговельні зв'язки за епохи Середнього Царства. Єгипетські купці доставляли зі згаданих вище країн, а також із Близького Сходу, Кіпру, Малої Азії вовну, шкіру, слонову кістку, деревину кедра і сосни, дорогоцінні метали, мідь, олово, свинець та ін. Важливим елементом тогочасного обміну стає торгівля рабами.

Серед товарів, що імпортувалися Єгиптом із **Сирії** в обмін на зерно та інші продукти, були кораблі, колісниця, візки, зброя, музичні інструменти, напої, коні, бики, корови та інша худоба.

За епохи Стародавнього Царства (*ранній династичний період**) потреби Єгипту в іноземних товарах забезпечувалися військовим шляхом, у вигляді данини васальних народів, та завдяки торгівлі.

Торговельна місія до **Лівану** мала на меті отримання деревини і кедрової олії. З Сирії завозили гончарні вироби, з Лівії — оливкову олію. Одним із перших торговельних партнерів Єгипту була Нубія. Тут було створено єгипетську торгіву колонію для спри-

* Ранній династичний період охоплював 2920—2575 pp. до н.е. (Див: *Bunson M. The Encyclopedia of Ancient Egypt. New York; Oxford, 1991. P. 267*).

яння караванній торгівлі, в якій торговими агентами за дорученням єгипетської сторони були місцеві жителі. На мідь та ювелірні вироби Єгипет обмінював тут амулети, ладан, ебенову деревину, олію, шкури пантер, слонові бивні та незвичайних карликів для розваг королівським дітям. Середнє Царство вважається періодом активного розвитку торгівлі в Єгипті.

Особливість торговельних зв'язків цього періоду полягала в тому, що до традиційного кола партнерів долучилися Месопотамія та країни Східного Середземномор'я.

Стали регулярними торговельні експедиції до *Пунту**, де єгиптяни отримували низку екзотичних товарів, слонову кістку, страусине пір'я, живих слонів, а також золото, чорне дерево, мирру, інші пахощі, купували також рабів.

Попри воєнні зіткнення з Лівією, особливо за часів правління 19-ї і 20-ї династій, торгівля з нею продовжувалася, причому на основі офіційного митно-тарифного регулювання. Постійно споряджалися морські торговельні експедиції під керівництвом спеціально призначених представників бюро, створюваних для регулювання зовнішньої торгівлі.

Караванні шляхи пролягали через Лівійську пустелю до Середземномор'я. На цих теренах Єгипет здійснював торговельні операції з Кіпром, Критом, Сіцилією, Іонією, островами Егейського моря і, можливо, з материковою Грецією. Сирія залишалася одним із пріоритетних напрямів морської та караванної торгівлі. Тут обмін здійснювався не лише продукцією власного виробництва, а й цілого регіону Перської затоки. Єгиптяни закуповували на сирійському ринку вовну, вина, олію, смолу, срібло, мідь, худобу в обмін на золото, якого в них було значно більше, аніж в інших країнах, полотна, папірус, шкіряні вироби та зерно.

Хоча впродовж усієї своєї стародавньої історії єгиптяни не користувалися грішми, вони відшкодовували вартість придбаних товарів зерном, одягом, міддю, а з кінця Середнього Царства — й золотом.

В епоху Нового Царства, як, зрештою, і протягом усієї стародавньої історії, зовнішній товарообмін Єгипту залишався доволі незначним внаслідок історичної, географічної ізоляваності країни та відносної забезпеченості власними сировинними ресурсами. Єгипет зберігав свій контроль над Нубією, включаючи регіони навколо порогів, і здійснював операції, пов'язані з видобутком корисних копалин і будівельних матеріалів. Провідну роль відігравала караванна торгівля з півднем та з внутрішніми районами країни. Скорочення надходжень данини та занепад торгівлі відбулися за царювання *Рамзеса III* (1194—1163 рр. до н.е.).

* Пунт — казково багата країна у Східній Африці, на південному узбережжі Червоного моря, на півострові Сомалі (нині територія держав Еритреї та Джибуті).

Помітна активізація зовнішньоторговельних операцій, товарно-грошового обміну спостерігалася в I тисячолітті до н.е. Цьому сприяв, з одного боку, грецький вплив (греки займали лідерські позиції у Середземноморській торгівлі), а з іншого — згортання можливостей Єгипту, як імперської держави, яка раніше отримувала необхідні товари від залежних народів на безплатній основі, а тепер змушена була купувати їх на ринку.

Було запроваджено власну грошову одиницю (шматок міді вагою 90 г.). Завдяки піднесенню торгівлі набуло подальшого розвитку мореплавання.

ІНДІЯ

Одним із найпомітніших вогнищ цивілізації є Стародавня Індія. Розташовувалася вона у районі великих рік — Інд і Ганг. У XXIII—XVIII ст. до н.е. основним заняттям населення басейну ріки Інд у районі міст Мохенджо-Даро й Харалпи — центрів стародавньої цивілізації — було *землеробство і ремесло*. Заняття сільським господарством і ремеслом створили основу для розвитку торгівлі. В торговельних операціях із державами Месопотамії використовувалася ієрогліфічна писемність. Про високу культуру міського будівництва свідчили триповерхові будинки з водопроводом і каналізацією.

Важливою особливістю соціально-економічного розвитку Індії “буддійської” і наступної “класичної” епохи було зародження й економічне зміцнення організації ремісників. Траплялися в цій країні й раби, яких використовували в домашньому господарстві. Приватна власність переважала в містах. Найбагатшими були верхи міського населення: купці, лихварі, глави ремісничих корпорацій.

У цей період Індія розвивала континентальні торговельні зв'язки з Єгиптом, Грецією і Римом, а також із середземноморськими країнами.

Розвиток торгівлі, товарно-грошових відносин свідчить про зародження ринкового господарства. Індійці вивозили із країни прянощі, бавовняні тканини, золото, срібло, мідь, олово, шовк, рис, фарби; ввозили коней, сурму, інші товари. Щоб досягти берегів Тігру і Євфрату, купцям доводилося долати відстань близько 2000 км. За 650 км на південь від Мохенджо-Даро було споруджено величезну верф для будівництва кораблів, які йшли через Перську затоку на північ, до берегів Месопотамії. Купці з Харалпи та прилеглих населених пунктів доставляли товари з найвіддаленіших куточків регіону, пропонуючи взамін широкий набір виробів місцевих ремісників. Індія першою розпочала виробництво й експорт бавовняних тканин та одягу, свідченням чого є документальні записи, знайдені в порту Лотал, про відправку звідси великих партій полотна і морських снастей.

Сухопутна торгівля зв'язувала Індію з Південною Туркменією.

Одним із провідних центрів тогочасної міжнародної торгівлі індійського субконтиненту була *Маллуха*.

Згідно з трактатом “*Артхашастра*”, який називали “наукою про вигоду”, для недопущення торгівлі з метою отримання “чисто-го прибутку” пропонувалося кожні чотири місяці перевіряти ваги. Ті, хто користувалися неперевіреними вагами, мусили сплачувати штраф. З торговців стягувався особливий податок на користь державної скарбниці: 1/16 частина товару, що продавався за допомогою міри; 1/20 товарів, що продавалися за вагою; 1/11 тих товарів, що продавалися за рахунком. Регламентація лихварських операцій здійснювалася таким чином: за надання позичок для ведення зовнішньої торгівлі брали 20%, а за торговельні операції усередині країни — 5%. “*Артхашастра*” закріплювала станово-кастовий лад в Індії. Існувало в країні й фінансове відомство, що збирало податки. Знайомлячись із текстом “*Артхашастри*” можна дійти висновку, що доходи держави формувалися від державних господарств, завдяки стягненню мит і податків. Важливою статтею державних витрат було проведення громадських робіт. Посилення контролю за доходами й витратами розглядалося як один із основних засобів боротьби з казнокрадством.

Відомо, що в IV ст. до н.е. зовнішня торгівля Індії з країнами Західної Азії була монополізована ефіопськими мешканцями Аксума, а в III ст. до н.е. ці функції перебрали на себе південноарabsькі та еменські купці.

КИТАЙ

Китай, на відміну від Індії, за словами Геродота, “країна історії”. Починаючи з найдавніших часів літописці багато чого зафіксували на панцирах черепах, бамбукових планках і шовку, а потім і на папері. Велика кількість писемних джерел разом із археологічними даними дають багатий матеріал для реконструкції побуту, праці, торгівлі, світогляду давніх китайців.

Економічним фундаментом першої протодержави (*Шан-Інь*) була землеробська громада. Общинники вирощували пшеницю, ячмінь, чумизу, коноплі, боби, квасолю, фрукти. Їхнім унікальним винаходом стало шовківництво. Розводили також кіз, свиней, овець, корів, гусей. Полювали на кабанів, тигрів, птахів, ловили рибу.

Найважливішими досягненнями шан-інської культури вважають: появу виробів із бронзи; будівництво міст; шовківництво; запровадження писемності. В містах, при палацах, діяли майстерні: ливарні, гончарні, косторізні, каменерізні, що свідчить про відділення ремесла від землеробства. У II тисячолітті до н.е. в Ки-

таї було розвинуте домашнє господарство, функціонувала система адміністративного управління, використовувалися гроші, було винайдено компас, існувала писемність.

Селянські поля ділилися на два клини: одне поле хлібороби обробляли для себе, а друге — для власника ділянки. Земельний податок стягувався у вигляді десятини (че). Результати праці не тільки селян-общинників, а й торгово-ремісничих міських верств потрапляли не на ринок, а в скарбницю, звідки населенню видавалися продукти харчування та необхідні речі. Перерозподільна система стримувала розвиток товарно-грошових відносин, гальмувала економічний прогрес. Про це свідчить також слабкий розвиток ремесел, торгівлі. У масі своїй люди змушені були обходитися найнеобхіднішими речами.

Ця теза знаходить підтвердження у збірнику віршів, пісень і гімнів про життя простого народу, під назвою “Шіцзін”, відредатованому Конфуцієм*.

За свідченням авторів збірника, Китай навіть у період переходу до епохи заліза не знав розвинених товарно-грошових відносин і ринку. У творі йдеться лише про мінову торгівлю і жодної згадки про існування грошей. Те ж саме можна сказати й про інші збірники епохи VIII — VI ст. до н.е. В Китаї не було чіткої грані між містом і селом, між хліборобом і мешканцем міста. Економічний прогрес у Китаї намітився у V — III ст. до н.е. Простежуються тенденції до урбанізації, соціальної диференціації населення. Формуються торгово-ремісничі прошарки міста. З’являються гроші. Складовими елементами нової структури стають сільські орендарі й найманці. Проте общинні землі, як і раніше, не залучаються в систему ринкових зв’язків.

Застосування металу для виготовлення знарядь праці (не лише бронзи, а й заліза) значною мірою посприяло економічному піднесенню. Зростання сукупного суспільного продукту призвело до зміни форми землеволодіння. З’являється приватна власність на землю, її можна було купувати й продавати, щоправда, не повсюдно.

У середині I тисячоліття до н.е. якісні зміни відбуваються в ремісничому виробництві й торгівлі. Раніше торговців як соціальної групи не існувало. Тих, хто займався обміном, зараховували в розряд простолюдинів, що позбавляло їх можливості стати професіоналами і приватними власниками. Використання знарядь

* Конфуцій, або Кун-Цзи (551—479 рр. до н.е.), жив у середині I тисячоліття до н.е., захоплювався пошуком шляхів досягнення стабільності суспільства. Будучи засновником учення про етику, він висунув таку тріаду: вдосконалення окремої людини веде до вдосконалення суспільства, а відтак до вдосконалення держави. Засобами досягнення поставленої мети він вважав дотримання етичних і ритуальних церемоніальних норм та визнання мудрості попередніх поколінь. Об’єктивно конфуціанські ідеї сприяли посиленню держави. Піклуючись про її благо, вчений закликав скоротити розміри податків, налагодити облік і контроль за веденням землеробських робіт, залучити трудове населення до виконання своїх обов’язків.

праці із заліза сприяло індивідуалізації ремісничого виробництва. Зростали спеціалізація ремесла та професіоналізм ремісників. Збут своїх виробів вони дедалі частіше доручали професіоналам в особі торговців. Ремісники й торговці нерідко використовували працю рабів, що вело до зростання добробуту їхніх родин. Отже, навіть бідні могли стати багатими, тим самим порушувалася усталена соціальна ієрархія.

Важливим кроком у реформуванні сфери товарно-грошових відносин IV—III ст. до н.е. стала уніфікація мір і ваги та грошова реформа. Були вилучені з обігу всі монети старих зразків. Введення єдиної монетної системи сприяло зміцненню економічних зв'язків у межах імперії. Аж до початку XX ст. н.е. у Китаї збереглася кругла мідна монета з квадратним вирізом й ім'ям правлячого імператора на лицьовій стороні.

Хоча торговельні контакти Китаю з іншими країнами були започатковані наприкінці III тисячоліття до н.е., на зламі I тисячоліття до н.е. — I тисячоліття н.е. китайці все ще мало цікавилися зовнішньою торгівлею. Складався менталітет самодостатності в розвитку, самотності й опори на власні сили.

Перехід від спорадичних торговельних зв'язків до формування певної системи у цій сфері пов'язаний із розвитком міст у I тисячолітті до н.е. (на той час у них проживало близько 500 тис. чоловік) і виникненням масової ремісничої промисловості. Саме тоді були створені купецькі гільдії (*Хат**). Морська торгівля була зосереджена головним чином в *Гуанчжоу* (Кантон), який через південні моря був зв'язаний з Індією та Іраном. З цією метою використовувалися порти *Янчжоу*, *Чучжоу* (провінція Цзянсу) і *Мінчжоу*. Торговельні зв'язки розвивалися також із Кореєю та Японією. Зростання торгівлі супроводжувалося розвитком товарно-грошових відносин. З'явилися паперові гроші й так звані летючі гроші (перевідні чеки).

У II ст. до н.е. Китай почав підпорядковувати собі торговельні шляхи, що вели від його кордонів до західних країн і дістали назву “Великий Шовковий шлях”. Ханьська імперія застосовувала дипломатичні та військові засоби для витіснення з цієї території кочових племен Тибетського нагір'я — сюнну та цянів — для поширення свого впливу на оазисні міста-держави Східного Туркестану, розташовані уздовж Великого Шовкового шляху.

В 115—111 рр. до н.е. були встановлені торговельні зв'язки між Ханьською імперією і Бактрією**.

* Деякі джерела називають торгових людей Китаю того часу шанжень (История Востока: В 6 т. Т. 1. Восток в древности. М., 1997. С. 434).

** Бактрія, Бактріана, Заріаспа — історична область і держава, розташована між горами Гіндукушу і Амудар'єю. Найбільшого розвитку досягла в період між 600 р. до н.е. і 600 р. н.е. Тут було головне перехрестя торговельних шляхів між Сходом і Заходом. В окремі періоди до неї входила майже вся територія нинішнього Афганістану, частина території сучасної Центральної (Середньої) Азії та Пакистану (История Древнего мира. С. 138).

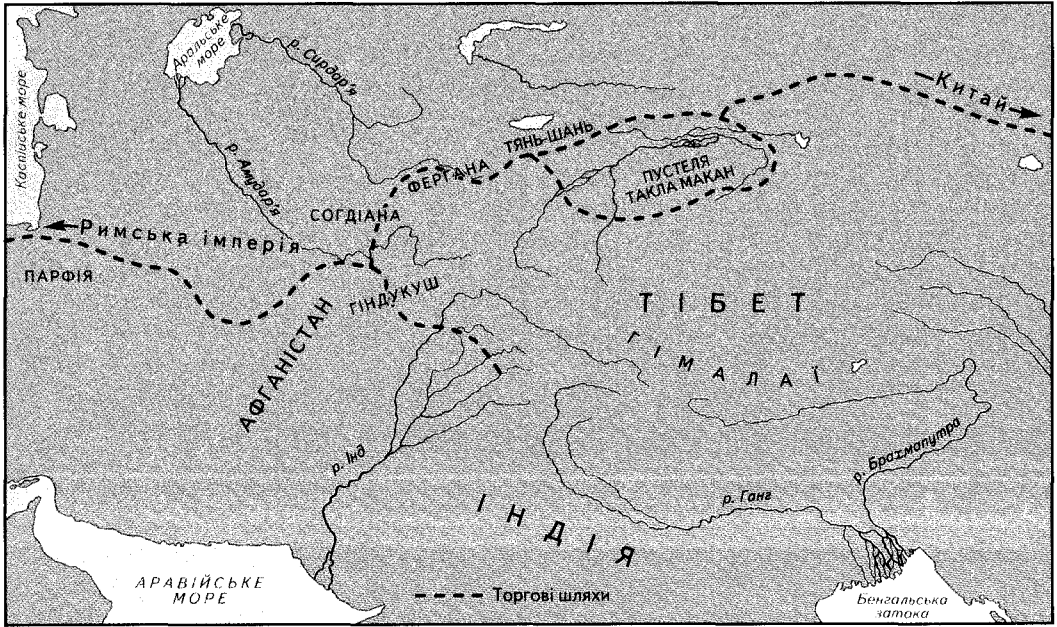

Рис. 1.8
Шовковий шлях
класичної епохи
на території
Центральної
Азії

Великий Шовковий шлях пролягав із ханьської столиці Чанані на північний захід по території провінції Ганьсу до Дуньхуана, де він розгалужувався на два основні шляхи (далі на північ та на південь від озера Лобнор), що вели до Кашгару. З Кашгару торговельні каравани прямували до Фергани і Бактриї, а звідти до Індії, Парфії* і далі до Середземномор'я.

З Китаю каравани везли залізо, яке вважалося найкращим у світі, нікель, золото, срібло, лаковані вироби, дзеркала та інші товари, насамперед шовкові тканини і шовк-сирець. До Китаю завозили рідкісних звірів і птахів, рослини, цінні сорти деревини, хутра, ліки, прянощі, пахощі та косметику, кольорове скло, ювелірні вироби, напівкоштовні та коштовні камені, інші предмети розкоші, а також рабів. У Китаї почали вирощувати завезені з Центральної Азії виноград, квасолю, люцерну, шафран, деякі баштанні культури, гранатове й горіхове дерева тощо.

До зарубіжних країн щорічно відправлялося більш як десять посольств у супроводі великих торговельних караванів.

Таким чином, Великий Шовковий шлях відіграв величезну роль у налагодженні дипломатичних, економічних і культурних зв'язків між Далеким Сходом і країнами Близького та Середнього Сходу й Середземномор'я.

* Парфія (лат. Parthia) — держава, кордони якої у 250 р. до н.е. — 226 р. сягали Передньої Азії від р. Інд на сході до Євфрату на заході та від Каспійського моря й Амудар'ї на півночі до Індійського океану і Перської затоки на півдні (История Древнего мира. С. 389).

ОЛЬМЕКИ. МАЙЯ

Найдавнішою цивілізацією Мезоамерики вважається Ольмекська, яка, на думку дослідників, виникла в XIV ст. до н.е.* Основними заняттями ольмеків були рільництво та різні ремесла. Вони вирощували авокадо, кабачки, квасолю, маїс, перець та інші культури, виготовляли прості знаряддя, керамічний посуд, дзеркала. Широко використовувалися природні копалини: базальт, бірюза, яшма, кварц, діорит, нефрит, граніт, кремій, обсидіан.

Вигідне природно-географічне середовище сприяло економічному розвитку ольмекського суспільства, формуванню невеликих міст-держав. Найбільше з них — Сан-Лоренсо з населенням близько 5 тис. чоловік — було провідним центром регіональної річкової та приморської транзитної торгівлі.

Від VII ст. до н.е. ці функції перейшли до міста Ла-Венти, околиці якої славилися потужними соляними копальнями, какавовими та чайними плантаціями. Ще одним регіональним центром ольмеків був Лагуна-де-лос-Серрос — завдяки контролю над базальтовою сировиною, що мала стратегічне значення для виробництва важливих знарядь праці. Кожне з таких міст було не лише політичним, культовим, а й торговельно-регіональним центром, навколо якого концентрувалося місцеве населення.

Серед давніх цивілізацій Америки привертає увагу також культура майя, яка бере свій початок від ольмеків, що мешкали на багнистих землях вузької смуги узбережжя Мексиканської затоки. Цивілізація майя займала території нинішніх південно-мексиканських штатів Юкатан, Кампече, Кінтана-Роо, Табаско і Чіясас, а також Гватемали, Белізу, частково Гондурасу й Сальвадору.

Однією з рушійних сил розвитку торговельних відносин були міста. Найдавніша стоянка Куельйо ще в 2400 р. до н.е. була розвиненим сільськогосподарським центром. Завдяки торгівлі майя підтримували контакти з сусідніми мезоамериканськими країнами, обмінюючись при цьому не лише товарами, а й людськими і духовними здобутками з периферійними спільнотами. Зокрема, на ринки Улуа і Тобаско майя поставляли сіль і тканини, а також рабів, отримуючи взамін какао, кам'яні перла, що використовувалися ними як гроші. Обмін і торгівля мали регіональний та міжрегіональний характер. Найпопулярнішими експортними товарами були нефрит, серпентин, обсидіан, сіль, какао і пір'я кетцаля. Серед об'єктів транзитної торгівлі переважали срібло, золото, мідь, сплави, гума, звірині шкури та ін. Використовувалися сухопутні та водні шляхи. Сухопутні магістралі розходилися від узбережжя Мексиканської затоки на південь і захід до мексикан-

* Див.: Рубель В.А. Історія цивілізацій Доколумбової Америки. К., 2005. С. 31.

ських гір і над схід уздовж Тихого океану. Водний шлях охоплював карибський басейн із прилеглими річковими артеріями, створюючи своєрідну торговельну вісь північ—південь.

Обмін мав регіональний або міжрегіональний характер. Торгували як товарами широкого вжитку, так і предметами розкоші. Розвинені культури експортували обсидіан, жадеїт, бірюзу, нефрит, серпентин, керамічний столовий посуд, пір'я кетцяля, сіль, мед, какао-боби, коштовності, тканини, екзотичні товари, рабів.

Імпорт становили метали (срібло, золото, мідь, сплави), гума, звірині шкури.

Існували морські, річкові та сухопутні шляхи. Для морських та річкових перевезень використовували каное з вітрилами та без них, для суходільних — носіїв, які переносили вантаж на спинах. Майя та інки створили розгалужену мережу доріг, ольмеки у X—III ст. до н.е. поширили свій вплив від Мексики до Коста-Ріки, заснували колонії, наприклад, Палакальцинго у штаті Морелос*.

Усередині різних регіонів улаштовувалися ринки та ярмарки, які нерідко супроводжувалися різноманітними обрядами й розвагами.

ВИСНОВКИ

Виникнення стародавніх цивілізацій і перших держав супроводжувалося активізацією торговельних стосунків, якісним удосконаленням їхніх форм, появою особливого прошарку людей, які займалися торгівлею. Саме торгівля була значною мірою носієм матеріальної та духовної культури, здобутки якої передавалися розвинутішими цивілізаціями іншим народам.

За мідно-кам'яної доби (неоенеоліт) структура торгівлі доповнювалася металами та виробами з них, предметами розкоші, прикрасами, керамікою, посудом та ін.

Епоха бронзи характеризувалася активною розробкою природних копалин, розміщених на планеті вкрай нерівномірно. Це був один із основних чинників, що стимулював міжнародний обмін, транспортування товарів на великі відстані. Вироби із золота, міді, бронзи, цинку доповнили в цей час асортимент товарів міжнародної торгівлі.

Характерною особливістю бронзового віку був розвиток торгівлі між протоцивілізаціями — мінойською (Крит) і мікенською (Греція), а також між першими цивілізаційними утвореннями — Месопотамією, Єгиптом, Індією, Китаєм. Слід наголосити, що на даному етапі велася як внутрішня торгівля, в якій використовувалися власні природні ресурси і місцеві виробники, так і закордонна, за допомогою спеціальних торгових факторій, місій чи окремих представників. Держави або спільноти, розташовані на перетині торгових шляхів, виступали посередниками у торговельних зносинах, здійснювали митні збори та ін.

* История мира. Древний мир. Африка — Древний Восток. Греко-Римский мир. Дальний Восток — Америка / Пер. с англ. М., 2000. С. 174—176.

У цей період формувалися основи системи міжнародної торгівлі, її інституціональні, організаційні та комунікаційні мережі.

Визначення

Тамкару — свої функції ці спеціальні уповноважені виконували від імені храмів, інтереси яких вони представляли. Вони забезпечували безпосередній реципрокний обмін або ж здійснювали розподіл продукції серед центральних властей. Лише незначна частина торгівлі велася на ринку, де ціни коливалися залежно від попиту і пропозиції.

Карум — на відміну від тамкару вони мали ширші повноваження, що полягали в адмініструванні торгових центрів міста, збиранні податків, наданні позик, а також місць у торговельних домах приватним особам. Оскільки карум володіли торговельними домами, вони виконували також функції депозитних банків, центрів експорту-імпорту, клірингових контор і торговельних палат. Перебуваючи в інших країнах, обстоювали колективні інтереси торговців, відповідно до правил, що діяли на той час у даному середовищі.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть характерні ознаки шумерської цивілізації.
2. Яку роль відігравали річкові та морські шляхи за стародавніх часів?
3. Яким чином відбувалася торгівля у стародавньому світі? Назвіть її основні об'єкти.
4. Дайте визначення понять “карум” і “тамкару”.
5. У чому полягали особливості транзитної торгівлі?
6. Схарактеризуйте єгипетську торгівлю.
7. Розкрийте особливості товарно-грошових відносин Давньої Індії.
8. Опишіть основні торговельні шляхи Китаю.
9. На чому базувалася могутність імперії ольмеків і майя? Які товари переважали у їхній торгівлі?

ЛІТЕРАТУРА

- Всемирная история. М., 1955. Т. 1.
 Всемирная история. У истоков цивилизации. Бронзовый век. Москва; Минск, 1999.
 Иллюстрированная энциклопедия “Руссика”. История Древнего мира. М., 2004.
 История Востока: В 6 т. Т. 1. Восток в древности. М., 1997.

- История мира. Древний мир. Африка — Древний Восток. Греко-Римский мир. Дальний Восток — Америка / Пер. с англ. М., 2000.
- Крижанівський О.П.* Історія стародавнього Сходу. 2-ге вид. К., 2002.
- Криш Э.Г.* Сокровища Трои и их история / Пер. с нем. М., 1996.
- Лангенбек В.* История мировой торговли. Москва; Ленинград, 1928.
- Мак-Нил У.* Восхождение Запада. История человеческого сообщества / Пер. с англ. Киев; Москва, 2004.
- Маркова А. Н., Поляков Г. А.* Всемирная история. М., 1997.
- Оксфордская иллюстрированная энциклопедия / Пер. с англ. М., 2000. Т. 1.
- Рубель В.А.* Історія цивілізацій Доколумбової Америки. К., 2005.
- Силмоти А.* Єгипет. Долина царей / Пер. с итал. М., 2001.
- Цонев В.* Древните българи, Шумер и Вавилон. София, 2004.
- Bunson M.* The Encyclopedia of Ancient Egypt. New York; Oxford, 1991.
- Curtin P.D.* Cross-cultural trade in World history. Cambridge, 1992.
- Lexikon der Agyptologie. Wiesbaden, 1977
- Roberts J.M.* The new Penguin History of the World. London, 2002.
- Spielvogel J.J.* Western Civilization. Vol 1. New York, 1998.
- World Civilizations. Sources, Images, and Interpretations. Vol. 1. New York, 1994.

На території сучасної України неолітичний період пов'язується насамперед із *Трипільською культурою* мідного віку, визначальними рисами якої були:

- заміна мотичного землеробства орним;
- інтенсивний розвиток тваринництва, зокрема перехід від перших спроб розведення тварин до стадного (домашнього) тваринництва й освоєння тяглової сили великої рогатої худоби;
- зародження патріархальних відносин;
- виникнення регулярного міжплеменного обміну;
- утвердження стабільних зв'язків із прогресивними формами балкано-дунайської матеріальної культури.

Трипільська культура з'явилася на історичній арені на початку IV тис. до н.е. й проіснувала близько 1500 років. Племена її носіїв освоїли весь Правобережний Український Лісостеп і частково Лівобережжя в Середньому Подніпров'ї.

Хронологічно історія трипільців поділяється на три основні етапи:

- ранній (4000—3600 роки),
- середній (3600—3100 роки),
- пізній (3100—2500 роки).

Протягом своєї історії трипільці межували й підтримували зв'язки з іншими народами, що перебували на різних рівнях соціально-економічного розвитку, запозичували у них найновіші культурні й технічні досягнення, водночас передаючи власні здобутки сусіднім спільнотам.

Так, в обмін на хліб і худобу трипільці отримували від скотарів коней, запозичили у них деякі способи й технології керамічного виробництва. У зв'язку з поширенням міді вироби з неї, а також руди завозились із Балкано-Дунайського регіону.

Дніпро-Донецьке населення використовувало спосіб виготовлення кам'яних сокир і тесал, винайдений Сурсько-Дніпров-

ською спільнотою. Сурсько-Дніпровські племена, зі свого боку, запозичили у Дніпро-Донецьких способи орнаментування посуду за допомогою грєбінцевого штампу.

Трипільська культура, що вийшла зі світу балкано-дунайських культур, розвинулася на нашій території в яскраве, своєрідне явище. З'явившись на початку V тисячоліття до н.е. на теренах України, трипільці упродовж його першої половини освоїли простір від південно-східних відрогів Карпат до Південного Бугу, поглинувши носіїв Бузько-Дністровської культури і частково — культури лінійно-стрічкової кераміки. Просуваючись далі на схід, вони на початку IV тисячоліття до н.е. зайняли межиріччя Дністра і Дніпра, а в першій половині цього періоду освоїли Верхнє Побужжя й Середню Наддніпрянщину, вийшовши за межі лісостепової смуги. Поширення носіїв Трипільської культури було викликане не тільки приростом населення (природним та завдяки постійним міграційним імпульсам), а й застосуванням екстенсивних форм землеробства, що призводило до виснаження ґрунтів й необхідності переселятися на нові місця.

Порівняно з іншими землеробськими культурами Трипільська залишила по собі найяскравіший слід у давній історії України. Це дало підстави поглибити корені українського народу до часів формування цієї культури.

На *ранньому етапі історії* трипільців їхніми сусідами на півдні, у пониззі Дунаю, були носії культур Боян, Болград-Алденъ; на південному заході — представники культур Трансільванії і північно-західних Балкан (Вінча, Тордош), на північному сході — племена Дніпро-Донецької неолітичної культури.

На *середньому та на початку пізнього етапу* трипільці контактували на півдні з племенами культури Гумельниця, у степовій зоні — з носіями культур Середньостогівської спільноти та Нижньомихайлівської культури, на північному заході — з представниками культури Лендель, а на заході — Полгарської. Трипільська культура була поширена від Буковини до Середнього Подніпров'я, й від Південної Волині до Надчорномор'я.

За природними умовами (якість ґрунтів) Верхнє Подністров'я, куди переселилася частина трипільців, було менш придатним для ведення традиційного рільницького господарства, аніж Середнє. На думку дослідників, трипільців приваблювали сюди передусім поклади високоякісного туринського кременю, що слугував предметом обміну, зокрема з населенням культури Тисаполгар, і вивозився на далекі відстані (до 500 км), а також виходи соляних джерел.

Енеолітичний період в історії степового населення України можна датувати кінцем першої половини IV — серединою III тис. до н.е. В цей час трипільці підтримували активні стосунки з племенами Скелянської культури. Завдяки цьому обміну з'являються й перші *золоті вироби*, аналогічні знайденим на західному узбережжі Чорного моря у знаменитому Варненському некрополі.

В побут скелянців входить запозичена у трипільців високоякісна *кераміка* з розписом та канельованою поверхнею. Зі свого боку, землеробські культури сприймають певні *досягнення скотарів*. Це добре фіксується у зміні характеру трипільського кухонного посуду, який формою, домішками черепашки, орнаментальними мотивами дуже близький до кераміки, відомої з поселення Стрільча Скеля. Ці впливи сягають кукутенських племен на теренах Румунії, гумельницьких — на Нижньому Дунаї. Імовірно, що значний вплив на землеробів мали й досягнення скотарів у військовій справі. Можливо, що одним із предметів обміну були високоякісні крем'яні вістря до стріл і дротиків, довгі ножеподібні пластини тощо. Звичайно ж предметами обміну слугували також продукти скотарського господарства та худоба, можливо, навіть коні. Натомість скотарі отримували землеробську продукцію.

Таким чином, між землеробами і скотарями в середині IV тис. до н.е. склалася система тісних стосунків, вигідна насамперед степовому населенню, яке прагнуло їх усіяко розвивати. Припускають, що таким обміном з боку степовиків займалися спеціалізовані групи людей. Існували навіть майстри-мінйали, які завдяки престижній посередницькій діяльності набули досить високого соціального статусу. Поховання представників таких груп, у тому числі жінок та дітей, супроводжувалися престижними й соціально значущими речами: намистами з мідних пронізок, браслетами та скроневими підставками з мідного дроту, шилами, високоякісними виробами з кременю, які, можливо, ще не були в користуванні, поясами з мушлевих намистин, зрідка імпортованим якісним посудом тощо.

Після періоду небувалого піднесення *металургійного виробництва* в рамках енеолітичних культур Карпатської котловини, Семиріччя і басейну Нижнього Дунаю, основним продуктом якого були великі *мідні сокири*, у першій половині III тисячоліття до н.е. відбувся ренесанс у виробництві *предметів із кременю* (сокири, серпи, молоти), які вважалися ознакою престижу. Їх іноді називають "*конвенціональними знаряддями*". Як приклад можна згадати видобуток, обробку і широке застосування смугастого кременю населенням культури кулястих амфор. Метою складного процесу видобутку кременю й подальшого виробництва було, зокрема, виготовлення чотиристоронніх, вигладжених сокир.

Піднесення виробництва (землеробства, скотарства, ремісництва) створювало передумови для обміну як усередині самої трипільської спільноти, так і з мешканцями сусідніх районів. Основними предметами торгівлі були зерно і худоба, за які трипільці отримували від сусідніх племен коней, вироби й технології керамічного виробництва; з Балкано-Дунайського регіону завозилися мідь та різні вироби з неї.

Транзитне положення трипільців, розгалуження річкових та сухопутних транзитних шляхів сприяли налагодженню регулярної торгівлі зерном зі степовими общинами Північно-Причорноморської рівнини, Карпатського басейну та Центральної Європи. Ос-

новні транзитні шляхи трипільсько-кукутенських общин пролягали по Ятрані, Синюсі, Інгулу, Сухому і Чорному Ташлику.

Великий Дніпровський шлях у Самарсько-Орельському межиріччі сприяв розвитку культурно-економічних зв'язків різних етносів землеробського і скотарського населення. Для степових поселенців Лівобережжя Дніпра важливу роль відігравав Муравський шлях, що з'єднував Пониззя Великої Дніпровської магістралі з верхів'ям Орелі. Припускають, що він був своєрідним мостом, який з'єднував Ізпольську транзитну дорогу з Сіверським Дінцем і виконував функції контактної зони між Прикубанням, Кавказом та Подонням.

Трипільські племена вели інтенсивний обмін із кавказькими народами та з населенням, що мешкало на території Північно-Західної Європи і на берегах Балтики.

ВИСНОВКИ

Стародавні торговельні зв'язки на території сучасної України набули свого розвитку за часів Трипільської культури (V тис. до н.е.). Тут переважав міжплеменний обмін: за хліб і худобу трипільці отримували від мешканців скотарських поселень коней, запозичили в них деякі технології керамічного способу виробництва. На ранньому етапі своєї історії трипільці підтримували господарські зв'язки з Дніпро-Донецьким населенням. На середньому і на початку пізнього етапу вони здійснювали обмін із племенами культури Гумельниця, з носіями культур Середньостогівської спільноти та Нижньомихайлівської культури, з представниками культури Лендель. Трипільці використовували різноманітні річкові та сухопутні шляхи для регулярної торгівлі зерном із племенами, що заселяли Північно-Причорноморську рівнину, Карпати та Центральну Європу.

Визначення

Хронологічно історія трипільців поділяється на три основні етапи:

- ранній (4000—3600 рр.),
- середній (3600—3100 рр.),
- пізній (3100—2500 рр.).

На *ранньому етапі історії* трипільців їхніми сусідами на півдні у пониззі Дунаю були носії культур Боян, Болград-Алдень; на південному заході — представники культур Трансільванії і північно-західних Балкан (Вінча, Тордош), на північному сході—племена Дніпро-Донецької неолітичної культури.

В *енеолітичний період* (перша половина IV — середина III тис. до н.е.) підтримувалися активні зв'язки з племенами Скелянської культури. Завдяки обміну тут уперше з'являються золоті вироби.

У першій половині III тисячоліття до н.е. активізується обмін продуктів рослинництва і тваринництва на металургійні вироби в рамках енеолітичних культур Карпатської котловини і басейну Нижнього Дунаю, основою експорту яких були великі мідні сокири.

Контрольні запитання та завдання

1. Яку роль відігравала Трипільська культура в розвитку торговельно-економічних зв'язків на території сучасної України?
2. Назвіть основні характерні риси культури Трипілля.
3. Які культури були сусідами трипільців?
4. Розкрийте хронологічні рамки енеолітичного періоду в історії степового населення України.
5. Схарактеризуйте відносини між скотарями і землеробами у Трипільській культурі.
6. Назвіть вироби ремісництва, що були предметом обміну трипільців.
7. Опишіть основні торговельні шляхи мешканців Трипільської цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

- Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. К., 1988.
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии: VI—III вв. до н.э. К., 1999.
- Економічна історія України / Уперенко М.О., Кузнєцов Е.А., Парієнко Г.К. та ін. Харків, 2005.
- История мировой экономики / Под ред. Г.Б.Поляка, А.Н.Марковой. М., 2004.
- История человечества: В 2 т. Т. 2: III тысячелетие до н.э. — VII век до н.э. / Пер. с англ. М., 2003.
- Каменный век на территории Украины. К., 1990.
- Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. К., 1993.
- Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. К., 2002.
- Субтельний О. Україна: історія. К., 1993.
- Толмачева Р.П. Экономическая история. М., 2002.
- Трипільська цивілізація у спадщині України. К., 2003.
- Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції. К., 2003.

Розділ II

**МІЖНАРОДНА
ТОРГІВЛЯ
АНТИЧНОСТІ**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕПОХИ

Хронологічно античність* охоплює період з початку I тисячоліття до н.е. — до кінця V ст. н.е. На його першому етапі відбувалося формування нових локальних спільнот — фінікійської, перської, грецької та римської, куди поступово перемістився центр політико-економічного життя того часу. Ці міста-держави та імперії на різних етапах відігравали ключову роль у світовому економічному розвитку й у створенні системи міжнародної торгівлі. Однак і “старі” цивілізації брали участь у торговельних відносинах.

За епохи Відродження термін *античний*, на відміну від “варварського”, з одного боку, та “середньовічного” — з іншого, став синонімом класичного недосяжного зразка. Виникають поняття античного мистецтва, літератури, філософії. Згодом з’являються терміни “античне місто”, “антична система господарства”, “антична власність”. Антична власність розвивалась у двоєдиній формі: як державна (спільна) і приватна. Причому власником міг бути лише повноправний член громадянської общини (держави, поліса).

Характерною рисою класичної епохи був пошук гармонії, рівноваги в мистецтві, архітектурі та в суспільному житті між індивідуальним і громадським, власним і колективним. Простота, чистота симетрії та глибина думки — основні складові класичної форми.

На початку епохи *фінікійці*** посіли ключові позиції у середземноморській торгівлі. Інші їхні торговельні поселення простягнулись далеко на Захід, до іспанського та марокканського узбережжя Атлантики.

Піднесення Греції супроводжувалося прискоренням розвитком торгівлі. Грецька експансія та колонізація, починаючи з VIII ст.

* Античність (лат. *antiques* — древній). Термін було запроваджено на початку XVIII ст. у Франції (Словарь античности / Пер. с англ. М., 1992. С. 37).

** Фінікійці — семітські кочівники та гіблїти, які заселили східне узбережжя Середземного моря біля підніжжя Ліванських гір у III тис. до н.е. (Волков А.В. Загадки Финикии. М., 2004. С. 89).

до н.е., витіснила фінікійську торгівлю в Сіцилії, Південній Італії та на Галльському узбережжі Середземного моря. Запровадження в Лідії (захід Малої Азії) чеканки золотих монет у 700 р. до н.е.* стимулювало товарне виробництво і торговельний обмін.

У західній частині регіону провідну роль у торговельних операціях відігравали *карфагеняни*, в Північній і Середній Італії — *етруски*. Грецькими торговельними центрами були Корінф, Мілет, Афіни.

Основні торговельні шляхи пролягли від Массалії (сучасний Марсель) річками Рона і Савона через Галлію і далі до Британії та Німеччини. “Бурштиновий шлях” пролягав із римських провінцій Норії, Реції і Паннонії до Богемії та на Північ і Північний Схід. З Малої Азії і Сирії торговельні каравани просувалися на схід через Ферганську долину і Семиріччя до Китаю (“шовковий шлях”). Торговельні операції Римської імперії здійснювалися на величезних обширах: від Англії на заході до Індії і Китаю на сході, від Північної Європи на півночі до африканського узбережжя на півдні.

* У Китаї аналогічні монети для здійснення торговельного обміну були запроваджені у II тис. до н.е. (Timelines of World History. London, 2002. P. 46).

За часів античності відбувалося поглиблення суспільного поділу праці, зростання міст, що стимулювало спеціалізацію виробництва й обміну, збільшення обсягів торгівлі, розширення її територіальних рамок.

Центром античної торгівлі, її головною системоутворювальною ланкою було *Середземномор'я*. В цій частині світу внаслідок взаємодії різноманітних чинників: природно-географічних, історично-культурних, етнічних, соціально-економічних було досягнуто найвищого рівня політико-економічного та інтелектуального розвитку. Все це позначилося й на торговельно-економічних зв'язках країн Середземноморського басейну, які відігравали ключову, домінуючу роль у системі міжнародної торгівлі.

Загальна схема *спеціалізації* полягала в тому, що сільськогосподарські продукти обмінювалися на ремісничі вироби, метали. Греція і Рим задовольняли свої зростаючі потреби у зерні за рахунок торгівлі зі скіфами та слов'янськими племенами, що проживали на території сучасної України. Олово завозили з Корнуелла (Великобританія), спеції — з Індії, шовк — із Китаю.

В економічному житті Середземноморської цивілізації ключову роль відігравали торгівля на далекі відстані, фінанси та великі міста. Зростанню торгівлі значною мірою сприяли завоювання Александра Македонського, внаслідок яких була створена величезна торговельна зона міжконтинентального характеру.

За античної доби торгівля велася *суходільними, річковими та морськими шляхами*, співвідношення між якими змінювалося в залежності від домінування того чи іншого державного утворення. Найбільші *суходільні шляхи* з'єднували землі Близького Сходу, Закавказзя, Середнього та Далекого Сходу.

З X по VI ст. до н. е. найважливіші для міжнародної торгівлі суходільні караванні шляхи контролювалися Вавилонською державою та Ассирійським царством, а з VI по IV ст. до н. е. — Перською імперією. На території зазначених держав існувала мережа комерційних і виробничих центрів, які утворили певну систему торговельних взаємовідносин, що поширювалася на весь цивілі-

зований світ. Центральним осередком цієї системи були міста Месопотамії (Вавилон, Ашшур, Ніневія), пов'язані одне з одним і з портами та іншими містами (Дамаск, Кархемиш, Сузи (Персія), Сарди (Лідія), Тір, Сідон (Фінікія), Навкратіс (Єгипет) караванними шляхами. Дамаск був найбільшим транзитним пунктом на шляху між Фінікією і Вавилоном. Кархемиш — на шляху до Анатолії, де уздовж узбережжя з VIII ст. до н. е. почали розвиватися нові торговельні міста.

Багато стародавніх міст після входження їх до складу Ассирійської та Перської імперій перетворювалися на залежні міста-держави, які сплачували данину і не підлягали контролю провінційної адміністрації. Фактично вони зберегли торговельну інфраструктуру і прошарок купців, що сформувався ще за стародавніх часів. Через гори з Ірану та Середньої Азії пролягали суходільні караванні шляхи до Індії.

Морські шляхи використовувалися для торгівлі з Індією та народами Середземномор'я. З Єгиптом та Месопотамією Індію зв'язували морські шляхи, які проходили через Червоне море та Перську затоку до Аравійського моря і до річок Інду та Нарбади.

Найважливіші **морські шляхи** Середземномор'я в X—IV ст. до н. е. контролювалися фінікійцями. У VI—IV ст. до н. е. різну конкуренцію їм склали греки. У V ст. до н. е. перемога над персами відкрила для грецької торгівлі все Східне Середземномор'я та шляхи до Чорного моря. Остаточно греки владичили світі контроль над морськими шляхами у Східному Середземномор'ї з III ст. до н. е. завдяки завоюванню Александром Македонським Перської імперії, а разом із нею — і фінікійських міст, що входили до її складу. Після смерті Александра Македонського у 324 р. до н. е. його імперія розпалася на кілька штифтованих держав:

- *Македонія;*
- *Державу Селевкідів;*
- *Єгипет;*
- *Пергамське царство та ін.*

Держава Селевкідів була найбільшою за територією і контролювала важливі шляхи: "царську дорогу", що пролягала через усю Малу Азію до Вавилону, караванні шляхи від Вавилону до портових міст Північної Сирії, річкові шляхи по Тигру та Євфрату до Перської затоки, морський шлях із Перської затоки до Індії.

За доби **еллінізму** (323—30 рр. до н. е.) більшість цивілізованих народів дотримувалися схожих юридичних норм, що суттєво спростило укладання торговельних угод і зробило торгівлю безпечнішою. Значно посилилась конкуренція між товаровиробниками, зросла работорівня. У цей час **середземноморська торгівля** переживала постійний технічний прогрес:

- удосконалювалася конструкція кораблів;
- зменшилася кількість обслуговуючого персоналу;
- поліпшилася інфраструктурна підтримка в портах і на товарних складах тощо.

Єгипетські намісники Александра Македонського створили *інформаційну мережу* в середземноморських портах і стали враховувати інформаційний чинник при відправці товарів (зокрема, збіжжя) з Єгипту (Єгипет на той час був найбільшим експортером зерна). Поступово місто *Александрія*, засноване в Єгипті Александром Македонським, стало найбільшим торговельним центром того часу. Через ринки Александрії проходили товари, що становили традиційний експорт Єгипту (пшениця, папірус, лляні тканини, скло); традиційні й екзотичні товари з різних країн світу (слонова кістка і страусове пір'я з Африки, килими з Аравії та Персії, бурштин із Балтики, бавовна з Індії, шовк із Китаю тощо).

У той час, коли Східне Середземномор'я перебувало під впливом фінікійців, а пізніше — греків, Західне Середземномор'я контролювалося Карфагеном.

Карфаген був заснований фінікійцями на півночі Африки у IX ст. до н. е. Місто швидко здобуло незалежність й управлялося переважно найбагатшими купцями. Підкоривши території на півночі Африки, Карфаген заснував власні колонії на островах поблизу Іспанії, на півдні Іспанії, на Сіцилії та Сардинії. Найбільшого розквіту Карфаген сягнув у V—III ст. до н. е. Карфагеняни плавали до узбережжя Британських островів, звідки привозили олово. На європейському узбережжі Атлантичного океану вони купували бурштин, що доставлявся суходелом із Прибалтики. Крім того, карфагеняни здійснювали комерційні подорожі уздовж західного узбережжя Африки та навколо цього континенту, а також через Червоне море та Індійський океан до Індії.

Однак починаючи з III ст. до н. е. почало загострюватися суперництво між Карфагеном і Римом, новою державою, політичний та економічний вплив якої ставав дедалі відчутнішим на міжнародній арені. В середині II ст. до н. е. це протистояння завершилося зруйнуванням Карфагену і встановленням гегемонії Риму в Західному Середземномор'ї. Поступово із розширенням *Римської держави* Середземне море перетворилося по суті на внутрішнє море, а міжнародні торговельні зв'язки здійснювалися переважно всередині імперії.

Загалом, основний обсяг зовнішньоторговельних операцій за античної доби здійснювався у межах Середземномор'я. Зовнішньою фактично залишалася лише торгівля з деякими народами Середнього Сходу, окремими регіонами Європи, Індією та Китаєм.

У період між II ст. до н. е. і I ст. н. е. імперії, що виникли на території Китаю та Ірану, використовували *“шовковий шлях”*, який з'єднував практично ізольований раніше Китай з народа-

ми Західної Азії та Середземномор'я. У I ст. до н. е. — I ст. н. е. Великий Шовковий шлях був протягом 65 років перекритий гунами, що унеможливило зовнішньоторговельні зв'язки Китаю. Однак у I—II ст. н.е. ситуація в регіоні докорінно змінилася і китайські провінції спромоглися швидко надолужити втрати у зовнішній торгівлі, почали відправляти на захід своїх послів. Римські ж послы вперше прибули до Китаю ще у 166 р. до н.е.

За античної доби була створена велика **Афро-Євразійська торговельна мережа**: шовк із Китаю, перець і коштовності з Індії, ладан з Аравії та інші товари переправлялися до Середземноморського регіону добре відомими шляхами, що закінчувались у римських портах. Та оскільки торгівля між віддаленими регіонами велася переважно предметами розкоші, а не товарами повсякденного вжитку, такі зв'язки мали обмежений економічний вплив.

Товарна структура міжнародної торгівлі античної доби була доволі різноманітною. Загалом, у ній можна виділити дві основні **товарні групи**:

- *предмети розкоші*;
- *товари широкого вжитку*.

Перші традиційно відігравали провідну роль у міжнародній торгівлі ще з давніх часів. Однак уже для Греції, а ще виразніше — для Римської держави стала характерною торгівля товарами широкогожитку (насамперед сільськогосподарською продукцією — зерном, вином, рибою, а також ремісничими виробами), частка яких у торговельному обороті швидко зростала.

Розвивалася *спеціалізація виробництва*, що підвищувало конкурентоспроможність експорту й створювало можливість за рахунок експортних доходів збільшувати обсяги імпорту. Зокрема:

- Греція спеціалізувалася на виробництві оливкової олії, вина та кераміки;
- Єгипет — зерна та папірусу;
- міста Північного Причорномор'я — зерна і засоленої риби;
- Сирія — пурпурової тканини, ювелірних виробів, скла;
- Китай — шовку;
- Індія — прянощів і бавовни;
- Галлія — ремісничих виробів, скла тощо.

Відповідно до цього формувалася експортна спеціалізація країн та регіонів.

До VI ст. до н. е. у міжнародній торгівлі переважали *бартерні розрахунки*. Однак із появою у VII ст. до н. е. в Лідії *монет* ситуація поступово змінилася. Від VI ст. до н. е. металеві гроші поча-

ли широко використовуватися як у внутрішній, так і в міжнародній торгівлі. Причому рівень контролю тієї чи іншої держави над торговельними шляхами і товарними потоками був вирішальною передумовою використання її монет у міжнародних розрахунках. Одночасний обіг різноманітних монет стимулював розвиток обмінних операцій, що сприяло дедалі ширшому використанню грошових та кредитних засобів у міжнародній торгівлі.

Важливим досягненням античності була *інституціоналізація торговельних відносин*, формування договірно-правової бази міжнародних комерційних обороток. Торговельний звичай, своєрідні “правила гри” виникли у II ст. до н. е. в Середземноморській цивілізації у вигляді “*Lex Rhodia*” (права острова Родос), який на той час був одним із важливих центрів міжнародної торгівлі. Універсального характеру набули правовідносини між учасниками торговельно-економічних операцій внаслідок внесення змін до давньоримського *jus gentium* (права народів), що враховували загальні принципи міжнародного торговельного обороту, в якому брали участь представники різних народів. Під впливом *jus gentium* укладалися нові типи угод, які, на відміну від цивільного права, базувалися на прямій домовленості сторін. Така система діяла в середземноморській торгівлі аж до початку III ст. н.е.

Висновки

Головними чинниками збільшення обсягів античної торгівлі, розширення її територіальних рамок було поглиблення суспільного поділу праці, зростання міст, формування спеціалізації виробництва й обміну. Центром античної торгівлі, її основною системоутворюючою ланкою було Середземномор'я. Велике значення для диверсифікації торгівлі мали завоювання А. Македонського, внаслідок чого було створено обширну торговельну зону міжконтинентального характеру. Торгівля велася суходільними, річковими і морськими шляхами. В період між II ст. до н.е. і I ст. н.е. “шовковий шлях” відіграв неабияку роль у розвитку міжнародної торгівлі. Основними товарними групами античної торгівлі були предмети розкоші й товари широкого вжитку. До VI ст. до н.е. в міжнародній торгівлі переважали бартерні розрахунки аж до появи в Лідії монет. Характерною рисою античності стала інституціоналізація торговельних відносин, розвиток договірно-правової бази міжнародно-комерційних зв'язків.

Визначення

Античність охоплює період з початку I тисячоліття до н.е. до кінця V ст. н.е. Його початок характеризувався формуванням нових локальних спільнот — фінікійської, перської, грецької та римської, куди перемістився центр політико-економічного життя того часу.

Антична система господарства базувалася на античній власності, що мала державну (спільну) та приватну форми. Власником міг бути лише повноправний член громадянської общини (держави-полісу).

Держава Селевкідів була найбільшою за територією і контролювала важливі шляхи: “царську дорогу”, що пролягала через усю Малу Азію до Вавилону, караванні шляхи від Вавилону до портових міст Північної Сирії, річкові шляхи по Тігру та Євфрату до Перської затоки, морський шлях із Перської затоки до Індії.

Технічний прогрес у середземноморській торгівлі полягав у вдосконаленні конструкції кораблів, зменшенні кількості обслуговуючого персоналу, поліпшенні інфраструктурної підтримки в портах і на товарних складах.

У період між II ст. до н.е. і I ст. н.е. “шовковий шлях” брав свій початок на території Китаю та Ірану і пролягав до Західної Азії та Середземномор'я.

Товарна структура античної доби включала в себе дві основні товарні групи: предмети розкоші й товари широкого вжитку.

“*Lex Rhodia*” — торговельний звичай, своєрідні “правила гри”, виникли у II ст. до н.е. в Середземноморській цивілізації. Вони регулювали правовідносини між учасниками торговельно-економічних операцій.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні чинники збільшення обсягів торгівлі, розширення її територіальних рамок.
2. Де містився центр античної торгівлі, її головна системоутворююча ланка?
3. У чому полягала спеціалізація виробництва і торгівлі за часів античності?
4. Розкрийте основні складові технічного прогресу в середземноморській торгівлі.
5. З'ясуйте роль Карфагена в античній торгівлі.
6. Де пролягав “шовковий шлях” за античної доби?
7. Що являла собою Афро-Євразійська торговельна мережа?
8. Опишіть структуру торгівлі античної доби.
9. Який характер мали розрахунки в міжнародній торгівлі?
10. У чому полягала інституціоналізація торговельних відносин?

ЛІТЕРАТУРА

- Ван дер Вее Г. История мировой экономики: 1945—1990 / Пер. с англ. М., 1994.
- Гладкий В.Д. Древний мир. М., 1998.

- Дейвіс Н.* Європа. Історія. 2-ге вид. / Пер. з англ. К., 2001.
- Ермолова И.Е., Кульшишева И.С., Светилова Е.И., Шопина Н.Р.* Античность. Словарь-справочник по истории, культуре и мифологии. 2-е изд. / Под ред. В.Н.Ярхо. Дубна, 2003.
- История мира. Древний мир: Африка — Древний Восток, Греко-Римский мир, Дальний Восток — Америка. М., 2000.
- Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Економічна історія України і світу / Під ред. Б.Д.Лановика. 4-те вид., випр. і доп. К., 2001.
- Словарь античности / Пер. с нем. М., 1992.
- Харенберг Б.* Хроника человечества / Пер. с нем. М., 1996.
- Экономическая история мира. Европа / Под ред. М.В.Конотопова. М., 2004.
- Юхименко П.І.* Економічна історія. К., 2004.
- Cameron R.* A concise Economic history of the World. From Paleolithic Times to the Present. Third edition. New York; Oxford, 1997.
- Herzog R.* Staaten der Frühzeit. Ursprunge und Herrschaftsformen. München, 1998.
- Lerner R.E., Meacham S., Burns E.M.* Western Civilizations. Their history and their culture. Vol. I. Thirteenth edition. New York; London, 1998.

ФІНІКІЯ

Фінікійці були першими професійними торговцями та мореплавцями й володіли найбільшим на той час флотом. Цьому, зокрема, сприяли:

- розташування Фінікії на перехресті морських і суходільних шляхів;
- наявність необхідних матеріалів для кораблебудування (кедрових та дубових лісів).

Міста Фінікії стали центрами транзитної торгівлі.

Фінікійці вивозили товари з Єгипту, Малої Азії, Кіпру, Криту, областей мікенської культури Греції, західних областей Середземномор'я і продавали їх в інші країни.

Своєю чергою, із Фінікії до Єгипту ще в III тисячолітті до н.е. вивозили ліс, оливкову олію, вино та ін. З 800 р. до н.е. усталився напрям торгівлі *Левант** — Північно-Західне Середземномор'я.

До IX ст. до н. е. фінікійці створювали тимчасові торговельні факторії для ведення торгівлі з вивантаженням товарів на берег або ж торгували безпосередньо з кораблів.

Структура торгівлі у фінікійців була доволі широкою за асортиментом і включала п'ять основних *категорій*.

- Ліки, косметика і прянощі, бальзами, оливкова олія, пахонці, мед.
- Дорогі тканини, фарбники, в тому числі пурпур, шовкова та узорчата матерія, вишуканий одяг та попони.
- Прикраси та інші предмети розкоші: карбункули та рубіни з Сирії, золото з Ємена, срібло з Анатолії, слонова кістка, ебенове дерево з Африки та Індії.
- Різноманітні корисні копалини (залізо, олово, свинець, срібло) та продукція сільського господарства: зерно (пшениця, овес, ячмінь), вино, худоба, овочі та фрукти (інжир, гранат, бобові культури).

* Левант — спільна назва країн, прилеглих до східної частини Середземного моря, у вузькому значенні — Сирія і Ліван.

■ Раби, яких фінікійці доставляли з Греції, Малої Азії та з інших частин світу.

Таблиця 2.1

Структура торгівлі Фінікії

Імпорт		Експорт	
Основні статті імпорту	Регіони-експортери	Основні статті експорту	
		Товари власного виробництва	Товари, імпортовані з інших країн
срібло	країни Малої Азії	будівельний дубовий і кедровий ліс	раби
свинець		пофарбована унікальною фарбою бузково-червона та бузково-синя вовна	оливкова олія
залізо		кольорове скло	вино
смоли для бальзамування		ювелірні прикраси	цілющі рослини
скло		сушена риба	смоли для бальзамування
дамаська сталь			дамаська сталь
мідь	Кіпр		сірійське скло
метали, зокрема срібло	Північне Середземномор'я		кераміка та інші ремісничі вироби
раби			
керамічні вироби			
інші ремісничі вироби			
продовольчі товари (вино, оливки, оливкова олія) тощо			

Джерело: Всемирная история. Т.2. Бронзовый век. Минск, 1996. С. 306—307; Всемирная история. У истоков цивилизации. Бронзовый век. М., 1996. С. 629—630; Curtin P.D. Cross-cultural Trade in World History. Cambridge, 1992. P. 76.

Фінікійські торговельні експедиції сягали берегів сучасної Англії, де вони купували надзвичайно цінний для того часу товар — олово, а також бурштин, який доставлявся сюди торговими

в Малій Азії, на Кіпрі та Родосі, у Греції і Єгипті, на Мальті і в Сіцилії.

Період розквіту фінікійської держави охоплює XII—IX ст. до н.е. Протягом V—IV ст. до н.е. Фінікія втратила свої позиції в міжнародній торгівлі.

ГРЕЦІЯ

Виділяють такі *періоди* економічного розвитку Стародавньої Греції:

- крито-мікенський (XXX—XII ст. до н.е.);
- гомерівський (XI—IX);
- архаїчний (VIII—VI);
- класичний (V—IV ст. до н.е.).

У *гомерівський період* рівень економічного розвитку народів, що населяли територію Греції, був невисоким. Місцеве населення займалося землеробством, ремеслом і скотарством. Однак виробництво продуктів спеціально для продажу не було розвинене. Іноземну продукцію тогочасним грекам було простіше здобувати удаючись до війни або піратства. Поліси-общини не підтримували зовнішніх зв'язків. Міжнародна торгівля була епізодичною і велася виключно за допомогою іноземних купців (здебільшого фінікійців). Основними іноземними товарами були предмети розкоші, призначені для знаті (золоте та бурштинове намисто, візерунчасті тканини, кераміка). Із Греції іноземні купці вивозили кераміку та ювелірні вироби. У IX ст. до н. е. греки запозичили у фінікійців прийоми кораблебудування і почали розвивати каботажне торговельне мореплавання.

З VIII ст. до н. е. бурхливо розвивається зовнішня торгівля з переважним використанням морських комунікацій. Суходільна торгівля зростала дуже повільно через несприятливий рельєф і постійні війни між полісами.

Основними чинниками розвитку торгівлі були:

- обмеженість власних природних ресурсів;
- сприятливе для мореплавання географічне положення;
- зростання кількості населення і пов'язані з цим нестача зерна та сировини й надлишок деяких видів сільськогосподарської та ремісницької продукції.

Торгівля стала провідною галуззю. Угоди купівлі-продажу поширилися на всі матеріальні цінності. Зародилося лихварство, а разом із ним і боргове рабство.

Від початку VI ст. до н. е. власники кораблів почали здавати їх в оренду, завдяки чому виникли професійні групи подорожую-

чих купців (*емпорієв*). Інша група — “*проксеμοї*” — зосереджувалася в найбільших портах, виконуючи роль професійних гарантів і захисників грецьких купців у країнах-партнерах. Грецькі моряки і торговці здійснювали перевезення не лише вітчизняних товарів, а й вантажів інших держав, зокрема Єгипту. Загалом, торгові відносини греків із Єгиптом значно активізувались у VII—VI ст. до н. е.: грецькі купці тривалий час перебували в Єгипті, там навчалися грецькі філософи, лікарі, архітектори.

Існували два основні *торговельні шляхи*, що з'єднували Грецію із Середземноморським світом.

■ *Центральний* торговельний шлях пролягав морем до Перської затоки, вгору по р. Тігр до Селевкії, де перетиналися водні й сухопутні торговельні шляхи Вавилону. Суходільний шлях пролягав далі до Антіохії*.

■ *Південний* шлях проходив навколо Аравійської пустелі, далі Червоним морем до Петри чи, пізніше, до Береніси.

Окремий *Караванний шлях* пролягав суходолом до Коптоса на р. Ніл, а звідти — до Александрії та Середземного моря.

Розроблялися різні типи угод:

- між судновласниками і фрахтівниками;
- між морськими торговцями і судновласниками або фрахтівниками;
- між кредиторами і морськими торговцями.

Зокрема, останній тип угод визначав, хто і кому надає позику, її суму, маршрут і мету торгової оборудки, який корабель перевозитиме вантаж, величину процента під позику, заставу (як правило, вантаж або корабель), заборону перезастави вантажу, умови повернення позики, форс-мажорні обставини тощо.

Нерідко грецькі поліси, зокрема Афіни, гарантували іноземним купцям на своїй території захист їхніх прав і прискорене судове розв'язання можливих суперечок, що мало стимулювати зовнішню торгівлю.

У VII ст. до н. е. у грецьких полісах з'явилися *монети*** (їхнє карбування стало державною монополією), що значно спрощувало проведення комерційних операцій і сприяло залученню до торгівлі ширшого кола індивідів і груп.

* Знаходячись на стику караванних шляхів, Антіохія тримала у своїх руках торгівлю між Сходом і Заходом, що ставило її на один щабель з Александрією і Римом (История Древнего мира. М., 2004. С. 75).

** Кожен поліс карбував власну монету, що створювало певні перешкоди для обміну, тому, наприклад, Платон наголошував на необхідності запровадження спільної еллінської монети в усіх полісах для обслуговування зовнішньої торгівлі. Іноземні гроші, на його думку, відразу після приїзду приватної особи з-за кордону мали обмінюватися на внутрішні за існуючим курсом і накопичуватись у державі (Пильгуй Н.А. История мировых экономических идей (VIII ст. до н.э. — начало XIX ст.). К., 1992. С. 29).

Запровадження єдиного платіжного засобу в Греції було пов'язано з діяльністю *Афінського морського союзу*, створеного для відсічі персам. У 478 р. до н.е. Афіни, як провідна у грецькому світі морська сила, згуртували навколо себе понад 200 грецьких міст, які під час війни з Персією робили значні внески в загальноносоюзну скарбницю, розмішену в Афінах.

Високий авторитет Афін, здобутий внаслідок перемоги над персами, сприяв встановленню ними торговельної гегемонії у Греції. Торговельні судна членів союзу мали обов'язково заходити в афінський порт Пірей і лише після пред'явлення вантажу могли слідувати далі.

В порту, де налічувалося 300 добре оснащених доків, могли одночасно завантажуватись і розвантажуватись багато кораблів. Тут було зручне місце для зустрічі купців із різних міст і країн, де вони могли перевантажувати свої товари з одного корабля на інший, укладати нові угоди. Судновласники і торговці мали можливість користуватися послугами банкірських контор, інших необхідних установ і закладів. Афінська влада забезпечувала охорону людей і вантажів, вела боротьбу з піратством на морі.

Вигідне положення Афін, їхній незаперечний економічний і політичний авторитет дав можливість їм встановити монополію на чеканку монет. Інші партнери поліса по Морському союзу були позбавлені такої можливості. Афінська срібна монета проголошувалася єдиним платіжним засобом у державах, що входили до складу Союзу. Цей захід перетворював афінську драхму на загальногрецьку монету, що суттєво спростило торгівлю між різними містами й сприяло економії коштів на здійснення операцій по обміну грошей.

Підтримувати стабільність грошової одиниці, фінансувати перманентно пасивний баланс афінської торгівлі давали змогу *Лавріонські срібні родовища* на півострові Аттика, що належали Афінам. Іншим важливим джерелом фінансових надходжень були морські перевезення та фінансові операції, митні збори.

Запровадження грошей у товарному обігу якісно змінило відносини купівлі-продажу. Якщо раніше товарні еквіваленти визначалися безпосередньо у процесі акту купівлі-продажу, то разом із грошовою одиницею з'явилися фіксовані в ній ціни, які певним чином відображали співвідношення попиту і пропозиції. Тобто на зламі VII—VI ст. до н.е. господарські відносини в Передній Азії та в басейні Егейського моря, яке фактично стало грецьким, набули певної базової ринкової форми.

Важливим стимулом подальшого розвитку монетарної економіки стали завоювання *Александра Македонського*.

Багатство елліністичного світу забезпечувалося зростанням зовнішньої торгівлі, фінансів і міст. *Збільшення масштабів торгівлі* визначалося трьома основними *причинами*:

- ✓ *По-перше*, внаслідок завоювань Александра Македонського значно розширилася торговельна зона. До перемоги над персами греки також мали розвинуту зовнішньоторговель-

ну систему, однак її розширення на сході обмежувалося перськими володіннями та залежними від Персії територіями. Кількісні та якісні зміни у зовнішньоторговельних зв'язках відбулися після того, як грецькі правила були запроваджені після 323 р. до н.е. від Єгипту до Західної Азії, а грецькомовні спільноти розселилися на обширних територіях від Александрії в Єгипті до Перської затоки. Стабільні торговельні відносини склалися у величезній торговельній зоні від Східного Середземномор'я до Центральної Азії. Водночас грецькі торгові люди, використовуючи свої колонії та факторії в Єгипті, Малій Азії, Персії і Бактрії, поширили свій вплив на Північну Африку, чорноморське узбережжя сучасної України, Індію.

- ✓ *По-друге*, захопивши велику кількість золота і срібла з перської скарбниці, з якого на грецькому монетному дворі були виготовлені монети, ювелірні вироби і вишукані оздоблення, Александр стимулював зростання інвестицій у сферу зовнішньої торгівлі.
- ✓ *По-третє*, ремісницьке виробництво було заінтересоване в забезпеченні торгівлі необхідними товарами. Виробники усвідомлювали, що запровадження єдиних жорстких правил принесе їй представникам більші доходи. Розвиткові торгівлі сприяло також удосконалення інфраструктури торгового господарства, будівництво доріг і каналів. Військові кораблі забезпечували охорону морських експедицій. Географи відкривали нові шляхи до далеких країн і знаходили сприятливі ринки. Через Александрійський порт надходили спеції з Аравії, золото з Африки, олово з Британії, слони та слонова кістка з Нубії, срібло з Іспанії, чудові килими з Малої Азії і навіть шовк із Китаю. Прибуток держави та окремих купців нерідко сягав більше як 20—30%. Розвивалися банківські операції, пов'язані зі зберіганням грошей на депозитних рахунках та наданням позик для комерційної діяльності.

Соціально-економічний розвиток полісів спонукав греків до переселення на вільні землі в інших регіонах Середземномор'я і заснування там колоній, яке розпочалося з VIII ст. до н. е. *Причини грецької колонізації*, окрім тих, що сприяли розвитку торгівлі, були такі:

- нестача землі внаслідок концентрації власності на неї в руках обмеженого кола аристократів;
- нестача робочих місць у ремісництві, викликана активним використанням рабської праці;
- намагання контролювати торговельні шляхи;
- політична боротьба всередині полісів, що спонукало аристократію до виїзду з країни тощо.

Основні напрями грецької колонізації були такі:

- західний;
- південний;
- південно-східний;
- північно-східний*.

У *західному напрямі* греки розселялися по Апеннінському півострові, витісняючи фінікійців і засновуючи материкові та острівні колонії.

Основними колоніями тут були Керкіра, Епідамн, Адрія, Анкона, Тарент, Сібаріс, Кротон, Мессана, Сіракузи, Акрагант, Неаполь, Массалія, Емпоріон тощо.

Так, грецька колонія Массалія (сучасний Марсель) вела торгівлю з населенням Британських островів та Піренейського півострова, який вона згодом колонізувала.

Розселяючись на південь (*південний напрям*), греки зачіпали інтереси Карфагену (самостійної фінікійської колонії). Однак вони заручилися підтримкою єгипетських царів й отримали від них землі для створення колоній у дельті Нілу наприкінці VI ст. до н. е. У цих колоніях греки могли вести торгівлю лише на обмеженій території — у західній частині дельти (у східній зупинялися фінікійські кораблі).

Створення колоній у *південно-східному напрямі* (на середземноморському узбережжі Лідії та Сирії, на острові Кіпр тощо) зіткнулося з потужним опором фінікійських купців.

Основними колоніями тут були Солі, Саламін, Сіда, Тарс.

На півночі Сирії грецькі поселення почали з'являтися ще наприкінці IX ст. до н. е.: поселення в Аль Міні мали тимчасовий характер, не були містами у класичному розумінні, а призначалися виключно для грецьких купців.

Північно-східний напрям почав розвиватися з VII ст. до н. е. і був пов'язаний із розселенням греків на узбережжі Чорного моря протягом кількох етапів.

Перший етап. Грецька колонізація на території сучасної України розпочалась у другій половині VII ст. до н. е. заснуванням поселень у Нижньому Побужжі та на півострові Березань**. Найвідоміше з них — Ольвія, виникло на зламі VII—VI ст. до н. е.

Другий етап колонізації пов'язаний з Північним Причорномор'ям та Подністров'ям. Тут були засновані Пантікапей, Фанагорія, Гермонасса, Кели, Тіра, Німфей, Мірмекій, Тірітака.

* Деякі автори виділяють лише три напрями грецької колонізації: західний, північно-східний та південно-західний (південний) (Кузнецов С.А. Управление судостроением в Древней Греции. Одесса, 2004. С. 136).

** Дослідники вважають, що заснуванню Ольвії передувала поява на сучасному о. Березань у 647 — 646 рр. до н. е. грецького міста Борисфен (Борисфеніда) (Крижицький С.Д., Зубар В.М., Руслева А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. К., 1998. С. 63).

На *третьому етапі* (VI — V ст. до н.е.) одним із основних центрів колоніального впливу Греції на Кримському півострові став Херсонес. Система колоніальних полісів у Криму та Приазов'ї включала в себе також Керкінітіду, Феодосію, Танаїс.

Через їхнє посередництво Греція отримувала від місцевих скіфських племен зерно, рибу, дешевих рабів. Аборигени, своєю чергою, використовували завезені греками ремісничі вироби, продукцію виноградарства та оливківництва.

Грецькі чорноморські поселення підтримували тісні торговельні зв'язки з місцевим скіфським населенням. Крім того, античні поліси Причорномор'я вели активну торгівлю з провідними цивілізаційними центрами світу, зокрема такими містами Іонії та Малої Азії, як Мілет (першим після Лідії запровадив власну чеканну монету), Клазомени, островами Хіосом, Самосом, Лесбосом, Родосом, материковою Грецією (Афіни, Корінф та ін.). У чорноморських містах, як і на території Греції, з'являються *аγοри* — майдани для торговельної та іншої громадської діяльності, а також *агораноми*, особи, які відповідали за дотримання правил торгівлі.

Розширення міжнародної торгівлі припадає на останню третину IV — першу половину III ст. до н.е. В цей період зміцнюються торговельні відносини з острівними центрами Егейського моря, Малої Азії, з причорноморськими торговельними містами, зокрема з Південним Понтом, та між самими північночорноморськими колоніями Греції.

Особливі відносини склалися між грецькими колоніями і сусідніми племенами, тобто між двома світами — *античним* і *варварським*. У цій взаємодії переважали культурно-торговельні стосунки, які відображали певні інтереси сторін. До степових кочовиків надходила високоякісна продукція майстрів Греції, Боспору та Ольвії: металеві вироби, парадний столовий посуд, бронзові дзеркала, золоті прикраси, вино в амфорній тарі, художньо виконані предмети широкого вжитку. Зі Степу греки отримували продукцію скотарства, зерно, рабів.

Бодай стисло розглянемо *основні ареали розселення греків* у Північному Причорномор'ї.

Однією з чотирьох зон їхнього перебування було узбережжя Нижнього Подністров'я, де виникло три поселення: Ніконій, Офіусса і Тіра. Зокрема, *Ніконій*, розташований на лівому (східному) узбережжі Дніпровського лиману (нині с. Роксолани, Овідіопольського району, Одеської області), налагодив стабільні торговельні стосунки з іншими античними містами, насамперед з Ольвією (яка карбувала власну монету), Істрією та з острівними центрами Егейського моря — Хіосом, Лесбосом, Фасосом та ін. Підтримувалися також торговельні контакти з Атикою, що перебувала під владою Афін.

Ще вагомішу роль у Нижньому Подністров'ї відіграло м. *Тіра*, яке мало суто торговельну спрямованість. Його представники

вели інтенсивну торгівлю з середземноморськими центрами — Фасосом, Родосом, Аттикою, Кізіком та з чорноморськими поселеннями — Гераклеєю, Сінопою, Каллатісом, Ольвією, Херсонесом, боспорськими містами. Вино та олію завозили до Тіри переважно з Гераклеї, Сінопи та Фасосу. Чорнолакова кераміка надходила з Аттики. Пізніше, у першій половині I ст. до н.е., помітну роль починають відігравати торговельні зв'язки Тіри з союзним Римові фракійським *Одриським царством*. У цей же період встановлюються активні зв'язки з малоазійськими торговельними центрами, з Самосом, із північно-західними причорноморськими та північноіталійськими містами, з Подунав'ям. Піднесенню торгівлі сприяло надання Римом грецьким містам полісам права безмитного ввезення товарів. У цей час до Тіри надходить велика кількість ремісничих виробів, зокрема тканини, скляна та металева продукція, прикраси. Наявність водних артерій та сухопутних шляхів зумовила активізацію торгівлі з навколишніми племенами пониззя Дунаю та Дністра, а також здійснення посередницьких послуг.

Іншим важливим центром грецької колонізації було Нижнє Побужжя, зокрема міста *Борисфен* і *Ольвія*. Найбільше відомостей збереглося про торговельно-економічні зв'язки Ольвії. Торгівля велася у трьох напрямках: внутрішньому (всередині самого міста та в межах усієї держави) та у двох зовнішніх: з античним світом і навколишніми племенами. Місцем обміну товарів, як і в інших грецьких поселеннях, традиційно була *агора*. Споруджувалися східні та західні торговельні ряди. У розрахунках за товари, що надходили з Греції, використовувалися гроші (золоті монети) міста *Кізік*. Карбувалися також власні монети (I половина IV ст. до н.е.). Вагомою була частка натурального (бартерного) обміну. Основу торгівлі становила продукція сільського господарства, промислів та ремесла. В обігу перебували також вино, олія, тканини, килими, прикраси. Важливу роль відігравав поліс в урегулюванні торговельних операцій. Зокрема, у третій чверті IV ст. до н.е. поліс оприлюднив декрет, в якому були викладені правила ведення торгівлі.

Торгівлю здійснювали дві категорії купців:

- *капели* (дрібні торговці);
- *ампори* (гуртова торгівля).

У торгівлі з Грецією переважали відомі торговельні центри: Хіос, Самос, Лесбос, Клазомени, Родос. Важливе значення мали торговельні стосунки з Афінами, які стали головним контрагентом Ольвії. У структурі торгівлі переважали виробы традиційного грецького експорту: парадний столовий посуд, теракоти, ювелірні виробы, скульптура, зброя. З освоєнням *Понта-Евксінського* (Чорного моря) посилились торговельні зв'язки з Південним Причорномор'ям (Гераклея, Сінопа). Звідти надходили черепиця, великий глиняний посуд (піфоси), архітектурні деталі, вино та олія.

Велася торгівля і з іншими причорноморськими містами — Херсонесом, Істрією, Месебрією, Візантієм.

Обмінні операції Ольвії з навколишніми степовими та лісостеповими племенами мали натуральний характер. Між Ольвією і скіфським світом були налагоджені активні торговельні зв'язки, в тому числі завдяки використанню водних артерій (Дніпро, Дон, Південний Буг, Синюха, Волга), пізніше (III—II ст. до н.е.) Ольвія встановила торговельні стосунки з Північною Африкою (Єгипет) та країнами Близького Сходу (Сірія).

У Північно-Західному Криму основним соціально-економічним центром був *Херсонес Таврійський* — державне утворення, до складу якого увійшли землі Північно-Західного Криму, його міста, поселення та укріплення, зокрема Керкінітіда (Євпаторія) та Калос-Лімен. Херсонеські купці торгували (переважно вином) з античними центрами Південного Причорномор'я (Синопа, Гераклія Понтійська), а також із Нижнім Подніпров'ям та із Нижнім Подонням.

На Східному узбережжі Криму (Керченський півострів) найбільш потужною в економічному відношенні була *Боспорська держава*. Вона підтримувала торговельні стосунки з Середземномор'ям, де зосереджувались основні торговельні шляхи, з еллінами та скіфами. Іонія, Родос, Лесбос, Корінф, Афіни забезпечували місцеві потреби в одязі й тканинах, оливковій олії та вині. Крім того, з Середземномор'я поставлявся славнозвісний чорнолаковий, чорно- та червонофігурний афінський посуд, ювелірні вироби. З Боспору вивозили зерно, рибу, вовну, шкіру.

Щорічно лише Афіни отримували з Боспору безмитно близько 400 тис. медимнів (16 700 т) зерна.

*“Хліб, який привозять по воді з Понту, — заявляв Демосфен у своєму виступі на захист безмитної торгівлі, — за кількістю дорівнює всьому тому, що надходить з інших ринків” **

Таким чином, античні міста Північного Причорномор'я були важливою складовою грецької системи міжнародної торгівлі, забезпечуючи інтенсивні торговельні зв'язки з метрополією, з іншими грецькими колоніями і поселеннями та з навколишнім “варварським” світом.

Загалом економіка грецьких колоній мала переважно *аграрне спрямування*, однак деякі з них (емпоріони, або емпорії) займалися виключно *торгівлею*. Більшість з емпорій були засновані на півдні Франції (Массалія) і заході Іспанії. З часом панівне становище у колоніях посіли торговельно-ремісничі прошарки. Поступово колонії здобули економічну і політичну незалежність від полісів-метрополій і стали центрами транзитної торгівлі. Вони активно торгували як із сусідніми народами (варварами та населенням Малої Азії), так і з метрополіями. Це давало змогу

* Цит. за: Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. С. 284.

грецьким полісам-метрополіям ще більше поглиблювати спеціалізацію, надаючи перевагу товарам, у виробництві яких вони досягли найбільших успіхів (вино, оливкова олія, гончарні вироби).

Колонізація мала для економіки Греції три важливі наслідки:

- ✓ *По-перше*, надходження дешевого хліба з колоній, переважно з Північного Причорномор'я, сприяло піднесенню економіки Греції, розвитку її спеціалізації, наближеній до природно-кліматичних умов (виноградарство, садівництво, оливківництво).
- ✓ *По-друге*, зростання колоніального торговельного обміну зумовило концентрацію ремісничого виробництва, набуття ним товарної форми.
- ✓ *По-третє*, торгівля рабами забезпечувала країну дешевою робочою силою, що створювало додаткові можливості для розвитку науки, мистецтва, архітектури тощо.

У V—IV ст. до н. е. тривав **класичний період** розвитку грецького суспільства. Попри все ще зневажливе ставлення греків до торгівлі*, торговельно-ремісничі поліси (Афіни, Корінф, Мілет, Сіракузи) в економічному відношенні набагато випередили аграрні поліси (Спарта, міста Фессалії та Беотії). Розвивалися грошово-кредитні відносини. Міняйли (*τραπεζιδυ*) з кінця V ст. до н. е. почали виконувати функції, характерні для банків:

- збереження грошей;
- переказ коштів з одного рахунка на інший;
- надання грошових позик під 13—17%.

Для позик, пов'язаних із морською торгівлею, відсоткова ставка встановлювалася на рівні 30—100%, що пояснювалося високим ризиком таких операцій.

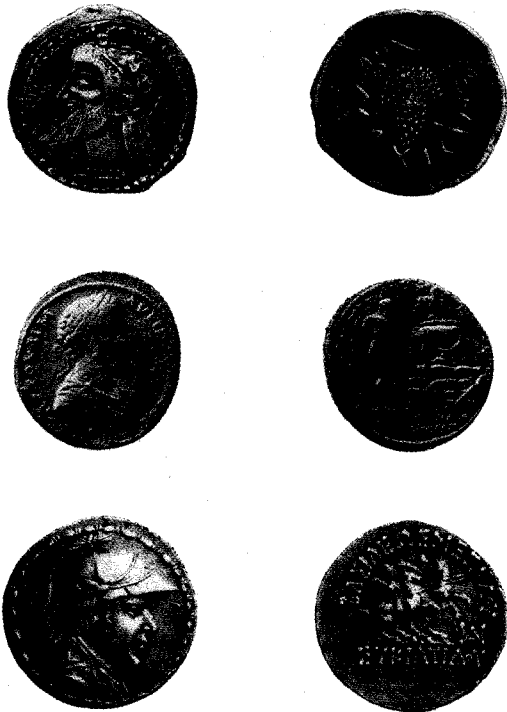

Рис. 2.2
Грецькі монети

* Грецькі вчені — Ксенофонт (430—354 рр. до н. е.), Платон (428—347 рр. до н. е.), Арістотель (384—322 рр. до н. е.) — називали ремісництво, а разом з ним і торгівлю, менш престижними заняттями або нижчими формами фізичної праці порівняно з вищими — землеробством і військовою справою. Торгівля, особливо з метою збагачення, розглядалася ними як винятково ганебний шлях набуття благ (Curtin P.D., Cross-cultural Trade in World History. Cambridge, 1992. P. 76). Однак їхнє ставлення до торгівлі вже не було таким однозначно негативним, як у попередників.

Каталізаторами торгівлі стали збільшення кількості населення, нестача зерна та сировини, надлишки деякої продукції. У товарному обігу були не тільки предмети розкоші (як колись на Стародавньому Сході), а й повсякденного попиту. Активно розвивалася зовнішня торгівля, особливо морська. Удосконалювалася розрахункова система, були започатковані банківські операції. З метою поліпшення організації здійснення торговельних операцій купці, особливо пов'язані із заморською торгівлею, створювали об'єднання — *фіаси*, завданням яких були взаємна допомога позичками, страхування, обмін інформацією. Є всі підстави стверджувати, що основою зовнішньоекономічної діяльності Стародавньої Греції були міста.

Зовнішня торгівля перебувала в руках купців, які водночас були власниками кораблів та їхніми капітанами.

**Ціни на продукти харчування
у грецьких полісах у V ст. до н. е. ***

1 медимна зерна (52,5 л)	3 драхми (кінець V ст.)
1 метрет оливкової олії (39,5 л)	1,5 драхми
вугрі з Копаїдського озера	3 драхми за штуку
солоня риба	від 8 до 20 драхм
морський вугор	1 драхма 4 оболи за штуку
окунь	1 драхма 2 оболи
спрут	4 оболи
шматок морського їжака	1 обол
куріпка	1 обол
рожен із 7 рябчиків	1 обол
ворона	3 оболи
тарілка дроздів	1 драхма
1 метрет дорогого хіоського вина	100 драхм
1 метрет дешевого фракійського вина	2 драхми

Джерело: *Ильинская Л.С.* Античность. Краткий энциклопедический справочник. М., 1999. С. 57.

Торгівля була переважно вільною. У деяких полісах регулювалися ціни, експорт й імпорт окремих товарів. Зокрема в Афі-

* Грошова система Греції мала такий вигляд: 1 талант (приблизно 37 кг срібла) дорівнював 60 мінам; 1 міна — 100 драхм; 1 драхма — 6 оболов (Экономическая история мира. Европа / Под общей ред. М.В.Коновопова. М., 2004. С. 65).

Таблиця 2.2

Структура грецької торгівлі

Вид торгівельного товару	Країни походження	Вид торгівельного товару
зерно	Північне Причорномор'я, Єгипет, Сіцилія	оливкова олія
раби	звідусіль	вино
солоня риба	Північне Причорномор'я	скульптурні вироби
мед	Північне Причорномор'я	тканини
віск	Північне Причорномор'я	кераміка (посуд, дахівка)
худоба	Північне Причорномор'я	інші ремісничі вироби
шкіра	Північне Причорномор'я	
вовна	Мілет	
килими	Персія, Карфаген	
прянощі	країни Сходу	
пахощі	країни Сходу	
інші предмети розкоші	країни Сходу	
слонова кістка	Нубія, Пунт	
лляні тканини для одягу і вітрил	Єгипет	
папірус	Єгипет	
взуття	Етрусія	
бронзові вироби	Етрусія	
корабельний ліс	Македонія, Фракія	
смола	Македонія, Фракія	
прядиво	Македонія, Фракія	
мідь	Кіпр	

Джерело: Всемирная история. Эллинистический период. Минск, 1996. С. 46; Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. К., 1994. С. 27.

нах стимулювалося вивезення оливкової олії і заборонялося експортувати зерно. У V—IV ст. до н. е. в портах Греції сформувалися своєрідні інформаційні біржі, на яких встановлювалися ціни на продукти харчування та укладалися фінансові угоди.

Формувався певний профіль спеціалізації грецьких полісів у системі міжнародної торгівлі. Так, Афіни ввозили зерно, експортуючи велику кількість гончарних виробів та олії; Хіос експортував олію і вино. Багато які з грецьких міст залежали від поставок зерна з Єгипту та з чорноморських колоній.

Греки ввозили до країни золото і срібло з Іспанії; олово з Корнуела та з Бретані; сіль із Малої Азії; бальзам з Ієрихона; пурпурні фарбники з Тіра; ебоніт, самоцвіти, слонову кістку та спеції з Індії; вина з Сирії та Заходу Малої Азії; рабів переважно з Причорномор'я. Велику роль у торгівлі відіграло зерно — основний продукт харчування. Найбільшими експортерами зерна були Єгипет, Сіцилія та регіон Чорного моря, насамперед територія сучасної України. Порти островів Родос і Делос були найбільшими центрами міжнародної торгівлі зерном.

На *о. Делос* були зосереджені також основні потоки работоргівлі. Тут щоденно продавалося близько 10 тис. рабів, переважно з Фракії, Скіфії та Сирії.

У полісах-метрополіях розвивалася посередницька торгівля, оскільки в них був надлишок товарів, привезених із колоній. Вони перевантажувались на кораблі і відправлялися до інших країн та грецьких міст. Поліси мали значну вигоду від такої посередницької торгівлі за рахунок різноманітних ринкових зборів, а також мита, що стягувалося з товарів, які ввозилися і вивозилися (в Афінах воно становило 2%). Саме завдяки розвитку транзитної торгівлі афінська гавань *Пірей* стала у V ст. до н. е. найбільшим в античному світі центром торгівлі. Значних обсягів набула торгівля рабами. Найбільші ринки рабів існували в Афінах, Візантії, Хіосі.

Основними статтями імпорту грецьких полісів були зерно, раби та предмети розкоші. Експортували греки оливкову олію, вино, кераміку, а також надлишок товарів із колоній.

У IV ст. до н. е. після входження ослаблених Пелопоннескою війною грецьких полісів до складу держави Александра Македонського їхній експорт залишився незмінним, однак дещо змінився імпорт, завдяки збільшенню обсягів поставок товарів зі Сходу: індійських прянощів і пахощів, іранської хни, китайського шовку, єгипетського пергаменту. Грецькі купці протягом елліністичного періоду заснували свої склади в усіх важливих для торгівлі містах. Торгівля товарами підвищеного попиту (вином, хлібом, рослинною олією), як правило, ставала державною монополією.

РИМ

Римська держава пройшла у своєму розвитку кілька *періодів*:

- 753—510 рр. до н. е. — царський;
- 509—31 рр. до н. е. — республіканський;
- 31 р. до н. е. — 476 р. н. е. — імператорський.

Зовнішня торгівля у VI—V ст. до н. е. була незначною, оскільки римляни не мали власного флоту. За посередництва етрусків вони встановили торговельні зв'язки з народами Південної Італії, Сіцилією, Афінами, Карфагеном та іншими розвиненими містами. У VI—IV ст. до н. е. Рим вів завойовницькі війни на території Апеннінського півострова й у 265 р. до н. е. став єдиним володарем Італії. Однак після втрати етрусками політичної незалежності зовнішня торгівля Риму занепала.

У IV—III ст. до н. е. торговельні контакти римлян активізувалися завдяки посиленню впливу Риму на міжнародній арені. У III—II ст. до н. е. війни Римської держави були спрямовані на розширення її кордонів. У III ст. до н. е. Рим зіткнувся з протистоянням Карфагену, який на той час контролював торгівлю у Західному Середземномор'ї. Внаслідок *Пунічних воєн* (перша — 264—241 рр. до н. е.; друга — 218—201 рр. до н. е.; третя — 149—147 рр. до н. е.) римлянам удалося повністю знищити конкурента, завдяки чому Рим став могутньою військовою і торговою середземноморською державою з провінціями в Іберії (Іспанія), Галлії (Франція), Африці. Після цього римськими провінціями стали Македонія, Греція (загалом було створено 38 провінцій з урахуванням Єгипту, приєднаного у 30 р. до н. е.). Було розбито армію держави Селевкідів, найбільшого східного суперника Риму, який міг контролювати торгівлю у Східному Середземномор'ї, приєднано території в долині Дунаю, на заході Піренейського півострова, південно-західну Галлію, Малу Азію до Каспійського моря, створено провінції Германія та Паннонія. Залежними від Римської імперії стали грецькі колонії на узбережжі Чорного моря, Мавретанія на півночі Африки, Британія, Фракія, частина Малої Азії. З I ст. до н. е., коли Рим перетворився на світову державу, що контролювала територію від Атлантичного океану до Тігру та Євфрату, війни відбувалися переважно всередині країни.

Воєнні операції не завадили розвитку торгівлі, оскільки відбувалися переважно на периферії держави (до III ст. н. е.) і не зачіпали важливих морських шляхів. Крім того, під час походів римські воїни будували табори, навколо яких селилися купці, які забезпечували військо всім необхідним й водночас налагоджували торговельні контакти з місцевим населенням. З таких таборів із часом утворилося чимало міст: Кельн, Страсбург, Париж, Відень, Будапешт, Лондон та ін. У IV ст. н. е. розпочалися тривалі війни з варварами майже на всій території імперії.

Завоювання римлянами Середземномор'я порушило контроль над морськими шляхами, який здійснювали Карфаген у Західному Середземномор'ї та Родос — в Егейському морі. Як наслідок — набули значних масштабів *піратство* та *розбійництво*, подолати які вдалося лише у III ст. н. е. Однак із послабленням центральної влади в IV ст. н. е. вони знову відновилися. Це у поєднанні з посиленням воєнних дій всередині країни, недосконалістю транспортних засобів та шляхів сполучення призвело до значного скорочення обсягів міжнародної торгівлі, оскільки перевезення товарів на великі відстані було дедалі ризикованішим, і стало вигідніше організовувати їхнє виробництво на місцях.

У той же час об'єднання всього Середземномор'я під владою Риму створило такі передумови для прискореного розвитку міжнародної морської та караванної торгівлі, як:

- спеціалізація і маркетизація господарства в центрі і на периферії держави внаслідок розширення можливостей для вивезення та збуту виробленої продукції;
- географічний поділ праці;
- успіхи в кораблебудуванні;
- встановлення однакових юридичних рамок економічної діяльності у провінціях (римська правова система не стримувала розвиток торгівлі, а навпаки — забезпечувала чітке виконання угод, захист прав власності та швидке й часто справедливе розв'язання суперечок) (*mercatorium*);
- підтримання миру в Середземноморському регіоні;
- будівництво доріг*, яке розпочалося ще в IV ст. до н. е. (Аппієва дорога з Риму до Капуї), набуло значних масштабів із II ст. до н. е. (Егнацієва дорога до Греції, Доміцієва дорога до Галлії та ін.), а найпомітнішого піднесення дістало за часів правління імператора Траяна (96—117 рр. н. е.).

Попри наявність мережі доріг, якими перевозили товари на дво- та чотириколісних возах, запряжених волами або мулами, переважала морська торгівля. Головною транспортною артерією було Середземне море, яким перевозили товари на кораблях вантажністю до 200 т. *Основними торговельними центрами* у II—I ст. до н. е. стали Рим, Путолі, Сіракузи, Тарент, Популонія, Адрія, Спіна. Торговці належали до стану вершників (інші два стани — патриції і плебеї). Як і в Греції, торгівля спочатку не користувалася особливою пошаною в суспільстві, нею часто займалися іноземці й навіть раби, однак із часом римляни визнали необхідність

* Останній чинник майже не впливав на розвиток торгівлі, оскільки колісні транспортні засоби лише незначною мірою використовувалися для перевезення товарів (*Камерон Р.* Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / Пер. с англ. М., 2001. С. 56).

і корисність для держави не лише дрібної, а й великої торгівлі. В останній брали участь навіть патриції за посередництва підставних осіб (нерідко — власних рабів). Поступово вершники перетворилися на основну силу, яка підтримувала міць імперії, економіка спиралася на торгівлю, відповідно купці посіли почесне місце в державі.

Витрати (прожитковий мінімум та максимум), що регулювалися законом наприкінці існування Римської Республіки та після утворення імперії.

Витрати помпейської родини із трьох осіб (зафіксовані на стінці однієї з будівель)*:

- Щоденні поточні витрати — від 5 до 28 асів.
- У дні, що потребують більших витрат, — 60 асів.
- Загалом за 8 днів — 221 ас (88 сестерціїв 1 ас).

Обід Катона Старшого, який пишався своєю прихильністю до стародавньої простоти, — 12 сестерціїв.

Щоденна дотація, яку зазвичай давали клієнтові** — 25 асів.

Хліб (зерно) піхотинцю — 35 літрів на місяць.

Видатки на утримання раба на селянській віллі Катона:

- Зерно — від 26 до 39 літрів на місяць (в залежності від сезону та роду занять).
- Оливкова олія — 0,5 літра на місяць.
- Сіль — 8,75 літра на рік.

Видатки на утримання міського раба:

- Зерно — 35 літрів (4 модія на місяць).
- Гроші — 5 денаріїв на місяць.

Максимальні щоденні витрати родини, визначені законами проти розкоші:

- За законом 161 р. до н.е., — 100 асів (40 сестерціїв).

За часів диктатури Сулли (83—79 рр. до н.е.):

- Будні — від 10 до 30 асів (4—12 сестерціїв).

* Відомий економіст К.Кларк підррахував, що реальні доходи “типового” вільного ремісника в Римі I ст.н.е. приблизно дорівнювали доходам британського фабричного робітника в 1850 р. та італійського робітника в 1925 р. (Цит. за: *Cameron R. A Concise Economic History of the World. From Paleolithic Times to the Present. Third Edition. New York; Oxford, 1997. P. 40*). Дослідник світових трансформаційних процесів К.Поланьї зазначав, що за станом на 1100 р. Західна Європа ледь досягла рівня матеріальних умов римського світу 100 р. н.е. (Поланьї К. Велика трансформація. Политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. СПб., 2002. С. 57).

** Клієнт — залежний від патрона незаможний громадянин.

- *Святкові дні — 100 асів (40 сестерціїв).*
- *Весілля — 200 асів (80 сестерціїв).*
Максимум, встановлений Суллою:
- *Будні — 30 сестерціїв.*
- *Дні свят та публичних видовищ — 300 сестерціїв.*
Максимум за часів правління Августа:
- *Будні — 200 сестерціїв.*
- *Святкові дні — 300 сестерціїв.*
- *Весілля — 1000 сестерціїв.*

Джерело: Ильинская Л.С. Античность. Краткий энциклопедический словарь. С. 60—61.

Купці об'єднувалися в колегії, які мали у своєму розпорядженні чималі грошові кошти, кораблі, агентів у різних провінціях.

Найбільшого піднесення міжнародна торгівля набула у I—II ст. н. е. Зовнішня торгівля була набагато вигіднішою, аніж внутрішня, внаслідок значної різниці у цінах на товари у метрополії і в провінціях, які Рим нещадно експлуатував. Крім того, римські купці скуповували за безцінь товари в сусідніх країнах та в піратів. Завдяки вигодам від такої торгівлі багато які з міст швидко розвивалися й багатіли. (*Тревери* — завдяки торгівлі з германськими племенами, *Карнути* — завдяки торгівлі з Прибалтикою “бурштиновим шляхом”.) Водночас у Римі предмети розкоші коштували у 100 разів дорожче, аніж на ринках Сходу. Спочатку Італія із її сприятливим географічним положенням була центром транзитної торгівлі. Однак у I—II ст. н. е. вона стала основним імпортером товарів із колоній та залежних царств.

Найбільшим споживачем імпортованої продукції був *Рим*. Торговий баланс зі Східним Середземномор'ям дедалі більше ставав пасивним, оскільки римські виробники не могли конкурувати з грецькими чи азіатськими. У торгівлі з Китаєм та Індією розрахунок здійснювався, як правило, золотими монетами, що створювало додатковий вплив капіталу з імперії. Щорічно на товари з Індії, Китаю та Аравії витрачалося 100 млн сестерціїв. Від'ємний торговий баланс та вплив золота певною мірою компенсувалися за рахунок значного припливу коштів із провінцій, отриманих завдяки стягуванню податків, лихварству, пограбункам. До Західного Середземномор'я з Італії у I ст. до н. е. — I ст. н. е. вивозили готову продукцію (ремісницькі вироби) в обмін на сировину. З II ст. н. е. римські ремісники почали програвати провінціям у конкурентній боротьбі: дешеві сировина та робоча сила, а також трудності з перевезенням продукції робили якісні провінційні ремісничі вироби значно дешевшими. Провінційним центром ремісництва, “майстернею” Європи, стала *Галлія*. Європейські (варварські) провінції експортували свою продукцію до інших провінцій та до Італії. У самій Італії ремісничі центри з півдня та

центру перемістилися до Північної Італії, ближче до джерел сировини і розвинених галльських земель. За часів правління Антонінів (138—192 рр. н. е.) торговельні операції між народами Середземномор'я досягли найвищих обсягів. Це відбувалося завдяки розвиткові середніх рабовласницьких господарств, які збільшували виробництво дешевої продукції, що вивозилася на ринки.

Торговельні зв'язки встановлювалися як усередині провінцій, так і між ними. Італійські купці активно торгували з Іспанією, Сирією, Дакією, Єгиптом, Мавретанією, Британією. Судновласники і купці з Галлії підтримували торговельні стосунки з Італією, піренейськими народами, іспанськими провінціями. Сирійські торговці здійснювали торговельний обмін із Дакією та Єгиптом. У II—IV ст. н. е. після завоювання Дакії до римської торгівлі прилучилися народи Причорномор'я. Поступово римські купці проникали на північ Європи, плаваючи через Північне й Балтійське моря та річками Везер, Рейн, Віола.

Основні торговельні шляхи були такі:

- Галлія → територія Німеччини → Дунай → узбережжя Північного Причорномор'я;
- Ольвія → Херсонес → Боспорське царство → племена Північного Причорномор'я → південні регіони Східної Європи;
- Середземномор'я → країни Сходу (Іран, Центральна Азія) → Парфянське царство → Індія → Китай;
- Середземномор'я → Чорне море → Північний Кавказ → Каспійське море → Амудар'я → Бактрія → Індія → Китай (одна з гілок Шовкового шляху);
- Александрія → Аравія → Індія;
- Середземне море → Дамаск → Трансіорданія → Петра;
- Середземне море → Червоне море → Аравійське море → Індія.

На Сході Римська імперія межувала з високорозвиненими давніми державами (Боспорське царство, Вірменія, Парфянське царство (сучасні Іран та Ірак), Кушанська імперія (Центральна Азія та Індостан)). Найбільшим торговим партнером Римської імперії на Сході була *Індія*. Основними товарами у торгівлі з нею, як і з Китаєм та Аравією, були предмети розкоші (шовк і слонова кістка), за які Рим розраховувався сріблом, бронзою та золотом. Економічні зв'язки з Китаєм ускладнювалися неможливістю безпосереднього сполучення: караванні шляхи контролювалися персами, парфянами та іншими народами, з якими римляни не завжди мали дружні стосунки. Однак наприкінці I — на початку II ст. н. е. римсько-китайська торгівля налагодилася за посередництва греків і сирійців.

Торгівля Римської імперії зі Сходом: з часів імператора Августа (27 р. до н.е. — 14 р. н.е.) відбувається активізація комерційної діяльності римлян на Сході. Це було викликано підвищенням попиту на споживчі товари та предмети розкоші з Єгипту, Аравії та Далекого Сходу. Римські та італійські торговці селилися в таких центрах, як Александрія, Антіохія та аравійська Петра.

У торгівлі з Індією та Китаєм використовувалися три основні маршрути:

шлях від Чорного моря через Кавказ та Каспійське море до Амудар'ї і звідти через Согдіану та Бактрію до Індії та Китаю;

морський шлях через Червоне море та Індійський океан;

сухопутний маршрут через Парфянське царство.

Цей шлях Ісидор Харакський описав у своєму ітінерарії "Парфянські стоянки". Він проліг від Зевгми — традиційної переправи через Євфрат, потім уздовж цієї ріки до Селевкії та Ктесіфону, резиденції парфянських царів. Звідти — через хребет Загроз до Екбакатани й Іранського плато, далі через Каспійські ворота до Марсіани на північному сході Парфянського царства. Останній участок проходив від Мерва до Кандагара.

У III—IV ст. н. е. Римська імперія втратила економічну цілісність, унаслідок чого обсяги внутрішньої та зовнішньої торгівлі скоротилися.

Товарно-грошові відносини у країні досягли найвищого розвитку в I—II ст. н. е. Однак виробництво залишалося здебільшого натуральним, тобто збувався надлишок продукції. Найбільшого розвитку набула торгівля *металами, предметами розкоші та сільськогосподарською продукцією*. Для забезпечення непрацюючого міського населення (кількість якого невпинно зростала) хлібом було створено спеціальний флот, який перевозив пшеницю з Сіцилії, Північної Африки та Єгипту. Процвітала торгівля рабами у Середземномор'ї: найбільший ринок розміщувався на острові Делос.

До IV ст. до н. е. для обміну товарами використовували мідні зливки (*1 віл = 10 овець = 100 фунтів міді*). Однак уже наприкінці V ст. до н. е. римляни почали карбувати *мідні монети**: *ас (1 фунт), соміс (1/2 фунта), унція (1/12 фунта)* та ін. Найбільш уживаною була ще одна римська монета — *сестерцій* (*1 сестерцій = 2,5 асу*). Мідні монети використовувалися переважно для місцевого обігу. Поряд із римськими мідними монетами в обігу були також грецькі драхми з римськими печатками. До другої половини IV ст. до н. е. вони слугували основною валютою для розрахунків у міжнародній торгівлі. У східних провінціях використовувалися монети незалежних грецьких міст *драхми і тетрадрахми*. Наприкінці III ст. до н. е. Рим почав карбувати

* Карбування монет було монополією держави (Немировецкий А.И. История Древнего мира: В 2 ч. Ч. 2. Античность. М., 2000. С. 73).

Структура римського імпорту

Товарна позиція	Країна-постачальник
пшениця	Сіцилія, Єгипет, Північна Африка, Південна Франція
вино	Нижня Італія, Греція, Іспанія, Галлія
виноград	Галлія
оливкова олія	Нижня Італія, Греція, Іспанія
сіль	
слонова кістка	Аравія, Єгипет, Північна Африка, Ефіопія, Сахара, Мавретанія, Центральна Африка
пурпурова тканина	Сірія
лляні тканини	Єгипет, Галлія
бавовна*	Індія
шовк	Китай, Індія
шовкові тканини на лляній підкладці	Мала Азія
вовняні вироби	Галлія
золото	Іспанія, Північна Африка
срібло	Іспанія, Британія
олово	Іспанія, Галлія, Іллірія**
залізо	Іспанія, Галлія, Іллірія
мідь	Іспанія
бронзові фібули	Галлія
ювелірні вироби	Сірія
вироби із заліза, бронзи та інших недорогоцінних металів	Галлія, Британія
зброя	Іспанія, Галлія, Іллірія
кераміка	Галлія
водогінні труби	Іспанія, Галлія, Іллірія
скло	Сірія, Єгипет, Фінікія
вироби зі скла	Галлія, Єгипет, Сірія, Фінікія

* Шовк і бавовна перероблялися в Александрії та фінікійських містах, після чого вже готові вироби вивозилися в інші провінції Римської імперії (Всемирная история. Эллинистический и римский периоды. М., 1999. С. 690).

** Іллірія — територія в середній частині Адриатичного узбережжя поблизу сучасного Шкодера в Північній Албанії. В 168 р. до н.е. на цих землях була створена римська провінція Іллірія.

Закінчення таблиці 2.3

Товарна позиція	Країна-постачальник
мармур	Греція, Африка
граніт	Єгипет
деревина	Далмація
папірус	Єгипет
дикі тварини	Північна Африка, Ефіопія, Сахара, Мавретанія, Центральна Африка
раби	звідусіль (Германія, Паннонія, Британія, Ефіопія, Сахара, Мавретанія, Центральна Африка)
інші предмети розкоші (коштовності, цінні породи лісу, витвори мистецтва, прянощі)	Індія, Китай, Аравія, Сірія

Джерело: Всемирная история. Эллинистический и римский периоды. М., 1999. С. 686, 689—691; Лановик Б.Д., Матисьякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. С. 36, 38; Немировецкий А.И. История Древнего мира: В 2 ч. Ч. 2. Античность. М., 2000. С. 72; Юхименко П.І. Економічна історія. С. 34.

більш зручні срібні монети — *денарії* (1 денарій = 10 асів), які легко конвертувалися в драхми й поступово витіснили грецькі гроші. До I ст. н. е. денарії виготовлялися з чистого срібла, тому цінувалися як усередині держави, так і за її межами. Від II ст. н. е. денарії почали карбувати з додаванням *лігатури**, що спричинило зниження їхнього курсу. В період імперії, у I—II ст. н.е., в обіг було запроваджено золоту монету *ауреус*, яка вирізнялася високою пробою і цінувалася при розрахунках, але не мала широкого вжитку.

На початку II ст. кількість лігатури в денарії становила 15%, на початку III ст. — близько 50%, а наприкінці III ст. в ній залишалося лише 2% срібла. Переповнення каналів грошового обігу монетою низької проби свідчило про наявність у країні металічної інфляції, що призвело до знецінення грошей та зростання цін.

Спроби *Діоклетіана* у 294 та в 301 рр. упорядкувати грошове господарство введенням повноцінної монети не мали успіху. Проте невдовзі за Костянтина Великого у IV ст. грошова одиниця Римської імперії була переведена на золоту основу, що зберегло її стабільне функціонування не тільки в римському світі, а й у його наступниці — *Візантії*.

Імператор Константин провів грошову реформу, внаслідок якої для зміцнення грошової системи почали випускати нову золоту монету — *солід*.

* Лігатура являла собою суміш неблагородних металів, які надавали м'якій срібній монеті більшу міцність і захищали її від швидкого зношування в обігу (*Кавтарадзе Г.К.* История экономического развития Запада. М., 2005. С. 67).

Розвитку торгівлі сприяло вдосконалення міняльної справи та кредитних операцій. Наявність в обігу різноманітних монет зумовила появу професійних міняйл — *аргентаріїв*, які об'єднувались у групи на зразок аналогічних грецьких утворень і здійснювали всі існуючі на той час *грошові операції*:

- надавали позики під відсотки (річний відсоток становив згідно із законодавчими обмеженнями 6% в Італії та близько 48% у провінціях, але на практиці за участю римської знаті його піднімали значно вище);
- переводили грошові кошти в інші міста і країни (купець міг залишити велику суму грошей у міняйла в одному місті й отримати її в іншому, пред'явивши відповідне свідоцтво);
- страхували майно (найдорожчим було страхування кораблів через високий ризик) тощо.

При цьому аргентарії використовували чеки, переказні векселі, безготівкові, поточні, активні та пасивні рахунки. Вони брали безпосередню участь у фінансуванні міжнародної торгівлі, для чого створювали спеціальні об'єднання. Римляни, як і греки, негативно ставилися до *лихварства*, однак не заперечували його необхідність. Так, Цицерон, засуджуючи лихварство, водночас вказував на його корисність для держави, як невід'ємної частини кредитних відносин. Лихварство в Римі розвивалося у двох напрямках:

- ✓ *по-перше*, для надання позик приватним особам;
- ✓ *по-друге*, для кредитування держави у вигляді внесків до скарбниці з отриманням права самостійно стягувати відповідні суми та відсотки з платників податків.

Нерідко міняльні контори створювались державою і здавались в оренду. Рим став світовим центром грошових операцій, торговельних угод і світовою біржею.

Ще у VIII ст. до н.е. в Римі були споруджені *Воловий* та *Овочевий ринки*. Вони розташувалися на березі Тібра, на місці, де сходилися торгові шляхи. Неповдалік пролягала *Соляна дорога* від соляних боліт до гирла Тібра.

На початку II ст. в Римі був споруджений грандіозний п'ятиповерховий *Траянів ринок*, на якому розміщувався близько 150 крамниць для продажу різних товарів. Зросли обсяги морської торгівлі. Тогочасні кораблі, вантажопідйомністю до 500 і навіть до 1000 т, могли перевозити близько 600 пасажирів і нічим не поступалися суднам XVII — початку XVIII ст. У деяких випадках торгівля була спеціалізованою, зокрема, існували відомі корпорації трансальпійських купців, колегії виноторговців, торговців вазами, зерном, олією.

На ринки Рима доставлялися товари з усіх кінців імперії та з найвіддаленіших країн.

Так, мідь, золото, олово везли із Західної Європи, Близького Сходу; деревину — з Лівану, Греції, Іспанії; мрамур — із Греції та з Південно-Західної Європи; пурпурні фарби — з Близького Сходу; льон — з Єгипту та Галлії; вовну — з Південно-Західної Європи та Британії; мед — з Ольвії і півдня Італії; коней — з Малої Азії, Північної і Південно-Західної Європи; рабів — із Боспору й Болгарії.

Важливим напрямом римської торгівлі були грецькі колонії у Північному Причорномор'ї, які значною мірою залежали від Римської імперії. Утім, через територіальну віддаленість вплив Риму тут був незначним, ці міста в основному зберегли самоврядування і свої давні торговельні зв'язки. Основними торговельними партнерами Риму стали античні центри Південного Причорномор'я, які входили до Понтійського царства, і через які до міст Північного Причорномор'я доставлялися товари з середземноморських островів, Сирії, Єгипту, західних римських провінцій. Основними центрами торгівлі з варварами були Пантікапей, Панагорія, Горгіппія, Танаїс. Крім того, налагоджувалися нові зв'язки з внутрішніми європейськими районами Римської імперії. Новою статтею імпорту стали скляний посуд та лите і дуте віконне скло із Східного Середземномор'я, Сирії, Кіпру, Єгипту, Північної Італії, східних провінцій Риму. Значною статтею експорту до Римської імперії була солоноріба. Херсонес і Тіра стали основними опорними пунктами римських військ у Причорномор'ї. Це значною мірою сприяло подальшому розвитку цих полісів. Вони здобули право безмитної торгівлі з римськими провінціями, а їхні торгові каравани — захист від варварів. Неабияке значення мало також надходження в цей регіон значної кількості римських монет тощо.

Після занепаду Римської імперії деякі античні міста повністю зникли внаслідок навали готів (Ольвія, Тіра), інші ввійшли до складу Візантійської імперії (Херсонес, Пантікапей).

ВИСНОВКИ

Першими професійними торговцями і мореплавцями були фінікійці. Міста Фінікії перетворилися на важливі центри транзитної торгівлі. У VIII—VII ст. до н.е. торгівля стала провідною галуззю Греції. Основними передумовами розвитку торгівлі були обмеженість власних природних ресурсів, сприятливе для мореплавства географічне положення, зростання кількості населення, що спричинило нестачу зерна та сировини, а також надлишок деяких видів сільськогосподарської та ремісницької продукції. У VII ст. до н.е. у грецьких полісах з'явилися **монети**, карбування яких стало державною монополією. Поява металевих грошей значно спрощувала проведення комерційних операцій і сприяла залученню до торгівлі ширшого кола індивідів і груп. Торговельну зону Греції було значно розширено внаслідок завоювань А. Македонського, колонізації та розвитку монетарної економіки, товарно-грошових відносин. Основними напрямками грецької колонізації були Захід-

ний, Південний, Південно-Східний та Північно-Східний. Великі ареали розселення греків з'явилися в Північному Причорномор'ї (на території сучасної України). Вони відіграли ключову роль у використанні місцевим населенням здобутків античної цивілізації.

Торговельні операції Риму активізувалися в IV—III ст. до н.е. Основними чинниками, що сприяли цьому процесу, були спеціалізація і маркетизація господарств, поглиблення географічного поділу праці, успіхи в кораблебудуванні, встановлення однакових юридичних рамок економічної діяльності в провінціях, підтримання миру в середземноморському регіоні, широке будівництво доріг. Розвиткові торгівлі сприяло також удосконалення міняльної справи та кредитних операцій. Наявність в обігу різноманітних монет зумовила появу професійних міняйл — аргентаріїв, які об'єднувались у групи на зразок аналогічних грецьких утворень і здійснювали всі існуючі на той час грошові операції. При цьому аргентарії використовували чеки, переказні векселі, безготівкові, поточні, активні та пасивні рахунки. Вони брали безпосередню участь у фінансуванні міжнародної торгівлі, створюючи з цією метою спеціальні об'єднання.

1
abb

Визначення

Фінікійці — семітські кочівники та гіблїти, які заселили східне узбережжя Середземного моря поблизу півніжжя Ліванських гір у III тис. до н.е.

“Бурштиновий шлях” — пролягав від римських провінцій Норік, Реція та Паннонія до Богемії, а також на Північ і Північний Схід.

Емпорі — професійні групи купців, які подорожували; *проксемої* — професійні гаранті і захисники грецьких купців у країнах, що їх приймали; зосереджувались у найбільших портах.

Центральний торговельний шлях Греції пролягав морем до Перської затоки вгору по р. Тігр до Селевкії, де перетиналися водні і суходольні шляхи Вавилону.

Південний шлях пролягав навколо Аравійської пустелі, далі Червоним морем до Петри, а пізніше до Береніси.

Караванний шлях пролягав по суходолу до Коптоса, на р. Ніл, звідти до Александрії та Середземного моря.

Афінський морський союз згуртував навколо себе понад 200 грецьких міст, які під час війни з Персією робили значні внески в загальносоюзну скарбницю.

Агора — місце обміну товарів у грецьких містах та поселеннях, ринкова площа.

Боспорська держава (Керченський півострів) — підтримувала торговельні зв'язки з Середземномор'ям, з еллінами та скіфами.

Емпоріони (емпорії) — грецькі колонії, що мали виключно торговельне призначення, засновані переважно у Франції та Іспанії.

Фіаси — об'єднання грецьких купців, пов'язаних із заморською торгівлею, створювалися з метою взаємної допомоги через надання позик, страхування, обмін інформацією.

Пунічні війни (перша — 264—241 рр. до н.е.; друга — 218—201 рр. до н.е.; третя — 149—147 рр. до н.е.), внаслідок яких римлянам удалося остаточно знищити конкурента й перетворити Рим на могутню воєнну і торгову середземноморську державу з провінціями в Іберії (Іспанія), Галлії (Франція), Африці.

Асатерат — римська монета, дорівнювала 2,5 асам.

Драхеми — римські монети, які легко конвертувались у грецькі драхми, дорівнювали 10 асам.

Лезури — сплав неблагородних металів, які надавали срібній монеті більшу міцність і захищали її від швидкого зношування в обігу.

Часовитори — професійні міняйли, які об'єднувалися в групи і здійснювали всі існуючі грошові операції.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні чинники, що сприяли розвитку фінікійської торгівлі.
2. Розкрийте структуру торгівлі Фінікії.
3. Схарактеризуйте платіжні засоби в античній торгівлі.
4. Якими були передумови бурхливого розвитку торгівлі Греції?
5. Опишіть професійні групи купців, які подорожували.
6. Назвіть основні торговельні шляхи Греції.
7. За рахунок чого відбувалося зростання торгівлі за часів А. Македонського?
8. Схарактеризуйте основні напрями грецької колонізації.
9. В чому полягали особливості грецьких колоній на території сучасної України?
10. Який вплив справили "Пунічні війни" на торгівлю Риму?
11. З'ясуйте визначальні чинники розвитку міжнародної морської та караванної торгівлі Риму.
12. Назвіть основні торговельні шляхи Римської імперії.
13. Розкрийте структурні особливості римської торгівлі.
14. Якою була грошова система Риму?

ЛІТЕРАТУРА

- Балух В.О., Коцур В.П.* Історія Стародавнього Риму. Чернівці, 2005.
- Волков А.В.* Загадки Финикии. М., 1995.
- Всемирная история. Т. 5. Становление государств Азии. Минск, 1996.
- Всемирная история. Век железа. Древнейшие цивилизации Востока. Москва; Минск, 2000.
- Ильинская Л.С.* Античность. Краткий энциклопедический справочник. М., 1999.

- Кавтарадзе Г.А.* История экономического развития Запада. М., 2005.
- Контопов М.В., Сметанин С.И.* История экономики. М., 2000.
- Кузнецов С.А.* Управление судоходством в Древней Греции. Одесса, 2004.
- Лангенбек В.* История мировой торговли. М.; Л., 1998.
- Пескарин С.* Рим. М., 2001.
- Советская историческая энциклопедия / Под ред. Е.М. Жукова. М., 1969. Т. 12.
- Советская историческая энциклопедия. М., 1973. Т. 14.
- Толмачева Р.П.* Экономическая история: генезис рыночной экономики. М., 2002.
- African reports. Gdansk, 2003. Vol. 2.
- Finley M. I.* The ancient economy. Barkeley; Los Angeles, 1973.
- Kadrow S.* U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej. Krakow, 2001.
- Lexikon der Antike. Leipzig, 1990.
- Roman Civilization: the Empire. New York, 1966.

ТОРГІВЛЯ СТЕПОВОЇ СКІФІЇ

В античний період на території сучасної України найпомітніший слід залишили *скіфи**, які створили могутню державу з розвинутими зовнішньоторговельними зв'язками**.

Суттєву роль у їхньому господарстві відігравали різноманітні *ремесла*.

- Про існування *прядіння* і *ткацтва* свідчать знахідки керамічних пряслиць, грузил та дерев'яних і кістяних веретен.
- Для *шиття* застосовувалися бронзові, залізні та кістяні голки, різноманітні проколки, залізні шила та ножиці.
- Для *оброблення шкіри* використовувалися загострені ребра тварин та інші кістяні знаряддя.

Ознакою наявності бронзолivarного виробництва є рештки бронзових шлаків, глиняні ковші, тигли та форми для відливання. Залізні шлаки, вироби та напівфабрикати вказують на їх місцеве походження й доволі високий рівень залізоплавильного та ковальського виробництва.

Внутрішня торгівля у скіфів, як і в інших кочових утвореннях, через відносну бідність товарообігу могла тривалий час існувати у формі натурального обміну всередині *Степової Скіфії*.

Зовнішня торгівля (в основному, експортно-імпортні відносини скіфів із греками), оскільки в неї були втягнені греки, мала як обмінну, так і товарно-грошову форми.

Незаперечний факт багатовікових масових надходжень грецьких товарів (вина, парадна зброя, прикраси) на величезні території степу і лісостепу Північного Причорномор'я є свідченням

* Перші згадки про скіфів відносяться до VII ст. до н.е. (Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. Збірник наукових праць. Запоріжжя, 2004. С. 86).

** Полісся та Північно-Східна сучасна територія України були заселені місцевими племенами та представниками південної групи угро-фінського населення. На Волині, Поділлі, Наддніпрящині жили індоєвропейці — прасури праслов'ян (Уперенко М.О., Кузнецов Е.А., Парієнко Г.К. та ін. Економічна історія України. 2-ге вид. Харків, 2005. С. 59—60).

того, що скіфське століттясто і греки створили довготривалу систему торгівлі, яка в цілому забезпечувала цілковиті взаємні співвідношення споживчої здатності і здатності експорту-імпорту основних товарів, тобто торгівля мала збалансований характер. Зрозуміло, що такі відносини могли виникнути лише внаслідок дії складного механізму зовнішньої торгівлі.

Посередницькі функції у торгівлі скіфів із Македонією, Херсонесом, Істрією, Тіром виконували ольвійські та боспорські греки, що, безумовно, породжувало й певні фінансові відносини.

Таким чином, одним із перших “вогнищ” зародження товарно-грошових відносин і супутніх їм міжнародних фінансових стосунків на території сучасної України було *Північне Причорномор’я*, яке виконувало функції контактної, чи дифузної, зони варварського і грецького світів.

Таблиця 2.4

Структура імпорту Степової Скіфії

Види імпортних товарів	Оцінка частки імпорту	Грецьке Середземномор’я	Регіони-експортери		
			Боспор	Ольвія	Лісостеп
Зброя	xxxx*		xx		xx
Кінське спорядження	xxx				xxx
Прикраси:					
бронзові	xx			x	x
золоті	xxxxx	xx	xxx		
срібні	xxxxx	xxx	xx		
скляні	xxxxx	xxxxx			
Кістяні вироби	xx		x		x
Кераміка:					
амфори	xxxxx	xxxx	x		
чорнолакова	xxxxx	xxxxx			
промислово гончарна	xxxxx	x	xxx	x	
Бронзове начиння	xxxxx	xxx	xx		

Джерело: *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии: VI—III вв. до н.э. К., 1999. С.282.

* У стовпчику 2 вказана частка імпорту в задоволенні загальної потреби скіфського населення в даній категорії товарів. П’ять знаків “xxxx” свідчать про цілковите забезпечення потреб населення Степової Скіфії у даному товарі за рахунок імпорту. У стовпчиках 3–6 показано внесок окремих регіонів у поставки імпортних товарів певної категорії.

вий шлях, що виходив з Ольвії, перетинав Дон, на Волзі відгалужувався на північ — до південних відрогів Уралу до Орська і Прикам'я; і на південь — у бік Північного Кавказу.

Таким чином, у торговельній діяльності античних центрів та в їхніх зв'язках із північними сусідами варто розрізняти:

- посередницьку торгівлю, засновану на перепродажі товарів, завезених із метрополії;
- торгівлю товарами, виготовленими на місці.

У середині V ст. до н.е. боспорські майстри збільшували виробництво товарів, орієнтованих на варварського замовника. Прагнення придбати грецьку продукцію мало спричинити перебудову господарства аборигенів, збільшення ними виробництва продуктів, призначених для обміну з полісами, що не могло не викликати відповідних змін у соціальній структурі місцевих суспільств. Наприкінці V — на початку IV ст. до н.е. збільшується кількість й асортимент товарів, що ввозилися до Степової Скіфії. У IV ст. до н.е. основною торговою магістраллю стає Дніпро. Ймовірно, в цей період остаточно формуються шляхи у напрямі *Боспор — Лісостеп*, *Ольвія — Лісостеп*. Особливу роль починають відігравати городища на перетині цих шляхів — *Каменське* і *Капуловське*. До посередницької торгівлі, що розвивалася в античних полісах, прилучаються доволі своєрідні “посередницькі” пункти в Подніпров'ї, насамперед *Каменське* городище.

Окрім амфор, до Степової Скіфії надходив столовий посуд гончарного виробництва. Зокрема, у V — IV ст. до н.е. переважав чорнолаковий посуд з Аттики.

Привізними (із країн Середземномор'я та Близького Сходу) були скляні вироби — намисто, посуд. У багатих похованнях Степової Скіфії (*Товста Могила*, *Чортотлик*, *Вишнева Могила*) знайдені залишки привізних тканин.

Привізними були й деякі інструменти (наприклад, кістяні веретена), види зброї (парадна, захисний обладунок), металеві посудини. Таким чином, у V—IV ст. до н.е. обсяги поставок грецьких товарів до Степової Скіфії збільшуються, а їхній асортимент стає дедалі різноманітнішим. Принцип вартісної збалансованості зовнішньої торгівлі дає підстави припустити існування еквівалентних відносин у взаємному товарообміні.

Археологічні дані та інші історичні свідчення щодо існування експорту не є такими очевидними, як щодо імпорту. Однак, ураховуючи факт багатовікової зовнішньої торгівлі, яка не може тривалій час функціонувати на незбалансованій основі, розвиток експорту не викликає сумнівів. Оскільки товари, що вивозяться, археологічно фіксуються погано, а в писемних джерелах згадуються лише мимохідь, статті експорту Степової Скіфії й досі ви-

кликають дискусії і в науковій літературі здебільшого згадуються гіпотетично.

Група мінерально-сировинних товарів. Як правило, провідною статтею експорту менш розвинутих країн до держав із вищим рівнем економіки є група мінерально-сировинних товарів. Однак Північне Причорномор'я, особливо його степова частина, не багаті на природні копалини. Проте сировина для деяких видів ремесел Ольвії та інших грецьких міст поставлялася все ж зі Степової Скіфії та з Криворізького басейну.

Продукти скотарства. Основою економіки степових скіфів було *скотарство*. Навряд чи греки-колоністи і метрополія, основними галузями економіки яких були землеробство і скотарство, гостро відчували потребу в продуктах харчування зі Степової Скіфії. І хоча є окремі свідчення про вивіз скотарської продукції з Північного Причорномор'я в ранньому залізному віці, можна припустити, що його розміри не могли бути значними.

- ✓ *По-перше*, скотарство було розвинуте й на Боспорі, й на периферії Ольвії;
- ✓ *по-друге*, рівень розвитку скотарської галузі у степових скіфів був значно нижчим, аніж у греків Північного Причорномор'я, тож стверджувати про товарний характер продукції їхнього скотарства мало підстав.

Хліботоргівля. Хліботоргівля Степової Скіфії базувалася на експорті збіжжя лісостепової зони, що входила до складу скіфського царства. Її навіть вважають основним джерелом, що забезпечувало зростання багатства скіфської знаті в IV ст. до н.е. Оскільки землеробство у Степовій Скіфії не фіксується аж до V ст. до н.е., тонкощі ведення хлібної торгівлі кочівники мали запозичити або в греків, або в лісостепових сусідів.

Аналізуючи список товарів, що вивозилися і ввозилися Степовою Скіфією, можна дійти висновку, що кочівникам нічим було розплачуватися за численні імпортні вироби, що проникали в найвіддаленіші куточки їхньої країни. Незбалансованість у торгівлі, коли скіфи ввозили товарів більше, ніж могли оплатити, стає ще очевиднішою, якщо брати до уваги факт зростання кількості населення Степової Скіфії та її багатств. До того ж політична й соціальна історія Степової Скіфії свідчить про те, що вона була одним із наймогутніших соціальних утворень Європи раннього залізного віку. Тому цілком можливо, що розглянуті вище товари не були єдиними статтями скіфського експорту.

ЗАРУБІЖНА ТОВАРНО-ГРОШОВИХ ВІДНОСИНИ
У ЗОНАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Монети в античному світі, як уже згадувалося, з'явилися лише в VII ст. до н.е., тобто саме в початковий період формування скіфської культури. Найдавнішими грошовими знаками, що згодом поширилися в Ольвії та в її окрузі, вважаються *бронзові монети-стрілки*. Вони з'явилися близько 600 р. до н.е. майже одночасно з монетами Малої Азії. У третій чверті VI ст. до н.е. з'являються бронзові литі *дельфіноподібні монети*. Ці дрібні розмінні монети дістали поширення в окрузі Ольвії*, Березані та в усьому Нижньому Побужжі.

Першою половиною V ст. до н.е. датуються перші знахідки монет у скіфських похованнях. Саме в цей період скіфське населення починає знайомитися з грошовими відносинами. Археологічні матеріали засвідчують, що поширення монет і товарно-грошових відносин у степовій зоні Північного Причорномор'я пов'язане насамперед із формуванням так званих контактних, або дифузійних, зон варварського і грецького світів, зокрема в Північно-Західному Причорномор'ї, Приольвійському (Нижньобузькому районі), Степовому Криму, Подніпров'ї і Подонні.

Особливо помітно, що монетні знахідки IV ст. до н.е. концентруються у Придніпровській прибережній зоні. Це дає підстави стверджувати, що розквіт торгівлі між скіфами і греками відбувався саме в цей час, що укладається в загальну схему економічного піднесення держав і соціальних утворень Північного Причорномор'я в IV ст. до н.е.

САРМАТИ

Майже протягом 400 років (II ст. до н.е. — II ст. н.е.) у степах Північного та Східного Причорномор'я панували *сармати*, які прийшли з Волги.

За своїм способом господарювання сармати нагадували скіфів, однак історики й досі сперечаються щодо їхньої осілості на

* Прикметно, що вже за тих часів, тобто в IV ст. до н.е., Греція встановила для Ольвії чотири правила щодо використання монет:

- лише ольвійські срібні монети могли використовуватися для обмінних операцій у межах міста;
- обмінний курс між золотими і місцевими срібними монетами встановлювався грецькою державою;
- інші монети могли обмінюватися на основі взаємної згоди сторін;
- необмежене право на імпорт та експорт усіх видів монет (*Finley M.I. The Ancient Economy. Los Angeles, 1973. P. 163.*)

давньоукраїнських землях. Найімовірніше, сармати так і залишилися кочовим народом, який більше займався скотарством.

У сарматському середовищі помітну роль відігравали традиційні для скотарського суспільства ремесла — зброярство, лимарство* тощо.

В економічному розвитку сарматського суспільства важливе значення мали *торговельні зв'язки з іншими народами*. Археологічні дослідження свідчать про те, що основними торговельними партнерами сарматів були античні міста Північного Причорномор'я. Звідти вони отримували необхідні їм продукти землеробства (олію, хліб та ін.), ремісничі вироби. В сарматському експорті переважали худоба, продукти тваринництва, а також раби. В численних сарматських могилах виявлено багато зразків античних виробів: амфори, металевий посуд, ювелірні прикраси, червонолакову, сіроглиняну та чорнолакову кераміку. Основними центрами, з яких до сарматів завозилися товари, були грецькі колонії Боспор, Ольвія (столовий посуд), торговельні міста Малої Азії (амфори, червонолаковий посуд), римські провінції Близького Сходу (ювелірні вироби, скло) та Європи (металевий посуд, фібули). Переважно з причорноморських торговельних центрів сармати отримували речі особистого вжитку (люстерка, фібули, піксиди, намиста та ін.). Античним світом не обмежувалося коло торговельних зв'язків сарматів.

Велике значення в розвитку сарматського суспільства мала торгівля з країнами Сходу, завдяки якій на тодішніх теренах України з'явилися товари з далекої Азії: ювелірні вироби, дзеркала і шовк із Китаю, самоцвіти з Індії та Цейлону. Активізація торговельних контактів із цими регіонами значною мірою сприяло й те, що Північне Причорномор'я було розташоване на західному краю Великого Шовкового шляху, тож місцеві сармати сповна скористалися цією ситуацією. Нарешті варто згадати й про торговельні стосунки сарматів зі своїми родичами з Подоння та Поволжя, звідки до них потрапляли, зокрема, керамічні вироби.

Таким чином, за античної доби на території сучасної України розвивалися активні зовнішньоторговельні стосунки, головними осередками яких були грецькі причорноморські колонії, держави скіфів і сарматів.

ВИСНОВКИ

В античний період на території сучасної України виникла Скіфська держава, одна з найбільших в Європі, яка підтримувала активні торговельні зв'язки із зовнішнім світом. Основними торговельними партнерами скіфів були греки, які здійснювали посередницькі функції у торгівлі скіфів із Македо-

* Лимарство — виготовлення ремінної зброї.

нією, Херсонесом, Істрією, Тіром та іншими спільнотами. До Скіфії ввозилися, в основному, предмети розкоші — високоякісний столовий посуд, амфори з вином, парадна зброя, металевий посуд, бронзові дзеркала, прикраси. Основною статтею експорту Степової Скіфії були продукти землеробства. Греко-скіфський ринок сформувався на базі північно-східних та північно-західних грецьких колоній, які здійснювали посередницьку торгівлю, засновану на перепродажі товарів, завезених із метрополії, а також торгували місцевими товарами.

Початок поширення монет і товарно-грошових відносин у степовій зоні Північного Причорномор'я пов'язаний із взаємодією варварського і грецького світів, зокрема в Північно-Західному Причорномор'ї, Приольвійському (Нижньобузькому районі), Степовому Криму, Подніпров'ї і Подонні.

Від II ст. до н.е. до II ст. н.е. у степах Північного та Східного Причорномор'я панували сармати, які прийшли з Волги. Найактивнішими та найближчими їхніми контрагентами були грецькі причорноморські колонії. Від них сармати отримували олію, хліб, ремісничі вироби (ювелірні, ковальські, предмети туалету тощо) в обмін на худобу, продукцію тваринництва та рабів. Як західна гілка Великого Шовкового шляху, сармати отримували також товари з далекої Азії (ювелірні вироби, китайські дзеркала і шовк, коштовне каміння з Індії та Цейлону).

Визначення

Північне Причорномор'я — одне з перших “вогнищ” зародження товарно-грошових відносин і супутніх їм міжнародних фінансових стосунків на території сучасної України. Виконувало функції контактної чи дифузної зони варварського і грецького світів.

Греко-скіфський ринок — торговельні відносини на базі Ольвійського полісу та античних поселень Південного Подніпров'я і Побужжя.

Східний торговий шлях — розпочинався в Ольвії, перетинав Дон, на Волзі відгалужувався на північ, до південних відрогів Уралу, до Орська і Прикам'я, а також на південь, у бік Північного Кавказу.

Поховання Степової Скіфії — Товста могила, Чортомлик, Вишнева могила, в яких знайдено залишки привізних тканин, кістяних складальних веретен, парадної зброї та захисних обладунків, металевого посуду.

Бронзові монети — стрілки, дельфіноподібні монети — розмінні гроші, що широко застосовувалися в окрузі Ольвії, Березані, у Нижньому Побужжі.

Сармати — кочовий народ, який прийшов з Волги на Північне та Східне Причорномор'я. Займався переважно скотарством, зброярством та лимарством.

Контрольні запитання та завдання

1. Яким був економічний устрій скіфської держави?

2. Чому греки були основними торговельними партнерами скіфів?
3. Розкрийте особливості структури імпорту Степової Скіфії.
4. Назвіть основні складові греко-скіфського ринку.
5. Схарактеризуйте головні торговельні шляхи Скіфії.
6. Які товари становили експорт Степової Скіфії?
7. Коли зародилися товарно-грошові відносини в зонах Північного Причорномор'я?
8. Які риси були притаманні зовнішньоторговельним зв'язкам сарматів?

ЛІТЕРАТУРА

- Баран В.Д.* Давні слов'яни. К., 1998.
- Боспорские исследования. Симферополь, 2003. Вып. 3.
- Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симошенко О.В.* На світанку історії. К., 1998.
- Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. К., 1992. Т. 2.
- Дорошенко Д.І.* Нарис історії України: В 2 т. Т. 1 (до половини XVII століття). К., 1992.
- Економічна історія України. 2-ге вид. / М.О. Уперенко, Е.А. Кузнецов, Г.К. Парієнко та ін. Харків, 2005.
- Ермолова И.В., Кульшєва И.С., Светилова Е.И., Шопина Н.Р.* Античность. Словарь-справочник по истории, культуре и мифологии. Дубна, 2003.
- Зубарь В.М., Русяєва А.С.* На берегах Боспора Киммерийского. К., 2004.
- История мировой экономики / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. М., 2004.
- История экономики / Под общей ред. О.Д. Кузнецовой и И.Н. Шапкина. М., 2000.
- Кіндер Г., Хільгеман В.* Всесвітня історія: dtv-Atlas / Пер. з нім. К., 2001.
- Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С.* Античні держави Північного Причорномор'я. К., 1998. Т. 2.
- Кутайсов В.А.* Керкинитида в античну епоху. К., 2004.
- Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Економічна історія України і світу / За ред. Б.Д. Лановика. К., 1999.
- Міжнародні економічні відносини. Історія міжнародних економічних відносин / Відп. ред. А.С.Філіпенко. К., 1992.
- Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. К., 1996.
- Пети П., Ларонд А.* Эллинистические цивилизации / Пер. с фр. М., 2004.
- Старожитності Степового Причорномор'я і Криму: Збірник наукових праць. Запоріжжя, 2004.
- Тимошина Т.М.* Экономическая история зарубежных стран. М., 2000.
- Тойнби А.Дж.* Цивилизация перед судом истории: Сборник / Пер. с англ. М., 2003.

- Толмачева Р.П.* Экономическая история: генезис рыночной экономики. М., 2002.
- Хикс Дж.* Теория экономической истории / Пер. с англ. М., 2003.
- Экономическая история мира. Европа / Под общей ред. М.В. Конотопова. М., 2004.
- Юхименко П.І.* Економічна історія. К., 2004.
- Finley M.I.* The Ancient Economy. Los Angeles, 1973.
- The Oxford Companion to Classical Civilization. Oxford University Press, 2004.

Розділ III

**МІЖНАРОДНІ
ГОСПОДАРСЬКІ
ЗВ'ЯЗКИ ЧАСІВ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕПОХИ

Питання періодизації історії Середньовіччя і відповідно економічної історії цього часу залишається дискусійним. **Західна (європоцентрична) концепція** виділяє три етапи розвитку середньовічного суспільства:

- раннє Середньовіччя — 600—1050 рр.;
- зріле (високе) — 1050—1300 рр.;
- пізнє Середньовіччя — 1300—1500 рр.*

В радянській історіографії:

- раннє Середньовіччя охоплює період від V по X ст.;
- класичне — XI—XV ст.;
- пізнє — XVI— середина XVII ст.**

Ми вважаємо за доцільне дотримуватися західної концепції періодизації історії Середньовіччя, враховуючи водночас й інші існуючі підходи. Як відомо, раннє Середньовіччя нерідко називають **“темними віками”**, маючи на увазі насамперед європейську історію. Воно вирізнялося невисоким рівнем матеріального та інтелектуального розвитку. Господарство було переважно натуральним. Його характерною особливістю було виробництво продуктів для власного споживання. Роль обміну невелика, панували односторонні акти передачі продуктів чи надання послуг без відповідного еквівалента (панщина, оброк, дарування, допомога, розбій). Водночас відбувався обмін у формі торгівлі рідкісними продуктами природи (східні прянощі, ласощі), промисловими виробами високої цінності, предметами широкого вжитку (вино, сіль, сушена риба).

* *Lerner R., Meacham S., Burns E. Mc.N. Western Civilizations. Their history and their culture. Vol. 1. Thirteenth edition. New York; London, 1998. P. 225, 261, 275, 361.*

** *Советская историческая энциклопедия. М., 1971. Т. 13. С. 764; История мировой экономики / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. М., 2004. С. 143. Аналогічні процеси щодо цивілізацій Сходу, на думку професора В.А. Рубеля, відбувалися в цих країнах протягом III—XVII століть (Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. К., 2002. С. 17).*

Рис. 3.1
Середньовічний
ринок

нувало феодальне сільське господарство вотчинного типу, то в східній частині, насамперед у Візантійській імперії, була відносно розвиненішою “міська” економіка, ремісництво, торгівля. У другій половині класичного Середньовіччя відбулися якісні зрушення в сільському господарстві Заходу, розвивалися міста і зростала торгівля.

Завдяки використанню нових родючих земель, удосконалених знарядь і методів обробки сільгоспугідь (важкий плуг, трипільна система), а також сприятливим кліматичним умовам від середини XI ст. розгорнулася аграрна революція. У 1300 р. кількість зібраного збіжжя у 3—4 рази перевищувала кількість засіяного зерна. Європейці отримували стабільне продовольство, приріст населення з 1050 по 1350 р. потроївся.

Здатність європейців до використання здобутків інших народів і цивілізацій (грецька наука й філософія, римське право, християнська етика), помножена на демократичні традиції, пов’язані з широким залученням усіх верств населення в економічний, культурний, політичний процес, також сприяли прискореному прогресу західного світу. *Об’єктами торгівлі* були не лише предмети розкоші, призначені для небагатих заможних людей, як у східних народів, а й товари широкого вжитку — *зерно та риба, вовна і грубі тканини, метал і деревина*, розраховані на широке коло споживачів. Вагому частку в торгівлі становили невільники.

На східнослов’янських землях розвивалися сільське господарство, ремісничі промисли. На основі поділу праці виділились залізолплавильна, залізообробна та ювелірна справа, обробка кольорових металів. Формувалася грошова система, що включала в себе хутрянні гроші та срібні східні монети — *дирхеми*. З’явилися торгово-ремісничі центри — Київ, Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Ізборськ, Ростов, Муром та ін. Наприкінці VIII — у IX ст. діяла мережа транзитних і місцевих шляхів, серед яких основними були балто-чорноморський і балто-каспійський — по Дніпру, Волзі та

Класичне Середньовіччя вважається плідним творчим періодом європейської історії. Підвищувалися життєві стандарти, утворювалися національні держави, виникли перші університети, створювалися видатні твори літератури та мистецтва. Якщо в латиномовних західних провінціях домі-

Західній Двіні, що сягали Східної і Центральної Європи та Центральної Азії.

Таким чином, у ранньому і класичному Середньовіччі створювалися економічні, політичні, інтелектуальні, духовні передумови для поступового, але неухильного перенесення центру ваги світосистемної архітектури до західної цивілізації, який за нею зберігається й понині.

Рис. 3.2

Купець везе в Сієну (Італія) мішки з вовною, помічені клеймом

Рис. 3.3
Мінняло з дружиною

наження ґрунтів; похолодання (середня температура на континенті була на 1 °С нижчою від норми, що вплинуло на дозрівання врожаю у північних країнах і в Британії); давалися взнаки також zalivні дощі. Неврожай призвів до споживання селянами посівного матеріалу, що поряд із несприятливими природними умовами спричинило голод у селах і в містах*.

У XV ст. економічна криза була подолана, відбулися позитивні зміни в соціально-економічній сфері Західної Європи, насамперед завдяки відновленню міської економіки. Характерною особливістю тогочасного господарства було те, що та чи інша країна являла собою не сукупність окремих замкнених маєтків, а територіально-економічні утворення, центром яких були середньовічні міста.

Поглиблювався суспільний поділ праці, що сприяло розвитку обміну, товарно-грошових відносин. Внутрішня і зовнішня торгівля, грошове господарство, торговий капітал — характерні атрибути пізнього Середньовіччя, завдяки розвитку яких формувалися передумови для трансформації європейського суспільства в нову якість, в інші цивілізаційні виміри. З'являються первинні форми позичкового капіталу.

* Дослідники згадують про численні випадки канібалізму в цей період. Люди змушені були їсти також м'ясо собак, кішок, шурів, що підвищувало ризик епідемічних захворювань. Усе, що пов'язане з людськими втратами і руїною пізнього Середньовіччя, порівнювали з наслідками двох світових воєн XX ст. (Lerner R., Meacham S., Burns E. Mc. N. Western Civilizations. P. 363).

Базову основу пізнього Середньовіччя становили феодальні відносини, зародки яких з'явилися вже в останні століття існування Римської імперії.

Римські аграрні господарства латифундійного типу трансформувалися у феодальні помістя, де соціально-економічні відносини будувалися по вертикалі, ієрархічно. Така соціально-економічна структура дістала назву *романо-германського синтезу*.

Класичної досконалості феодальні відносини досягли у Франції в XIII ст. Складніше і триваліше цей процес розвивався в Німеччині. Суттєві особливості феодалізації та централізації були притаманні Англії.

У XIV—XV ст. провідні позиції в організації та в теоретичних узагальненнях торговельної і банківської справи посідали італійці. Винайдена в Італії система фінансового обліку торговельних операцій (подвійна бухгалтерія Л. Пачолі*) та система використання векселів широко застосовувалися в торгівлі та банківській справі низки європейських країн.

Процес і обличчя феодальних відносин востаннє Середньовіччя відбувався також на Сході континенту, зокрема в Київській Русі, що підкреслює єдиність і цілісність суспільно-історичного процесу. Проте, як у самій Європі, так і особливо у східних країнах, темпи трансформаційних змін у різних регіонах та на економічних територіях суттєво різнилися. Загальна тенденція полягала в тому, що на Сході через дію низки як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників ці процеси були значно тривалішими.

Серед науковців немає єдиної точки зору щодо загальних хронологічних рамок існування феодальних відносин на Сході.

Ранньофеодальні відносини охоплюють період від VII по IX ст. Його характерними особливостями були інтенсифікація господарства та занепад стародавніх міст.

Початком формування соціально-економічних відносин зривого феодалізму вважається домонгольський період X(XI)—XII ст.

У період пізнього Середньовіччя (за європоцентричною версією XII—XV ст.) в переважній більшості східних країн відбулося уповільнення суспільного розвитку, проявилися ознаки консервації існуючих порядків і застою. Однак міжцивілізаційна взаємодія християнського і мусульманського світів, транскультурний обмін у Тихоокеанському й Індійському регіонах, трансіцивілізаційні контакти в рамках *Великого Шовкового шляху* свідчили про наявність у даний період розгалуженої системи торговельних зв'язків та про їхню зростаючу роль у культурно-цивілізаційному поступі.

* У трактаті Луки Пачолі “Summa de arithmetica” (1494) викладені правила арифметичних дій, вирішення деяких алгебраїчних рівнянь. Узагальнивши поняття про від'ємне число, він обґрунтував можливість запровадження подвійного обліку в бухгалтерії, який широко використовується і в наш час, що дає можливість уникнути помилок у роздільних рахунках (История мира. Средние века / Пер. с фр. М., 2000. С. 35).

ГЕОГРАФІЯ І СТРУКТУРА ТОВАРООБМІНУ

В епоху раннього Середньовіччя міста Європи відігравали незначну роль у політичному та економічному житті. Купці, які доставляли товари, найчастіше походили зі Сходу. Морська торгівля переважала на півночі Європи. Однак менш розвинуті європейські держави нічого не могли запропонувати для експорту до ісламських країн та Візантії, які були значно розвинутішими в технічному плані. Наприкінці IX ст. починає

розвиватися середземноморська торгівля в портах, що були пов'язані морськими шляхами з Візантією. Одночасно з реформуванням сільського господарства та аграрною революцією економічне зростання охопило всю Європу. Виникають бурги (міста, обнесені кріпосними стінами), де концентруються торговці та ремісники. Сеньйори намагаються привабити їх до міст привілеями та гарантіями особистої свободи, яких вони були позбавлені в сільській місцевості.

Економічне піднесення відбувається по всій Європі, але особливих масштабів воно набуло в центрах міжнародної торгівлі (Венеція, Генуя та Мілан в Італії, Брюгге у Фландрії, Кельн та Любек у Німеччині), центрах ремісництва (Гент та Іпр у Фландрії), а також у Неаполі та Парижі.

Фінансовою діяльністю у середньовічній Європі займалися головним чином італійці. Великі флорентійські

банки (Барді, Перуччі, Медічі) впроваджують в обіг векселі, подвійний бухгалтерський облік, надають суверенам кредити для ведення воєн, зокрема хрестових походів.

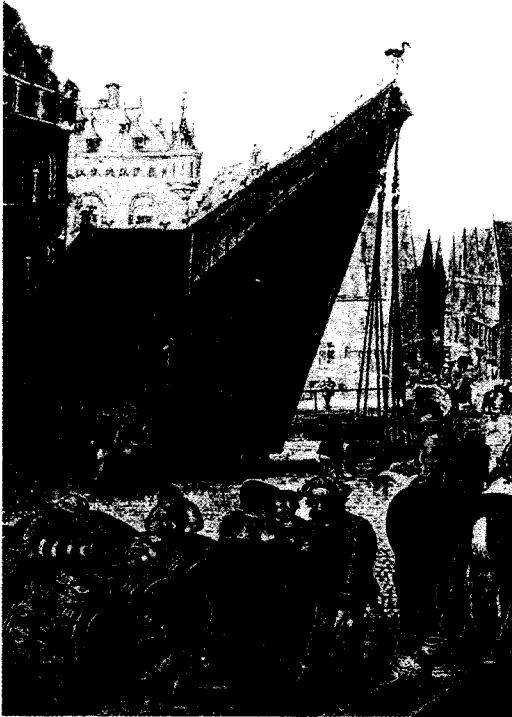

Рис. 3.4
Порт Брюгге

Міжнародна торгівля в середньовічній Європі особливо бурхливо розвивалася в країнах Середземномор'я, у прибалтійських країнах. Основні торговельні зв'язки між Сходом і Заходом контролювалися купцями з приморських міст Північної Італії (Венеції, Генуї, Пізи).

Після хрестових походів венеціанці розселяються навкруги Середземного моря. У них з'являються свої квартали в Константинополі, Александрії, в містах Святої землі, Малої Вірменії та на Чорноморському узбережжі, де починаються сухопутні торговельні шляхи до Китаю. Зі Сходу венеціанські галери та генуезькі галеаси доставляють шовк, прянощі, самоцвіти, а вивозять деревину, метали та сукно.

До 700 р. торгівля велася також через Марсель, середземноморські товари домінували у Меровінгівській Франції. Торговці привозили левантійські товари й забирали рабів, яких було удосталь внаслідок боротьби між германськими народами та між германцями і слов'янами.

Починаючи з VI ст. візантійські торговці, зазнаючи труднощів у торгівлі зі Сходом через Перські війни, зосередили свою увагу в основному на західних ринках. Перські війни блокували торгівлю з Китаєм. За часів імператора Юстиніана (527—565 рр.) Середземномор'я знову стало безпечним для мандрування після того, як він підкорив Північну Африку, велику частину Італії та значні території в Іспанії.

Від середини VII ст. візантійське золото більше не надходило на Захід, однак візантійські торговці компенсували свої втрати в торгівлі із Заходом торгівлею з українськими землями (Північним Причорномор'ям). До 700-х років фокус візантійської торгівлі був переорієнтований на торгівлю зі Сходом, як це було зроблено наприкінці IV та у V ст. Мусульманський наступ у VII ст. спричинив припинення середземноморської торгівлі внаслідок ворожнечі між ісламськими країнами і Візантійською імперією. Военні дії призвели до вилучення з обігу візантійських золотих монет на ісламських територіях і загалом на Середземномор'ї.

З IV по IX ст. відбулися суттєві зміни в міжнародній торгівлі. У басейні Середземного моря обсяги торгівлі зменшилися у IV — на початку V ст., відновилися у VI та на початку VII ст., й знову скоротилися наприкінці VII — на початку VIII ст., залишаючись на низькому рівні протягом IX ст.

Проте ані германські вторгнення, ані мусульманські наступи не змогли завадити поступу торгівлі. На Півночі вона досягла розквіту у VI ст. та наприкінці VIII й у IX ст., що було пов'язано зі значним поживаленням обмінних операцій за часів вікінгів, які встановили торговельні зв'язки з Константинополем через Київську Русь.

У період V—X ст. Західна Європа, порівняно з Візантійською імперією та Арабським Халіфатом, була недорозвиненою терито-

рією і мала в обігу невелику кількість грошей. *Як відомо, в міжнародній торгівлі перевага завжди віддавалася грошам, оскільки торговцям було важко вести справи на основі бартерного обміну.* Пропозиція грошей була невеликою у цей період, частково через малу швидкість їхнього обігу, а частково через тенденцію до накопичення коштів. Значне відродження торгівлі наприкінці X ст. стало тріумфом “грошової” економіки над “натуральною”. Ремонетизація економіки на Заході відбулася не в останню чергу завдяки високій пробі візантійського соліда, який використовувався як міжнародна валюта від 400-х по 700-ті роки.

Хоча на початку X ст. візантійські й мусульманські флоти продовжували домінувати на Західному Середземномор'ї, комерційний і торговельний контрнаступ Західної Європи вже розпочався. У старих портах (Неаполь, Равенна), у нових центрах (Венеція та Амальфі), а також у таких містах, як Павія й Мілан удалося поступово витіснити візантійців і сирійців із позицій посередників у торгівлі між Сходом і Заходом. Це дало змогу італійцям зайняти домінуючі позиції на Східному Середземномор'ї наприкінці XII — на початку XIII ст. Італійські порти, які розпочали відродження торгівлі на Західному Середземномор'ї, були невеликими містами (Амальфі, Салерно, Барі), які включилися в торгівлю лише два століття тому. Венеція, яка була рибним центром, активно торгувала з Константинополем наприкінці IX ст., а на прибутки від цієї торгівлі могла забезпечувати себе зерном і вином із Ломбардії. Ці італо-візантійські міста виступали в ролі аванпостів. Вони збирали товари, щоб транспортувати їх до Константинополя, а їхні мешканці, як громадяни Візантії, мали доступ до місцевих складів, створених імперською владою у головних портах та в кінцевих пунктах на дорогах, а також у столичних оселях, де мали зупинятися торговці.

Попри імперські декрети, що регулювали правила торгівлі, торговці з цих італо-візантійських міст незаконно ввозили рабів та вивозили коштовний текстиль, який заборонялося експортувати, якщо він коштував більше як 10 номісматів за одиницю. Ці обмеження стосувалися також золота, товарів військового призначення і деяких видів продуктів харчування. Проте навіть діючи в рамках установлених правил, купці з Венеції, Амальфі, Гасти та Салерно вели прибуткову торгівлю з Константинополем, хоча вони й не могли організувати тут постійні колонії з того часу, як їм було заборонено мешкати тут більше як три місяці поспіль.

Згадані порти торгували не лише з Константинополем, а й з мусульманськими країнами. Порівняльний аналіз арабських монет, знайдених у Західній Європі, свідчить, що торговельний баланс із мусульманськими країнами був сприятливіший, ніж

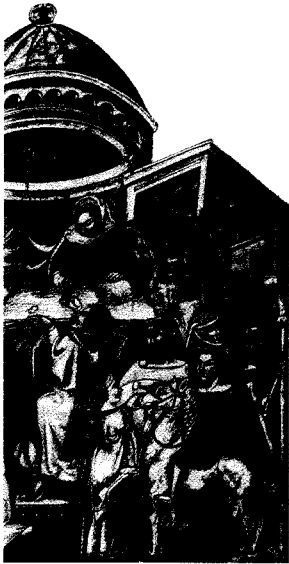

Рис. 35

Купці з Болоньї: торговець вином, мінняло, носій, бюргер, перекупник коней

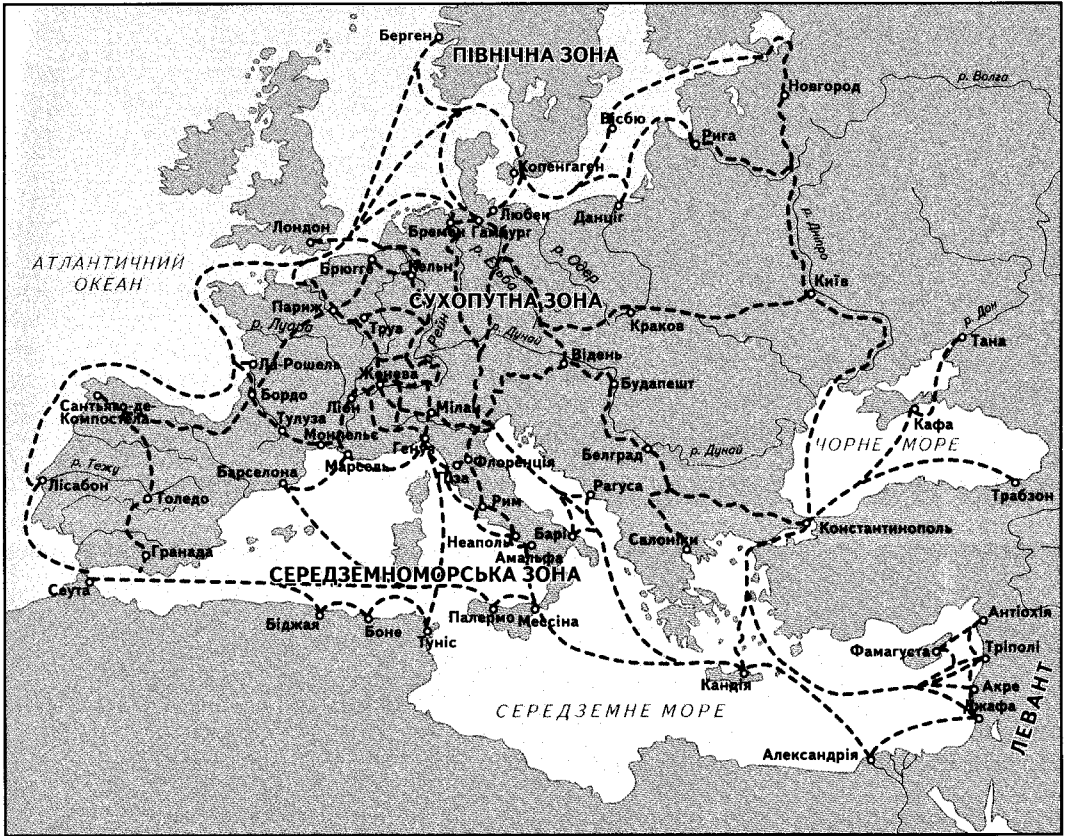

Рис. 3.6
Середньовічні
торговельні
шляхи

із Візантією. Серед імпортованих товарів переважали спеції, парфуми, слонова кістка, текстиль та олія. Експортувалися в основному раби, деревина, залізо, а також знаряддя з деревини та заліза.

Однією з найвигодніших, безперечно, була торгівля між Італією і Ліваном, що стимулювала відродження давніх зв'язків між цими країнами. Ще до того, як італійці встановили свій контроль над торговельними шляхами, що їх пов'язували, вони використовувалися східними купцями для доставки предметів розкоші до західних королівських дворів. Після того, як італійці витіснили звідси своїх суперників, предмети розкоші (спеції з Молуккських островів, шовк і порцеляна з Китаю, парча з Візантії, дорогоцінні камені та ін.), як і раніше, переважали в торговельних потоках, що йшли зі Сходу на Захід. У протилежному напрямі доставлялися грубі тканини з вовни та льону, хутра з Північної Європи, металеві вироби з Центральної Європи й Ломбардії, скло з Венеції.

Венеціанці торгували з Візантією від самих початків своєї історії, однак наприкінці XI ст. вони зуміли домогтися торговельного сприяння, зокрема, здобули вільний доступ до всіх портів

імперії без сплати мита й інших податків — привілей, якого не мали навіть візантійські купці.

Тим часом Генуя і Піза, витиснувши мусульман із Корсики й Сардинії, завдали ударів по їхніх форпостах у Північній Африці, пограбували їхні міста й домоглися поступок для своїх кораблів і купців. Згодом Генуя узяла гору над Пізою у боротьбі за панування над Західним Середземномор'ям і кинула виклик Венеції щодо контролю над Східним Середземномор'ям. У період Хрестових походів італійські міста, спільно або в суперництві один з одним, посилили своє проникнення в Ліван. Вони заснували колонії та привілейовані анклавні від Александрії, уздовж Палестинського й Сирійського узбережжя, до Малої Азії, Греції, передмість Константинополя, а також по всьому узбережжю Чорного моря, від Криму до Трапезунда. Генуезькі кораблі, вибудовані прямо на місці, плавали навіть по Каспійському морю, в Перській затоці.

Особливим, екзотичним напрямом східної торгівлі, що процвітає від середини XIII до середини XIV ст., була торгівля з Китаєм. Протягом цього періоду Монгольська імперія, найбільша з континентальних імперій, що будь-коли існували, простягалася від Угорщини й Польщі до Тихого океану. Монгольські правителі, попри їхню негативну репутацію, радо приймали християнських місіонерів і західних купців. У цій торгівлі знову ж таки переважали італійці, що мали свої колонії в Пекіні й інших китайських містах, а також в Індії. У купців були детальні описи маршрутів — через Туркестан, по “Великому Шовковому шляху”, через Персію або морем по Індійському океану. Їм давалися також корисні поради щодо того, які товари користуватимуться найбільшим попитом. Звіт Марко Поло про його подорожі, мабуть, був одним із перших бестселерів у Європі.

Рис. 3.7
Марко Поло

Марко Поло (1245—1324) народився в сім'ї не дуже удачливого венеціанського купця Нікколо Поло в момент, коли його батько разом зі своїм братом Маттео перебував у далеких торговельних мандрах на Сході, під час яких вони потрапили до завойованого монголами Китаю. Заручившись там підтримкою великого хана Хубілая (1260—1294), вони повернулися до рідної Венеції лише через 15 років після від'їзду. А ще через два роки, за умов чергового воєнно-політичного конфлікту між Венецією і Генуєю, знову вирушили на Схід, тепер уже взявши з собою 17-річного Марко. Протягом трьох наступних років вони через Палестину, Малу Азію, Ірак, Іран, Памір і степи Центральної Азії знову дісталися до Хубілая, при дворі якого Марко Поло швидко дослужився до високих посад губернатора й надзвичайного та повноважного посла. Лише через 17 років служби хан Хубілай відпустив свого талановитого службовця-іноземця додому, і в 1295 р. спочатку морем до Індії, а потім сушею через Іран Марко Поло знову повернувся до рідної Італії. В 1298 р. у складі венеціанського війська Марко Поло брав участь у черговій венеціано-генуезькій війні. Потрапивши в полон, він опинився, як бранець, у генуезькій в'язниці. Саме там видатний мандрівник оповів про свої унікальні подорожі товаришеві по ув'язненню, пізанцю Рустічано, а той записав їх старофранцузькою мовою, що вважалася тоді мовою міжнародного спілку-

вання в усьому Середземномор'ї (включаючи Левант), — знаменитою "лінгва франка". В подальшому, ще за життя самого Марко Поло, його "Книга ..." витримала десятки перекладів, але сам він більше не покидав рідної Венеції і тихо помер у ній.

На іншому кінці Середземномор'я торгівля була прозаїчнішою. Вона, звичайно, включала спеції та інші предмети розкоші зі Сходу, проте важливішою, принаймні для італійців, була торгівля сіцилійським зерном. За винятком періодів воєн і блокад це був постійний товарний потік, необхідний для виживання бідних хлібом італійських міст-держав. Крім того, інші традиційні товари, такі як сіль, суха риба, вино, масло, сир і сухофрукти доставлялися з районів, що спеціалізувалися на їхньому виробництві (або тих, де спостерігався їхній тимчасовий надлишок), до тих, де існував їх постійний дефіцит або тимчасова нестача. Попри відносно невисоку швидкість пересування, пильність купців та активність ринків забезпечували задоволення попиту. Хоча в цій торгівлі домінували великі італійські портові міста, вони більш-менш добровільно ділили контроль над нею з каталонськими, провансальськими й навіть мусульманськими торговцями.

Основним товаром середньовічної європейської торгівлі було фламандське сукно. Його обмінювали на східні прянощі та хутра з Півночі. Під час війни між Англією і Францією першим за значенням центром торгівлі в Європі був Брюгге.

Зростання населення, яке спостерігалось в усій Європі від початку тисячоліття з наступним зростанням виробництва, особливо в Північно-Східній Європі, сприяло підвищенню ринкового попиту на левантійські та східні товари, для постачання яких італійські торговці мали неабиякі можливості. Більше того, окрім сировини, деякі північно-східні регіони постачали вовняний одяг, який швидко продавався у регіонах, звідки імпортувалися товари. Певною мірою це сприяло тому, що умови торгівлі дещо змінилися на користь Північної Європи і ця сприятлива зміна стала особливо помітною у XIII ст. Італійська торгівля стимулювалася економічним зростанням у самій країні. Італійська торгова експансія була наслідком контрнаступу проти ісламу, який проявився під час Хрестових походів та в іспанській Реконкісті (визвольна боротьба проти арабів). Західне Середземномор'я було очищене від піратів-сарацинів, що зробило подорожі набагато безпечнішими, аніж це було до середини XI ст., і, як наслідок, зменшило втрати товарів під час транзиту. Більше того, Хрестові походи стимулювали попит на східні товари, оскільки західноєвропейські лицарі дізналися про нові продукти й товари; багато хто з них уперше ознайомився з тростинним цукром, цитрусовими, фініками, інжиром, бавовняними тканинами та добре обробленими шкіряними виробами. Усі ці чинники справили значний вплив на італійську торгівлю у Середземномор'ї та за його межами.

Торгівля Південної Європи зводилася до придбання товарів у Візантійській імперії, мусульманських країнах, Індії, Китаю та їхнього перепродажу до Північної та Західної Європи. На отримані кошти здійснювався імпорт сировини та напівфабрикатів для промислового виробництва в окремих містах Італії. Деякі сировинні продукти й товари з Північної Європи реекспортувалися до Візантійської імперії та мусульманських країн Близького Сходу.

Піза та Генуя були першими італійськими містами, які виграли від участі у Хрестових походах. Надавши транспортні засоби для першого та наступних Хрестових походів, ці міста, розташовані на березі Тірренського моря, здобули доступ на ринки захоплених міст Сирії. Піза вела місцеву торгівлю, оперуючи в основному громіздкими товарами, такими, як залізо, сіль, зерно.

ТОРГОВЕЛЬНІ ШЛЯХИ

Політичні події справили глибокий вплив на торговельні маршрути. Протягом XII ст., окрім маршруту через сирійські порти, східні товари доставлялися Чорним морем та через Константинополь, на торгівлю в якому Венеція володіла практично абсолютною монополією. У цьому останньому маршруті Кримський півострів відігравав ключову роль для венеціанців, які торгували в Херсонесі, а згодом заснували колонію у Судаку.

Дві події: напад у 1204 р. на Візантійську імперію та створення у 1241 р. Монгольської імперії, яка на той час уже контролювала величезну територію від Пекіна до Польщі, суттєво вплинули на торговельні маршрути.

У середні віки товари перевозилися на спинах тварин. Але за пізнього Середньовіччя почали використовувати візки. Середньовічний візок був сконструйований з урахуванням поганого стану доріг. Він був важким і громіздким та достатньо міцним, щоб втримати важкі вантажі. В Німеччині візки мали невеликі колеса, щоб не перевернутися на шляхових вибоїнах і, таким чином, не втратити товари, що впали, оскільки відповідно до місцевих законів усе, що потрапляло на землю, переходило у власність феодала. Небезпеки та труднощі, пов'язані з перевезеннями, призводили до того, що деякі частіше купці використовували річковий транспорт, особливо в тих випадках, коли йшлося про надважкі вантажі. Водні шляхи були зручнішими та дешевшими, оскільки один човен міг перевозити вантаж, для транспортування якого по суші потрібно було п'ятсот коней. Гільдії річкових перевізників функціонували у багатьох містах.

Загалом умови подорожування суходолом не поліпшилися протягом Середніх віків. Фізичні труднощі та небезпеки не зменшилися, а засоби транспортування не зазнали змін. Щоправда,

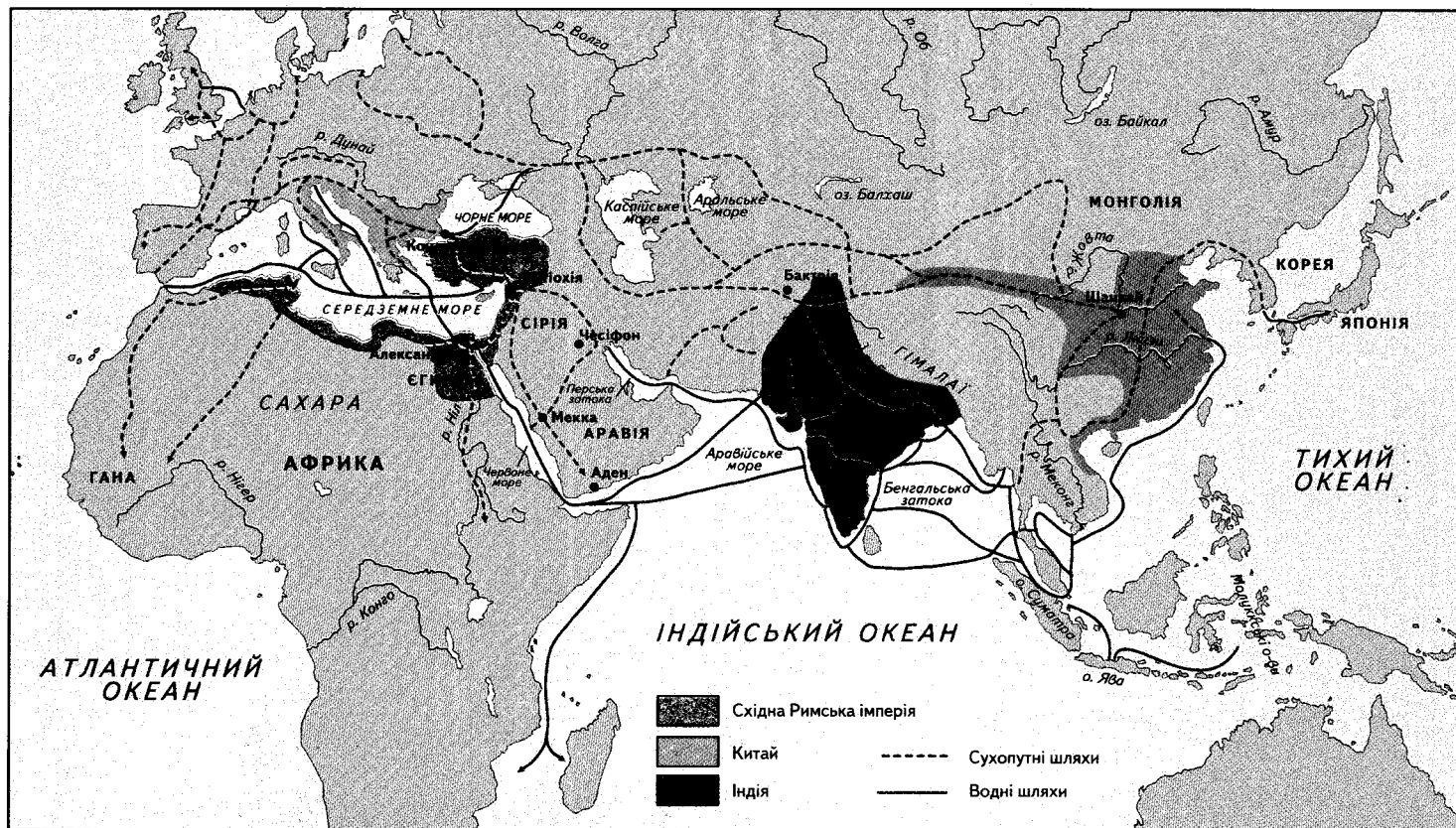

Рис. 3.8
Торговельні шляхи раннього Середньовіччя (600 р.)

було удосконалено систему податків, збільшилася кількість таверн і притулків, досягнуто домовленостей між керівниками країн у справі захисту торговців, що подорожували.

Проблемою, що не втратила своєї актуальності й по сьогоднішній день, була різномовність країн Європи. В Середні віки практично кожна провінція мала власний діалект. Вони, звичайно, й досі існують у різних народів, але нині кожна нація в Європі має національну мову, якою володіють практично всі мешканці країни. Але такої універсальності мови не існувало в Середні віки. Водночас всюдисуша влада Церкви зробила латинь універсальним засобом спілкування бодай серед духовенства і це частково зменшувало негативний ефект мовних відмінностей. Великі торговці вели свою документацію латиною аж до пізнього Середньовіччя, і якщо хтось із них не знав латині, то клерк був просто зобов'язаний її знати.

Життя морського торговця впродовж X—XV ст. було суцільним ризиком. На його долю випадали труднощі навіть більші, аніж на суходільних шляхах. Це було пов'язано насамперед із методами та засобами навігації, що існували на той час.

На початку Середньовіччя мало хто з капітанів ризикував відпливати від берега на відстань видимості горизонту, оскільки небезпека зіткнення зі скелями чи рифами була меншою, аніж ризик, пов'язаний із можливістю загубитися у відкритому морі. Галери та човни, вщерть завантажені людьми або товарами, не наважувалися виходити у відкрите море. Жителі Генуї, Пізи та Амальфи, так само, як і французькі мореплавці Монпельє та Марселя чи іспанці, зазвичай пливли уздовж західного берега Італії на південь, зупинялися в Мессіно, обходили грецький півострів, рухалися уздовж північного берега Кандії до Родосу та Кіпру, де вони часто також зупинялися для перепочинку, потім чітко на південь, аж поки не досягали сирійських берегів, звідки пливли до Тіри та Акри. Мандрівники, що перетинали Гібралтар, не наважувалися пливти прямим шляхом на схід, побоюючись піратів, і пливли уздовж уз-

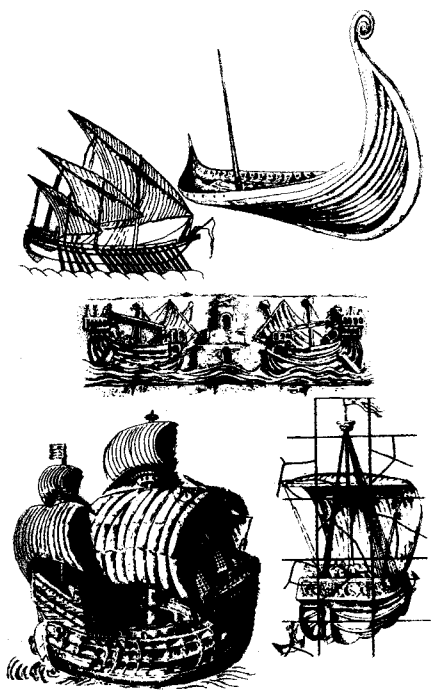

Рис. 3.9
Типи
середньовічних
суден

бережжя Іспанії, Франції та Італії. У XIII ст. найвідчайдушніші капітани брали прямий курс з Кандії до Сирії. Такою ситуація залишалася до XIV ст., коли було винайдено компас, і мореплавці змогли перепливати Середземне море, не побоюючись побачити перед собою безкрайні горизонти.

ГОЛОВНІ ОСЕРЕДКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТОРГІВЛІ

Важливу роль у європейській торгівлі відіграли італійські міста-держави Венеція і Генуя.

Ще з X ст. між венеціанцями і константинопольськими імператорами були налагоджені взаємовигідні торговельні стосунки. Наприкінці X ст. Венеція зміцнила свій вплив на балканському узбережжі. В XI ст. венеціанські купці вже користалися правом вільного входу в гавані імперії, а також здійснювали ввізну і вивізну безмитну торгівлю. В останні роки XI ст. венеціанські купці стали звичайним явищем на території країн Сходу.

Венеція увійшла в епоху свого процвітання протягом перших чотирьох Хрестових походів. Вона подолати своїх конкурентів, зокрема Геную, домінувала над Східним Середземномор'ям, починаючи вигоди торговельних маршрутів між Константинополем і Західною Європою та Малою Азією і Західною Європою, й, урешті, здобула статус головної європейської сили. Зусилля щодо повернення Святої Землі створили сприятливі умови для розвитку торгівлі й італійські торговці мали чималі прибутки. Успіхи Венеції проявилися у швидкому розвитку міста, яке вирізнялося яскравою архітектурою, а також у багатстві комерційної олігархії.

Четвертий Хрестовий похід у 1204 р. став тріумфом Венеції. На невеликих кораблях, що доставляли у середньому близько 500 т вантажу, використовуючи вітрила і весла, венеціанці перевезли за один рік 4 500 коней, 9 000 лицарів, 20 000 солдат та їхні припаси. До кінця X ст. Венеція вже мала великий торговий флот, який не тільки забезпечував торгівлю між Центральною Європою і Візантією, а й здійснював регулярні пасажирські та поштові перевезення. Однак і грецькі судна все ще відвідували Італію.

Острів Крит був і залишався найголовнішим володінням Венеції, завдяки якому вона домінувала в торгівлі у Східному Середземномор'ї.

У XII ст. важливу роль відігравала торгівля між Венецією, Палестиною і Сірією.

У XIII ст. в руках Венеції зосереджувалися найбагатші торговельні ресурси: будівельний ліс Кандії, шовкове виробництво, вигідна чорноморська торгівля з північними народами й вірменами у Малій Азії.

Втрата Венецією свого статусу морської держави і торговельного центру була зумовлена завоюванням османами Константинополя і Близького Сходу, а також відкриттям морського шляху до Індії.

Вигідне географічне положення Генуї — іншого важливого торгового центру, розташованого в одній з кращих бухт Італії, привернуло до неї увагу ще в римську епоху.

Своїми успіхами на сході Генуя була зобов'язана новій конституції, остаточне ухвалення якої відбулося у 1099 р., незадовго до Хрестового походу. Ядром нової організації була *Compagna* —

об'єднання всіх генуезців, здатних носити зброю. Ця військова організація мала на меті передусім комерційні цілі: завоювання ринків і зміцнення торговельних зв'язків.

У XII ст. позиції Генуї в зовнішній політиці змінилися. Вона продовжувала успішно діяти на сході. Пера (генуезька чверть Константинополя на протилежному боці бухти Золотий Ріг) і Феодосія (на Кримському півострові) стали двома домінантними центрами торгового впливу, якими володіла Генуя, проте вона мала також порти і в інших містах Чорного, а також Каспійського морів. Генуя домінувала у Західному Середземномор'ї — під її контролем була торгівля з північноафриканським берегом, на захід від Тріполі в Лівії, де вона закріпилася до середини XII ст. Генуя торгувала також із портами півдня Франції та Каталонії.

Однак перманентний двобій з Венецією призвів до глибокої фінансової кризи, внаслідок чого внутрішнє господарство Генуї було підірване, а морська міць — зломлена, що зумовило втрату нею ролі одного з головних суб'єктів середньовічної торгівлі.

ГАНЗЕЙСЬКА ТОРГІВЛЯ

Від XIII ст. на німецьких землях, що омивалися водами Балтійського і Північного морів, почала формуватися система міських союзів, які зрештою об'єдналися в політичний та військовий союз — Ганзу. Це був, скоріше, орган для зміцнення домінантної позиції міст, що вели активну торгівлю. Ганзейська ліга ініціювала об'єднання німців за кордоном.

*Першу торговельну асоціацію **hansa** засновано у місті Вісбю на острові Готланд 1161р. під назвою "Товариство готландських мандрівників Священної Римської імперії". Протягом століття сформувалася широка конфедерація **am-see staten** — вільних морських міст — від Атлантичного океану до Фінської затоки.*

***Bund van der dudeschen hanse** (Ганзейська ліга) досягла вершини свого впливу в XIV ст. Ганза складалася з кількох менших союзів, делегати яких регулярно збиралися для координації своєї політики. Найважливішим серед них була **Wendisch-Saxon Quarter** (Вендсько-Саксонська група), до складу якої входили Гамбург, Бремен, Любек, Вісмар і Росток. Вестфальську групу очолював Кельн, Лівонську — Вісбю, а згодом Ревель. Ці три найбільші групи сформували **Drittel** (Трикутник), ядро організації.*

*Кожне з міст-учасників мало залежні містечка, відомі як **Vororte**, передмістя. Крім того, Ганза заснувала низку **kontore** — закордонних відділів, послугами яких могли користуватися всі члени союзу. Такі відділи діяли в Брюгге (звідти починався основний трансальпійський торговельний шлях до Венеції), на Петровому дворі в Новгороді (від 1229р.), на Сталевому дворі в Лондоні (1237), на Німецькому мосту в Бергені (1343) і на щорічному рибному ярмарку в Фальстербо у Скандії (на півдні Швеції).*

Членство в Ганзі не обмежувалось ані узбережжям, ані самою Німеччиною. За різних часів до цього союзу входило понад двісті міст (від Дінана на заході, до Осло на півночі і Нарви на сході). Серед основних членів союзу в глибині материка були Брауншвейг, Магдебург, Бреслау і Краків.

Ганза не мала офіційної конституції і центрального уряду. Проте її учасники керувалися певними законами і звичаями. Від 1373 р. у вільному імперському місті Любеку функціонував апеляційний суд, крім того, там найчастіше відбувалися **Hansetage** — загальні збори, що скликалися раз на три роки. Любецьке право застосовували чимало міст — учасників союзу.

На ранніх стадіях свого існування Ганза намагалася визначити юридичні права якірної стоянки, складування товарів, проживання та місцевого імунітету, яких потребували її члени задля провадження бізнесу. Ганза прагнула також стабілізувати валюту і спростити порядок оплати за товари. (Англійське слово **sterling** походить від **easterling** (“східняк”) — прізвиська, яке закріпилося за ганзейськими купцями).

Проте необхідність захисту торговельних інтересів невдовзі змусила взятися й до політики. Попервах знаряддям ліги був **Verhansung** — комерційний бойкот її ворогів. Але згодом Ганза була змушена запровадити податки й розбудувувати військово-морські сили — спершу щоб приборкати піратів, а потім щоб протистояти політиці окремих королівств, передусім Данії. Союз Норвегії, Швеції та Ганзи спровокував Данію нападати 1361 р. на Вісбю. У цій першій данській війні Ганза зазнала тяжкої поразки. Зате під час другої війни (1368—1369) війська Ганзи захопили Гельсінгборг, зруйнували Копенгаген й окупували протоку Зунд. За умовами Штральзундського договору (1370) Данія брала на себе зобов'язання, що жоден данський король не сяде на трон, не маючи схвалення Ганзи і не підтвердивши її привілеїв.

Після того, внаслідок як політичних, так і економічних причин Ганза стала поволі підупадати. В XV ст. балтійські оселеді (основна стаття торгівлі північнонімецьких міст) з якихось причин мігрували в Північне море. Поступово комерційний центр тяжіння Північної Європи перемістився до Нідерландів.

Ганза переживала дедалі більші труднощі, намагаючись вистояти проти таких войовничих нових держав, як Англія, Пруссія і Московія. Закриття Петрового двору в Новгороді 1494 р. було прикметою доби, так само як і ліквідація Сталевого двору в Лондоні 1598 р.

Ганза мала вкрай мізерну підтримку з боку роз'єднаної Священної Римської імперії. Під час Тридцятилітньої війни в ній залишилося лише троє активних учасників — Любек, Гамбург і Бремен; представники цих міст востаннє зібралися на загальні збори 1669 р. Відтоді назва Ганза пов'язувалася тільки з діяльністю цих трьох міст, які до 1889 р. не входили до складу Німецького митного союзу.

Спадщина Ганзи надовго пережила розпуск самої ліги. Протягом століть свого існування вона витворила спосіб життя, що відбився в кожному камені її гомінких та елегантних міст. Бути ганзейцем означало належати до неповторної міжнародної цивілізації, основаної на спільних цінностях і пріоритетах. Такі великі міста, як Гамбург, Данціг (Гданськ) і Рига, мали різну політичну долю, проте надовго зберегли відчуття

спільності походження. Жителі Гамбурга й сьогодні пишаються, реєструючи номери своїх автомобілів під давньою, муніципальною аббревіатурою *HH* — *Hansestadt Hamburg*. Бременці пишуть *HB*, любекці — *HL*.

Джерело: Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англ. К., 2001. С. 353—355.

Створення Ганзейської ліги було інституціоналізацією системи консультацій, що діяла серед торговців із різних міст Німеччини через різноманітні центри. Спорадичні зустрічі в містах присвячувалися обговоренню проблем, що виникали у торговців за кордоном. На середину XIV ст. такі зустрічі проводилися декілька разів на рік.

Фактично економічні інтереси німецьких міст, що входили до складу Ліги у другій половині XIV ст., були різними. Любек переживав економічний спад,

Рис. 3.10
Любек XVII ст.

оскільки Голландія відкрила прямий маршрут навколо півострова Ютландія і Даніїга, позиції якого зміцніли протягом 1340—1350 рр. Балтійські товари дедалі рідше розвантажувалися й доставлялися сухопутними шляхами через Любек до Північного моря. Тевтонський орден, який Ліга розглядала як

партнера, вів торгівлю у такий спосіб, наче був конкурентом Ліги. Більше того, західне крило Ліги, міста на Рейні, очолювані Кельном, займали відверто сепаратистські позиції. Центральна група Вендських міст на чолі з Любеком підтримувала єдність Ліги, проте інтереси Любека були дійсно егоїстичні, спрямовані на підтримання власної значущості шляхом обмеження до мінімуму прямої торгівлі між Північним і Балтійським морями через протоку Зунд. Причиною такої політики було вороже ставлення Любека до Англії та Голландії, країн, що використовували цю протоку найбільш активно.

Німецькі міста Ганзейської ліги посідали провідні позиції у торгівлі з Північною Європою, так само, як Венеція та Генуя у південній торгівлі. Деякою мірою вони домінували й у торгівлі з Англією аж до XV ст., займали вагомі позиції у стосунках із Брюгге й повністю контролювали скандинавську торгівлю. У Швеції вони контролювали копальні й призначали половину муніципальних урядів.

У ранній період найбільший вплив мав Кельн, який об'єднав навколо себе більше як 70 міст на р. Рейн й у північній Німеччині, проте в 1355 р. гегемонія в союзі переходить до Любека. Піднесення Любека, а разом із ним торгових міст на Балтійському і Північному морях зумовлювалося збільшенням у ганзейській торгівлі питомої ваги товарів із північних країн.

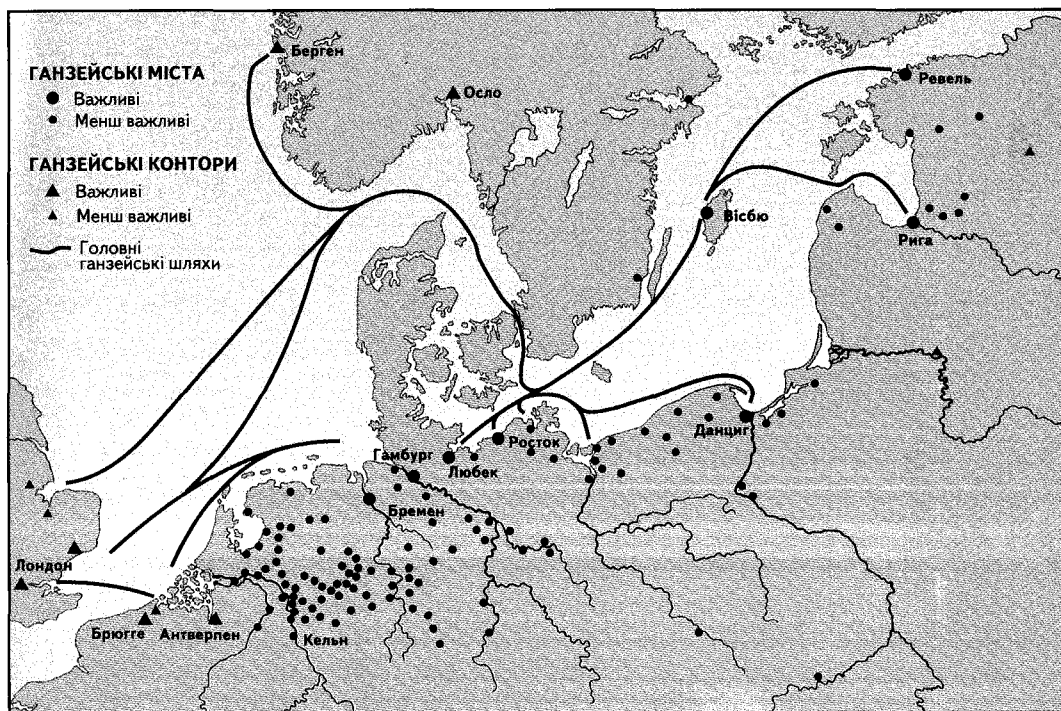

Рис. 3.11
Ганзейські міста

Ганза не була політичним союзом. Вона не мала союзної адміністрації, загальносоюзних податків і спільної скарбниці. Учасники могли будь-коли вийти з нього, але вступ до союзу був можливим тільки за загальної згоди його членів. Об'єднання купецтва ганзейських міст убачало своїм завданням досягнення найбільших торгових вигод і привілеїв для своїх членів на чужій території. В усіх містах і країнах, де ганзейці вели торгівлю, вони домагалися для себе пільгових мит чи й цілковитої їх відміни, права на ведення вигідної роздрібною торгівлі, захисту від сваволі й тиску з боку місцевої адміністрації. Союз усіяко дбав про безпеку торгових суден на морі й боровся за їх вільний прохід через протоки. Протягом XI—XV ст. Ганза уклала безліч торгових договорів на обширних територіях, від Новгороду до Піренеїв.

Купецтво Ганзейського союзу діяло на ринках інших країн солідарно й улаштовувало торгові поселення від імені союзу — “Сталевий двір” у Лондоні, двір св. Петра в Новгороді, двори в Бергені (Норвегія), Брюгге (Фландрія). Постійні торгові поселення у країнах, де ганзейці мали свої комерційні інтереси, давали можливість стабілізувати торгові відносини й не обмежуватися гуртовою торгівлею. Однак ані Лондон, ані Брюгге на заході, ані Новгород на сході не були учасниками союзу. При цьому, якщо західні міста не допускалися до його складу через слабкість їхнього флоту, то стосовно Новгороду мала місце явна недовіра з бо-

ку німецьких купців до новгородців як ділових партнерів. Маючи необмежені привілеї на чужих ринках, Ганза не допускала торговців із міст, які не входили до складу союзу, на свої ринки.

Ганзейська торгівля мала посередницький і в основному оптовий характер. Кораблі Ганзейського союзу везли хліб із Данціга і російські хутра на захід, французькі й іспанські вина та сіль на північ, проте переважали північні вантажі — риба, залізо, мідь зі Швеції, віск, смола, зола, ліс із Росії. Кораблі йшли караванами в супроводі конвою для захисту від піратів. У XV ст. сукупний ганзейський флот налічував 800—900 кораблів загальною тоннажністю 90 тис. т.

Ганзейські міста віддавали перевагу переговорам, як засобу залагодження суперечок, але вони вміли обстоювати свої права й домагатися нових і військовими засобами. Особливо частими були зіткнення союзу з Данією, яка контролювала Зундську протоку. Після перемоги над цією країною, що завершилася підписанням Штральзундського миру (1370), ганзейці кілька десятиліть користалися здобутими перевагами. У той час торгівля на Балтійському і Північному морях досягла вершини свого розквіту. Однак період процвітання виявився нетривалим. У 1425 р. косяки оселедців, яких раніше ловили восени поблизу берегів Швеції, раптом перемістилися до берегів Північного моря. На їх ловлі стали багаті голландці й фламандці, а в ганзейських містах тисячі людей, що обслуговували цей промисел, втратили роботу. Наступного року Данія, яка на цей час уже оговталася від поразки, ввела знамените зундське мито, яке стало золотим дном для цієї маленької країни аж до середини XVI ст. Уведення зундського мита було реакцією на активізацію ганзейської торгівлі, у вигодах якої датчани також хотіли мати свою частку. Водночас ця подія стала віхою, що позначила вступ ганзейської торгівлі у смугу спаду. Особливо відчутного удару їй було завдано у 1494 р., коли великий князь Московський закрав двір св. Петра в Новгороді й вона була позбавлена найкоштовніших своїх товарів. У 1598 р. у Лондоні був закритий “Сталевий двір”. Проте остаточний занепад Ганзи пов'язаний зі зміною усього напрямку світової торгівлі в XVI ст. Останній з'їзд Ганзейського союзу в Любеку відбувся в 1669 р.

Таким чином, в історії Ганзи розрізняють чотири періоди:

- Від середини XII до кінця XIII ст. — час так званої “купецької” Ганзи, коли далека торгівля велася союзами купців, котрі об'єднувалися для забезпечення і захисту своїх привілеїв за кордоном.
- Наприкінці XIII й упродовж XIV ст. тривав процес формування “Ганзи міст”, що перетворилася на потужну економічну та політичну силу на Північному й Балтійському морях. На цьому етапі керівництво у співтоваристві перейшло до рук міських магістратів, сформованих із представників найбагатшого патриціанського купецтва.

■ XV ст. вважають періодом найбільшого піднесення союзу. Проте на даному етапі з'являються перші ознаки застою. Жорстка торгова конкуренція між регіональними міськими угрупованнями й усередині них, локалізація їхніх інтересів створили перші серйозні проблеми в об'єднанні й призвели до його ослаблення.

■ Початок XVI ст. ознаменувався поглибленням кризи Ганзи. Неспроможність ганзейського купецтва, що трималося на феодальній системі привілеїв, кардинально перебудувати свою діяльність відповідно до нових вимог часу, відсутність підтримки з боку центральної влади, посилення центристських прагнень князів, зростання соціально-політичної боротьби усередині міст, переміщення шляхів світової торгівлі, пов'язане з Великими географічними відкриттями, та низка інших причин призвели, врешті-решт, до занепаду Ганзи як міжнародної торговельної спільноти. Остаточна ліквідація Ганзейського союзу відбулася у XVII ст.

ТОРГІВЛЯ МІЖ ПІВНІЧЧЮ І ПІВДНЕМ ЄВРОПИ

Протягом певних періодів обсяги обмінів між даними регіонами були мінімальними. Однак ці дві торговельні зони ніколи не були відрізані одна від одної. У північній торгівлі не було товарів розкоші, окрім хіба що хутра. Основними статтями експорту було продовольство (зерно, масло, сир, риба), а також деревина, метали й сіль. Після запровадження трипільної системи та збруї для коней багато регіонів Франції змогли виробляти надлишки сільськогосподарської продукції, які поставлялися до регіонів, де населення не могло себе прогодувати, зокрема до Скандинавії та Фрізії, а пізніше до Фландрії та Брабанту.

Скандинавська комерція досягла найвищої точки розвитку наприкінці IX — на початку XI ст. Під час своїх плавань нормани проникали на південь, до берегів Північної Африки та Греції, і Босфору на Сході. Завдяки своїм загальноновизнаним успіхам у будівництві кораблів вони здійснювали унікальні подорожі.

З погляду розвитку торговельних зв'язків шведи зробили найвагоміший внесок у відкриття нової торгівлі. Під ім'ям варягів вони відкрили маршрути: від Риги, вгору по Двіні, до Полоцька та Вітебська, і звідти до верхів'їв Дніпра поблизу Старого Смоленська та вниз по цій річці до Чорного моря, де вели торгівлю візантійські купці.

Однак шлях вниз по Дніпру мав дві основні вади:

- ✓ *по-перше*, на річці були пороги;
- ✓ *по-друге*, вона протікала через території, на яких до утворення Київської Русі не було урядової влади.

Рис. 3.12
Монети вікінгів

Згадані вади були усунені використанням Волги, обидва береги якої контролювалися хазарами, тюркським народом, який обляштувався тут на початку VIII ст. Ітіль у нижній течії Волги був перевальним пунктом для товарів, що направлялися до Константинополя із Центральної Азії та Далекого Сходу. Варязький шлях змінився. Тепер він пролягав від Фінської затоки вгору по Неві, до південних берегів Ладозького озера, вгору по річці Волхов, до Старого Новгороду; потім товари доставлялися сушею до Твері, а далі Волгою до Ітіля. Товари, що їх привозили шведи, — хутра, деревина, віск та раби, — продавалися у Східній імперії або в мусульманських державах за арабські срібні монети. Знахідки таких монет уздовж торговельного шляху підтверджують існування цього ринку.

Подорожі норман спричинили суттєві зміни в європейській економіці. Торгівля, яка до кінця VII ст. і навіть у VIII ст. була зосереджена на Середземномор'ї, у IX—X ст. перемістилася на Північ. Поширення торгівлі у Північній Європі відбулося завдяки норманам. Їхня активна діяльність сприяла зростанню авторитету Північної Європи, посиленню її позицій у протистоянні з Півднем, формуванню двох систем середньовічної торгівлі, які через 300 років домінуватимуть, не без участі деяких італійських міст-держав.

ТОРГІВЛЯ ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ

Міжнародна і міжрегіональна торгівля Північної Європи та основні галузі її промисловості не зовсім збігаються з традиційними уявленнями про середньовічну економіку. Вантажоперевезення у середині Західної Європи чи між європейським материком і країнами північного та північно-східного регіонів, істотно відрізнялися за своєю структурою від торгівлі Південної Європи. Південноєвропейські купці доставляли до Західної Європи різноманітні екзотичні товари: перець, імбир й інші спеції з Ост-Індії, шовк, парчу та гобелени, солодкі вина, апельсини, ізюм, рис та мигдаль. Пошук потрібних товарів спонукав торговців відвідувати віддалені країни Близького Сходу, Візантію і Сірію, Африку, Китай. Це була торгівля караванів, галер і візків; а також венеціанських, генуезьких і флорентійських мандрівників і торгових принців.

Торгівля Північної Європи була абсолютно іншою. Мешканці цього регіону виявляли мало інтересу до східних і середземноморських предметів споживання. У різні часи між VI і X століттями торговці і воїни доставляли товари з крайньої півночі Європи до Візантії і реекспортували візантійські товари до Північної Європи. За пізніших часів італійські торговці часто відвідували гавані Англії і Фландрії, привозячи з собою різноманітні левантійські та східні вироби.

Основні торгові потоки в самій Північній Європі, а також між різними регіонами наповнювалися виробами північної півкулі, грубішими, більшими, але загалом необхіднішими, аніж розкіш й убрання, що пов'язуються із середньовічною торгівлею.

Серед предметів розкоші, виготовлених на Півночі, що поширювалися у північних європейських країнах, варто згадати хіба що хутра. Скромні хутра місцевого походження — з Англії, Нідерландів і Франції, шкури овець і кіз, з яких виготовляли собі одяг селяни, можна цілком вважати показниками небагатого способу життя.

Інакше цінувалися рідкісні, багаті хутра скандинавського та російського походження — лисиці, ведмедя, бобра, соболя, горностає, які були атрибутами урочистих церемоній, ознакою багатства і високого становища. В цій ролі вони конкурували із сенаторськими порфірами на початку Середньовіччя, з італійською парчою і східними шовками в пізніші століття. До кінця XIII ст. хутра становили одну з основних складових північноєвропейської торгівлі.

Проте основними статтями північної торгівлі були дешеві предмети, що мали задовольняти найперші життєві потреби, насамперед харчові продукти. Самі кліматичні та географічні особливості країн Північно-Західної Європи зумовлювали неминучу залежність деяких їхніх областей від імпорту продовольства ще на початку їхнього існування.

Протягом усього періоду Середньовіччя мешканці багатьох районів Скандинавії не могли забезпечити себе продовольством, якого вони потребували. В аналогічному стані перебували жителі затоплених і піщаних земель гирла Рейну. Регіони північно-західного узбережжя, Фландрія, Брабант і Голландія характеризувалися стрімким зростанням міст та індустріального населення, яке вони не могли забезпечити продовольством за рахунок власного сільськогосподарського виробництва.

На початку Середньовіччя зерно поставлялося вниз по Рейну з багатих сільськогосподарських областей, розмішених у верхів'ях ріки. За пізніших часів частина зерна доставлялася з аграрних районів, що межують з німецькими територіями в гирлі Рейну, проте більша частина його привозилася з Північної Франції, яка на той час була житницею Північної Європи. Протягом раннього Середньовіччя Англія була експортером харчових продуктів, у тому числі й зерна. Пізніше з'явилося інше й набагато важливіше джерело цього продукту. Внаслідок німецької колонізації слов'янських земель за Ельбою були відкриті великі сільськогосподарські ресурси, й починаючи з кінця XIII ст. східнонімецьке і польське жито потекло на Захід. До початку XIV ст. балтійське зерно також почало надходити на продовольчий ринок Північної Європи, витіснивши з нього англійське збіжжя.

Зерно було лише одним із основних харчових продуктів, що перевозилися через континент і морями Північної Європи. Важ-

ливе місце займали також олія, сир, риба. Велика частина середньовічних постачань в'яленої риби була пов'язана з Ісландією. Далі на південь, у гирлі Рейну в середині Середньовіччя сформувався ще один центр рибної промисловості. У VI—VII ст. велику кількість оселедців виловлювали фрізи*, які експортували їх в усі землі Північно-Західної Європи. Однак протягом більшої частини Середньовіччя, ймовірно, починаючи від XIII ст., набагато важливішим рибальським угіддям Європи, а також найактивнішим промисловим центром копчення оселедців і торгівлі ними стало балтійське рибальське поселення Сканія, розташоване на південному узбережжі нинішньої Швеції. Воно перейшло у фазу піднесення на зламі XIII—XIV ст., а вже в 1537 р. там виготовлялося більш як 90 000 т солінь. На той час, однак, улов оселедця в районі північного узбережжя Нідерландів значно зріс і місцеві промисли навіть почали конкурувати зі Сканією за роль основного джерела рибних постачань. Серед інших основних харчових продуктів, що експортувалися північноєвропейськими країнами, варто назвати такі: у XII і XIII ст. Англія експортувала копчену свинину з її східних округів, зокрема з Іпсвіча. Наприкінці Середньовіччя великі партії овочів, зокрема капусти, часнику, цибулі і цибулевого насіння, регулярно прибували з Франції і Нідерландів, а з норманських портів доставляли яблука. У пізньому Середньовіччі хміль і пиво почали надходити з Голландії та Західної Німеччини. Торгівля пивом набула такого розмаху, що історики іноді називають її одним із основних чинників піднесення Голландії у XV ст.

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ І ВІДРОДЖЕННЯ ТОРГІВЛІ

Внаслідок краху Римської імперії у V ст. торгові відносини між Європою, Азією й Африкою були істотно згорнуті. В IX—XII ст., коли імперський ідеал відродився в Західній Європі у формі Священної Римської імперії, а також почали з'являтися феодальні монархії, європейська торгівля підтримувалася в основному на рівні місцевого обміну і бартеру, хоча Венеція продовжувала торгувати з Візантійською імперією. Лише деякі товари, насамперед сіль і частково предмети розкоші, були задіяні в торгівлі на великі відстані. Ситуація почала змінюватися наприкінці XI ст., коли Перший Хрестовий похід спричинив процес відродження торгівлі.

Зрештою найважливішим наслідком Хрестових походів були економічні зміни, тому що саме завдяки їм Європа відновила торговельні зв'язки з Азією й Африкою. Основними комерційними центрами далекої торгівлі стали, насамперед, італійські міста,

* Фрізи — народність у нинішній Голландії і ФРН.

які, на відміну від інших районів Європи, підтримували контакти з Візантійською імперією. Італійські торговці продовжували здійснювати обмежену торгівлю зі Сходом, доставляючи звідти зокрема спеції та предмети розкоші (самоцвіти, тканини і парфуми). До 1100 р. Венеція контролювала маршрути до Східного Середземномор'я, забезпечувала його необхідним транспортом і отримувала значні прибутки, постачаючи всім необхідним європейських учасників тодішньої кампанії з визволення Святої Землі.

ВИЗАНТІЙСЬКА ТОРГІВЛЯ

Війна з арабами змусила далекосхідну торгівлю переміститися на північніші маршрути. Маршрут через Туркестан до Чорного моря пролягав через Хазарський каганат, який протягом VIII—X ст. переживав процес піднесення. Хазарська столиця Ітіль, розташована в пониззі Волги, була ринком, де зустрічалися торговці різних рас і національностей. Звідси товари, призначені для Європи, доставлялися у кримський порт Херсонес — північний опорний пункт Візантії — звідки грецькі судна везли їх до Константинополя. Це був звичайний маршрут для китайських товарів, насамперед, сирого шовку, що мав значний попит у Візантії. Індійські та малаккські товари, слонова кістка, дорогоцінні камені і спеції зазвичай доставлялися через Афганістан і Персію. В Персії до них додавалися килими і штучний шовк. Вірменські торговці купували товари в Персії і перевозили їх до Трапезунда, де вони перевантажувалися на грецькі судна. Безпосередня торгівля між арабами і Візантією була обмеженою, хоча бавовна з Єгипту могла потрапляти до Константинополя без перешкод.

До кінця IX ст. імпорт із півночі, раби, хутра й віск зі степів, янтар і в'ялена риба з Балтійського моря доставлялися місцевими торговцями до Херсонеса, де вони скуповувалися грецькими торговцями. Наприкінці IX ст. ця торгівля перейшла до рук давньоруських купців. Товари з Балканського півострова та Центральної Європи, зокрема трансільванська сіль, доставлялися сушею до Салонік, і лише потім до Константинополя. Із Західної Європи імпортувалися лише в незначних кількостях раби, деревина, зброя, а пізніше — груба вовняна тканина. Більша частина цих товарів потрапляла до Візантії через ринки Венеції.

Товари, що прибували до Константинополя Чорним морем, при вході в Босфор обкладалися 10-відсотковим адвалорним митом. Товари, що доставлялися Середземним та Егейським морями, обкладалися таким митом в Абідосі чи в Галліполісі на Геллеспонті.

Митні чиновники в Салоніках керували балканською торгівлею. До кінця VI ст. митна організація керувалася так званим

торговим графом, який перебував у Константинополі. Згодом митна система була децентралізована й місцеві митники — ком-мерціарії — дістали значну автономію.

З імпортованих до Візантії товарів найбільші обсяги припадали на сирий шовк. Навіть коли навколо Константинополя й у Греції з'явилися ферми шовкопряда, торговці сирим шовком і кравці закупували велику частину матеріалу з-за кордону. Штучні тканини усіх видів, особливо “дамаск” і парча, також імпортувалися у значних кількостях, попри наявність місцевого виробництва. Такі предмети розкоші, як слонова кістка та самоцвіти, продавалися лише в незначних кількостях, оскільки поза імператорським двором на них було небагато покупців; так само попит на хутра обмежувався заможними верствами. Водночас імпортувалися значні обсяги спецій. Серед товарів, що їх мала право продавати гільдія парфумерів, були перець, кориця, мускус та ін. Работоргівля ніколи не характеризувалася значними обсягами, оскільки не схвалювалася Церквою. Більшість рабів, які працювали в шахтах та на фабриках палацу, були військовополоненими.

Експорт імперії був менш різноманітним. Східні країни купували окремі види продукції візантійських фабрик, зокрема скло “тес-сере” (tesserae) для мозаїк та деяку кількість фарб і спецій. Багаті покупці на заході та півночі прагнули купувати виготовлені в Константинополі предмети розкоші. Хоча ця торгівля давала імперії чималий прибуток, влада не заохочувала її. Вона прагнула зберегти таємницю виготовлення особливо цінних і рідкісних речей. Експорт найкращих шовків заборонявся. Вони могли лише зрідка вивозитися як імперський подарунок іноземним правителям. Шовк нижчої якості експортувався, проте його обсяги не задовольняли попит. Полотно й бавовна експортувалися у великих кількостях. Починаючи з десятого сторіччя особливо популярними на Заході були пелопонеські килими. Вироби прикладного мистецтва, емалі, різьблена слонова кістка та деякі інші були надто дорогими, щоб експортуватися у великих кількостях, хоча попит на них існував завжди. Товари, що експортувалися, обкладалися митом на тих же митних станціях, що й імпортні вироби.

Є також припущення, що велика кількість товарів, імпортованих зі Сходу, реекспортувалася на Захід і Північ. Найімовірніше, вони не обкладалися жодним транзитним митом.

Велика частка торгівлі товарами між східними країнами і Візантією, а також уся прибережна торгівля в межах імперії здійснювалися грецькими суднами. Вони мали цілковиту монополію на Чорному морі, закупаючи всі товари в Херсонесі й Трапезунді. Така ситуація зберігалася до кінця IX ст., коли русичі почали активно розвивати свою торгівлю, а торгівля хазарів занепа-ла. Пізніше товари зі степів доставлялися щорічними руськими експедиціями, що пливли вниз по Дніпру й уздовж болгарського узбережжя до Босфору.

Товари, що імпортувалися сушею, доставлялися в основному іноземними торговцями. Щорічно до Константинополя прибували групи сірійців, які привозили не лише сірійські, а й індійські товари, імпортовані через Ірак, торговельним маршрутом, що пролягав Малою Азією. Для мусульманських відвідувачів у місті була побудована мечеть. Торговці з балканських країн діставалися до Константинополя і Салонік для продажу своїх виробів різним товариствам. У торгівлі іноземці ніколи не обмежувалися. Проте саме вони, а не візантійці, мали оплачувати імпортні й експортні мита. До того ж їхнє життя під час перебування у столиці було детально розписане. Про своє прибуття вони мали негайно повідомити міську владу, яка завжди намагалася бути з ними в контакті. До іноземних торговців приставлялися спеціальні чиновники, так звані мітата (*mitata*), які слідували за тим, щоб жоден із них не залишався в місті більше як на три місяці. Ці правила стосувалися звичайних мусульманських і західноєвропейських торговців. Пізніше найбільші італійські міста заснували в Константинополі свої консульства. Консульські посадові особи опікувалися громадянами своєї країни зі схвалення імперської влади. Діяльність руських торговців, поведінка яких вважалася варварською, регламентувалася окремим розпорядженням. Їм надавали житло, розміщене у приміській зоні, і не дозволяли з'являтися усередині міських стін без ескорту. Болгарські торговці мали реєструвати себе і свої товари. Ця процедура відбувалася в Константинополі.

Попри окремі спади, викликані війнами, обсяги візантійської зовнішньої торгівлі зростали аж до міжнародної кризи кінця XI ст. Уряд проявляв до неї інтерес лише тоді, коли йшлося про надходження золота та деяких видів сировини, необхідної імперським фабрикам. Ретельно контролювалася морська торгівля. Правила, що її регулювали, були вміщені в кодексі, відомому як *lex mercatoria**, ухваленому ще в VI ст. до н.е. в ранній Візантійській імперії. Ці правила залишалися незмінними упродовж VIII—XIII ст. Саме завдяки їм ми маємо певне уявлення щодо організації морської торгівлі Візантії.

Кожне судно мало власного наймача, функції якого відрізнялися від капітанських, хоча й капітан міг наймати чи й бути власником керованого судна. Капітан мав цілковиту владу на судні відразу ж після початку плавання. Його платня вдвічі перевищувала платню звичайних моряків. Капітан ніс відповідальність за збереження вантажу, мав запобігати будь-яким його ушкодженням. Скажімо, шовкові і лляні вироби потребували спеціальних

* Американські юристи Берман і Кауфман вказують на такі особливості середньовічного *lex mercatoria*: 1) воно було транснаціональним; 2) його головним джерелом були торгові звичаї; 3) воно реалізовувалося самими купцями, а не професійними суддями; 4) його процедура була швидкою і неформальною; 5) його основним принципом була справедливість (За: *Мережко А.А. Транснациональное торговое право (lex mercatoria)*. К., 2002. С. 113).

умов зберігання. За кризових ситуацій капітан мав повноваження на отримання позички, щоб придбати все необхідне для судна. Торговці завжди супроводжували свої товари, отже, мали право брати участь у будь-якому обговоренні, що стосувалося долі їхнього вантажу, хоча остаточне рішення було за капітаном. Вони мали віддавати своє золото й цінності на збереження капітану, який у протилежному разі не ніс жодної відповідальності за їхню втрату. Коли вантаж втрачався під час аварії корабля чи з будь-якої іншої причини, судновласник мав сплатити компенсацію в залежності від виду вантажу. Він зобов'язувався повернути наймачеві п'яту частину вартості срібла, десяту частину золота, перлів, сухого шовку.

Що ж до вантажів меншої цінності, таких як зерно або олія, судновласник не відшкодував втраченого за форсмажорних обставин.

Судна оцінювалися в 50 золотих монет (приблизно 750 золотих франків) за кожен 1 000 модіїв (модіус, “modius” — міра ваги, заснована на вазі зерна (6,5 кг), що вміщалося у визначений контейнер). Таким чином, утрата судна до появи морського страхування була серйозною проблемою для його власника. Морські подорожі були вкрай небезпечними. Корабельним аваріям намагалися запобігти, наскільки це було можливо, забороняючи вихід у море з жовтня по березень, однак у Чорному й Егейському морях шторми трапляються протягом усього року.

У зв'язку з тим, що інвестиції в морську торгівлю були дуже ризикованими, влада дозволяла видавати позички для морських підприємств під сприятливіші відсотки, аніж звичайні (16 % річних).

Константинополь був основним центром обміну товарами. З метою полегшення державного контролю кожен вид торгівлі мав власний квартал, а її умови закріплювалися у правилах різних товариств. Ринки Константинополя були відкриті незалежно від сезону, хоча їхня активність зменшувалася у зимові місяці, коли моря були закриті. Коли ж сніг блокував дороги у Фракії і Малій Азії, торгівля практично завмирала. Інші міста мали власні щорічні ярмарки. Деякі з них, зокрема ярмарок Св. Деметріуса в Салоніках, були відомі далеко за межами країни. Відкривалися вони 20 жовтня і закривалися в перший понеділок після Дня Св. Деметріуса (26 жовтня).

Тут продавалася більша частина шовкових тканин із Корінфа і Беотії, сільськогосподарська продукція з балканських країн, шкіри і сіль із Карпат. Мусульманські торговці привозили сірійську парчу і єгипетську бавовну. Італійські торговці прибували сюди в основному щоб купувати. Жодне інше місто в межах імперії не проводило ярмарок у таких масштабах, хоча базари Трапезунда були заповнені торговцями багатьох національностей протягом літніх місяців, а Антіохія після її відвоювання імперією в 969 р. стала основним місцем зустрічі грецьких і мусульман-

ських торговців. До XI ст. цей ярмарок став традиційним і проіснував аж до турецького завоювання.

Наприкінці XI ст. візантійська торгівля пережила цілу низку потрясінь, від яких вона не змогла оговтатися. Турецьке завоювання більшої частини Малої Азії змінило усю візантійську економіку, позбавивши Константинополь головного джерела постачання зерна і більшої частини селянського населення, що становило основу його господарства. Постійні війни в Малій Азії призвели до зменшення його володінь й порушили прибережну торгівлю. Водночас норманське завоювання Південної Італії призвело до піратських набігів на процвітаючий грецький півострів і серйозно загрожувало всім європейським областям імперії. Тим часом італійські морські міста збільшували свої торговельні флоти й дедалі більше завойовували східні ринки, внаслідок чого торгівля у цьому регіоні практично цілком перейшла до рук італійців. Навіть торгівля на Чорному морі значною мірою контролювалася генуезцями. Кількість італійського населення в Константинополі зростала і в 1180 р. сягнула 60 000 осіб. Спочатку італійці жили серед місцевого населення і змішувалися з ним. Проте з часом вони почали виокремлюватися, створювати сімейства за суто національною ознакою, які прагнули здобути особливий статус. Вони були відомі як бургезії (*burgesii* — грецький варіант “буржуа”) й жили в окремих кварталах, кожен з яких мав власний причал, церкву і навіть свою адміністрацію. Посадові особи збирали домовий податок для імператора, як того вимагав західний звичай, а все товариство сплачувало більші податки, котрі нерідко накладалися дуже довільно. Казначейство, ймовірно, отримувало вагомі кошти у тарифному доході за рахунок цього прямого оподаткування іноземних торговців.

Вплив Хрестових походів на візантійську торгівлю був неоднозначним. Спочатку, коли основні маршрути хрестоносців пролягали через Константинополь, поява нових покупців на міських ринках сприяла деякому пожвавленню торгівлі. Проте успіх Першого Хрестового походу спричинив відкриття сірійських портів, що були закриті для європейських торговців протягом п’яти століть. Це забезпечило маршрут для східних товарів у Західну Європу в обхід імперської території.

У середині XII ст. Константинополь усе ще, здавалося, був фантастично процвітаючим містом. На його базари прибували торговці з Кавказу й Персії, Єгипту та Палестини, Русі й Угорщини, Болгарії, Ломбардії та Іспанії. Тільки Багдад міг зрівнятися з ним.

Однак незабаром стало очевидним, що Візантії не вдасться уникнути розпаду. Внаслідок утворення Латинської імперії (1204—1261) грецькі держави, які виникли на її теренах, здійснювали власну комерційну політику, що відповідала їхнім інтересам.

У 1261 р. візантійці відвоювали Константинополь, проте відновлена Імперія вже не змогла досягти колишніх обсягів зовнішньої торгівлі. Місто вдалося повернути за підтримки генуезців, які здобули максимальні торгові привілеї, їм надавався вільний доступ до всіх візантійських портів. У місті Пера вони створили факторію, що здійснювала торговельні операції далеко за межами Константинополя.

За часів Монгольської імперії (від кінця XIII й упродовж XIV ст.) чорноморська торгівля процвітала. Значна частина її контролювалася генуезцями. Вони мали власні колонії в Кафі й Танаїсі, на північному березі Чорного моря і гирлі Дону, а також користалися привілеями в Трапезунді (венеціанцям також було надано право безмитної торгівлі в усіх імперських портах). Крім того, пізніше їм було дозволено заснувати невелику колонію в Константинополі. Таким чином, генуезці мали достатньо часу, щоб утвердитися на візантійському ринку, де венеціанцям відводилися другорядні ролі. Гостра боротьба, що постійно точилася між двома великими італійськими морськими портами, звичайно ж не сприяла мирній торгівлі. Піза випала з цієї конкуренції, її торговці мали сплачувати мито в розмірі двох відсотків на весь імпорту й експорт з Імперії. Таке ж мито накладалося на торговців з інших міст, з якими Імперія підтримувала торгові стосунки (Флоренція, Анкона, сіцилійські міста). Каталонці сплачували мито в розмірі трьох відсотків.

Наприкінці XIV ст. османські турки закріпилися на обох сторонах Геллеспонту. На початку наступного століття вони досягли азійського берега Босфору і європейського берега, а в 1453 р. захопили Константинополь. Користуючись ситуацією, вони стягували високі мита з торгових кораблів, що проходили через протоки, а час від часу закривали їх цілком. Однак поки Константинополь залишався християнським містом, європейські торговці усе ще відвідували його порти. Падіння Візантії призвело до згорання торгівлі у цьому регіоні. Європейські держави невдовзі знайшли океанський маршрут до Далекого Сходу.

ТОРГОВЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У V—IX ст. у Східній Європі склалася розвинута мережа транзитних і місцевих шляхів, основу якої становили балтійсько-каспійські та балтійсько-чорноморські шляхи по Волзі, Дніпру, Волхову і Західній Двіні, які охоплювали широку річкову систему Східної Європи, а також сухопутні торговельні шляхи до Середньої Азії та Центральної Європи.

Товари із Західної Європи надходили до слов'янських країн кількома торговельними шляхами: через країни Балтії, а також через Чехію, Моравію, поселення балканських слов'ян та через

Польщу. У VIII ст. товари з Франкської держави досягали слов'янських територій в незначній кількості, слов'янські і франкські купці зустрічалися переважно у Магдебурзі, Ерфурті, Хольштадті, Бамберзі, Регенсбурзі. Археологічні знахідки підтверджують, що на території слов'янських держав ще у VIII ст. користувалися арабськими дирхемами як засобом обміну. Найімовірніше вони потрапляли на слов'янські території через посередництво хазарських купців.

Дирхам, або дирхем — монетка з чистого срібла вагою 2,97 г і вартістю одна десята динара. Її карбували за різних династій як у Північній Африці, так і в Середній Азії. Дирхами були поширеною валютою у Східній Європі навіть після того, як там з'явилися місцеві монети. Дирхамові скарби виявлено на території Європейської Росії, в Україні, Білорусі, прибалтійських державах, Швеції і на півночі Польщі. В найбільшому з них налічувалося більше як 50 000 монет.

Аналіз дирхамових скарбів дає можливість виділити чотири періоди їхньої історії. 1. Близько 800—825 рр. — скарби містили абасидські дирхами, здебільшого з Північної Африки. Вони засвідчують про можливі хазарсько-арабські торговельні зв'язки через Середземномор'я. 2. 825—905 рр. — північноафриканські монети зникли, їх заступили центральноазійські. 3. 905—960 рр. — у скарбах і далі переважають монети з держав Саманідів, але вже трапляються у великій кількості монети з держав Бувейгідів і Зіяйдів.

У четвертому періоді, за доби вікінгів, коли шведські варяги контролювали Балтійсько-Дніпровський шлях, дирхами помандрували на Північ.

За деякими свідченнями купці зі слов'янських держав торгували переважно рабами й кінями, воском та продуктами харчування. Експорт коней на Захід здійснювали переважно ободрити і чехи, експортувалися також шкіри та хутра.

Справжній розквіт торгівлі спостерігався у X ст., коли обидві торгуючі сторони організували свої зусилля на рівні держав. У цей період торговельний шлях по Дунаю був перекритий, оскільки там оселилися мадяри, а середземноморська торгівля лише почала розвиватися. Найбільшими центрами європейської торгівлі були германські міста Бардовік, Магдебург, Галле та Ратісбон. Раби та інші товари з Київської Русі, Угорщини, Балкан і Польщі збувалися на ринках Праги і Кракова. Перелік товарів, що становили основу експорту й імпорту, залишався незмінним, проте обсяги обміну стрімко зростали.

Докорінні зміни у торгівлі відбулися у другій половині X ст., оскільки в цей період германці прагнули зробити обмін одностороннім, сплачуючи за всі товари сріблом. Виявлені дослідниками срібні германські динари вказують на центри міжнародної торгівлі того часу. Значна концентрація срібних германських монет простежувалася в Польщі, Швеції та Північній Русі — усі місця знахідок концентруються навколо балканського торговельного шляху. Пік грошового обігу припав на середину XI ст., здебіль-

шого це були монети, що карбувалися в Саксонії. А вже наприкінці XI ст. обіг срібних монет майже припинився внаслідок кризових явищ, пов'язаних з відсутністю достатньої кількості срібла й особливостями внутрішньої валютної системи Польщі. Наприкінці XI ст. Польща здобула деякі переваги, пов'язані з транзитною торгівлею. Це давало їй можливість імпортувати у великих кількостях предмети розкоші, зокрема шовк, вироби зі слонової кістки, срібла, фігове насіння тощо.

Важливим торговельним маршрутом, що забезпечував товарообмін між Західною Європою і слов'янами, був шлях через Кельн та Прагу до Кракова й Києва, а далі до Криму й на Кавказ, і навіть до Багдада. Місто Ратісбон залишалося важливим торговельним центром, через який здійснювалась торгівля зі слов'янами й у XII ст. Є свідчення, що деякі польські міста в цей період також стали торговельними центрами (Щецін, Вроцлав, Краків, Гнезно та ін.).

Руські купці, які переважно везли на продаж хутра, почали торгувати виробами з бронзи угорського походження. В Угорщині завдяки золотим та мідним копальням, а також зручному географічному положенню також виникли міста — центри торгівлі, до яких приїздили купці з Київської Русі. Деякі товари, що експортувались та реекспортувались із Київської Русі, доставлялися річковими шляхами через Буг та Віслу до Польщі. В основному це були сіль, худоба, одяг і раби. Галицьке князівство продовжувало торгівлю сіллю й у XII ст., використовуючи для цього річкові шляхи через Дністер та Прут, імпортувало коней і мідь з Угорщини.

У XII—XIII ст. економічні умови на більшій частині території Русі були значно гіршими, аніж у Богемії та в Польщі. Причиною цього був розпад Київської Русі, а також міжусобні війни місцевих князів. Номади, які контролювали Причорноморські степи, заважали розвитку торгівлі між руськими містами і Константинополем, Кавказом та Персією. Крім того, стрімкий розвиток торгівлі між Італією й Александрією та сірійськими містами значно знизив важливість торговельних шляхів, що з'єднували Візантію із Руссю і Балтійським регіоном. Однак у XII й на початку XIII ст. зростає кількість поселень у Північно-Східному регіоні Русі, а важливість Новгороду як центру торгівлі та ремісництва значно підвищилась. Завдяки розкопкам у Новгороді з'ясувалося, що ремісники цього міста виготовляли гребінці з самшиту, який не росте в цих місцях, — його завозили з Грузії, а сировину для бурштинових прикрас доставляли з Прибалтики.

Монгольське вторгнення (1237—1240), а також встановлення татарської влади над руськими князівствами завдало сильного удару по економіці країни, особливо в басейнах Дніпра, Дону та верхньої частини Волги. Утворення Монгольської імперії й остаточний розпад Київської Русі у 1238—1242 рр. вплинули на структуру торговельних шляхів Східної Європи того часу. Особливого значення у цей період набув караванний шлях від Китаю до

столиці Золотої Орди — Сарай-Берке (територія сучасного Волгограда) і Танаїса (неподалік від сучасного Азова). Він пролягав через Центральну Азію, Ургенч, Хаджі-Таркан (Астрахань), а в XIII—XIV ст. продовжувався далі на Захід через Південно-Західну Русь і Польщу до Західної Європи. У цей період можна було добратися з Сараю по річці Дон, Азовському і Чорному морях до кримських міст, Малої Азії і Константинополя. Астрахань мала доступ до системи морських та наземних шляхів, які вели до Перської затоки й Індії. Уся ця система сполучення функціонувала доволі успішно. Торговельні шляхи через Каспійське море і Східний Кавказ стали важливою ланкою, що забезпечувала обмін між Східною Європою і Персією та Індією. Традиційні річкові шляхи по Дніпру, Дону і Волзі стали використовуватись значно менше, ніж раніше. Протягом наступних трьох століть ці річкові шляхи слугували в основному товарообміну між територіями, що прилягали до Чорного, Азовського і Каспійського морів, і регіоном у верхній частині Волги.

У XIII ст. існувала ще одна велика комунікаційна система, що з'єднувала країни Балтії і північно-західну частину Володимиро-Суздальського князівства. Вона включала й давній водний шлях від Балтії по Неві, до озера Ладога і річкою Волхов до Новгороду. Однак з виникненням міста Ревель з'явився новий відправний пункт для шляхів, що вели через річку Нарву до Пскова і Новгороду. Обох цих міст можна було досягнути й наземними шляхами, що пролягали від Гданська та Риги в XIV—XV ст.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЯРМАРКИ

Важлива роль у торгівлі в період Середньовіччя належала ярмаркам.

Основні відмінності між ринком і ярмарком були такі:

- ярмарок мав вищу феодальну юрисдикцію, аніж ринок;
- ярмарок не мав локального характеру і був відкритим для широкої публіки (найбільші ярмарки взагалі мали міжнародний характер);
- на відміну від ринків, що відбувалися щотижня чи раз на два тижні, ярмарки були сезонними.

Варто додати, що торговцям, які брали участь у ярмарку, гарантувалися додаткові заходи безпеки, що передбачали суворі покарання для тих, хто намагався будь-яким чином завадити торговцю чи його товарам потрапити на ярмарок. Крім того, вони могли розраховувати на знижені тарифи та податки, додаткові зручності для продажу. До їхніх послуг були спеціальні суди, що мали вирішувати спірні питання, зокрема щодо повернення боргів. В Англії вони були відомі як “суди запилених ніг” (*pied de po-*

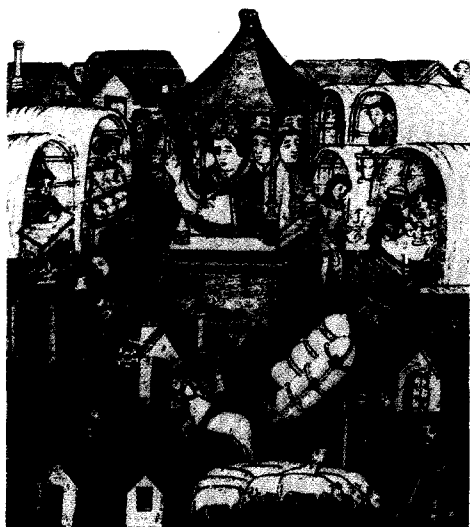

Рис. 3.13
Червневий
ярмарок у
Сен-Дені
(Франція)

udre). День відкриття ярмарку супроводжувався урочистостями (*feria*), звідки й походить термін “ярмарок” (*fair*).

Практично кожна країна й кожна велика провінція мала власний ярмарок. На таких ринках іноземні купці та мандрівники конкурували з місцевими торговцями.

У XII—XIII ст. піднесення економіки та промисловості в Європі спричинило збільшення кількості ярмарків у кожній країні. Більшість із них, звичайно, були локальними, хоча й обслуговували значно більші території, аніж давні ринки. Міста стали важливим місцем проведення ярмарків. Найвідомішими були ярмарки Франції, Німеччини, Великобританії. Одними з найбільших у середньовічній Європі були ярмарки Шампані, французької провінції,

розташованої далі на захід та південний захід від Парижа. Протягом трьох століть графи Шампані вели доволі успішну боротьбу за владу з королями Франції. Графські володіння займали велику територію, простягаючись від східних окраїн Парижа, через долини Сени та Уаза до кордонів із Німеччиною. Із п'яти провінцій, що входили до їх складу, Шампань та Брі були найбільш розвиненими.

Природні переваги Шампані були очевидними. Найродючіші землі Франції зрошувалися однією з найбільш розгалужених водних мереж у світі. Річка Сена давала вихід до Нормандії та протоки Ла-Манш. По східному кордону простяглася річка Маас, що давала вихід до Нідерландів та Північного моря. В декількох милях на південний схід, через Бургундію протікали річки Мозель та Сона. Остання є основною притокою річки Рона, що виходила до Середземного моря, тим самим відкриваючи шлях до всього світу середньовічної торгівлі. Ближче до північного заходу через усю провінцію протікала річка Луара, що була основним водним шляхом до західних морів. Дві інші річки — Марна та Мозель — слугували для переходу з басейну одних річок до інших, й об'єднували Рейн та Сену. Перевали через Альпи доповнювали транспортну систему Шампані шляхами до півночі Італії.

Іншим важливим чинником було вигідне географічне розташування Шампані у центрі. Розташована між головними містами Нідерландів, англійськими вовнярами та рибалками Північного моря, з одного боку, та банкірами й торговцями Італії та Лангедоку (Франція) — з іншого, між Німеччиною на сході і всіма багатствами Франції на заході, провінція стала місцем зустрічі націй за нової епохи розвитку торгівлі та виробництва в XI—XII ст. Шампань була ключовою точкою європейської торгівлі, де перетиналися шляхи зі сходу на захід та з півночі на південь.

Точна дата заснування ярмарків Шампані невідома. Можливо, це відбулося за тих часів, коли мандрівники, які подорожували з товарами, зупинялися у цій провінції для перепочинку. Римські записи вказують, що ярмарки тут відбувалися ще в V ст.

Серед багатьох товарів, котрими торгували на ярмарках Шампані, особливе місце займали тканини, насамперед вовняні. Відомими постачальниками цього товару були й самі міста Шампані. Зокрема Прованс доволі швидко розвинув цю галузь промисловості. У джерелах 1230 р. зазначалося, що близько 3 000 мешканців цієї провінції працювало на ткацьких верстатах з виробництва вовняних тканин.

Асортимент товарів, що доставлялися на ярмарки Шампані, був доволі широким. Покупцям пропонувалися різноманітні спеції зі Сходу, ліки, барвники для тканин, сіль, шовкові нитки, конопляні мотузки, мазі, смалець, різні олії, мед, цукор, віск, фініки, лимони та інші фрукти.

Їжа та напої також вражали різноманітністю. Багато які з них були місцевого виробництва і їх купували для споживання на місці та для годування натовпу мандрівників, що сходилися на ярмарок. У Провансі для збуту зерна, м'яса та риби виділялося по два окремі торгові зали. Вони ледь задовольняли потреби безлічі покупців, що прибували на ярмарок. Серед продуктів, що пропонувалися для продажу, були зернові та овочеві культури (боби, горох, капуста, часник, цибуля), м'ясо корів, овець, свиней та кіз. У рибних залах продавали всілякі види засоленої та свіжої риби. Сири Брі вже були добре відомі за тих часів. Хоча більшість цих продуктів доставлялися з Шампані та Брі, деякі товари надходили з Фландрії, Брабанту, а також із сусідніх країн. Значну роль у ярмарковій торгівлі відігравали місцеві та привізні вина. Про це свідчить, зокрема, велика кількість податків та зборів, що встановлювалися на торгівлю винами.

Золото, срібло, самоцвіти, залізо, сталь, пахощі, деревина, різних сортів вугілля, сира вовна та шовк-сирець, коноплі, льон, бавовна, сіль, — ці та деякі інші товари найчастіше регулювалися тарифами. Транспортні тварини — коні, мули та віслюки — продавалися у великій кількості і на кожному ярмарку був окремий майданчик для торгівлі худобою. Частина зборів від цього виду торгівлі часто віддавалася абатству.

Одиниці ваги і виміру, що використовувалися на ярмарках Шампані, ставали стандартами для всієї країни. Одна з таких одиниць збереглася й по сьогоднішній день — трійська вага, назва якої пішла від назви міста Труа.

Для адміністрування ярмарків було створено чиновницький апарат. Ці так звані стражі порядку на ярмарках відомі з давніх часів. Перше документальне свідчення про них датоване 1174 р.; пізніше вони постійно згадуються у документації тих часів. Спочатку стражів було двоє, а з 1225 р. їх стало троє. Отримували вони фіксовану заробітну плату. Серед їхніх обов'язків були й такі

функції, як судочинство, поліцейський нагляд, проголошення наказів, що стосувалися ярмарків. Радник, чи “страж герба” ярмарку виконував важливу функцію скріплення торговельних угод, укладених на ярмарку, графською печаткою. Печатка гарантувала дійсність угоди й підкріплювала впевненість сторін, що вона буде виконана і що граф докладе всіх зусиль для цього. Сержантами ярмарків були поліцаї, котрих обирали стражі та радники. Вони підтримували порядок на ярмарках і виконували накази стражів. Кількість сержантів могла бути різною, залежно від величини самого ярмарку. В 1317 р. до складу цих “сил правопорядку” провінції входило 140 осіб — 120 піших та 20 кінних.

Торговці, що прибували на ярмарки Шампані, зазвичай не подорожували поодиночі, а об'єднувалися у групи й обирали свого лідера, так званого капітана, котрий виконував обов'язки директора об'єднання та функції радника під час переговорів щодо отримання привілеїв для групи, як цілісного об'єднання, від графства Шампань, чи будь-яких інших привілеїв. Таке об'єднання, до складу якого входили торговці Лангедока та Провансу XIII ст., називало себе “Громада та община купців Франції”.

Занепад ярмарків Шампані та Брі розпочався ще за часів правління графів, частково через обтяжливі платежі та дискримінаційну торгову політику королів Франції. Основною причиною занепаду було постійне зростання королівських непрямих податків, якими обкладались ярмарки. Фіскальні заходи французького короля призвели до таких обтяжливих податків, що купці почали всіляко уникати їх. У 1296 р. флорентійці перебралися до Ліона. Того ж року Філіпп IV розв'язав війну з Фландрією. Участь Фландрії у тривалій війні між Францією і Англією завдала чималої шкоди ярмаркам. Нарешті, коли венеціанці в 1317 р. відкрили морський шлях до Брюгге та Лондона через Гібралтар і Ла-Манш, ярмарки в Шампані перетворилися на звичайні місцеві ринки.

ВИСНОВКИ

В епоху Середньовіччя торгівля, як і інші форми міжнародних господарських стосунків, розвивалася нерівномірно. В ранньому Середньовіччі господарство мало переважно натуральний характер, роль обміну була незначною. Найбільшого розквіту торговельні відносини сягнули під час зрілого (класичного) Середньовіччя унаслідок якісних зрушень в аграрному секторі, розвитку міської економіки, ремісництва, поглиблення поділу праці. Економічні, політичні, інтелектуальні й духовні передумови, що склалися на той час в Європі, сприяли перенесенню центру ваги світосистемної архітектури до Західної цивілізації. Пізнє Середньовіччя характеризувалося ускладненням економічних процесів у Європі внаслідок кризових явищ у сільському господарстві та поширення епідемічних хвороб, що загальмувало розвиток міжнародних торгово-економічних стосунків.

У переважній більшості східних країн також проявлялися ознаки уповільнення суспільного розвитку, консервації існуючих порядків і застою. Водночас міжцивілізаційна взаємодія християнського і мусульманського світів, кроскультурний обмін у регіонах Індійського і Тихого океанів, трансьцивілізаційні контакти в рамках Великого Шовкового шляху підтверджували наявність розгалуженої системи міжнародних торговельних зв'язків та їхній зростаючий вплив на культурно-цивілізаційний поступ.

Центром міжнародної торгівлі були країни Середземномор'я. Важливим чинником її розвитку і поширення на інші ареали планети було переважання “грошової” економіки над “натуральною”. Головними осередками європейської торгівлі були італійські міста-держави Венеція і Генуя. Важливу роль у налагодженні торговельно-економічних стосунків Середньовіччя відіграла Ганзейська Ліга, яка об'єднувала купецтво усього Європейського континенту. Значний вплив на розвиток торгівлі між Північчю і Півднем справив торговий шлях “Від варяг до греків”, який проходив по Дніпру, територією сучасної України до Візантійської імперії. У структурі торгівлі переважали продовольство, продукція ремісництва, предмети розкоші та ін. Хрестові походи XI—XII ст. також сприяли стабілізації торговельних відносин. Одним із основних центрів світової торгівлі була Візантійська імперія та її столиця — м. Константинополь, де перетиналися торговельні маршрути північ — південь та схід — захід. Характерною рисою візантійської торгівлі була її інституціоналізація, тобто виконання певних правил та кодексів (*lex mercatoria*), організація відповідного апарату чиновників, які контролювали процеси торговельно-економічного обміну.

Суттєве місце у середньовічній торгівлі належало ярмаркам, які досягли найбільшого розквіту у Франції (Шампань), Німеччині та Англії.

Визначення

Романо-германський синтез — трансформація римських аграрних господарств латифундіального типу в феодальні помістя, в яких соціально-економічні відносини будувалися по вертикалі, ієрархічно.

Ремонетизація економіки — переважання “грошової” економіки над “натуральною”.

Сотрагна — присяжне єднання всіх генуезців, здатних носити зброю.

Кафа (Феодосія) — місто на Кримському півострові, один із домінантних центрів торгового впливу, яким володіла Генуя.

Ганза (Hansa) — торговельна асоціація, заснована в місті Вісбю на острові Готланд у 1161 р. під назвою “Товариство готландських мандрівників Священної Римської імперії”.

Реекспорт — вивіз за кордон раніше увезеного товару, що не підлягав переробці у країні-реекспортері.

Кодекс *Lex mercatoria* — правила торгівлі, започатковані в VI ст. до н.е. в ранній Римській імперії, головними принципами яких були: транснаціональність, справедливість, професійність, динамізм, неформальність.

Ярмарок Св. Деметріуса в Салоніках — відкривався 20 жовтня і закривався в перший понеділок після дня Св. Деметріуса (26 жовтня). В XI ст. цей ярмарок став традиційним і проіснував до турецького завоювання.

Бургезії (burgessii) — грецький варіант “буржуа”, які мешкали в окремих кварталах Константинополя, кожен із яких мав власний причал, церкву і керувався власними посадовими особами.

Мито — грошовий збір, який стягують при переміщенні товарів та інших предметів через митний кордон держави; є різновидом податку, виконує фіскальну, протекціоністську роль.

Дирхам (дирхем) — монетка з чистого срібла вагою 2,97 г, вартістю одна десята динара, карбувалася за різних династій як у Північній Африці, так і в Центральній Азії.

Караванний шлях XIII ст. — починався у Китаї, пролягав через Центральну Азію, Ургенч, Хаджі-Таркан (Астрахань) до столиці Золотої Орди — Сарай-Берке (сучасний Волгоград) і Танаїса (неподалік від нинішнього Азова).

Радник, чи “страж герба” — виконував важливу функцію скріплення торговельних угод, досягнутих на ярмарках, графською печаткою.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні періоди економічної історії Середньовіччя.
2. Схарактеризуйте роль Середземномор'я в розвитку міжнародної торгівлі середньовічної епохи.
3. Якими були основні центри міжнародної торгівлі?
4. У чому полягали особливості структури товарообміну між країнами?
5. Назвіть основні торговельні шляхи, якими здійснювалась зовнішня торгівля.
6. Яку роль відігравала в міжнародній торгівлі Середньовіччя Ганзейська ліга?
7. Схарактеризуйте особливості торгівлі між Північчю і Півднем Європи.
8. Як вплинули Хрестові походи на розвиток міжнародної торгівлі?
9. У чому полягали особливості зовнішньої торгівлі Візантійської імперії?
10. Як розвивалася зовнішня торгівля Східної Європи?
11. Якими були механізми регулювання торгівлі за середньовічної доби?
12. Яке місце займали ярмарки в торгівлі середньовічної Європи?

ЛІТЕРАТУРА

- Байпаков К.М.* Средневековые города Казахстана на Великом шелковом пути. Алматы, 1998.
- Всемирная история. Т. 8. Крестоносцы и монголы. Минск, 1996.
- Дейвіс Н.* Європа. Історія. 2-ге вид. / Пер. з англ. К., 2001.

- Ильинская Л.С.* Античность: Краткий энциклопедический справочник. М., 1999.
- История мира. Средние века / Пер. с фр. М., 2000.
- Оболенски Д.* Византискиот комонвелт. Источна Европа 500—1453. Скопје, 2003.
- Подаляк Н.Г.* Ганза: мир торговли и политики в XIII—XVII ст. К., 1998.
- Рубель В.А.* Історія середньовічного Сходу. К., 2002.
- Успенский Ф.И.* История Византийской империи. М., 1996.
- Федоров-Давыдов Г.А.* Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII—XVI веках. Ростов-на-Дону, 1989.
- Dictionary of the Middle Ages. London, 1989. Vol. 12.
- Dittrich K.* Lübek und Travemünde. Hamburg, 1995.
- Forrest J.D.* The Development of Western Civilization. A study in ethical, economic and political evolution. Chicago, 1907.
- Geschichte der arabischen Welt. München, 1994.
- Haussnerr H.* Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. Von Ende des 14. bis Hohe des 19. Jahrhunderts. Graz, 1960.
- Hodges R.* Dark Age Economics. The origins of towns and trade A.D. 600 — 1000. Second edition. Bristol, 1989.
- Mensch und Landschaft in der Antike. Weimar, 1999.
- Pounds N.J.G.* An economic history of medieval Europe. Second edition. London; New York, 1994.
- Rörig F.* Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode. Jena, 1933.

КОМЕРЦІЙНА РЕВОЛЮЦІЯ В КИТАЇ

Розвиток торгівлі сприяв трансформації суспільств в Азії, Європі та Африці як за часів Середньовіччя, так і на першому етапі становлення індустріального суспільства.

Європейська комерційна революція зазвичай розглядається як стадія “злету” континенту на шляху його перетворення на головний локомотив світового розвитку. Ще раніше відбулася китайська комерційна революція.

Хоча обидві комерційні революції відбувалися незалежно, ані європейська, ані китайська економіка не були ізольовані. Європа і Китай перебували в різних кінцях світової системи XIII ст., що являла собою мережу торговельних маршрутів, які пролягали через Євразійський континент, забезпечуючи економічні, політичні, соціальні та культурні зв'язки.

Багате і складне міське суспільство, що його спостерігав Марко Поло у XIII ст. у Китаї, було наслідком змін, які відбулися в 750—1000 р. й істотно вплинули на китайську економіку. Перша половина правління династії Тан (618—907), приблизно до 750 р., характеризувалася імперським порядком, символізованим у симетрії та регулярності міського плану Чанані — столиці династії Тан. Чанань була столицею величезної імперії, що домінувала над Східною Азією, розширюючи вплив китайської культури у східному напрямі — до Японії, і на захід — до центральноазійських держав-оазисів. Чанань була також східною кінцевою зупинкою Великого Шовкового шляху і місцем призначення великих центральноазійських караванів, що доставляли іноземні товари і торговців до Китаю.

Комерційна діяльність регулювалася урядом відповідно до Зводу законів Тан, що передбачав покарання за такі дії, як використання неофіційних ваг і мір, продаж низькоякісних товарів тощо. Хоча таке регулювання застосовувалося до всіх ринків в імперії, воно було особливо помітним в імперській столиці. Ворота у стінах міста були закриті вночі, а відкриття і закриття обох центральних ринків на східній і західній окраїнах міста керувалося урядом.

Морська торгівля переживала піднесення ще за правління династії Тан, коли індійські й арабські торговці, що подорожували водними маршрутами в Індійському океані, заснували постійні громади в південному порту Кантона. Як життєво важлива частина економіки вона була тісно пов'язана з комерційною революцією часів династії Сун. До середини XII ст. прибуток від морської торгівлі становив близько двадцяти відсотків наявних доходів держави. Трансокеанська морська торгівля зробила неабиякий внесок в економічне процвітання Китайської імперії, забезпечуючи великі ринки для її виробів.

Ще задовго до початку правління династії Сун китайські навігатори постійно використовували компас, завдяки чому вони могли вести торгівлю з Японією, Південно-Східною Азією та іншими країнами аж до Східного узбережжя Африки й Аравійського моря. З Японії, в числі інших товарів, доставляли золото, перли, мушлі, мідний посуд і зброю. Китай експортував до Південно-Східної Азії дорогоцінні метали, залізні знаряддя, кераміку, лаковані вироби, шовкові й інші тканини, папір, книги, зерно та ін. Із Південного Сходу Азії доставлялися спеції, бавовна, предмети розкоші, слонова кістка та ріг носорога.

Комерційна революція відбувалася під впливом низки чинників, пов'язаних із технічним і технологічним прогресом, зі зростаючим значенням морської торгівлі в економічному розвитку Китаю. Важливу роль відіграло також загальне господарське піднесення, яке супроводжувалося запровадженням нових економічних форм, механізмів та інструментів (паперова валюта, кредити та ін.).

На відміну від локальної економіки часів імперії Тан, коли торгівля обмежувалася місцевим обміном (за винятком далекої торгівлі предметами розкоші), економіка Сун була спрямована на виробництво товарів для ринку, що значно розширився зі збільшенням кількості населення.

Торгівля з кочовими сусідами країни забезпечувала китайців ринками для їхніх власних товарів, а також слугувала джерелом постачання предметів першої необхідності.

Зростання грошової економіки

Перехід від локальних економік, заснованих на бартері й обміні товарами, до дедалі більше монетизованої економіки, що об'єднала регіональні господарства, здійснювався за допомогою паперової валюти і кредиту. Кругла мідна монета з квадратним отвором (їх зв'язували в одну низку по 1000 штук) була основною валютною одиницею, що випускалася державою Сун. Однак такі "гроші" були важкими і громіздкими для використання і транспортування у великих кількостях. Різні нововведення, такі як використання посвідчень про кредит, тратти (документи, які за-

свідчують, що гроші, депоновані в одному місці, можуть бути wymienяні на квитанцію, яку використовували, щоб оплатити товари в іншому) давали можливість торговцям вести торгівлю без обмежень.

Використання паперових грошей розпочалося ще за часів правління династії Тан, коли групи торговців використовували паперові посвідчення замість металевих карбування. За династії Тан ці посвідчення були відомі як “гроші, що летять”. На час приходу до влади династії Сун офіційна паперова валюта вже друкувалася урядом. У період правління Північної династії Сун Китай імпортував срібло, прядиво, овець, коней та рабів із Ляо (держави народності киданів, розташованої на півдні Маньчжурії). Протягом правління Південної династії Сун (1127–1279) Китай експортував чай, рис, порцеляну, цукор, шовк та інші товари.

Технологічний прогрес та зовнішня експансія

Істотний технологічний прогрес та економічне зростання, що відбувалися в Китаї в період VIII–XIII ст., й пов'язана з ними комерційна революція викликають природне запитання: чому Китай не прийшов до індустріальної революції задовго до Європи? Більшість чинників, що визначалися як життєво важливі для комерційної революції в Європі, були присутні в Китаї ще в XI–XII ст.: технологічні інновації, розширення ринків, спеціалізація виробництва, широке застосування грошей та інституту кредитувань, а також ефективна система транспортування. Проте всі ці чинники були зруйновані монгольським завоюванням у середині XIII ст., а китайський економічний і технологічний розвиток тимчасово сповільнився, можливо, навіть призупинився. Безперечно, все це негативно вплинуло на китайську економіку, руйнуючи не тільки внутрішню торгівлю і виробництво, а й зовнішньоекономічні відносини. Монгольське завоювання мало також неявний довгостроковий культурний та інтелектуальний вплив, що проявилось у ксенофобному відношенні до навколишнього світу.

На початку XV ст., незадовго до того, як європейцями були зроблені перші кроки по здійсненню кругосвітнього плавання, китайський уряд виступив спонсором семи масштабних морських експедицій з участю сотень кораблів і десятків тисяч людей, які досягли віддаленого узбережжя Східної Африки й Аравійського півострова.

Після завершення останньої з цих експедицій (1433) жодна експедиція більше не ініціювалася китайським урядом, хоча Китай, без сумніву, володів навігаційною технологією, необхідною для глобальних досліджень. Припинення китайцями таких подо-

рожей пов'язують з їхніми поглядами на власну самодостатність. Загалом же причини відмови Китаю від зовнішньої експансії незадовго до європейських подорожей і його “невдачі” у здійсненні індустріальної революції до кінця не з'ясовані. Тим більшої уваги заслуговує намагання дослідити, яким чином це вдалося зробити Європі, котра не могла похвалитися такими комерційними й технологічними успіхами як Китай.

АФРО-АЗІЙСЬКА ТОРГОВЕЛЬНА СИСТЕМА

Хрестові походи започаткували процес інтеграції Європи у світову систему XIII ст., а завоювання монголами Євразії спричинило зміни в торговельних маршрутах і комерційних відносинах, які, своєю чергою, викликали глибинні перетворення у структурі економічного обміну в усьому афро-азійському світі і вплинули як на європейську, так і на китайську економіки — найбільш віддалені західні й східні кордони світової системи XIII ст. Центром цієї світової системи був невеликий перешийок на сході Середземномор'я, через який пролягали три шляхи, котрими можна було дістатися Азії.

Північний маршрут пролягав від візантійської столиці Константинополя, який контролював прохід між Середземним і Чорним морями, до сухопутного караванного маршруту через Середню Азію. Два інших, більш південних маршрути, що з'єднували Середземномор'я з Індійським океаном, проходили по суші: перший — від східного середземноморського узбережжя Палестини, через мусульманське місто Багдад, до порту Басри в Перській затоці, потім до Аравійського моря, а звідти — до Індійського океану; другий — від мусульманського міста Каїра та його середземноморського порту, Александрії, через Червоне море до Аравійського моря, і потім — до Індійського океану.

Навігація в Червоному морі була складнішою, аніж у Перській затоці. Набагато простішим вважався маршрут через Багдад і Басру, однак політичні зміни в Персії та Іраку, пов'язані з монгольським завоюванням, зробили маршрут через Каїр найбільш популярним. Ще один торговельний маршрут між Європою і Азією — сухопутний караванний шлях через Середню Азію, що включав у себе давній Шовковий шлях, втратив свою роль через зміни, викликані політичними та військовими конфліктами в регіоні. Хоча *pax Mongolica*, “Монгольський світ”, що сформувався зі створенням Монгольської імперії у XIII ст., сприяв стабілізації політичних умов на Шовковому шляху й привніс певний ступінь безпеки для торговців, які транспортували товари через Середню Азію, конфлікти, породжені крахом Монгольської імперії в XIV ст., призвели до знач-

ного зниження ролі Шовкового шляху як життєздатного маршруту для торгівлі.

У XIII ст. основний район, через який проходили всі три маршрути з Європи в Азію, став центром конфліктів між європейськими християнами-хрестоносцями і мусульманами; водночас ця область часто атакувалася монголами, в міру їхнього просування на захід.

Після зруйнування монголами Багдада, його роль як провідного міста мусульманського світу перейшла до Каїра, де був відновлений халіфат. Це місто стало зосередженням торговельних зв'язків між Середземномор'ям і Індійським океаном.

Подвійна загроза з боку хрестоносців і монголів спричинила появу держави мамлюків, яка до 1250 р. здобула контроль над Єгиптом і Сирією, включаючи Палестину. Успіхи мамлюків у боротьбі з хрестоносцями, а також завоювання монголами Багдада — це ті основні чинники, що дали змогу Каїрові перебрати на себе роль центра середземноморсько-євразійської торгівлі. Досі непривабливий маршрут через Каїр і Червоне море тепер став основним у налагодженні торговельних зв'язків між Європою і Азією. Після відвоювання мамлюками сирійського узбережжя у хрестоносців (1291), європейські торговці, що здійснювали торгівлю зі Святої Землі, були змушені зміститися далі на північ, а життєво важлива роль у з'єднанні європейських ринків з єгипетським доступом до Червоного моря та Індійського океану перейшла до італійських торговельних моряків з Венеції і Генуї.

Каїр процвітав у XIII, XIV і навіть на початку XV ст. У першій половині XIV ст. населення міста сягнуло свого максимуму — 500 тис. чоловік.

Ще задовго до того, як Каїр почав відігравати ключову роль у східно-західній торгівлі, місцеві торговці брали найактивнішу участь у комерційному житті міста. Документи Каїрської дженізи містять записи щоденних угод, які дають можливість сучасним історикам детально вивчити обставини соціально-економічного розвитку Каїра в XI—XII ст., у тому числі його торговельні зв'язки з Іспанією, Північною Африкою, Левантом та Індією.

Наприкінці XIII — на початку XIV ст., коли Каїр сягнув вершин міжнародної торгівлі, чільне місце в його комерційному житті посідали великі торговці — карими*. Вони монополізували торгівлю спеціями (через Індійський океан), що на той час була ключовим елементом у єгипетській економіці. Окрім спецій, торговці-карими торгували також тканинами, порцеляною, самоцвітами, шовком і рабами (немусульманами). Деякі з них були банкірами або судновласниками. У XIV ст. в Каїрі налічувалося

* Карим (*Karim*, тобто “великий”) — арабський термін, який використовувався для позначення великомасштабних оптових торговців (на відміну від дрібних підприємців).

близько 200 торговців-каримів. Майже всі вони були мусульманами, і лише деякі — євреями.

Як і їхні колеги в італійських містах-державах, таких як Венеція й Генуя, торговці-карими сформували товариства для кожного окремого закордонного підприємства, в яке один партнер вносив дві третини капіталу, а інший фінансував 1/3 витрат, а також надавав робочу силу, щоб супроводжувати товари за кордоном. Прибуток ділився порівну, після вирахування витрат на транспортування та ін. Такі товариства були доволі поширені у Венеції і Генуї. Тамешні торговці називали їх коменда (*commenda*).

СВІТ ПІВДЕННИХ МОРІВ

У зоні Індійського океану існували три взаємозалежні торгові зони: Аравійське море, Індійський океан і Південно-Китайське море. Перша із них контролювалася мусульманами, у другій переважали мусульманські торговці зі Східної Африки й індуси з Півдня Азії, а третя перебувала під владою китайців. Жодна держава чи культурно-етнічна група не домінувала в торгівлі в зоні Індійського океану в цілому; скоріше, це був поліетнічний світ, де арабські торговці мешкали в китайських портах, східноафриканські купці — в індійських портах, а індійський торговий люд — у східноафриканських портах. У цих скупченнях торговців відбувався обмін і товарами, й ідеями, а вітри мусону визначали, коли й де відбудеться успішна торгівля.

Три ключові області на **Індійському субконтиненті** брали участь у торгівлі зони Індійського океану: півострів Гуджарат, Малабарський берег на заході і Коромандельський берег на сході. Гуджаратські торговці відігравали важливу роль у міжнародному транспорті і торгівлі, вони також були присутні й у східноафриканських портових містах. Далеко на південь від Бомбея (Мумбая), на Малабарському березі, комерційним комплексом слугувало місто Калікут (Кожикод), де в торгівлі брали участь як гуджаратські, так і єврейські торговці. У середині XIII ст., після падіння Багдада, коли Перська затока втратила своє значення як торговий маршрут, а карими з Каїра прибрали до своїх рук торгівлю спеціями з Індійського океану, розпочався стрімкий розвиток Калькутти, як торговельного центру.

У період з XI по XIII ст. державу Чола в південній частині субконтиненту, до складу якої входив й острів Цейлон (сучасна Шрі-Ланка), підтримували комерційні організації тамільських торговців — домінантна етнічна група у цьому регіоні субконтиненту. Ще до утворення держави Чола торгові міста (їх називали “награм”) були засновані в кожному адміністративному центрі регіо-

Рис. 3.14
Індійська
монета

ну. Заїжджим торговцям давали можливість брати участь у комерційних операціях, за умови, що вони справно сплачуватимуть податки місцевій владі. До кінця XII ст. міжнародні торговці відвідували порти на Коромандельському узбережжі, доставляючи такі товари, як перли, бетельські горіхи, спеції та вироби з бавовни. Місто Канчіпурам на Коромандельському узбережжі було центром бавовняного виробництва і плетива. Вироби місцевих ремісників привертали увагу торговців із різних частин зони Індійського океану.

Політична ситуація, що склалася тут у середині XIV ст., спричинила радикальні зміни у цих регіонах, втрату ними колишньої ролі у світовій системі торгівлі.

САМАРКАНД І ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКА КАРАВАННА ТОРГІВЛЯ

Центральноазійська караванна торгівля пов'язувала Європу й Азію уже починаючи з II ст. до н.е. Її процвітання тривало приблизно до 1000 р. н.е. Формування кочових імперій на північному кордоні Китаю у X—XI ст. призвело до руйнування центральноазійської караванної торгівлі. Вона була відновлена з об'єднанням євразійського світу під правлінням монголів у XIII ст. Крах Монгольської імперії спричинив значні зміни у Центральній і Західній Азії.

У XIV ст. за часів правління Тамерлана, який перетворив Самарканд на свою столицю, це місто стало найважливішим економічним і культурним центром Середньої Азії. Тамерлан зібрав у ньому художників і ремісників, які виготовляли необхідні товари для розкішного життя двору. Розташований на перехресті східно-західного і північно-південного маршрутів, що пов'язували Індію і Русь, Самарканд (одне з найдавніших міст Середньої Азії) відіграв ключову роль у караванній торгівлі, що велася через цей регіон протягом більш як тисячу років. Захоплене Александром Македонським у 329 р. до н.е., місто потім перебувало під владою персів, арабів, турок.

За часів Середньовіччя Самарканд, так само як й інші оазисні міста, такі як Бухара чи Тебріз, був життєво важливий для караванної торгівлі через Середню Азію, що з'єднувала Китай із Західною Азією і Європою. Ці міста забезпечували необхідні стоянки для поповнення запасів води і провіанту для великих караванів, що перетинали пустелі та степи Середньої Азії. Однак після краху Монгольської імперії центральноазійська караванна торгівля поступово занепадала. Фундаментальний зв'язок в афро-азійській світовій системі був загублений, оскільки Китай утратив своє особливе становище між сухопутною торгівлею і маршрутами Індійського океану.

КАРАВАННА ТОРГІВЛЯ В САХАРІ

Торгівля золотом у Сахарі передувала експансії ісламу в Північній Африці у VII ст. н.е. Більше як через сім століть золото усе ще перевозилося на спинах верблюдів давніми маршрутами, що пролягали через Велику пустелю. Маршрути пустелі рідко змінювали свій напрям, оскільки залежали від навігаційних здібностей африканських торговельних сімейств, знайомих із місцями розташування оазисів. Об'єднання ранніх торговельних маршрутів у більшу ісламську світову комерційну мережу відбулося поступово й здебільшого мирно.

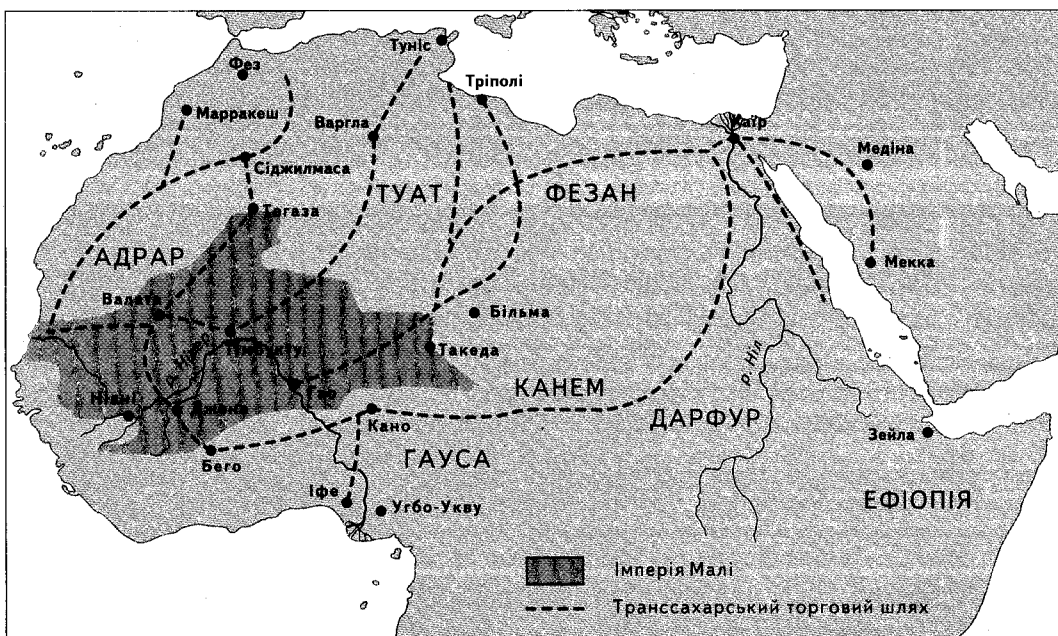

Рис. 3.15
Основні
караванні шляхи
в Сахарі
XIV ст.

Каравани Великої пустелі відігравали життєво важливу роль у системі торгівлі Північної і Західної Африки. Караванна торгівля в Сахарі була захищена від конкуренції з боку європейських океанських маршрутів природним бар'єром західноафриканського лісу, який торговельні мореплавці мали перетнути для того, щоб досягти внутрішніх материкових родовищ золота. Скрізь, де каравани конкурували безпосередньо з європейськими торговцями, вони зазнавали невдачі й значно ослаблювали свої позиції. Проте в торгівлі між Північною Африкою і Суданом каравани виграли, тому що альтернативним варіантом був не морський транспорт, а сухопутний маршрут через західноафриканський ліс.

Торговельне місто Бего, розташоване на окраїні західноафриканського лісу, мало стратегічне значення як перевалочний пункт для аканських золотих рудників, що відвантажували золото на північ Африки й за її межі, використовуючи маршрути торговельних

караванів через Сахару. На піку свого розквіту (XIII—XVI ст.) у Бего, ймовірно, мешкало близько 15 тис. чоловік, включаючи торговців із багатьох інших регіонів.

Місцеве золото було не єдиним об'єктом торгівлі в Західній і Північній Африці. У Тегазі й інших містах, які стали перевалочними пунктами в Сахарі, добувалася сіль. Срібло, мідь та мідні сплави поставлялися з гірських масивів Східної Європи на ливарні заводи в Західній Африці. Так звана марокканська шкіра регулярно продавалася на ринках і ярмарках Англії та Нормандії. З погляду азійських торговців, Східна Африка була розташована на периферії світу Індійського океану. З точки зору східноафриканських торговців, Східноафриканське узбережжя було комерційним центром міжнародної мережі, що з'єднує внутрішніх африканських постачальників заліза, деревного вугілля, текстилю, золота, слонової кістки й рабів з їхніми азійськими партнерами на заморських ринках в Індії й Китаї. Торгуючи у прибережних містах і містах-держав на островах, східноафриканські торговці активно розвивали культурні й економічні зв'язки із багатьма регіонами. Починаючи від грецьких і римських часів, східноафриканські однощоглові каботажні судна борознили прибережні води, використовуючи сезонні “торговельні” вітри. Арабські торговці з Оману на Аравійському півострові й Шираза в Перській затоці, що часто не мали дозволу на торгівлю, дедалі частіше брали участь у східноафриканській прибережній торгівлі.

Острівне місто Занзибар було одним із найдавніших і наймогутніших міст-держав, які процвітали на східноафриканському узбережжі. Його зв'язки зі Східною Азією існували, можливо, уже в IX—XII ст. До XV ст. економічна орієнтація Занзибара змістилася до його морських ресурсів. Місто-держава карбувало власні монети й торгувало у Перській затоці й за її межами.

Таким чином, золото було основною статтею експорту караванної торгівлі в Сахарі. Його поставки підтримували систему міжнародних валют, що пов'язували Каїр, Західну Африку і Європу. Поклади золота привертати увагу як північних африканців, так і європейців. У нігерійському місті Дженне золото, сіль і місцеві тканини обмінювалися на імпортований текстиль, мідь та мідні вироби, залізо, зброю, спеції й інші екзотичні товари. Більша частина їх продавалася на вагу. Протягом усього XV ст. європейці намагалися розширити свої торговельні підприємства, щоб установити безпосередній контроль над родовищами золота. Вони створювали укріплені бази на островах і в прибережних зонах, спираючись на які підприємливі купці та інший люд могли б продовжувати свої пошуки золота. Християни заснували поселення й факторії, де вони вели торгівлю з арабами, які прибували на узбережжя, щоб придбати різні товари, такі як вовняні тканини, бавовну, срібло, плащі, килими та інші вироби, але насамперед зерно, оскільки їм завжди не вистачало продовольства. Для обміну вони доставляли рабів та золото.

СХІДНОАФРИКАНСЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ

Автономні східноафриканські міста-держави також функціонували як політичні та економічні центри, що контролювали морську торгівлю. В ранніх цивілізаціях, що існували на Африканському континенті після II ст. нашої ери, почали з'являтися складні міські суспільства (Кілва, Пемба), розташовані на островах поблизу сучасної Кенії і Танзанії. У цих прибережних міських центрах використовувалася мова суахілі (виникла на основі місцевого лінгвістичного ядра банту з додаванням арабських елементів і культури, що склалася близько 1100 р. н.е.).

Багатство і політична значущість цих міст-держав базувалися на контролі над величезними торговими мережами Індійського океану. Поставляючи на ринок золото, рабів, слонову кістку, шкіру, залізо, рідкісні породи дерев й інші товари, доставлені з африканських внутрішніх районів, в обмін на китайську порцеляну, ісламські вироби зі скла, скляний посуд і бісер, багаті султани будували розкішні перевалочні пункти, комерційні центри імпорту й експорту, що виконували функції нагромадження та розподілу. Африканські міста-держави були не тільки віддаленими форпостами ісламу, а й такою ж мірою центрами східноафриканського світу.

ТОРГІВЛЯ ІМПЕРІЇ МАЛІ В ЗАХІДНІЙ АФРИЦІ

Серед численних імперій, що розвивалися й зникали на Африканському континенті, Малі була однією з перших на південь від пустелі Сахара, що привернула увагу як ісламського, так і європейського світів. У період свого розквіту в XIV ст. н.е. імперія Малі охоплювала область у більш як 24 000 кв. км (9000 кв. миль) і протягом кількох століть завдяки активним торговельним зв'язкам поширювала свій вплив на велику частину Західної Африки.

Утім, Малі не була першою імперією, що з'явилася на теренах Західної Африки.

До складу імперії входило кілька невеликих держав. За наявними оцінками за часів розквіту на Західну Африку припадало майже дві третини всесвітнього видобування і постачань золота. Імперія Малі контролювала більшу частину території Західної Африки і з'єднувала в одній державі мисливців, кочівників, торговців і землеробів, які належали до різних мовних груп.

Завдяки своїй караванній торгівлі золотом Малі стала відомою далеко за межами Західної Африки. Маршрути руху караванів сходилися в Ніані й інших проміжних містах, і їхній захист був однією із найважливіших функцій імперії. Золото, сіль, мідь та горіхи кола становили основу економіки Малі. Велику роль відігравала також работоргівля.

ПІВДЕННО-СХІДНА АЗІЯ

Протягом перших століть нашої ери Південно-Східна Азія заволоділа стародавнім морським торговим шляхом між Західною і Південною Азією та Африкою, а також зі Східною Азією. Цей регіон був місцем зіткнення місцевих, а також індійських і китайських культур та вірувань. Таке природне та культурне середовище забезпечило основу для політичних устроїв, що виникали в Південно-Східній Азії до 1500 р.

Чимало держав розквітало і занепадало в Південно-Східній Азії до 1500 р. Найпомітнішими з них були імперії, які продовжували впливати на регіональні традиції ще протягом тривалого часу після свого занепаду. Такі імперії утворювалися на основі чітко виражених регіональних економічних структур. Найвпливовіші держави цього періоду можна загалом поділити на два типи: континентальні, що існували за рахунок вирощування рису на інтенсивно зрошуваних річкових територіях, і острівні, які контролювали морську торгівлю. Кожна з цих економічних систем була здатна підтримувати потужне регіональне утворення. І лише ці дві системи разом могли забезпечити диверсифіковані матеріальні та людські ресурси для підтримки імперії.

Наприкінці I ст. н. е. на території сучасних В'єтнаму, Камбоджі, Таїланду та Бірми — величезних прирічкових долин континентальної Південно-Східної Азії, утворилися численні регіональні держави. Ці землі, родючість яких підтримувалася мулом, що намівався під час розливів річок у відносно стабільні та неруйнівні сезони дощів, були надзвичайно сприятливими для вирощування рису з використанням дощової води та інтенсивної іригації. Однією з перших держав, яка згодом трансформувалася в королівство, була Фунань. Приблизно в 50-му році нашої ери в низинах дельти Меконгу та на захід уздовж берегів Таїланду утворилася держава, яку пізніше китайські джерела називатимуть “Королівство Фунань”.

Спочатку Фунань складалася з окремих спільнот, які мали власних правителів і були пов'язані між собою спільною культурою та способом виробництва (вирощуванням рису, а також участю у прибережній торгівлі). Населення Фунані становили переважно землероби, які мешкали в глибинних районах, та морські торговці прибережних міст, що були економічно незалежними. Додаткові обсяги виробництва рису завжди мали попит у портах, де кораблі, що рухалися вздовж узбережжя, поповнювали свої запаси. Своєю чергою, морські торговці не мали проблем з обміном рису та інших сільськогосподарських продуктів на товари, що доставлялися з іноземних портів. Ця збалансована система обміну, що існувала, очевидно, впродовж сотень років, зазнала кардинальних змін у 50—150 рр. н.е. Вони були спричинені як зовнішніми чинниками, так і діями амбіцій-

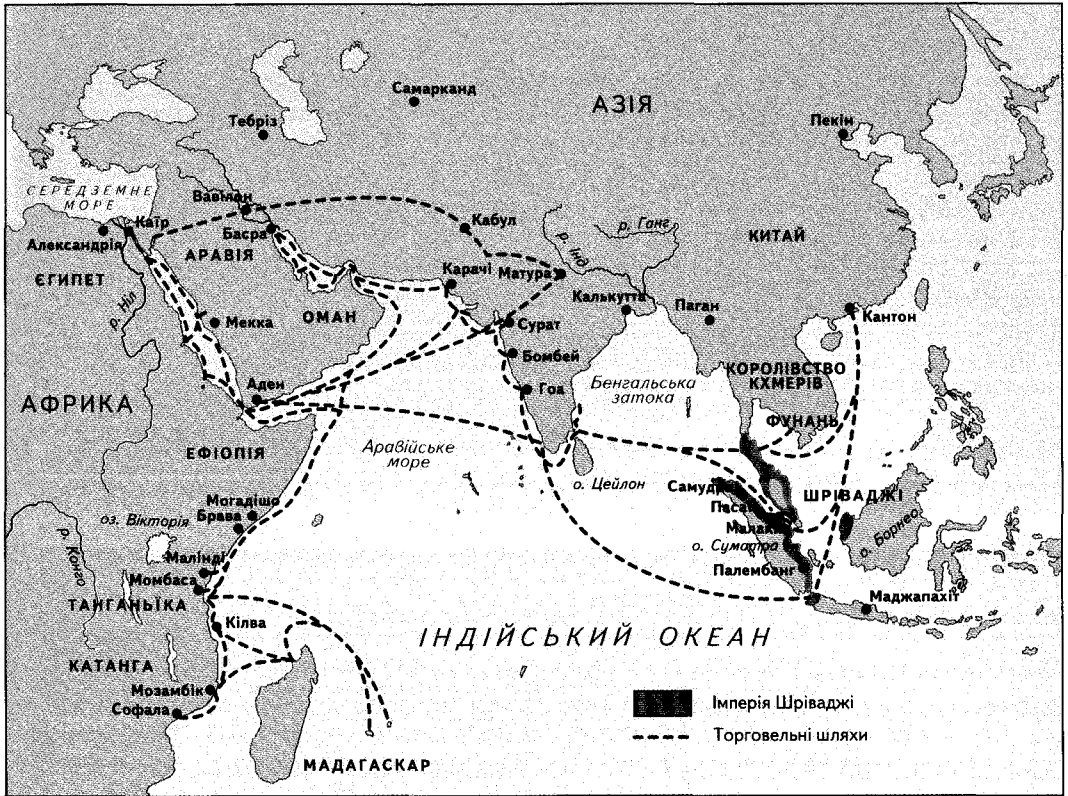

Рис. 3.16
Торговельний шлях, що з'єднував Фунань, Шриваджі і Королівство кхмерів із Західною, Південно-Східною Азією та східноафриканськими портами

них правителів, які прагнули перетворити Фунань на імперію. Поштовхом до такої трансформації став бум в індійсько-китайській морській торгівлі, що значною мірою посприяло підвищенню ролі обміну.

До кінця II ст. н.е. правителі Фунані встановили контроль над стратегічним узбережжям у районі морського торговельного маршруту Китай—Індія. Ця експансія тривала і в III ст. Фунань налагодила торговельні стосунки з китайцями, а після краху династії Хань, на початку III ст. н.е., продовжувала підтримувати стосунки з правителями держав-наступників на півдні Китаю.

Хоча джерела доходу Фунані були відносно різноманітними і включали торговельні мита і податки та прибутки від сільського господарства, істотне зниження доходів у тому чи іншому секторі могло загрожувати стабільності імперії. Можливо, саме це й трапилося у V ст. Так само, як раніше зміни в міжнародній торгівлі сприяли появі імперії Фунань, згодом вони, навпаки, підірвали її економічну міць й призвели до занепаду цього середньовічного утворення. У цьому випадку причиною реструктурування торгівлі стало погіршення політичної ситуації в Середній Азії та на півночі Китаю. Безперервні війни, що велися в IV і V ст., призвели до майже цілковитої ліквідації сухопутної східно-захід-

ної торгівлі. Південнокитайські торговці, позбавлені сухопутних шляхів, звернули свої погляди до морського маршруту через Малаккську протоку, значно коротшого й економічнішого аніж той, що пропонувався їхнім традиційним партнером — державою Фунань.

До кінця V ст. міжнародна торгівля через Південно-Східну Азію майже повністю здійснювалася саме в такий спосіб. Фунань таким чином втратила свою колишню роль торговельного центру. Правителі Фунані були змушені знову повертатися до сільського господарства в надії, що збільшення його продуктивності покриє торговельні втрати країни. *Внаслідок цих подій Фунань остаточно втратила своє значення активного учасника міжнародної торгівлі.*

Шриваджі

Шриваджі була однією з прибережних річкових торговельних громад, які згодом об'єдналися, щоб сформувати морську імперію. Розвиваючи добрі стосунки з сільськогосподарськими внутрішніми районами, щоб забезпечити надійне постачання товарів для торгівлі, засновники Шриваджі спромоглися значно розширити контрольовану ними морську торговельну зону й на цій основі утворили імперію, що домінувала над регіоном приблизно з 670 по 1025 р.

У VI ст., коли основні міжнародні торговельні потоки почали змінювати свій напрям на південь від континентальної Фунані, кілька флотів, що використовувалися малайськими моряками, конкурували за право встановлення контролю над південною торговельною зоною, що велася через Малаккську протоку. Малайські торговельні моряки проводили багато часу в плаванні, проте всі вони мали домашні порти, використання яких давало їм чималі прибутки.

Шриваджі була саме такою портовою державою. Її столиця Палембанг (острів Суматра сучасної Індонезії) була вигідно розташована поблизу південного входу в Малаккську протоку. Маючи флот і армію, вона поступово встановила контроль над береговими лініями й побудувала прибережний торговельний центр, найбільший на південно-східному узбережжі Суматри. Правителям країни вдалося ліквідувати піратство, і в такий спосіб гарантувати безпечний прохід для іноземних суден. Завдяки цьому у VII ст. Шриваджі стала привілейованим торговельним партнером китайського уряду, замінивши у цій ролі Фунань. Це дало їй можливість монополізувати величезну торгівлю з Китаєм. Порти Шриваджі контролювали більшу частину морського транспортного бізнесу Індокитаю: ремонт кораблів, постачання устаткування, зберігання, поставки й стоянки для тисяч суден і човнів.

На всій території Шриваджі ринковий інспектор відповідав за визначення й введення в дію стандартних мір золота і срібла, валют торгівлі, стандартних ринкових мір ваги й, певною мірою, навіть стандартних цін на основні споживчі товари. Ринкова стабільність мала визначальне значення для ведення зовнішньої торгівлі.

Успіхи Шриваджі у забезпеченні громадського порядку у водах протоки й на своїх ринках мали своїм наслідком збільшення кількості торговельних суден, що заходили в її порти, й спонукали імперію розширювати свої територіальні домагання. Чимало товарів, що мали великий попит, доставлялися з південних і східних островів; Шриваджі, відповідно, здійснювала свою експансію у цьому напрямі, займаючи силоміць або на основі угод головні портові міста Східної Яви.

У той же період у Південно-Східній Азії, Бірмі, Шрі-Ланці, Камбоджі й Таїланді на політичній арені з'явилися й нові сили. З часом позиціям Шриваджі, яка контролювала торгівлю в Малаккській протоці, почали загрожувати Бірма і Тайська монархія. Крім того, правителі Шриваджі були стурбовані появою нової релігії — ісламу, серед прихильників якої було чимало торговців. Імперія не могла дати відсіч подвійній загрозі. Малайські судна в регіоні були витіснені арабськими й перськими човнами, власники яких, за можливості, віддавали перевагу співпраці з мусульманськими представниками морського господарства Шриваджі. У невеликих портах північної Суматри дедалі частіше почали з'являтися мусульманські правителі. Шриваджі як імперія розпалася на велику кількість малих незалежних міст-держав і торговельних конфедерацій, таких як *Маджапахіт*, що вважався спадкоємцем Шриваджі. Всі вони використовували адміністративну й ідеологічну спадщину старої імперії, включаючи встановлені стандарти мір і ваги, а також карбування монет.

Маджапахіт

На острові Ява в період занепаду імперії Шриваджа торговельний морський регіон східного узбережжя потрапив під контроль Маджапахіта, династичного міста-держави й торговельної конфедерації, чий правитель, згідно з Яванською буддійською ідеологією, вважався священним. До 1290-х років, Маджапахіт розвинув власну широку й жорстко контрольовану торговельну мережу з півостровом Малакка й островами на півночі, включаючи Суматру, Борнео, Сулавесі й Молуккські острови. У XIV ст. Маджапахіт створив ефективні адміністративні структури й увів централізоване оподаткування. Деякі історики вважають його першою державою в регіоні, яка перейшла від системи “данини союзників”, з її численними внутрішніми районами, — системи

економічного обміну, як складової структури політичного союзу — до іншої системи відносин, що трактується як “пряме керівництво із центру”. На всіх своїх територіях держава ефективно стандартизувала податки, а також карбування монет і систему мір і ваги, необхідних для функціонування економіки.

Мандрівники, що прибували до Маджапахіту, спершу відвідували Бубат — багатонаціональне торговельне місто, що складалося з різних кварталів, у тому числі китайського та індійського. Яванські торговці привозили свої товари на продаж разом із торговцями з Китаю, Індії, Камбоджі, В'єтнаму й Таїланду. Фестиваль *Каїтра*, що проводився у цьому місті, був приводом продемонструвати політичну й економічну міць Маджапахіту. З цією метою організовувалися спеціальні церемонії, в основі яких був обмін товарами. Яванські піддані під час цих церемоній дарували своєму володареві такі товари, як рис, сіль, цукор, одяг, олію, бамбук, а також гроші. Іноземні торговці також підносили королю подарунки.

Самудра-Пасай

Окрім Маджапахіту — визнаного наступника імперії Шривіджа, на її північних територіях з'явилися й інші, менші міста-держави, які існували насамперед за рахунок прибутку від торгівлі. Одна з них — Самудра — була розташована на далекому північно-східному узбережжі острова Суматри, назва якого походить від назви цієї держави. Місто Самудра, засноване наприкінці XIII ст., намагалося встановити свій контроль над торговельним шляхом, що проходив через Малаккську протоку. Попри те, що це річкове місто-держава постійно конфліктувало зі своїми сусідами по внутрішніх районах, воно змогло поширити свій контроль далі по береговій лінії острова Суматра і, зрештою, досягло іншого портового міста Пасай.

У 1282 р. Самудра-Пасай за посередництва мусульманських торговців встановила торговельні відносини з китайським урядом. Безперечно, своїм комерційним успіхом держава завдячувала насамперед успішному співробітництву з мусульманськими, перськими або арабськими, посадовими особами і торговцями.

Малакка

Іншим містом-державою була Малакка, котра, так само, як і Самудра-Пасай, стала мусульманською, хоча й базувалася на культурних і політичних традиціях Південно-Східної Азії. На початку XVI ст. Малакка була найбільшим (у тому числі й за кількістю населення) комерційним центром у міжнародному торго-

вельному просторі Південного Сходу Азії. Як будь-яке морське місто-держава, Малакка утримувала великий флот для патрулювання протоки, здійснювала ефективний контроль над торгівлею, зокрема, запровадила стандарти мір і ваг, а також портові збори. Власники гаваней утримували готелі, склади й місцеві бюро зв'язку для приїжджих торговців. Високі доходи, отримувані від монополії на протоку, давали можливість країні перемагати у воєнних конфліктах й утримувати внутрішні райони, тобто майже всю південну частину півострова Малакка.

АРАВІЙСЬКИЙ ПІВОСТРІВ

Аравійський півострів завдяки своєму географічному положенню відіграв важливу роль у налагодженні торговельних зв'язків між азійськими і африканськими країнами, а також зі старосхідними (античними) імперіями. Важливі караванні шляхи з'єднували Перську затоку з Червоним морем, а отже й обидва основні морські шляхи, що вели до Індії. Інші важливі маршрути пролягали від Ємену через Хіджаз до Гази (так званий Шлях ладану), а також із Палестини, через Сирійську пустелю, до Месопотамії. Цими шляхами каравани доставляли фіміам та мирру з Південної Аравії, прянощі з Індії, пурпур, лляні та бавовняні тканини з Сирії та Єгипту, золото та рабів з Ефіопії. Там, де торговельні шляхи перетиналися, постійно виникали багаті й могутні міста, причому нерідко в регіонах, що за своїми природними умовами були малоприсадибними для проживання.

Через перську торговельну блокаду (VI ст.) єменці були позбавлені своєї ролі посередників. Хоча арабські товари й надалі транспортувалися її сухопутними шляхами на Північ, єменська держава була настільки знесилена, що поступово втратила свої політичні та економічні позиції і занепадала. Після руйнації Марибської водопідіймальної греблі (570 р.), яка була ключовою ланкою загальної зрошувальної системи, її вже не відновлювали. Значна частина земельних угідь країни надалі не оброблялася, багато хто з єменців змушений був вести напівкочовий спосіб життя або взагалі стати бедуїном. Усе це спричинило суттєву зміну загальної політичної структури цього великого регіону, внаслідок чого Південь втратив свої гегемоністські позиції на Аравійському півострові.

Цією ситуацією зуміла скористатися Мекка й, відповідно, плем'я курейш, яке домінувало у цьому районі. Якщо раніше торговці з Південної Аравії доставляли свої товари до самої Мекки, звідки курейшити везли їх далі на Північ, то відтепер мешканці Мекки, з дозволу перських повелителів, перебравли до своїх рук торгівлю з Південною Аравією і в такий спосіб здобули собі монопольне становище. Завдяки розгалуженій системі союзів, що

базувалася на рівних можливостях їхніх учасників, плем'я курейш забезпечило собі підтримку племен бедуїнів із Західної та Центральної Аравії, причому і ті й інші вдало використовували роль Мекки як релігійної святині. Упродовж священних місяців, яких протягом року налічувалося чотири, усі шляхи, що вели до Мекки, були вільні від пограбунків, тому в цей час можна було займатися торгівлею не побоюючись нападів бедуїнів.

Проте згодом цю систему союзів, на якій ґрунтувався добробут Мекки, підірвав бурхливий розвиток торгівлі. Високі прибутки, отримувані завдяки монопольному становищу місцевих купців, призвели до нагромадження значного майна в руках провідних родів курейш і ще більшого зубожіння залежних від них родів, а також кочовиків з околиць міста. Багато ознак свідчать про те, що лихварські відсотки та боргова кабала стали причиною дедалі зростаючої соціальної напруги, що раніше чи пізніше мала зруйнувати торговельну систему Мекки.

ВИСНОВКИ

Характерною рисою Середньовіччя була комерційна революція в Китаї та в Європі, що сприяла формуванню мережі міжконтинентальних торговельних зв'язків. Особливого значення набула трансокеанська морська торгівля, яка забезпечувала близько 20 % доходів Китайської держави, й слугувала водночас важливим каналом збуту її виробів. Головні ознаки комерційної революції в Китаї були такі: 1. Відбулося переростання грошового господарства внаслідок трансформації його локальних осередків, заснованих на бартері й натуральному обміні товарів, у монетизовану економіку, що об'єднала регіональні утворення на основі паперової валюти та кредиту; 2. На відміну від локальної економіки часів імперії Тан (618—907), коли торгівля обмежувалася переважно місцевим обміном, господарський устрій імперії Сун (960—1279) заохочував виробництво товарів не лише для місцевого великого ринку, а й для зовнішнього; 3. В цей час у Китаї спостерігався істотний технічний і технологічний прогрес. Однак монгольські завоювання у середині XIII ст. справили негативний вплив на китайську економіку, її внутрішню і зовнішню торгівлю.

Хрестові походи започаткували процес інтеграції Європи у світову систему XIII ст., а завоювання монголами Євразії спричинили зміни в торговельних маршрутах і комерційних відносинах, які, своєю чергою, викликали глибинні перетворення у структурі економічного обміну в афро-азійському світі. Торговці-карими домінували в торговельних операціях країн Сходу. Вони, як і їхні колеги в італійських містах-державах, формували захордонні підприємства, відомі у Венеції та Генуї як комменда (commenda).

У зоні південних морів існувало три взаємозалежні торгові зони: Аравійське море, Індійський океан і Південно-Китайське море. На Індійському субконтиненті три ключові області брали участь у торгівлі південних морів: півострів Гуджарат, Малабарський берег на заході і Коромандельський берег на сході. Центральноазійська караванна торгівля пов'язувала Європу і Азію починаючи від II ст. до н.е. і процвітала приблизно до 1000 р. н.е. Головну роль

у середньовічній караванній торгівлі Центральної Азії відігравав Самарканд. Розташований на перехресті східно-західного і північно-південного маршрутів, що зв'язували Індію і Русь, Самарканд був одним із найдавніших міст Середньої Азії. Протягом більше як тисячу років він відігравав ключову роль у караванній торгівлі, що проходила через цей регіон. У системі торгівлі Північної і Західної Африки суттєве значення мали каравани Великої пустелі. Східноафриканське узбережжя було комерційним центром міжнародної мережі, що з'єднувала внутрішньоафриканських постачальників заліза, деревного вугілля, текстилю, золота, слонової кістки й рабів з їхніми азійськими партнерами на заморських ринках в Індії й Китаї.

Східноафриканські міста-держави та імперії в Західній Африці являли собою важливі осередки торговельно-економічних відносин Середньовіччя. У Південно-Східній Азії такими осередками були королівство Фунань, морська імперія Шриваджі, торговельна конфедерація Маджапахіт (о. Ява), Самудра-Пасай (о. Суматра), Малакка, які справляли вирішальний вплив на торгівлю регіону. Аравійський півострів був з'єднувальною ланкою, інтенсивним каналом сполучення між азійськими і африканськими країнами.

Визначення

Закони Тан — передбачали покарання за такі дії, як використання неофіційних мір ваги, об'єму, продаж низькоякісних товарів і перевищення цін.

Кеш (з англ. “gotівка”) — основна грошова одиниця держави Сун, мала форму круглої мідної монети з квадратним отвором.

Кредит — надання й отримання позики господарськими суб'єктами в грошовій чи товарній формі на умовах повернення, строковості й платності.

Тратта (італ. *tratta*) — переказний вексель, головний розрахунковий формат у зовнішній торгівлі.

Північний маршрут афро-азійської торговельної системи — пролягав від візантійської столиці Константинополя, що контролював відрізок між Середземним і Чорним морями, до сухопутного караванного маршруту через Центральну Азію.

Рах Mongolica (Монгольський світ) — установився зі створенням Монгольської імперії в XIII ст., стабілізував політичні умови на Шовковому шляху й привніс певний ступінь безпеки для торговців, що транспортували товари через Середню Азію.

Карим (*Karim*, тобто “великий”) — арабський термін, що використовувався для позначення великомасштабних оптових торговців, на відміну від дрібних підприємців.

Нагарам — торгові міста, засновані в XI—XIII ст. у державі Чола (сучасна Шрі-Ланка) в усіх адміністративних центрах регіону.

Торговельне місто Бего (XIII—XVI ст.) — розташоване на краю західноафриканського лісу, стратегічно важливий перевалочний пункт для аканських золотих рудників, що відвантажували золото Африки за її межі, використовуючи маршрути торговельних караванів через Сахару.

Імперія Малі (XIV ст.) — охоплювала більшість територій Західної Африки (24 000 кв. км), об'єднувала в одній державі мисливців, пастухів, торговців і землеробів різних мовних груп. Протягом кількох століть впливала на велику частину Західної Африки через торговельні зв'язки.

Ринковий інспектор держави Шриваджі (670—1025) — відповідав за визначення й уведення в дію стандартних мір ваги золота і срібла, валют торгівлі, стандартних ринкових мір ваги й об'єму, а також стандартних цін на основні споживчі товари.

Фестиваль Каїтра — проводився в місті Бубат (торговельна конфедерація Маджапахіт, XIII—XIV ст.) з метою демонстрації політичної та економічної міці Маджапахіта.

Шлях “Ладан” — пролягав від Ємену через Хіджаз до Гази або з Палестини через Сирійську пустелю до Месопотамії.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні риси комерційної революції в Китаї 750—1250 рр.
2. У чому полягала роль морської торгівлі за часів династії Сун?
3. Схарактеризуйте афро-азійську торговельну систему епохи Середньовіччя.
4. Якими були роль і функції торговців-каримів?
5. Визначте особливості торговельно-економічних відносин світу Південних морів.
6. Яке місце займав Самарканд у центральноазійській караванній торгівлі?
7. Чим вирізнялася караванна торгівля в Сахарі?
8. Назвіть східноафриканські міста-держави та імперії в Західній Африці, що були основними центрами торгівлі на Африканському континенті.
9. Наведіть приклади розвитку торговельних шляхів та торгових осередків у Південно-Східній Азії.
10. Проаналізуйте торгово-економічні відносини на Аравійському півострові.

ЛІТЕРАТУРА

- Вебер М. История хозяйства: Предварительные теоретические замечания / Пер. с нем. М., 2001.
- Всемирная история. Эллинистический и римский периоды. М., 1999.
- История Востока. Т. 2. Восток в Средние века. М., 1995.
- История средних веков. Т. 2. Раннее новое время. 4-е изд. / Под. ред. С. Карпова. М., 2003.
- Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. К., 2002.

- Немировский А.И.* История Древнего мира: В 2 ч. Ч. 2. Античность. М., 2000.
- Никитин В.Н.* Всеобщая история. М., 2001.
- Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды. М., 2003.
- Curtin P.D.* Cross-cultural trade in World history. Cambridge, 1992.
- Dahmus J.* Dictionary of Medieval Civilization. London, 1984.
- Dictionary of the Middle Ages. London, 1989. Vol. 12.
- Gocher C.L., Le Guin C.A., Walton L.A.* In the Balance Themes in Global History. Boston, 1998. Vol. 2.
- Hodgett G.A.J.* A social and economic history of Medieval Europe. London, 1972.
- Knight J.* Middle Ages. Primary Sources. Boston, 2001.
- Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of Islam to the present day. London, 1970.
- Thompson J.W.* Economic and social history of the Middle Ages (300—1300). New York, 1959. Vol. 2.

Розвинутим торговельним зв'язкам Київської Русі передували обмінні операції давніх слов'ян, які розселилися на цій території у першій половині I тисячоліття н.е. У римський період (III—IV ст.) на території Подністров'я (Буковина) були засновані провінційно-римські виробництва, вироби яких обмінювалися на місцеву продукцію. Припускають, що обмін здійснювався за допомогою римських монет — денаріїв. Ще раніше, тобто на початку тисячоліття, слов'янські племена підтримували господарські контакти з населенням Латенської культури Подунав'я, Центральної Європи і Балтії. Їхня торговельна активність поширювалася також на античні центри Північного Причорномор'я, римські та візантійські провінції, Арабський схід та ін. Географія торгових потоків здебільшого визначалася територіальною спільністю та наявністю випробуваних торговельних шляхів. Так, мешканці північних та північно-східних районів орієнтувалися переважно на прибалтійські ринки, південно-східні племена Подніпров'я та Подністров'я розвивали обмін і торгівлю з придунайськими та причорноморськими територіально-економічними утвореннями.

Слов'яни завозили предмети домашнього вжитку, напої, одяг, прикраси, монети, які обмінювалися на товари місцевого виробництва (збіжжя, хутро, мед, віск, шкури). Практикувалася работоргівля. Контролюючи Великий торговельний шлях до Дніпру, вони здійснювали також посередницьку (транзитну) торгівлю між Причорномор'ям і Прибалтикою. У процесі консолідації східних слов'янських племен та їхнього об'єднання у ранньофеодальну державу Київська Русь зовнішньоторговельні зв'язки набули подальшого розвитку, наповнилися новим змістом. Удосконалювалися їхні форми та інституціональна структура.

Соціально-економічне, політичне й культурне життя Київської Русі зосереджувалося у містах. Переважна більшість їхніх мешканців були ремісниками різних спеціальностей, які об'єднувалися у *корпорації* на зразок західноєвропейських цехів. Чимало городян займалися торгівлею. Зростаюча спеціалізація виробниц-

тва між містом і селом, а також зручне географічне положення України сприяли ранньому розвитку на її теренах не лише внутрішньої, а й зовнішньої торгівлі. Археологічні дослідження свідчать про те, що Україна за тих часів досягла високого рівня розвитку торгівлі*.

Велика кількість римських, грецьких, арабських і перських монет, що датуються I—III ст. н.е., знайдених на території сучасної України, дає підстави стверджувати про наявність широких торговельних зв'язків між Україною й іншими країнами, а також порівняно значних багатств, накопичених унаслідок торговельних операцій**.

У період VII—X ст. *український експорт* складався переважно з деревини, виробів із дерева (насамперед дерев'яних човнів), меду, воску, хутра і численних невільників. До складу *імпорту* входили такі товари, як вино, тропічні фрукти, спеції, сіль, килими, оксамит, шовк, порцеляна, срібло, золото, мідь, інші метали, металеві вироби, зброя, тонкі й вовняні тканини, вівці, коні, худоба. Торгівля невільниками була важливою статтею експорту, зокрема великий попит мали на Сході слов'янські невільниці. Деякі арабські купці навіть спеціально приїздили за ними в Україну.

Українські купці подорожували з товарами до Греції, Богемії, Угорщини, Кавказу, Персії і Балканського півострова ще в VII—VIII ст. Торговельні шляхи, що пролягали територією країни, робили її важливою транзитною державою. Згодом із транзитної території Україна перетворилася на важливого торговельного партнера і споживача імпортованої продукції.

■ Особливо важливе політичне та економічне значення мав торговельний шлях *“Від варяг до греків”*, який з'єднував Скандинавію і Візантію через Балтійське море й Фінську затоку, або від Ризької затоки через Двіну і далі до Дніпра і Чорного моря; або ж від озера Ладога, річкою Волхов, притоками Дніпра, вниз по

* “З VIII по XIII ст., — писав В.О. Ключевський, — маса руського населення зосереджувалася на середньому і верхньому Дніпрі. Панівним фактом економічного життя в цей період була зовнішня торгівля” (*Ключевський В.О. О русской истории. М., 1993. С.15*).

“Світовий ринок був для Київської Русі всім, — наголошував російський історик В.В. Святловський. — Раннє дихання світового ринку на територію, де складалась Русь, і наступний її зв'язок із цим ринком створили сприятливі умови для швидкої економічної еволюції” (*Святловський В.В. Примитивно-торговое государство как форма быта. СПб., 1914. С. 7—8*).

** Торгівля для Київської Русі була настільки важливою, що князь Святослав навіть збирався перенести столицю з Києва до Переяславця у гирлі Дунаю. Літопис 969 р. оповідає про це так: “Не любо ми есть жити Кыеве, хоццю жити Переяславцы в Дунай, яко то есть среда земли моей, яко ту всяя благая съходятся: от грек — наволоки, злато, вино и оwoщеве разноличнии; ис Чех и из Угър — сьребро и комони; из Руси же — скоро и воск и мед и челядь” (Цит. за: *Экономическая история мира. Европа / Под общ. ред. М.В. Конотопова. М., 2004. С. 309*).

Дніпру і через Чорне море до Константинополя*. Цим шляхом до України із Греції і Сходу надходили золото, срібло, мідь, вироби з мушлів, шовк, спеції, вино, фрукти, килими й парфуми, а вивозилися українські хутра, віск, мед і невільники до Греції, Персії та на арабські ринки.

■ Другим за важливістю був так званий “*Залізний шлях*”, що пролягав уздовж Дніпра, Чорного моря, Дунаю і вів у саме серце Балканського півострова. Він з'єднав Україну з важливими економічними центрами Південно-Східної Європи.

■ “*Соляний шлях*” простягався до гирла річки Дон, через Азовське море, до Кримського півострова і давніх грецьких колоній на Чорному морі. Саме цим шляхом ввозились до України сіль і товари зі Сходу**.

■ Ще один торговельний шлях пролягав до хазарської столиці — *міста Ітіль*, звідки суходолом уздовж західного узбережжя Кас-

* Ось як описує цей шлях М.Грушевський: “У червні місяці випливають човни з Києва. Ще три дні стоять під Вітічевом, очікуючи відсталих, потім плывуть вниз по Дніпру, дотримуючись обережності щодо печенігів, що влаштували у різних місцях засідки і напали на купців. Особливо небезпечний був перехід через Дніпровські пороги; човнами плисти тут було неможливо — вони могли розбитися; доводилося переносити на плечах товари, а човна тягнули берегом та переносили на плечах. Невільників, яких везли на продаж, вели берегом, закутих у ланцюги, щоб вони не втекли; вони ж несли на собі різну поклажу з човнів. Купцям доводилося одночасно стерегти невільників, щоб вони не втекли, і триматися насторожі від печенігів. Так доводилося обходити кожен поріг. Проїшовши пороги, відпочивали на острові, де згодом була Січ, — у Костянтина він називається островом св. Георгія, а в козацькі часи острів цей називався Хортицею; тут під величезним дубом купці приносили жертви богам, щоб вони дарували благополучний шлях: під деревом розкладалися хліби, м'ясо, приносили в жертву курей — кидаючи жереб, чи вбити курку, чи пустити живою. Потім інша зупинка була на острові біля Дніпровського лиману (теперішній Березань), і потім уздовж берега Чорного моря плывли до Константинополя. Там для наших купців було відведене передмістя біля моря, на пристані, біля церкви св. Маманта, і збиралася їх там не одна сотня. Візантійський уряд дуже побоювався цих купців. У ті часи торгівлю вести доводилося з таким розрахунком, щоб при усякому випадку зуміти захистити зброєю себе і свій товар. Купці самі були військові люди, що продавали зібрану здобич, і при кожному зручному випадку готові були шукати нової здобичі, грабувати, ловити невільників на продаж чи запастися в такий спосіб яким-небудь іншим товаром. Побоюючись київських князів, грецькі імператори не наважувалися перешкоджати в торгівлі їхнім купцям — вони навіть зобов'язувалися доставляти їм все потрібне для життя за увесь час перебування в Константинополі, але від усіх приїжджаючих вимагали князівського посвідчення, що це дійсно купці, а не які-небудь шукачі пригод, і незалежно від цього вживали всіляких заходів обережності: дозволяли їм входити в місто тільки в одні ворота, без зброї, невеликими партіями, не більш 50 чоловік відразу, і не інакше як під доглядом візантійських чиновників” (*Грушевський М.* Иллюстрированная история Украины. Донецк, 2002. С. 41—42).

** Слід зазначити, що в літературі є й інші тлумачення згаданих торговельних шляхів. За версією Кембріджської школи економічної історії “соляний” шлях пролягав до Галича, а “залізний” — до Дону (*The Cambridge Economic history of Europe.* New York, 1987. Vol. II. P. 491).

пійського моря рухалися каравани через Вірменію і Азербайджан у напрямі Великого Шовкового шляху.

■ Крім того, *галицькі князі* використовували водні артерії річок Прута і Дунаю для торгівлі з Візантією.

Приблизно на X ст. припадає розквіт торгівлі давніх українських слов'ян, однак після того, як князь Святослав зруйнував Ітілю і завдав поразки болгарам, простежувався певний занепад у торговельних відносинах зі Сходом. У цей період особливої ваги набуває торгівля зі *Стародавньою Візантією*. Проте кочові племена, які захопили значні території Причорноморських і Приазовських степів, зруйнували українсько-грецькі торговельні зв'язки. Довершили цей процес *Перший (1096—1099) і Четвертий (1204) хрестові походи*, які відкрили нові канали торгівлі між Заходом і Сходом через Середземномор'я, в обхід українських земель. Втративши переваги транзитної торгівлі, українська держава прагнула відновити свої економічні позиції. У XII ст. з розвитком Західної цивілізації і занепадом Візантії, зріс інтерес України до встановлення торговельних зв'язків із Заходом. Галичина й Волинь на цей момент уже встановили торговельні зв'язки з Польщею, Угорщиною і Германською державою (*Західний торговельний шлях*).

Археологічні дослідження фіксують значні колонії іноземних купців у великих руських містах, що особливо розростаються у XII ст. Це пояснюється переважно транзитним характером південноруської торгівлі. В X—XI ст. нагромадження у Києві (на шляху між Сходом і Заходом) товарів візантійського, чорноморського асортименту забезпечувалося, здебільшого, руськими купцями. Еволюція торгівлі складового типу сприяла виникненню в місті колоній іноземних крамарів, свосвідних середньовічних товарних баз і торгових представництв різних країн, що давало можливість купцям гарантовано закуповувати в Києві товари різного походження, не вдаючися до далеких подорожей за ними.

Міські ринки являли собою водночас головні площі, на яких вирувало життя. У Києві функціонувало *вісім ринків*, кожен з яких спеціалізувався на продажу певних товарів*.

Через Київ проходив водний шлях “Від варяг до греків”.

■ Дніпровським шляхом із Візантії на Русь везли дорогі тканини, книги, ікони, вина, фрукти, овочі та прянощі, скляні та ювелірні вироби.

■ З північних районів доставляли Дніпром ліс, мед, хутро, віск.

* Міжнародна торгівля в Києві здійснювалася на спеціальному ринку під назвою “Бабин торжок”, розташованому неподалік від Десятинної церкви поруч із міською площею. Князь Володимир встановив тут вивезені з Херсонеса бронзову групу коней та деякі статуї (*Іванцов І.О. Стародавній Київ / За ред. Ю.В. Павленка К., 2003. С. 154*).

- Велика торгівля велася також із країнами Поволжя.
- Постійними були торговельні контакти Русі з Німеччиною, Угорщиною, Чехією, Польщею.

До тих пір поки Київська Русь і Галицько-Волинське князівство залишалися на вершині своєї політичної могутності, тривав і розвиток торговельних відносин. З розпадом Київської держави розпочався тривалий спад у торгівлі, особливо у східній частині українських земель. У XII ст. відбувалися зміни не тільки в напрямках міжнародної торгівлі, а й у номенклатурі товарів, якими обмінювалися. Якщо раніше Україна експортувала до Греції хутра, віск, мед і невільників, то у XII ст., під впливом технологічного прогресу, розвитку сільського господарства й запровадження християнства у структурі експорту відбулися помітні зміни. З України почали *експортувати* різні види зернових, торгівля невільниками значно скоротилась, а потім і зовсім припинилась. А от структура *імпорту* не зазнала значних змін: продовжували ввозити срібні й золоті вироби, шовк, килими, кераміку, ікони, витвори мистецтва, вино, фрукти і спеції. Основним предметом обміну з містами Криму залишалася сіль.

У 1204 р. учасники Четвертого хрестового походу оволоділи **Константинополем**. Процес втрати візантійською столицею ролі головного торговельно-розподільного центру на Леванті, що розпочався задовго до цієї події, завершився; впала й візантійська торгова монополія на Чорному морі, що забезпечувалася контролем над протоками. І хоча Константинополь після відновлення імперії у 1261 р. залишався великим містом, його колишнє значення було втрачене назавжди. Провінційні міста (Трапезунд, Салоніки) перебрали на себе частину його колишніх функцій. Конкуренцію їм склали генуезькі та венеціанські торговельні факторії на Середземному, Чорному та Азовському морях.

Крім того, кримські купці виступали посередниками у торгівлі українців з Візантією. Херсонес, Гурзуф, Партеніт, Ламбат, Алушта, Судак підтримували в першій половині XII ст. постійні торговельні відносини з Візантією. Херсонес був пов'язаний прямим морським шляхом із Трапезундом. У наступні періоди зросла роль Кафи і Танаїса.

У Кафі активно велася торгівля ще починаючи з XIII ст. Через місто здійснювалися великі поставки зерна, тут продавалися й вивозилися до Європи та Південного Причорномор'я шкури, сіль, риба, інші продукти харчування. В обмін на них до Кафи привозили шовкові й вовняні тканини, килими, вино і фрукти. Значну роль в економіці Кафи відігравала торгівля рабами, попит на яких постійно зростає до середини XIV ст. До XV ст. Кафа залишалася найбільшим у регіоні невільницьким ринком.

У середині XV ст. вона стала одним із найважливіших торговельних центрів регіону, відтіснивши на друге місце Судак. Своєю торговельною міццю Кафа завдячувала не стільки караванним шля-

хам, які з'єднували її з Близьким та Далеким Сходом, скільки своїм зв'язкам із Константинополем, містами Малої Азії, Кавказу та західної Персії. У XV ст. через нескінченні війни та заворушення на Близькому Сході надходження товарів зі Сходу до Криму значно скоротилося. Проте обсяги торгівлі у Кафі не змінилися, на території Криму на той час уже бурхливо розвивалося виноробство, видобуток морської солі. Ці та інші товари поставлялися до Константинополя, північних портів Малої Азії і навіть Генуї. Через Кафу здійснювалися поставки кримської деревини до Константинополя і Єгипту, одягу з Польщі та Західної Європи, місцевого текстилю, шкiр і хутра з Росії до різних країн. Транзитна торгівля Кафи зосереджувалася на двох напрямках. Головний шлях — морський — пролягав через Чорне і Середземне моря до берегів Італії. В обмін на західноєвропейські прянощі, самоцвіти, шовк, ситець, оксамит, індиго, сандалове дерево, перли, лікарські товари до Кафи надходили залізо, кольорові метали, вироби з міді, мило і цукор. Інший торговельний маршрут з'єднував Кафу з країнами Східної Європи. У XIV ст. Кафа славилася тим, що саме через неї до Східної Європи потрапляла більшість східних товарів, а також здійснювалася значна частка експорту до Західної Європи.

У північному та західному напрямках велася торгівля з російськими і скандинавськими племенами. Нерідко українські купці просто виконували роль посередників, перевозячи грецькі товари до північних регіонів, а іноді доставляли товари й у зворотному напрямі. Із Заходу на українську територію потрапляли олово, алюміній, залізо, мідь, деякі промислові товари, зокрема тканини з Фландрії, франкські мечі, шоломи з Італії, зброя з Іспанії, а також вовна, голки, скляний посуд, вино, сіль тощо. До Європи вивозили хутра, віск, мед, льон, коноплі, хміль, шкіри, інші сировинні товари, а також здійснювали реекспорт східних і візантійських товарів. Із розвитком сільського господарства почала зростати частка зернових, вони експортувалися на Захід, до скандинавських і германських міст.

З XIV по XVII ст. відбувалося відчутне послаблення міжнародних економічних зв'язків Київської Русі. Причиною цього стало поєднання кількох чинників, зокрема:

- встановлення іноземного панування і збільшення обсягу внутрішнього ринку;
- підвищення продуктивності сільського господарства;
- зростання соціальної напруженості.

Слід зазначити, що починаючи з XIV ст. торговельні зв'язки Західної України (Галичина і Волинь) і Східної розвивалися різними шляхами.

Галичина, Волинь і Західне Поділля не були цілковито підконтрольними монгольському ханові, саме тому міжнародна торгівля у цьому регіоні розвивалася досить стабільно. Загалом усі

означені раніше тенденції зберігалися, а зміни в торгівлі були пов'язані з політичною і соціальною ситуацією у регіоні. Міжнародна діяльність українських купців обмежувалася вороже налаштованим польським урядом й урешті-решт звелася до мінімуму. Найактивнішими залишалися торговельні шляхи, що з'єднували українські землі з Краковом, пруськими містами Данцігом і Торном, германськими — Нюрнбергом і Регензбургом, Прагою в Богемії і Константинополем. Основні торговельні переваги цього регіону (*західної частини України*) були здобуті ще в XIV ст., коли Галицько-Волинське князівство колонізувало молдавські і подільські степи аж до Чорного моря, встановивши таким чином прямі торговельні зв'язки з Грецією, Балканським півостровом, Малою Азією. Приєднання Галичини до Польщі у 1349 р. призвело до зменшення частки українських купців. Крім того, Краків фактично мав монополію, як місто через яке відбувався торговельний обмін між Галичиною і Західною Європою. Дискримінаційні заходи щодо галицьких купців з боку Польщі змусили їх шукати нові торговельні шляхи до Західної Європи, внаслідок чого виникли такі торговельні центри, як Львів, Луцьк, Брест і Данціг (Пруссія). Через Данціг, а потім Балтійським морем галицьке зерно, віск, шкiри й інші товари надходили до Шотландії, Нідерландів, Фландрії, Франції, Іспанії, Англії та Германії.

Торгівля з Молдавією і Валахією у XV ст. здійснювалася через місто Кам'янець на Поділлі. Луцьк став центром торгівлі з Польщею, Литвою, Московією і Заходом, тут концентрувалися товари, виготовлені на території України, котрі потім доправлялися до Західної Європи.

У *східній частині* України розвиток торгівлі відбувався абсолютно в іншому напрямі. Монгольське завоювання призвело до розриву торговельних зв'язків Русі як із Заходом, так і зі Сходом, що спричинило занепад руської торгівлі у другій половині XIII ст. Унаслідок монгольської навали українські купці перестали брати участь у міжнародній торгівлі. Натомість до неї були залучені тепер вихідці з Вірменії, Литви, Польщі, Греції і навіть Італії.

Лише деякі необхідні закордонні товари, такі як сіль з узбережжя Чорного та Азовського морів, спеції зі Сходу і тканини, доставлялися чумацькими обозами.

Отже, можна зробити висновок, що хоча зовнішня торгівля Київської землі після монгольської навали 1240 р. була швидко відновлена й активно функціонувала, зиски від неї отримували переважно іноземні купці та монгольська адміністрація, яка встановила митниці в південноруських степах. Серед місцевої купецької корпорації руський елемент також втрачає свої позиції.

За цих умов, однак, розвинулися торговельні контакти між Україною і *азійськими країнами*. До Києва, який залишався торговельним центром українських земель, іноді прибували каравани

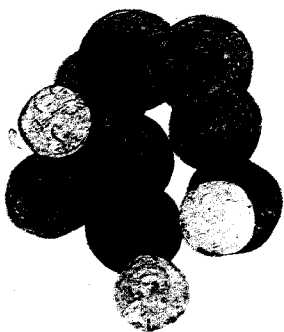

Рис. 3.17

Арабські, візантійські та давньоруські монети X — початку XI ст., знайдені в Києві

ни з Вірменії, Греції і Кавказу. На Русі купці об'єднувалися в *корпорації*, що спеціалізувалися на торгівлі певними товарами з тими чи іншими державами. У Києві, Галичі, Володимирі-Волинському та інших великих містах існували колонії іноземних купців, для яких будували торговельні двори.

Про високий рівень торговельних зв'язків Київської Русі свідчить наявність *договірної-правової бази* між Києвом і Візантією. Угоди, укладені князем Олегом у 911 р.* та Ігорем у 944 р., містили поряд із політичними та військовими статтями пункти, що передбачали подальший розвиток торговельно-економічних відносин між двома країнами. Зокрема:

- ✓ вони регулювали систему надання допомоги потерпілим під час корабельних аварій;
- ✓ містили положення щодо відповідальності сторін за здійснення протиправних дій;
- ✓ передбачали також пошук утікачів-невільників, обмін полоненими та ін.

Рис. 3.18

Укладання договору Олега з греками

В Угоді, підписаній князем Ігорем, торговельні аспекти знайшли детальніше відображення. В ній визначалася кількість кораблів, що могли заходити до гаваней Константинополя. Руські купці отримали помешкання поруч із монастирем Св. Маманта та місячне забезпечення продовольством. Гості з Києва затримувалися в місті лише навесні та восени. Вони мали пройти обов'язкову реєстрацію в одному з трьох міст — Києві, Чернігові або ж Переяславі. До міста руські купці проходили через спеціальну браму, в супроводі офіційної імперської особи. Торгівля невольниками здійснювалася без мита і податків.

Угодою передбачалася максимальна (гранична) сума — до 50 солідів, яку міг витратити руський купець на ринку Константинополя; наприклад, два відрізи шовку обмінювалися на одного раба, ціна одного раба становила 10 солідів.

Літопис від 1006 р. повідомляв про торговельну угоду київського князя *Володимира Святославича* з волзькими болгарами. Відповідно на сухопутному торговельному шляху Київ—Булгар споруджувалися спеціальні пункти, так само як і на інших кара-

* За іншими джерелами перша угода про лібералізацію торгівлі між Київською і Візантійською імперіями була укладена князем Олегом у 907 р. (*Chirovsky N.L. Old Ukraine. Its socio-economic history prior to 1781. New Jersey, 1963. P. 113*).

ванних шляхах світу. В цих поселеннях торговим людям створювалися умови для відпочинку, полегдження реманенту тощо.

Основними *платіжними засобами* внутрішньої та зовнішньої торгівлі Русі IX—XI ст. були іноземні монети — переважно арабські срібні *куфінні дирхеми*. Використовувалися, хоча й у меншій кількості, *візантійські міларісії*, а в Північно-Західній і в Північно-Східній Русі з XI ст. й західноєвропейські *денарії*. Близько 990 р. Володимир Святославович викарбував на честь хрещення Русі перші руські монети: *златники і срібники*. Проте кількість карбованих давньоруських монет була незначною, вони призначалися не так для торгівлі, як слугували своєрідною “рекламою” давньоруської держави та її володарів. Златники й срібники не справили помітного впливу на грошовий обіг Київської Русі та сусідніх країн.

Великі платіжні операції у середньовічній Русі забезпечувалися *срібними зливками*. На території Давньоруської держави були в обігу зливки різної ваги і гатунку. Найпоширенішими були так звана *київська гривня* (зливок шестигранної форми вагою близько 160 г) і *новгородська* (паличка-брусочок вагою близько 200 г). Як менші одиниці розрахунків відомі *ногати, куни, різани, вівериці*. Гривня мала 20 *ногат* чи 50 *різан*. *Вівериця* була найменшою одиницею розрахунку.

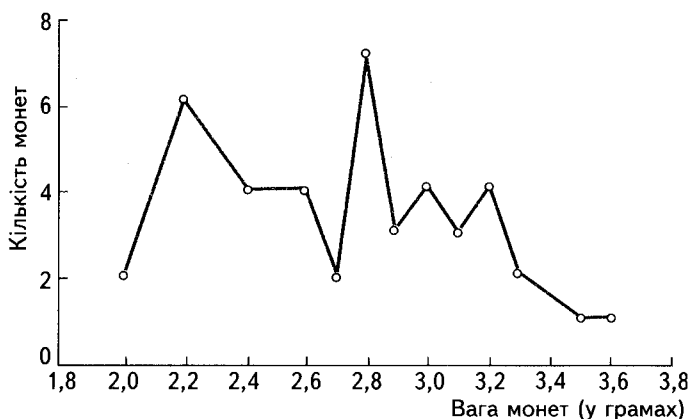
Таблиця 3.1

Цінність володимирських срібних монет (X — початок XI ст.)

	Проба	Кількість монет/зливок
Срібло	960°	8
	900°—875°	3
	860°—800°	6
	720°—600°	7
	500°—480°	12
	375°—300°	20
Несрібні (низькопробні)	—	127

Джерело: Pritsak O. The Origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems. Harvard University Press, 1998. P. 48.

Співвідношення вартості і курсу різних грошових одиниць були нестабільними і постійно змінювалися, що зумовлювалося економічними потребами і об'єктами торгівлі. Не викликає сумніву той факт, що з давніх часів українцями використовувалися хутра, як засоби обміну і заощадження. Стародавніми грошовими одиницями були “*куна*” (хутро куниці), “*ногата*” (хутро соболя), “*векша*” (хутро білки). Вони використовувалися як грошові еквіваленти до 1253 р., в основному у внутрішній торгівлі.

Джерело: Pritsak O. The Origins of the Old Rus' Weights ... P. 49.

Рис. 3.19

Характеристика давньоруських срібних монет із київських запасів

ливалася в залежності від умов зовнішньої торгівлі. Традиційно виникнення гривні пов'язують зі Сходом, оскільки саме слово гривня означає важке намисто, яке носили іранські й аланські воєводи. Спочатку гривня була одиницею міри (приблизно півфунта). Пізніше її стали асоціювати з шестигранним зливком срібла вагою півфунта. Із занепадом українсько-візантійської торгівлі й розвитком торговельних відносин із Заходом, вміст срібла у гривні було збільшено відповідно до нових торговельних вимог.

Поширеним явищем у Київській Русі були лихварські відносини. Їм, зокрема, присвячено більш як 20 статей “Руської правди”.

Отже, вигідне географічне положення, зростання міст та запровадження договірно-правових основ сприяли динамічному розвитку зовнішньоекономічних зв'язків Київської Русі, попри спади в окремі періоди, пов'язані з татаро-монгольською навалою.

Середньовічна торгівля мала важливе значення для подальшого соціально-економічного розвитку як окремих країн та регіонів, так і світової цивілізації в цілому. Вона створила матеріальні й інституціональні передумови для переходу людства до індустріальної стадії розвитку, що ознаменувала створення якісно нових структур і систем життєдіяльності, які протягом останніх століть визначають цивілізаційний поступ.

ВИСНОВКИ

Основними торговельними маршрутами Київської Русі були: шлях *“Від варяг до греків”*, який пролягав від Півночі до Півдня Європи через Чорне море до Константинополя; *“Залізний шлях”*, що пролягав уздовж Дніпра, Чорного моря, Дунаю, з'єднуючи Україну з важливими економічними центрами Південно-Східної Європи; *“Соляний шлях”* сягав гирла ріки Дон, через

Азовське море, до Кримського півострова і грецьких колоній на Чорному морі; ще один торговельний шлях був спрямований до хазарської столиці, міста Ітіль, звідки сухоходом уздовж західного узбережжя Каспійського моря рухалися каравани через Вірменію та Азербайджан у напрямі Великого Шовкового шляху; *галицькі князі* використовували водні артерії річок Прута і Дунаю для торгівлі з Візантією. Візантійська торгівля у X ст. відіграла визначальну роль у зовнішніх зносинах Київської Русі.

Після Хрестових походів були відкриті нові маршрути торгівлі між Заходом і Сходом в обхід українських земель, внаслідок чого зріс інтерес України до встановлення торговельних зв'язків із Заходом (Західний торговельний шлях).

Найбільшим торговельним центром Давньої Русі був Київ, на території якого діяло вісім ринків, кожен з яких спеціалізувався на продажу певних товарів. Зокрема, міжнародна торгівля здійснювалася на спеціальному ринку під назвою “Бабин торжок”, розташованому неподалік від Десятинної церкви, поруч із міською площею. В товарному експорті України переважали хутра, віск, мед, зерно. Імпортувалися в основному срібні та золоті вироби, шовк, килими, кераміка, ікони, витвори мистецтва, вина, фрукти, спеції.

Кримські купці виступали посередниками у торгівлі з Візантією. У Північному та Західному напрямках здійснювалася торгівля з російськими та скандинавськими племенами. Починаючи з другої половини XVIII ст. відбувалося відчутне скорочення міжнародних економічних зв'язків Київської Русі, викликане встановленням іноземного панування, зростанням соціальної напруженості, збільшенням власних продовольчих ресурсів. Водночас зовнішня торгівля Галичини, Волині та Західного Поділля розвивалася доволі стабільно. Ці регіони активно торгували з польськими містами (Краків), пруськими (Данціг і Торн), германськими (Нюрнберг і Регенсбург) та ін. Галицько-Волинське князівство встановило торговельні зв'язки з Грецією та Малою Азією. Головними центрами торгівлі Західної України були Львів і Луцьк.

У східній частині України монгольські завоювання призвели до розриву торговельних зв'язків Русі як із Заходом, так і зі Сходом. Українські купці перестали брати участь у міжнародній торгівлі, яка велася тепер вихідцями з Вірменії, Польщі, Литви, Греції та Італії.

Високий загальний рівень торговельних зв'язків Київської Русі засвідчує наявність договірно-правової бази, що існувала між Києвом і Візантією (угода князя Олега від 911 р. та князя Ігоря — 944 р.).

Основними *платіжними засобами* внутрішньої та зовнішньої торгівлі Русі IX—XI ст. були іноземні монети — переважно арабські срібні *куфічні дирхеми*. Використовувалися також *візантійські міларісії*, руські монети — *златники і срібники*.

Визначення

Корпорація (лат. *corporation* — об'єднання, товариство) — колективна форма підприємства.

Шлях “Від варяг до греків” — з'єднав Скандинавію і Візантію через Балтійське море, Фінську затоку, або від Ризької затоки через Двіну і далі до Дніпра, Чорного моря, або ж через озеро Ладога, річку

Волхов, притоками Дніпра, вниз по Дніпру і Чорним морем до Константинополя.

Залізний шлях — пролягав уздовж Дніпра, Чорного моря, Дунаю до Балканського півострова.

Соляний шлях — сягав гирла ріки Дон, через Азовське море до Кримського півострова і грецьких колоній на Чорному морі.

Торгівля складового типу — велася колоніями іноземних купців і торговельних представництв різних країн; являла собою своєрідні середньовічні товарні бази, що давало змогу купцям гарантовано закуповувати в Києві товари різного походження, не вдаючися до більш далеких подорожей за ними.

Київська гривня — зливоч шестигранної форми, вагою близько 160 г срібла, мала 20 ногат чи 50 різан. Вівериця була найменшою одиницею розрахунку.

“Куна” (хутро куніці), “ногата” (хутро соболя), “Векша” (хутро білки) — стародавні грошові одиниці Київської Русі.

Контрольні запитання та завдання

1. Обґрунтуйте роль і значення зовнішньої торгівлі в економіці Київської Русі.
2. Опишіть головні статті експорту й імпорту Київської Русі.
3. Назвіть найважливіші торговельні шляхи, що проходили по території сучасної України в епоху Середньовіччя.
4. З'ясуйте суть торгівлі складового типу.
5. Схарактеризуйте київські ринки середньовічної доби.
6. Назвіть основні причини занепаду української торгівлі в період монгольських завоювань.
7. Порівняйте характер міжнародної торгівлі Західної і Східної України.
8. Розкрийте зміст договірно-правової бази, що існувала між Києвом і Візантією.
9. Які платіжні засоби використовувались у внутрішній і зовнішній торгівлі Київської Русі?

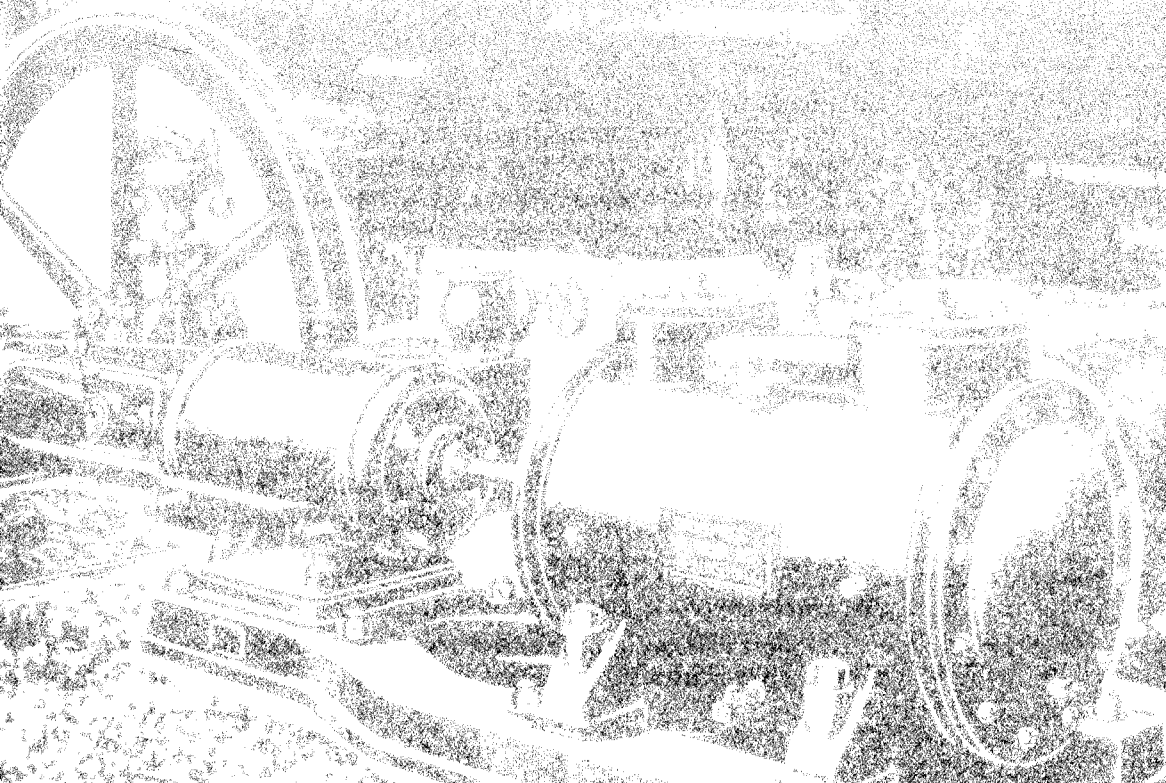

ЛІТЕРАТУРА

- Амоша А.И., Иванов Е.Т. Каноны рынка и законы экономики. Кн. 3. Процесс обращения. Донецк, 2000.
- Всемирная история. Т. 7. Раннее средневековье. Минск, 1997.
- Горский А.А. Русь. От славянского расселения до Московского царства. М., 2004.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е.А.Мельниковой. М., 2003.
- Іванцов І.О. Стародавній Київ / За ред. Ю.В. Павленка. К., 2003.

- Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій. К., 1983.
- Ключевский В.О.* О русской истории. М., 1993.
- Коновалов И.Г.* Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. М., 1999.
- Кутайсов В.А.* Керкнитида в античную эпоху. К., 2004.
- Мережко А.А.* Транснациональное торговое право (Lex mercatoria). К., 2002.
- Моця О.П.* Населення південноруських земель IX—XIII ст. К., 1993.
- Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). К., 1997. Т. 1.
- Святловский В.В.* Прimitивно-торговое государство как форма быта. СПб., 1914.
- Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII—XVI веках / Под ред. Г.А. Федорова-Давыдова. Ростов-на-Дону, 1989.
- Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. XI ст.: Збірник наукових праць. Запоріжжя, 2004.
- Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. К., 1998.
- Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). К., 2004. Вип. 4.
- Успенский Ф.И.* История Византийской империи. М., 1996.
- Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. К., 1990.
- Фроянов И.Я.* Киевская Русь. Ленинград, 1990.
- The Cambridge Economic history of Europe. New York, 1987. Vol. II.
- Chirovsky N.L.Fr.* Old Ukraine. Its socio-economic history prior to 1781. New Jersey, 1963.
- Negishi T.* The History of Economics. Cambridge, 1994.
- Pritsak O.* The Origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems. Harvard University Press, 1998.
- Taylor B.* Society and Economy in early modern Europe, 1450—1789. Manchester, 1990.

**МІЖНАРОДНІ
ЕКОНОМІЧНІ
ВІДНОСИНИ
ІНДУСТРІАЛЬНОЇ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕПОХИ

Новий етап європейської і світової економічної історії було започатковано *комерційною революцією*, яка зародилася ще в надрах феодалізму і стала одним із визначальних чинників цивілізаційного поступу протягом тривалого періоду.

Однією із головних причин комерційної революції вважається демографічний вибух. У 1000 р. кількість населення Європи залишалася приблизно такою ж, як і в епоху розквіту імператорського Риму, тисячоліттям раніше, і становила близько 36 млн чоловік; протягом XII—XIII ст. воно швидко збільшувалося внаслідок розширеного культивування земель й сягнуло майже 80 млн чоловік.

Надзвичайно спустошлива епідемія чуми призвела до різкого зменшення населення Європи (приблизно 19 млн чол. у 1400 р.). Відновлення кількості населення у XV ст. було карколомним. У 1500 р. воно знову сягнуло 80 млн. Інші важливі процеси, що відбулися у 1200—1500 рр., були суперечливими і неоднозначно впливали на економічний і соціальний розвиток.

Попри помітне переважання сільського населення, в Європі великомасштабна торгівля та міське виробництво відчутно впливали на економічний розвиток. Колись самодостатнє, відносно замкнуте сільське господарство почало виготовляти продукцію для ринку. Формувався профіль певної спеціалізації господарств регіонів і навіть країн.

Спеціалізація деяких європейських країн

Німеччина:	сільськогосподарська техніка, залізничне устаткування, парові котли, картопля, спирт, цукор, вироби хімічної промисловості;
Франція:	текстиль, шовкові і сукняні тканини;
Італія:	взуття, шкіргалантерея, чорні метали;
Бельгія:	зброя та інструмент;
Австро-Угорщина:	метали, цукор, хміль.

В системі виробництво—торгівля—закупівлі бартер, як засіб обміну, було замінено грошима. Виробники товарів для ринку —

як на землі, так і в майстернях — і ті, хто торгував ними, почали залежати від грошей. У такий спосіб зароджувалася грошова економіка, а також методи, механізми й інструменти, необхідні для її тривалого зростання. Від первинних форм в Італії до успішної адаптації на північ від Альп капіталізм почав перетворювати все європейське суспільство.

Обмежене виробництво для місцевих ринків, характерне для феодального сільського господарства, й виробництво у рамках гільдій у містах уже не задовольняло потреби ані загальноєвропейських ринків, ані зростаючого товарообміну між європейськими країнами, Західною Азією і Візантійською імперією.

Новий клас підприємців, який брав на себе ризики виробництва й торгівлі, поставляючи сировину і продаючи готові вироби, створив економічні форми, альтернативні традиційному виробництву і збуту, що існували в системі ремісничих і торговельних гільдій.

Підприємці процвітали, використовуючи специфічні переваги європейських та інших ринків. Розширення попиту стимулювало нові методи виробництва, трансформувало його орієнтацію не лише на місцеві чи регіональні ринки, а й на великі національні та міжнародні ринкові структури. Європейська економіка, заснована на грошах і прибутку, привела до зміни самої філософії як виробництва, так і збуту товару. Формувалися принципи вільної ринкової економіки.

Постулати і принципи класичної ринкової економіки:

- концепція людини економічної (*homo oeconomicus*), основою діяльності якої є власний економічний інтерес;
- рівність сторін, що вступають у господарські стосунки згідно з існуючими “правилами гри”;
- цільовита інформованість, прозорість сфер, у яких взаємодіють партнери по співробітництву;
- плинність та мобільність економічних ресурсів;
- залежність чисельності зайнятих від розмірів сукупного фонду оплати праці;
- абсолютизація прибутку як головної мети діяльності фірми;
- нагромадження капіталу;
- великі коливання в рівнях оплати;
- економічний лібералізм.

Джерело: Enke S. Economics for Development. London, 1996. P. 70–71.

Разом з великими ринками нові методи виробництва, спрямовані на збільшення прибутку, нові економічні відносини і засоби виробництва були компонентами раннього капіталістичного розвитку. Це зумовило виникнення дедалі більших і масштабніших

економічних організацій, що забезпечували нагромадження капіталу їхнім учасникам.

Найбільший вплив комерційна революція справила на міста. Протягом 1200—1400 рр. була заснована більшість великих і дрібних міст Центральної і Західної Європи. Вже в XI ст. у Франції і Фландрії городян називали буржуазією чи бюргерами, на відміну від інших середньовічних станів, таких як знать, селяни, духівництво.

Здобувши контроль над власними справами, городяни захищали свою незалежність, розвиваючи іманентні інституції. Торговельні асоціації, чи гільдії, відігравали важливу роль у міському житті. Ремісництво і торгівля підтримували той спосіб життя, що характеризувався значною розмаїтістю і ставав дедалі більш незалежним як від релігійної, так і від світської влади. До XV і XVI ст. позитивні зміни дедалі сильніше виявлялися в усіх містах Європи.

Однією із найпоширеніших і найефективніших форм підприємницької організації була *акціонерна компанія*, члени якої поєднували свої ресурси, обирали менеджерів і розподіляли прибуток пропорційно сумі акцій, що їм належали. Перевага акціонерної компанії полягала в тому, що вона залишалася неушкодженою навіть попри те, що акції будь-кого з її членів могли бути куплені чи продані. Важливе значення мав також розвиток *кредитних послуг і систем*, що спеціально забезпечувалися банками. Доступними стали векселі, так само як і паперові гроші та кредитні установи й методи, започатковані й розвинуті в Китаї, як частина комерційної революції династії Сун. Ці нововведення використовувалися в Європі ще до XVI ст. Вони стали життєво важливими стимуляторами економічного зростання на континенті, сприяли розширенню його впливу у світі.

Комерційну революцію, як у Європі, так і в Китаї варто розглядати в контексті зрушень світових систем. Коли комерційна революція в Китаї сягнула свого апогею у XIII ст., він був центром економіки азійської частини афро-азійської світової системи XIII ст., що простягалася від Центральної і Західної Азії до Північної Африки і була пов'язана сухопутною і морською торгівлею. Європа перебувала на периферії цієї системи й була пов'язана з нею через середземноморську торгівлю. Починаючи з 1500 р. експансія Європи формувала нову систему, в якій Китай дедалі більше ставав периферією, а Європа — центром. Нова світова система, що сформувалася у XVI ст., була не кінцевим продуктом лінійного розвитку, кульмінацією якого стало об'єднання світу завдяки європейській глобальній експансії, а скоріше продуктом складних історичних змін. Її варто розглядати як найраніше явище в серії трансформацій, що постійно змінювали структури регіональних економік в усьому світі, а також і їхню взаємодію.

Тисячолітня рівновага ойкумени між цивілізаціями Середнього Сходу, Індії, Китаю і Європи зазнала істотних змін лише в середині XIX ст.

Економічні зміни, як у Китаї, так і в Європі були такими масштабними, що їх із цілковитою підставою називають “революційними”. З піднесенням значення торгівлі європейці і китайці стали свідками важливих трансформацій у соціальному укладі, що особливо чітко проявилися в збільшенні такого соціально-економічного класу, як купецтво. Щоденне матеріальне життя людей зазнавало істотних змін завдяки розширенню торгівлі, що забезпечувала новими продуктами харчування, товарами і виробами, а також унаслідок розвитку технологій. Ці зміни, однак, відбувалися в різних соціальних і культурних умовах і тому мали різні наслідки в Європі і Китаї. Після комерційної революції, що супроводжувалася монгольським завоюванням, Китай зосередився на внутрішніх проблемах, уникаючи дослідження іншої частини світу. Навпаки, комбінація економічного зростання і технологічних удосконалень у Європі привела до розширення зовнішньої орієнтації, сугь якої полягала в підтримці й диверсифікації торгівлі через контакти з іншою частиною світу.

Ранні комерційні удосконалень у Європі, бажання дістати прибутки, а також конкуренція між націями-державами, що сформувалися у цей період, стали причиною переміщення світової торгівлі та багатства до Євроатлантичного регіону.

Прогрес у морській та комерційній технологіях у Європі був життєво важливим для розвитку капіталізму та європейської експансії. Разом із внутрішніми політичними, економічними й соціальними умовами, що спонукали розширення, спрямоване назовні, удосконалень в навігації і вантажоперевезеннях дали можливість західній і північній частинам європейських держав здобути перевагу на морських просторах по усьому світу, від Індійського до Атлантичного океану. Торгівля на Півдні і Південному Сході Азії так само, як і на узбережжі Східної Африки, незабаром перейшла під контроль морських держав Європи і збільшилась протягом 1500—1700 рр. у 15 разів. Водночас масштабна внутрішньоконтинентальна торгівля через Сахару, а також центральноазійські караванні маршрути поступово втрачали своє значення. У Східній Азії наслідки розширення Європи у XV—XVI ст. відчувалися, насамперед, через його непрямий вплив на формування світової економіки, що, в кінцевому рахунку, перетворило Китай зі східноазійського центру на європейську периферію. Наприкінці XV ст. Європа була готова отримувати, накопичувати і вкладати прибутки в капіталістичні економіки, що розвивалися в Атлантичному регіоні, який став життєво важливим плацдармом для розширення європейської експансії.

Значний вплив на формування міжнародної торговельної системи індустріальної цивілізації справили Великі географічні відкриття, внаслідок яких усі континенти і регіони земної кулі були

охоплені торговельно-економічними зв'язками. Відбувалося формування світового ринку і здійснювався перехід від колишньої суходупної до нової, океанської, моделі світогосподарських відносин.

Ключовим моментом світової історії, починаючи від 1500 р., стає європейська економічна, демографічна, культурна експансія на євразійському, американському, африканському континентах, в Австралії. Ареал білої раси до середини XIX ст. збільшився приблизно з 7 млн кв. км до 75 млн кв. км, тобто більше як у 10 разів, й охоплював половину поверхні всієї земної кулі*, а з усього населення планети, яке у 1850 р. сягнуло 1 млрд 265 млн чол., більше третини припадало на представників білої раси.

Промисловий переворот у Європі XVIII ст. й виникнення великого машинного виробництва внесли радикальні зміни у структуру й динаміку світової торгівлі, сприяли диверсифікації форм міжнародних економічних зв'язків. Поглиблення міжнародного поділу праці, розвиток інтернаціоналізації господарського життя внаслідок зростання масштабів виробництва, вивозу капіталу, поширення міграційних процесів, запровадження золотого стандарту зумовили створення на зламі XIX—XX ст. стійкої, інтегрованої системи світового господарства.

* Згідно з даними американського політолога С.Хантінгтона, європейці чи колишні європейські колонії (в обох Америках) у 1800 р. контролювали 35 % поверхні суші, в 1878 р. — 67 %, у 1914 р. — 84 % (*Huntington S.P. The clash of Civilizations and the Remaking of World Order. London; New York, 1998. P. 51*).

ДИНАМІКА І СТРУКТУРА ТОРГІВЛІ

З усіх секторів європейської економіки найдинамічнішим у період XV—XVIII ст., безсумнівно, була торгівля*, тісно пов'язана із загальним економічним піднесенням на континенті.

За підрахунками Зомбарта**, наприкінці XVIII ст. обороти міжнародної торгівлі становили близько 2 млрд марок (на початку XX ст. — майже 200 млрд), причому протягом XVIII ст. вони подвоїлися. На душу населення у XVIII ст. найбільший обсяг торгівлі був у Нідерландах (300 марок), в Англії — 70, у Франції — 40, у Португалії — 30 марок. Основні обсяги припадали на торгівлю з колоніями. В Англії вона становила наприкінці XVIII ст. 40 % усього торговельного обороту (на початку XVIII ст. — 22 %), у Франції — 33 % (на початку XVIII ст. — 18 %). Дані табл. 4.1 дають уявлення про географію міжнародної торгівлі на початку XX ст.

Таблиця 4.1

Географічний поділ міжнародної торгівлі, 1913 р. (%)

Region	%
Всього	100
Європа	58,4
США і Канада	14,1
Азія	12,1
Латинська Америка	8,3
Африка	4,4
Океанія	2,7

Джерело: *Woytinsky W.S., Woytinsky E.S. World Commerce and Governments. New York, 1955. P. 45.*

* Відомий французький дослідник економічної історії Ф. Бродель наводить такі дані. Від кінця XVII ст. до 1800 р. дохід від сільського господарства в Європі збільшився в 1,5, промисловості — у 3 рази, а від торгівлі — у 10 чи й у 20 разів (Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. 2. Люди и вещи. Ч. II. Крестьянская экономика до начала XX ст. / Пер. с фр. М., 1997. С. 301).

** Вернер Зомбарт (1863—1941) — німецький економіст, історик і синолог.

Європейське домінування в міжнародній торгівлі засвідчило, що центр світової економіки перемістився до Старого Світу. Найпотужніші науково-технологічні й економічні імпульси виходили з Європейського континенту й, насамперед, із його провідної держави — Великобританії. Чільні позиції займали також Німеччина і Франція. Водночас на початку XX ст. Європа почала втрачати лідерські позиції в економічній і науково-технічній сферах, які поступово, але неухильно переміщувалися на Американський континент, до США.

Міжнародна торгівля розвивалася прискореними темпами після британських реформ 1840-х років. Протягом кількох років вона зростала більше як на 10 % щорічно (рис. 4.1). Проте певна динаміка обсягів міжнародної торгівлі простежувалася ще на початку XVIII ст.:

- 1720—1780 рр. — у 2 рази;
- 1800—1880 рр. — у 10,4 разу (див. табл. 4.2, 4.3);
- 1896—1913 рр. — у 2,4 разу (див. табл. 4.2, 4.3).

Найбільший приріст спостерігався у внутрішньоевропейській торгівлі. Водночас громадянська війна у США завдала відчутних втрат експорту країни, викликавши “бавовняний голод” у Європі, особливо важкий для Ланкашира, а також призвела до скорочення європейського експорту споживчих та інвестиційних товарів на Південь.

Узагальнююча статистика щодо обсягів світової торгівлі з'являється лише у першій третині XIX ст. Вона засвідчує стабільне зростання темпів і масштабів міжнародної торгівлі аж до початку Першої світової війни. Ця позитивна динаміка міждержавного торговельного обміну базувалася на кількох чинниках. Це, насамперед:

- розвитку великого машинного виробництва, яке створювало необхідні ресурси для міжнародного обміну;
- поглиблення міжнародного поділу і кооперації праці, формування профілю спеціалізації виробництва. У групі розвинутих держав переважали виробництво й експорт готової продукції, у менш розвинутих утверджувалася сировинна спеціалізація;
- протягом XIX—XX ст. дедалі виразніше проявлялася тенденція до інтернаціоналізації виробництва й обміну внаслідок зростання масштабів, а також диверсифікації форм міжнародного економічного співробітництва.

Щоправда, друга половина зазначеного періоду характеризувалася певним затуханням темпів міжнародної торгівлі (табл. 4.3). Цей процес супроводжувався кризовими явищами в економіці провідних країн світу і, як наслідок, зниженням зовнішньоекономічної активності. Дані процеси стосувалися, насамперед, основ-

Таблиця 4.2

Обсяги міжнародної торгівлі

Роки	Німечка розрахунок (млрд марок)	Американські розрахунок (млн дол.)	Британські розрахунок (млн фунтів стерлінгів)
1850	16	4043	832
1860	29	7246	1489
1870	46,3	10663	2191
1880	63,8	14751	3033
1890	71,2	17519	3450
1900	95,9*	20101	4820
1910	146,1	32844	7500
1913	164,7**	40243	8400

* 1902 р.

** 1912 р.

Джерело: Sartorius von Waltershausen A. Die Entstehung der Weltwirtschaft. Jena, 1931. S. 259, 419.

ного торговельного партнера тогочасності — Англії, а також США і деяких європейських країн.

Хоча темпи зростання міжнародної торгівлі децю сповільнилися в перші два десятиліття після 1873 р., вони все ж залишалися позитивними, а в останні два десятиліття перед Першою світовою війною знову збільшилися. Протягом передвоєнного десяти-

Таблиця 4.3

Зростання обсягів світової торгівлі
в 1850—1913 рр. (середньорічні темпи, %)

Країни	Період	
	1850—1873	1873—1913
Англія	4,2	2,6
США	5,8	4,1
Північно-Західна Європа	5,1	5,2
Решта Європи	4,7	2,9
Країни помірнього клімату	5,9	4,3
Тропічні країни	3,4	3,1
Східна Азія	3,7	3,8
Разом	4,6	3,3

Джерело: Foreman-Peck J. A History of the World Economy. International Economic Relations Since 1850. Second Edition. New York, 1995. P. 104.

Рис. 4.1
Експортна квота провідних держав світу

тіліття щорічне зростання міжнародної торгівлі становило близько 4,5 %, тобто було таким же інтенсивним, як і в середині століття. Країни світу, насамперед європейські держави, в цей період залежали від міжнародної торгівлі більше, ніж будь-коли. У великих найрозвинутіших країнах — Великобританії, Франції та Німеччині — експорт становив у середньому 15–20 % валового національного доходу. У невеликих розвинутих країнах, таких як Бельгія, Швейцарія, Нідерланди та скандинавські країни, це співвідношення було ще більшим. Навіть менш розвинуті країни Південної та Східної Європи набагато активніше, ніж раніше, брали участь у міжнародній торгівлі. Багато в чому ця тенденція простежувалася у й інших регіонах світу. Сполучені Штати, хоча й володіли величезною і багатогалузевою економікою і значно менше залежали від решти світу, в 1914 р. були третім за величиною світовим експортером. Самокеровані домініони Британської імперії — Канада, Австралія, Нова Зеландія та Південна Африка, — а також деякі з британських колоній залежали від світової торгівлі навіть більше, ніж метрополія. Країни Латинської Америки також залучалися до світової торгівлі, експортуючи продукти харчування і сировину, більше половини яких направлялося до Європи.

Таким чином, світова економіка на початку ХХ ст. була доволі інтегрованою і взаємозалежною. Система світового господарства, структурно і функціонально врівноважена, була зруйнована Першою світовою війною.

Структура торгівлі початку індустріальної епохи формувалася під впливом мануфактурного виробництва. Якщо в середні віки це були переважно предмети розкоші для заможних верств насе-

лення, то пізніше, зі зростанням міст, вона доповнилася й товарами повсякденного вжитку, такими, як зерно, ліс, риба, вино, сіль, метал, сировина для текстильної промисловості, тканини. До кінця XVII ст. половина фізичного обсягу експорту припадала на вугілля, хоча експорт тканин набагато перевищував його за вартістю.

У міжконтинентальній торгівлі ситуація відповідала колишній моделі, хоча в XVII й особливо у XVIII ст. і тут відбулися помітні зрушення. Перець, що на початку XVI ст. був предметом розкоші, поступово став товаром масового споживання. У XVII ст. через зниження обсягів торгівлі дорогі металами і завоювання багатьма країнами колоній у Західній півкулі, дедалі більше місце в європейському імпорті стали займати цукор, тютюн, шкіри і навіть ліс. Європейський експорт у колонії складався здебільшого з промислових товарів. Вони були меншими за обсягом, що давало можливість перевозити ще й емігрантів. Ситуація у східній торгівлі була зовсім іншою. Від самого початку прямих контактів з Азією європейці часто стикалися з проблемою пошуку товарів, придатних для обміну на спеції чи інші товари. Азіатські купці виявляли інтерес до вогнепальної зброї і спорядження, але здебільшого вони вимагали золота і срібла, які використовували для виготовлення ювелірних прикрас. Загалом Азія була нетто-отримувачем дорогіших металів з Європи.

У XIX ст. у структурі міжнародної торгівлі переважала великовагова (ваговита) сировина: вугілля, залізо, хліб.

МІЖКОНТИНЕНТАЛЬНА ТОРГІВЛЯ

Зовнішня експансія Європи зумовлювалася необхідністю пошуку нових ринків збуту. Наслідком цього процесу були численні завоювання і створення торговельних портів, які мали забезпечити зростання торгівлі з метрополіями. Є всі підстави стверджувати, що саме в цей період відбулася революція в морській торгівлі, яка, на відміну від річкової торгівлі, стала чи не найбільшим досягненням у сфері вантажоперевезення до відкриття залізниці. Ще незадовго до великих географічних відкриттів ця торгівля велася лише уздовж узбережжя, коли вівся обмін із найближчими країнами, окрім деяких східних. Це, наприклад, могла бути торгівля з Венецією, чи торгівля сіллю з північними районами Європи.

Міжконтинентальна торгівля характеризувалася зміною напрямів і появою нових форм*.

* Одна з таких змін відбулася в євразійській торговельній системі, коли внаслідок угоди, підписаної між Росією і Маньчжурською імперією в 1689 р., було започатковано важливу торговельну магістраль між Сходом і Заходом, яка дістала назву "Чайний шлях" (*Дівері М. Чайний путь / Пер. с англ. Пекин, 2004. С. 9.*)

Численні порти ставали центрами обміну з колоніями, що змінило вектори торгівлі всередині Європи завдяки системі перерозподілу. Такі міста, як Антверпен, Амстердам і міста на Півночі Європи докладали чималих зусиль для розширення цього міжнародного розподілу. Скажімо, Польща постачала пшеницею великий Середземноморський регіон, який був особливо заінтересований у цьому продукті, щоб прогудувати місцеве населення.

Будь-яка модель, що описує товарообмін між континентами, має брати до уваги насамперед їхнє географічне розташування, природні умови, відмінності населення.

Таким чином, ми можемо ототожнювати два помірні пояси: Європу і Помірну Америку, і три тропічні пояси, куди входять Африка, Тропічна Америка й Азія. Продукти першої групи поясів доповнюють продукти другої. З одного боку — Європа, Африка й Азія, а з іншого — обидві Америки також доповнюють одне одного у демографічному плані, оскільки в першій групі континентів кількість населення численніша у порівнянні з другою. Водночас Європа залишається лідером із забезпечення інтелектуальним потенціалом, промисловими продуктами, засобами транспорту і капітальним устаткуванням.

Таблиця 4.4

Торговельні потоки епохи раннього індустріалізму

Пропозиція	до Європи	до Африки	до Помірної Америки	до Тропічної Америки	до Азії
Європи		Адміністративні та комерційні послуги; транспорт; промислова продукція	Адміністративні й комерційні послуги; транспорт; промислова продукція, люди	Адміністративні й комерційні послуги; транспорт; промислова продукція, люди	Адміністративні й комерційні послуги; транспорт; промислова продукція, срібло
Африки	Золото; тропічні продукти			Люди	Послуги
Помірної Америки	Хутра, зернові; деревина; риба	Зернові; шкіра; риба		Зернові; риба; шкіра; деревина	
Тропічної Америки	Колоніальні продукти; срібло; деревина; фарби	Тютюн; алкоголь	Алкоголь; фарби; цукор; тютюн		Срібло
Азії	Промислова продукція; спеції; деревина	Промислова продукція; спеції		Промислова продукція; спеції	

Помірна Америка може запропонувати деревину, рогату худобу, зернові та хутра. Африка, своєю чергою, — робочу силу; Тропічна Америка — тропічні продукти для загального ринку; Азія — різноманітні спеції та продукти ремесла. Європа, Африка і Тропічна Америка можуть запропонувати також цінні метали, яких потребують Азія та Північна Америка.

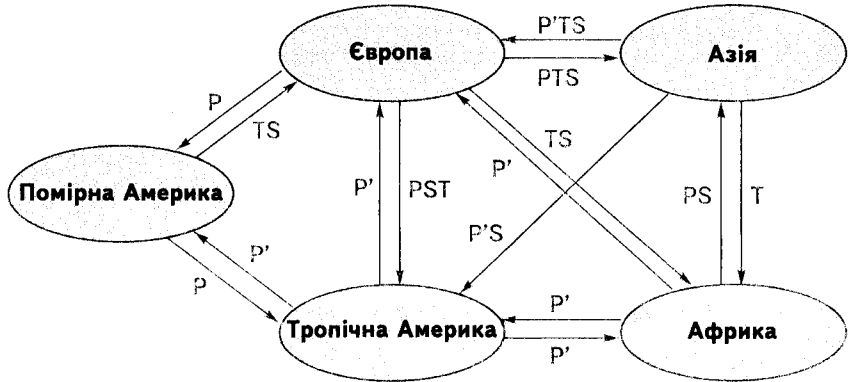

Рис. 4.2
Товарні потоки

P = пріоритетні товари з помірних зон
P' = пріоритетні товари з тропічних зон, включаючи рабів

S = другорядні товари
T = інші товари

Джерело: Таблиця 4.4.

Отже, кожен із вищепозваних поясів є певною зоною, що належним чином доповнюють одна одну. На рис. 4.2 продемонстровано характер торговельних потоків, що сформувалися у світі за певний проміжок часу.

РАБОТОРГІВЛЯ

Работоргівля була частиною системи трансатлантичної торгівлі, що пов'язувала Європу, Африку і європейські колонії в Південній Америці, Карибському регіоні, Північній Америці.

В цій системі Америка постачала трудомістку сировину, зокрема тютюн, цукор, каву, кольорові метали, бавовну та індіго. Європейські країни, своєю чергою, експортували готові товари: тканини, спиртні напої, зброю, металеві вироби, намисто, а також різну готівку, включаючи золото. Африка вивозила золото, слонову кістку, деревину, пальмову олію, камедну речовину й інші продукти, а також чорношкірих рабів, які наприкінці XVIII ст. переважали в африканському експорті.

Африка і трансатлантична работоргівля

Розвиток плантацій на Американському континенті, що потребували використання рабської праці, зробив Африку та її населення заручником трансатлантичної економіки.

Оскільки корінні жителі Америки масово знищувалися в ході завоювань та внаслідок завезених європейцями хвороб, й до того ж були визнані непридатними для роботи на плантаціях, колоніальні ділки почали шукати робочу силу в інших місцях земної кулі.

Спочатку португальці, а потім іспанці, голландці, французи та англійці (всі інші підуть слідом, включаючи американців) звернули свої погляди до західної, центральної та, меншою мірою, південно-східної Африки як потенційного постачальника рабів. Таким чином, атлантична работоргівля насправді була наслідком не расистських принципів, а економічних потреб колоніальних адміністрацій та їхнього прагнення експлуатувати слабші народи для власної вигоди.

Португальці, які тривалий час були основними перевізниками, утримували в цій галузі фактичну монополію, яку в 1640-х роках перехопили голландці. Англійці та французи прийшли в торгівлю лише наприкінці XVII ст., проте у XVIII ст. — в період найінтенсивніших перевезень, вони доправили майже половину всіх рабів.

Якщо європейські кораблі вперше прибули до Африки в пошуках золота та морських шляхів до Азії, то раби стали основним товаром, за яким вони постійно поверталися.

Работоргівля була важливою частиною масованої нової морської торгівлі, що значною мірою фінансувала розвиток економік Європи та Сполучених Штатів Америки протягом XIX ст. Успіх торгівлі, куплений ціною безмірних людських страждань, допоміг підштовхнути Європу та деякі з її колоній в Америці до світового панування.

Торгівлю, що задовго до XV ст. постачала африканських рабів в ісламські землі Середземномор'я та в Південно-Західну й Південну Азію, традиційно називають "східною" работоргівлею. Савани Судану та Ріг Африки були двома основними джерелами постачання рабів для цієї торгівлі. Торгівлю, здійснювану європейцями, що традиційно називається "західною" работоргівлею, можна простежити принаймні з XIII ст., коли європейці заснували плантації цукрової тростини на Кіпрі незабаром після того, як мусульманські сили витіснили їх зі Святої Землі. На Кіпрі, так само як пізніше у Бразилії та на Карибських островах, застосування рабської праці показало, що вона є найвигіднішою для трудомісткого процесу виробництва цукру. Ця індустрія згодом широко застосовувалася на Криті та Сіцилії, а в XV ст. — на португальських атлантичних островах Мадейрі та Сан Томе.

Таблиця 4.5

**Оцінені обсяги імпорту рабів до Америки
та Старого Світу (по регіонах, 1451—1870 рр.)**

Британська Північна Америка	523 000
Іспанська Америка	1 687 000
Британські Карибські острови	2 443 000
Французькі Карибські острови	1 655 000
Голландські Карибські острови	500 000
Датські Карибські острови	50 000
Бразилія (португальська)	4 190 000
Старий Світ	297 000
Всього	11 345 000

Саме португальці розвинули плантаційну систему рабської праці, започаткувавши свою експансію до атлантичного регіону й далі. Хоча савана та регіон Рогу були найранішими джерелами цієї торгівлі, подорожі, здійснені першими португальцями на початку XV ст., а пізніше й іншими європейцями, відкрили західне узбережжя Африки на південь до самої Анголи як основне місце постачання рабів. Третім, хоча й менш важливим джерелом, як для західної, так і для східної торгівлі, було східне узбережжя Африки, нижче Рогу.

До найвищого піднесення трансатлантичної работоргівлі (близько 1650 р.) обсяги рабства та работоргівлі в Африці були такими ж, як і будь-де у світі.

Місцеве, африканське рабство мало чим відрізнялося від його форм в інших досучасних суспільствах. Воно було, очевидно, звичнішим для районів савани та Рогу, в основному тому, що ці райони були задіяні у зовнішній торгівлі рабами. В західному та центральному Судані рабство більшою мірою регулювалося ісламськими нормами, проте в районі Рогу, особливо в Ефіопії, воно практикувалося як християнськими, так і мусульманськими спільнотами. За різними оцінками, щороку близько 10 000 рабів, здебільшого жінок, вивозилося з району Сахари через східну торгівлю.

Десь у 1650 р. західна работоргівля європейців сягнула рівня східної торгівлі, а протягом наступних двох століть значно випередила її. Це згубно вплинуло на подальший розвиток суспільно-політичного й економічного життя Африканського континенту, особливо його західного та центрального регіонів.

Зростання попиту на молодих рабів чоловічої статі на плантаціях Америк спричинило катастрофічну нестачу чоловічого реп-

родуктивного населення в Західній Африці. Хоча вартість раба на узбережжі залишалася незмінною, кількість рабів, проданих європейськими перевізниками в 1640—1690 рр., подвоїлася.

Оскільки європейські нації, а за ними і нації Америк у ХІХ ст. поступово почали забороняти рабство, західний попит на рабів уповільнився й ціни на них почали падати. Наслідком цього процесу було зростання східної та внутрішньої торгівлі. Від 1780 р. експорт рабів зі Східної Африки та Судану і Рогу значно збільшився, зросла також місцева африканська работоргівля, в основному жінками. У 1850 р. внутрішня африканська торгівля перевищила разом узяті східну й західну торгівлю. Вона здійснювалася тими ж самими фігурами — купцями, восначальниками та правителями, які раніше отримували прибутки від зовнішньої торгівлі.

Місцева африканська работоргівля почала реально зменшуватися лише наприкінці ХІХ ст., частково через домінування європейських колоніальних режимів, а частково завдяки внутрішнім змінам. Ліквідація африканської місцевої работоргівлі здійснювалася протягом тривалого періоду. Вона розпочалася в 1874 р. на Золотому Узбережжі й завершилася в 1928 р. у Сьєра-Леоне.

Африканці активно залучалися до трансатлантичної работоргівлі. Окрім португальців у Центральній Африці, європейські работоргівці в основному отримували свій людський вантаж від приватних осіб, або ж фінансових установ, африканських посередників у прибережних фортах, чи просто на якірних стоянках уздовж узбережжя. Система фортів, споруджених європейцями в основному в 1640—1750 рр., наприклад, домінувала на Золотому Узбережжі. Ця ситуація зумовлювалася прагненням (і можливостями) африканців контролювати торгівлю на внутрішніх територіях, а також уразливістю європейців до тропічних хвороб (новоприбулець з Європи мав небагато шансів вижити в умовах тропічного африканського узбережжя). Тому в основному саме африканські посередники фактично брали на себе зобов'язання щодо відловлювання чи постачання рабів, а також важке і небезпечне завдання транспортування їх на узбережжя. Такі посередники були здебільшого заможними купцями, які могли оплатити експедиції углиб континенту, або ж агентами африканських вождів чи королів, що шукали можливості заробити на торгівлі.

Засоби обміну могли змінюватися. Спочатку покупці живого товару використовували з цією метою золотий пісок чи вогнепальну зброю і навіть наміста та алкоголь. З часом зросло й використання грошей у цих операціях. Наслідком такого обміну був відтік продуктивних ресурсів (людських) взамін на непродуктивне багатство.

Основні работорговельні регіони Західної та Центральної Африки за різних часів постачали неоднакову кількість рабів, тому

Рис. 4.3
Відправка африканськими посередниками захоплених у внутрішніх районах рабів до морського порту

ня рабів для атлантичної торгівлі був район Конго—Анголи (34 %), Гвінейське узбережжя Кабо-Верде (25,6 %) та Сенегамбія (23,5 %). Для порівняння: у 1761—1810 рр. Франція отримувала 52 % своїх рабів з Анголи і 24 % з бухти Беніну, і лише 4,8 % із Сенегамбії, хоча британці поклалися більше на затоку Біафра та Центральну Африку. Торговці зазвичай направлялися в найбільш залюднені райони, де діяли активні африканські купці чи державні постачальники, що обіцяло велику кількість товару та низькі ціни.

Обсяги работоргівлі

Обсяги работоргівлі не залишалися незмінними в різні періоди. Лише близько 3 % угод західної торгівлі було здійснено до 1600 р., й лише 14 % у 1600—1700 рр. У період найбільшої активності — 1701—1800 рр. — цей показник сягнув 60 % від загального обсягу торгівлі, і навіть у завершальній стадії (1870 р.) становив більше як 20 %.

Попри рухи європейських націй до заборони рабства на початку XIX ст., португальці перевезли понад мільйон рабів до Бразилії у 1811—1870 рр. Як видно з таблиці 4.5, кількість тих, хто потрапив до Америки чи Старого Світу через західну торгівлю, становила більше як 11 млн осіб.

Останні дослідження оцінюють мінімальні африканські втрати у 13 млн осіб тільки внаслідок атлантичної торгівлі, протягом чотирьох століть її існування. Ще п'ять чи більше мільйонів були втрачені через східну торгівлю. До того ж західна торгівля спонукала небачене зростання внутрішньої работоргівлі. За оцінками деяких експертів, ще 15 млн людей було поневолено в самих африканських суспільствах.

Хоча работоргівля й раніше існувала в Африці, рівень атлантичної торгівлі був безпрецедентним і, відповідно, мав надзвичайно сильний вплив на місцеві соціальні, політичні та економічні реалії. Загалом работоргівля помітно змінила картину суспільного

Хронологія завоювання Америки і трансатлантична работоргівля

1494	Тордесільяський договір розмежовує морські імперії Іспанії і Португалії
1500	Португальці прибувають до Бразилії
1519—1521	Ернан Кортес захоплює імперію ацтеків
1531—1533	Франциско Пісарро захоплює імперію інків
1607	Засновані Джеймстаун, Вірджинія, перші постійні англійські поселення в Північній Америці
1608	Французи заснували Квебек
1619	Перші раби-африканці завезені до Британської Північної Америки
1650	Трансатлантична работоргівля перевищує стару східну торгівлю
1700-ті	Більше як шість мільйонів рабів ввезено з Африки до Америки
1807	Рабство заборонено в британських володіннях
1808	Ввезення рабів заборонено у Сполучених Штатах
1874—1928	Місцеве африканське рабовласництво заборонено
1888	Рабство заборонено у Бразилії

життя та співвідношення владних структур в основних регіонах континенту, що зазнали її впливу. Незмінними атрибутами цього процесу були нескінченні воєнні конфлікти (чи принаймні військові рейди для забезпечення нових поставок живого товару), руйнування місцевого ринку та політичних структур і, як наслідок, подальше збільшення обсягів работоргівлі всередині Африки, порушення співвідношення жіночого і чоловічого населення (а отже, й балансу робочої сили та рівня народжуваності), базового соціального інституту моногамного подружжя.

Закордонна работоргівля призвела до гальмування економічного розвитку континенту, особливо центральних та берегових районів Західної Африки. Безперечно, атлантична работоргівля була однією з найтрагічніших сторінок європейської експансії в Африці.

Доходи від работоргівлі були величезні. Європейські уряди не вживали ефективних заходів для її заборони аж до початку XIX ст.

Усього протягом 1450—1870 рр. до Америки і Старого Світу з Африки було вивезено 11 млн 345 тис. рабів.

Найнижчі ціни на живий товар були на африканському узбережжі. Торговці не могли контролювати ціну, яку встановлювали

африканці, вона мала тенденцію до зростання і була чітко визначеною, відповідно до якості товарів, що їх пропонували європейці. Протягом 1670—1770 рр. середня ціна на раба чоловічої статі в Африці зростає від трьох до 15 фунтів, в Америці вона вже сягала 25 фунтів, а наприкінці XVIII ст. — майже 50 фунтів. Такі ціни зумовлювалися збільшенням доходів. Так, у XVIII ст. щорічний приріст прибутку британського работорговця становив більше як 10 %, оскільки він отримував гроші з плантацій у Західній Індії і потроював цю суму, включаючи гроші за землю. Розрахунковою валютою у работоргівлі були товари, які торговець мав купити для здійснення обмінних операцій на африканському узбережжі. Серед європейських товарів переважали залізні вироби, вогнепальна зброя (наприкінці XVIII ст. Британія щорічно експортувала до Африки 300 тис. одиниць зброї), одяг, американських — ром і тютюн. Найважливішими були продукти, які Європа закупувала в Азії, в основному спеції та тканини. Останні були життєво необхідними, оскільки наприкінці XVIII ст.

Рис. 4.4
Торгівля
рабами

індійські тканини за своєю якістю перевищували європейські, тож африканці саме їм віддавали перевагу. Двома найбільшими імпортерами індійських тканин були міста Ліверпуль і Нант, — водночас найбільші порти, в яких велася торгівля рабами.

Транспортування живого товару з Африки до Північної і Південної Америки становило значну статтю витрат работорговців. Щоб придушити можливі вияви непокорі позбавлених волі людей, їм доводилося вдвоє збільшувати кількість екіпажу. Умови перевезення живого товару були жахливими. Рабів зв'язували з голови до ніг і заковували в ланцюги. Їх зазвичай тримали у трюмах, де нестача їжі та води, хвороби та діарея призводили до загибелі багатьох невільників. У XVII ст. смертність серед рабів під час морських перевезень сягала 15—20 %. На коротших маршрутах (Африка—Бразилія) вона була дещо меншою, а на триваліших, як, скажімо, від Анголи до Північної Америки — перевищувала 30 %. У XVIII ст. з деяким поліпшенням умов транспортування смертність на невільницьких кораблях зменшилася майже у п'ять разів. Рабам почали давати більше їжі та води, для тран-

спортування використовували спеціально обладнані кораблі, а в окремих випадках наглядачам видавали лимонний сік, щоб запобігти захворюванню на цингу і навіть робили щеплення проти віспи. Проте навіть у найкращі роки (один із двадцяти) смертність серед рабів була у п'ять разів більшою, аніж на європейських кораблях для засуджених каторжників.

Работоргівці зважувалися на незначні витрати задля поліпшення умов перевезення через високі прибутки і великий обсяг торгів (наприкінці XVIII ст. щорічно продавалося близько 80 тис. рабів). Не дивно, що африканці стали основним населенням низки країн Північної та Південної Америки. Протягом майже 300 років (до 1820 р.) на ці континенти прибуло утрічі більше африканців, аніж європейських емігрантів — 8,4 млн і 2,4 млн.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГІВЛІ

Форми організації торгівлі були різноманітними і варіювалися залежно від характеру товарів. Внутрішньоєвропейська торгівля успадкувала складну організацію, створену італійськими купцями наприкінці Середньовіччя. У XV ст. колонії італійських купців існували в усіх великих комерційних центрах — Женеві, Ліоні, Барселоні, Севільї, Лондоні, Брюгге, а також в Антверпені, який у першій половині XVI ст. став основним торговельним портом світу. Місцеві та іноземні купці засвоїли італійську ділову систему (зокрема, методи подвійної бухгалтерії і кредитних операцій), причому настільки успішно, що до першої половини XVI ст. італійці втратили свої домінуючі позиції в торгівлі. Найвідомішою підприємницькою династією XVI ст. було сімейство Фуггерів, головна контора яких була розташована в Аугсбурзі (Південна Німеччина).

Перший знаний в історії представник династії Фуггерів був ткачем. Деякі з його нащадків стали купцями-роздавальниками зі сферою впливу у вовняній промисловості, а згодом почали вести оптову торгівлю шовком і спеціями зі складів у Венеції. До кінця XV ст. вони активно кредитували імператорів Священної Римської імперії і за їхньої підтримки прибрали до своїх рук контроль над видобутком срібла та міді в Тіролі, а також мідні рудники Угорщини.

За Якоба Фуггера Молодшого (1459—1525) сімейна компанія заснувала свої відділення в декількох німецьких містах, а також в Угорщині, Польщі, Італії, Іспанії, Португалії, Англії і Бельгії. Через Лісабон і Антверпен вони значною мірою контролювали торгівлю спеціями у Центральній Європі. Крім того, приймали внески, активно займалися обліковими операціями і часто кредитували королів Іспанії та Португалії.

Основною формою торговельної організації було партнерство. Воно базувалося на письмовому контракті, що визначав права і

обов'язки кожного з партнерів. Завдяки діловому листуванню між партнерами чи агентами із різних міст і країн вони були поінформовані про всі політичні й економічні події в усіх частинах Європи і поза нею. Є свідчення, що уряд королеви Єлизавети діставав інформацію про справи в Європі від її фінансового агента в Антверпені, купця сера Томаса Грешема. Купецька кореспонденція була попередником сучасних інформаційних агентств і служб зв'язку.

Торговельна організація в Англії, яка у XV ст. була периферійною країною, тривалий час зберігала свої первісні форми, порівняно з тими, що існували в передових економіках на континенті. Проте вона швидко прогресувала, і до кінця XVII ст. стала однією із найрозвинутіших. У Середні віки торгівля вовною — одна із найважливіших статей експорту — перебувала в руках регульованої державної компанії за назвою *Merchants of the Staple*, яка багато в чому нагадувала гільдію. Купці не об'єднували свої капітали, кожен із них торгував за власний рахунок (або ж за рахунок партнерів, якщо такі були), однак вони мали спільні контори і склади й підкорялися загальним правилам. Інша компанія, *Merchants Adventures*, поступово витіснила компанію *Merchants of the Staple* і стала лідером у торгівлі вовняними тканинами (деякі купці були членами обох компаній). Вона розмістила свій головний склад в Антверпені, й завдяки здобутим привілеям зробила помітний внесок у розвиток цього ринку. У 1564 р. компанія отримала королівську хартію, що надавала їй законну монополію на експорт тканин до Нідерландів та Німеччини — найважливіших ринків збуту.

У другій половині XVI ст. англійці організували кілька інших компаній, хартії яких надавали їм монопольні права. Зокрема, Московську компанію (1555), що з'явилася внаслідок експедиції Уїллобі і Ченслера; Іспанську компанію (1577), Балтійську (1579), Левантійську (Турецьку) (1583), Ост-Індську (1600) і Французьку компанію (1611). Спеціальні компанії створювалися, як правило, для активізації торгівлі з відповідними країнами та регіонами. З аналогічною метою було засновано голландську Ост-Індську компанію (1602).

Деякі з цих компаній регулювалися державою, але інші стали акціонерними, тобто об'єднували капітали своїх членів і забезпечували управління ними. Вони створювалися для ведення далекої торгівлі, в якій ризик і капітал, необхідний для спорядження експедицій, були надто великими, щоб їх могли організувати один чи кілька купців. Московська і Левантійська компанії були першими акціонерними товариствами, проте згодом, коли торговельні зв'язки зміцніли і стали стабільнішими, вони були перетворені на регульовані компанії. Московська компанія, що торгувала через Архангельськ, контролювала велику частину торгівлі Західної Європи з північною Росією, аж доки цар у 1649 р. відкликав її привілеї і передав їх голландцям. Ост-Індська компанія також була акціонерною. Спочатку кожне щорічне плавання було окре-

мим підприємством, в якому впродовж різних років брали участь різні групи акціонерів. Згодом, коли виникла необхідність створити постійні поселення в Індії, щоб підтримувати належний контроль за торговельними операціями, компанія позбулася свого ексклюзивного статусу і набула такої форми організації, за якої власник акцій міг вийти з неї тільки продавши свою частку іншому інвестору. Голландська Ост-Індська компанія набула постійної форми ще в 1612 р.

Існування єдиного ключового порту транзитної торгівлі в Північно-Західній Європі — спочатку Брюгге, а потім Антверпена й Амстердама, кожен із яких був більшим і потужнішим за свого попередника — мало неабияке значення. По-перше, саме їхнє існування, на відміну від періодичних ярмарків Середньовіччя, засвідчувало зростання ринків та обсягів орієнтованого на ринок виробництва. Водночас той факт, що такий порт був єдиним, а піднесення одного означало занепад іншого, вказує на обмеженість цього розвитку. Щоправда, були й інші важливі порти — Лондон, Копенгаген, Руан, Гамбург та деякі інші ганзейські міста, проте жоден із них не надавав у повному обсязі комерційних і фінансових послуг, характерних для ключового порту.

Організація ключового порту транзитної торгівлі була пов'язана зі значними труднощами на початку XV ст., коли ним був Брюгге, і ще більше ускладнилася, коли він перемістився до Антверпена й Амстердама.

Найпершою умовою його організації було створення біржі*. Банківською справою займалися в основному приватні компанії, у тому числі багато купецьких (наприклад, компанія Фуггерів, серед інтересів якої було і надання банківських послуг). А в 1609 р. був створений відомий Амстердамський акціонерний банк, заснований під заступництвом міського уряду. Це був скоріше обмінний банк, аніж емісійний чи дисконтний: тут можна було розмістити грошові засоби і здійснювати їхні перекази з одного рахунка на інший, але він не випускав банкнот і не кредитував купців через облік комерційних векселів. Його головна функція полягала в забезпеченні міста й усіх голландських та іноземних купців надійними засобами платежу, і цю функцію він виконував успішно.

В організаційній системі зовнішньої торгівлі були створені торговельні палати, які об'єднували найбільших торговців. У

* Bourse (лат.) — “гаманець”. Сучасне слово “біржа” (його еквіваленти в різних мовах — bourse, borsa, bolsa, що означає організований і регульований ринок для торгівлі товарами чи фінансовими інструментами) походить від назви будинку для зборів купців у Брюгге, на якому було вміщено емблему із зображенням трьох гаманців із грошима). Як правило, товари, виставлені тут, не призначалися для безпосереднього придбання. Це були зразки, на підставі яких можна було упевнитися в якостях товарів. Після оформлення замовлень товари поставлялися зі складів. Широко використовувалося надання кредиту, і більшість платежів здійснювалися за допомогою фінансових інструментів, таких як векселі чи банківські асигнати, замість оплати дзвінкою монетою.

Франції перша торговельна палата була заснована в 1700 р., у Венеції — в 1763 р., у Флоренції — в 1770 р. Запроваджувався також інститут консульств, завданням яких була підтримка вітчизняних ділових людей за кордоном. Наприкінці XVII ст. у Салоніках існувало французьке консульство, яке сприяло не лише вітчизняним, а й грецьким та єврейським морським капітанам і посередникам.

РЕВОЛЮЦІЯ ЦІН

Відкриття Нового Світу і шляхів до Індії зруйнувало старі торговельні системи Європи — ганзейську та середземноморську — й спричинило економічний занепад пов'язаних із ними торгових і ремісничих центрів в Італії та Німеччині. Центри торгівлі переміщувалися за океан, де формувалися нові ринки привізних товарів — східних і колоніальних.

Лісабон у Португалії, Севілья на півдні Іспанії, трохи пізніше Антверпен, з кінця XVI ст. Амстердам і Лондон стали центрами торговельної системи, орієнтованої на заокеанські зв'язки. Ані Венеція, ані Генуя, ані Флоренція, котрі опинилися осторонь нових торговельних шляхів, не могли торгувати й жити як раніше, і змушені були пристосовуватися до нових умов. Глибоких перетворень зазнавали ринки в Європі; змінювалася структура споживання населення на Заході, до продовольчого раціону якого увійшли картопля, маїс, кава, чай, тютюн тощо.

У перерозподілі економічної та політичної влади на заході Європи визначну роль відіграла “революція цін”. Вона починалася в Іспанії у 30-ті роки XVI ст., за умов дедалі помітнішого зростання цін на предмети споживання. Підвищення цін в Іспанії тривало протягом усього XVI ст. і згодом поширилося в усій Західній Європі. Менш помітним воно було в Центральній Європі і майже не зачепило Східної, де ціни залишалися стабільними. Саме західні країни були охоплені процесом, який дістав назву “революції цін”.

Зростання цін на Заході відбувалося нерівномірно. У Франції вони почали зростати лише від середини XVI ст. й до початку XVII ст. піднялися удвічі. Подібні процеси відбулися і в Англії.

Приплив золота й особливо срібла з іспанських колоній значно збільшив обсяг дорогоцінних металів у Європі. Протягом XVII ст. він зріс принаймні утричі. Наприкінці XVII ст. ціни тут були в середньому в 3—4 рази вищі, ніж на початку століття. Зрозуміло, темпи зростання цін значно варіювалися по регіонах і по групах товарів. Особливо помітним було зростання цін в Андалузії (Іспанія), чий порти вважалися єдиним легальним пунктом ввозу золота та срібла. Менш помітним цей процес був у віддале-

ній і відсталій Росії. В Європі ціни на продукти харчування, особливо на зерно, борошно і хліб, вирости більше, аніж на інші товари.

Тенденції динаміки цін XIX ст.

Розглянемо основні чинники, що зумовили коливання цін протягом XIX ст.

■ У 1789—1809 рр. ціни зростали швидко, причому індекс Девонса піднявся від 85 до 157, коли ціни виражалися в золотій валюті, і сягали 161, коли вони були виражені в паперовій. Це означає, що протягом 20 років ціни практично подвоїлися. Це пояснювалося збільшенням запасів золота і срібла, котрі, своєю чергою, залежали від розширення видобутку цих металів протягом вказаного періоду порівняно з попередніми і наступними періодами. Особливо збільшився видобуток срібла. Війни з наполеонівською Францією, наслідком яких стало знищення національних багатств і зменшення обсягів торгівлі, безперечно, вплинули також на цінові показники.

■ У 1809—1849 рр. ціни спадали. Цей процес було зафіксовано Девонсом як падіння від 157 у золоті (або від 161 у паперових грошах) до 64. Падіння цін було викликане, ймовірно, зменшенням видобутку дорогоцінних металів, унаслідок чого їхній загальний запас зрівнявся з обсягом торгівлі. Водночас обсяги торгівлі зросли. Навіть розвиток банківського обороту було недостатньо для того, щоб паралізувати вплив невинного зростання обсягів торгівлі. Варто зазначити, що цей період падіння був перерваний тимчасовим зростанням цін після 1833 р., котре, вочевидь, залежало від притоку російського золота після відкриття золотих ковалень у Сибіру в 1830 р.

■ У 1849—1873 рр. (хоча й з двома значними перервами) ціни зростали. Це зростання відбувалося, ймовірно, через надлив золота, внаслідок відкриття золотих ковалень у Каліфорнії у 1849 р. і в Австралії у 1851—1852 рр.

■ У 1873—1896 рр. ціни падали. Цей спад був пов'язаний з черговим скороченням видобутку золота та переходом до золотого стандарту низки країн, припиненням карбування срібних монет, стабілізацією банківських систем і зростанням торгівлі.

■ Від 1896 р. ціни зростали внаслідок стрімкого підвищення видобутку золота й, відповідно, збільшення грошових засобів будь-яких видів. Золото Південної Африки у поєднанні із золотом багатих рудників Скелястих гір, підкріплене золотом із Клондайка, спровокувало таку ж саму кризу, як і півстоліття тому.

У процесі інтернаціоналізації економіки відбувалася також міжнародна синхронізація коливань цін. У доіндустріальній економіці різкі коливання цін мали в основному локальний чи ре-

гіональний характер і були викликані природними чинниками (посухи, повені й т. ін.), що впливали на врожай. З прогресом індустріалізації й розвитком міжнародної торгівлі такі коливання стали дедалі частіше залежати від “господарської кон’юнктури” (коливань попиту), набули циклічного характеру й поширювалися з країни в країну комерційними каналами. Циклічна природа коливань ставала дедалі помітнішою протягом століття.

Згодом статистики виділили кілька видів “економічних циклів”: відносно неглибокі короткочасні (2—3 роки) “цикли товарних запасів”; довгостроковіші коливання (9—10 років), що найчастіше завершувалися фінансовими кризами з наступною депресією (1825—1826, 1837—1838, 1846—1847, 1857, 1866, 1873, 1882, 1893, 1900—1901, 1907); і ще триваліші (від 20 до 40 років) “довгі хвилі”. Причиною цих коливань була складна взаємодія як монетарних, так і “реальних” чинників.

КОНКУРЕНЦІЯ В МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ

Боротьба між окремими країнами за лідируючі позиції в торгівлі полягала в завоюваннях заокеанських країн, винищуванні тубільців або перетворенні їх на рабів й насильницькому відбиранні в них багатств (захоплення золотих прикрас і начиння, пограбування палаців і гробниць), у забороні їм отримувати продукти в інших країнах, окрім метрополії, у нескінченних війнах між європейськими державами, що прагнули розвинути свою торгівлю та судноплавство й зашкодити іншим країнам зробити те саме.

Друга половина XVII ст. була насичена війнами між Голландією і Англією за перевагу в торгівлі; XVIII ст. — війнами між Англією і Францією, Англією і Голландією, Голландією і Францією через торговельні інтереси.

Першу епоху в історії торгівлі (XVI—XVIII ст.) становить *португальсько-іспанський період* (приблизно до 1600 р.), другу — *голландсько-англійський* (XVII—XVIII ст.). Перемогу в останньому протистоянні здобула *Англія*, яка до кінця XVIII ст. залишалася першою торговельною державою.

Португальцям належали перші відкриття на західному березі Африки (Генріх Мореплавець) та в Індії на Малабарському, Комбайському і Коромандельському узбережжі; вони утвердилися також на Цейлоні, Малацці, Зондських (Суматра, Ява, Целебес) і Молуккських островах (їх називали “острови прянощів”), і в Макао, у Китаї. Протягом 50-літнього періоду їм удалося заснувати численні факторії, починаючи від Мадери й завершуючи Японією. Виникла велика “колоніальна імперія”. Португальці контролювали торгівлю прянощами й пахощами, цукром і бавовною.

Лісабон став центром міжнародної торгівлі — через нього здійснювалися всі зносини Європи з Індією; з Лісабона індійські товари доставлялися в інші країни. Португальці перетворилися на повновладних господарів Індійського океану: арабська торгівля у цьому регіоні була знищена, ірансько-індійська здійснювалася через їхні форти; жодне судно не могло перевозити товари без їхнього дозволу, інакше воно розглядалося як піратське. Завдяки торговельним договорам, укладеним із тамтешніми князками, португальці забезпечили собі цілковиту монополію у сфері торгівлі в цьому регіоні. Проте “героїчна епопея заморських завоювань Португалії” незабаром зазнала краху. Після появи голландців в Індії португальська “колоніальна імперія” протягом кількох десятиліть розвалилася: португальців замінили голландці, а потім англійці.

Свою колоніальну діяльність португальці перенесли до Америки, де вони заселили Бразілію і створили цукрові, кавові й тютюнові плантації, а незабаром почали розробляти також багаті поклади золота. Бразілія набула для Португалії, що перебувала у стані цілковитого економічного застою, великого значення. Наприкінці XVII ст. доходи Бразилії становили 1/4 усіх доходів Португалії, а обсяги торгівлі з цією колонією дорівнювали торговельному обороту Португалії з усіма іншими державами. У 1822 р. Бразілія проголосила свою незалежність від Португалії.

Якщо прянощі вабили португальців до Індії, то Америка вабила до себе іспанців золотом. Америка стала іспанською й залишалася нею, оскільки там існували поклади золота й срібла; потім іспанці завоювали Мексику, Панаму (яку назвали Золотою Кастилією), Чілі, Перу. У пошуках золота вони рушили на південь і на схід від Чілі й заповнили всю Південну Америку (Аргентина, Гренада, Венесуела, Парагвай), стали заселяти Кубу, Флориду.

У 1506 р. Папа Олександр VI затвердив укладений в 1494 р. договір між Іспанією і Португалією (договір Тордесілла), й у такий спосіб поділив усю земну кулю, як яблуко, на дві частини між обома країнами по меридіану, що проходив через Атлантичний океан. Таким чином, Америка передавалася цілковито під владу Іспанії. Навіть колонії могли торгувати між собою лише за посередництва іспанських комерсантів, причому торговельні зносини з Америкою були дозволені лише кастильцям, і тільки через один морський порт — спочатку Севілью, а пізніше Кадикс. Однак Іспанія й Португалія уже в першій половині XVII ст. втратили свої домінуючі позиції в торгівлі.

Система колонізації нових територій, здійснювана *голландцями*, багато в чому нагадувала ту, якої дотримувалися раніше португальці: іноземні кораблі не допускалися в індійські води, жодні інші продукти, окрім голландських, не могли доставлятися до Індії. Торгівля між Європою і Індією, а також між окремими місцевостями Індії і Азії зосереджувалася в руках голландців або, точ-

ніше, голландської Ост-Індської компанії, заснованої у 1602 р. Остання не тільки монополізувала торгівлю в усьому регіоні (від мису Доброї Надії до мису Горн), а й надіялася правом проголошення війни і підписання миру. В усіх країнах регіону, тобто насамперед в Ост-Індії, компанія мала право будувати міста й фортеці, чеканити монету, здійснювати цивільне і карне судочинство, призначати чиновників, укладати союзи з тубільною владою.

Незабаром виникла й інша акціонерна компанія — Вест-Індська (1621), якій була надана монополія у торгівлі з Америкою.

Хоча Середземне море перестало бути “серцем миру”, і “матір’ю всієї комерції” стало Північне море, голландці все-таки не ігнорували й першого. Вони стали фрахтівниками більшості вантажів, що брали участь у торгівлі на Середземному морі. Генуезці й венеціанці, французи й іспанці, греки та східні євреї — всі вони користувалися послугами голландців, тому що останні брали невисокий фрахт, сумлінно виконували доручення, вирізнялися точністю й акуратністю.

На противагу торгівлі з Ост-Індією торгівля на Середземному морі не вважалася прерогативою якої-небудь привілейованої компанії, а була відкрита для всіх. Була організована торговельна палата для регулювання судноплавства. Щоб уникнути захоплення суден піратами адміралтейства рекомендували здійснювати плавання у складі флотилій, які виходили в море у точно визначений термін у супроводі військових суден.

Таким чином, у XVII ст. Нідерланди набули статусу першої торговельної країни світу й відігравали лідируючу роль на всіх морях.

Основними передумовами зростання комерційної могутності Нідерландів, на думку дослідників, були ліберальне ставлення їх до іноземців, свобода торгівлі, низькі мита, вигідний фрахт, а також усіяке заохоченню нових галузей торгівлі. Голландці були визнаними “фрахтівниками Європи”, оскільки вони здійснювали на своїх суднах усі перевезення між Європою і колоніями, а також між окремими країнами Європи (Англією, Францією, Іспанією, Пруссією та ін.).

У той час як торговельні обороти Любека в XV ст. становили близько 250 тис. ф. ст., обороти Генуї в XVI ст. — близько 1 млн ф. ст., нарешті, обороти Англії в першій чверті XVII ст. — близько 5 млн ф. ст., сам тільки експорт Нідерландів у другій половині XVII ст. сягав 12 млн ф. ст., Англія досягла цього рівня лише в 30-х роках XVIII ст.

Франція закріпилася в левантійських країнах, уклавши в 1536 р. вигідний торговельний договір з турецьким султаном. Лише судна під французьким і венеціанським прапорами могли плавати на левантійських морях. Як наголошувалося при поновленні згаданого договору (1581), Франція визнавалася покровителькою всіх

християн, що торгували з султанатом, — вони могли плавати лише під її прапором (генуезці, англійці, іспанці, португальці, сіцилійці та ін.). У 1610 р. французи мали п'ять консульств у левантійських країнах. Середземне море “кишіло” французькими суднами, яких тут налічувалося близько тисячі, вони намагалися відвідувати усі порти Середземного моря. Щоправда, незабаром і англійцям було дозволено плавати під своїм прапором: слідом за ними з'явилися й голландці, і торгівля обох цих держав стала набувати великих розмірів. У 20—30-х роках XVII ст. обороти французьких купців вдвічі перевищували торгівлю англійців і венеціанців; у Сайді й інших портах Сирії лише французи мали свого консула, там функціонували лише французькі факторії.

Поступово англійці й голландці стали проникати й у ті порти, де колись домінували французи.

Не менш вдалою була діяльність французів в Індії. Спочатку основною статтею їхньої торгівлі з Індією були бавовняні тканини; пізніше — прянощі.

Однак торгівля французької Ост-Індської компанії (Compagnie des Indes Orientales) ніколи не досягала таких масштабів, як обороти голландської або англійської Ост-Індських компаній.

Таблиця 4.6

**Торговельний баланс Англії
(середньорічні показники, млн фунтів стерлінгів)**

Роки	Експорт (постійні ціни)	Реекспорт (постійні ціни)	Імпорт (поточні ціни)	Експорт (поточні ціни)	Реекспорт (поточні ціни)	Баланс торгівлі
1784—1786	11,4	4,5	20,5	12,7	2,7	-5,1
1794—1796	17,5	11,8	34,3	21,8	6,9	-5,6
1804—1806	25,4	11,4	50,6	37,5	8,3	-4,8
1814—1816	39,0	17,3	64,7	44,5	16,1	-4,1
1824—1826	48,5	11,4	57,0	35,3	8,1	-13,6

Джерело: Trade and the Industrial Revolution II. Brookfield, 1996. Vol. II. P. 362.

Англійська Ост-Індська компанія, що виникла на початку XVII ст., стрімко розвивалася завдяки всебічній підтримці англійського уряду. Низка урядових хартій зміцнила позиції компанії в Англії: хартія Кромвеля 1657 р., хартія 1661 р., що надавала Ост-Індській компанії право оголошувати війну й укладати мир, хартія 1686 р., згідно з якою компанія дістала право чеканки монет, організації військово-польових судів і навіть утримання власних армій і флоту. В 1698 р. приватні купці заснували іншу Ост-Індську компанію, і лише в 1702 р. обидві компанії об'єдналися, що було закріплено актом парламенту в 1708 р. З цього часу діяльність компанії в Індії значно активізувалася.

Англія, як найбільша торговельна держава XIX ст., споживала більше зарубіжної продукції, аніж вивозила власної (див. табл. 4.6). Протягом 1800—1900 рр. вартість англійського експорту збільшилась у 8 разів, а імпорту — в 10. Напередодні Першої світової війни негативне сальдо платіжного балансу Великобританії становило близько 0,75 млрд доларів США.

Таким чином, Англія протягом XVIII—XIX ст. була провідною торговельною державою світу, поступившись цим місцем США лише на початку XX ст.

Формування міжнародного ринку та базових структур світогосподарської системи тривало більше як три століття й завершилося на стадії першого промислового перевороту, тобто наприкінці XVIII ст. Промислова революція XIX ст., помножена на диверсифіковану сукупність міжнародних економічних зв'язків, сприяла створенню на зламі XIX—XX ст. цілісної системи світового господарства, що спиралося на розвинутий міжнародний поділ і кооперацію праці та спеціалізацію країн у виробництві й зовнішній торгівлі.

ВИСНОВКИ

Зовнішня торгівля в період зародження та зростання індустріальної цивілізації зумовила спеціалізацію окремих європейських країн. Зокрема, Німеччина постачала на світовий ринок сільськогосподарську техніку, залізничне устаткування, парові котли, картоплю, спирт, цукор, вироби хімічної промисловості; Франція — текстиль, шовкові та суконні тканини; Італія — взуття, шкіргалантерею, чорні метали; Бельгія — зброю та інструмент; Австро-Угорщина — метали, цукор, хміль. З усіх секторів європейської економіки найдинамічнішим у період XV—XVIII ст. була торгівля. Європейське домінування в міжнародній торгівлі засвідчило, що центр світової економіки закріпився за Старим Світом. Найпотужніші науково-технологічні та економічні імпульси виходили з Європейського континенту й, насамперед, із його провідної держави — Великобританії. Чільні позиції займали Німеччина і Франція. По-перше, активно розвивалося велике машинне виробництво, що створювало необхідні ресурси для міжнародного обміну. По-друге, відбувалося поглиблення міжнародного поділу й кооперації праці, формувався профіль спеціалізації країн. У групі розвинутих держав переважали виробництво й експорт готової продукції, в менш розвинутих — утверджувалася сировинна спеціалізація. По-третє, на рубежі XIX—XX ст. дедалі виразніше проявлялася тенденція до інтернаціоналізації виробництва й обміну внаслідок зростання його масштабів, з одного боку, та диверсифікації форм міжнародного економічного співробітництва — з іншого. Структура торгівлі початку індустріальної епохи формувалася під впливом мануфактурного виробництва. Якщо в Середні віки це були переважно предмети розкоші для заможних верств населення, то пізніше, із зростанням міст, до цього списку додалися повсякденні предмети, такі як зерно, ліс, риба, вино, сіль, метал, сировина для текстильної промисловості і тканини. До кінця XVII ст. половина фізичного обсягу експорту припадала на вугілля, хоча експорт тканин набагато

перевищував його за вартістю. У XIX ст. у структурі міжнародної торгівлі переважала великовагова сировина: вугілля, залізо, зерно. Зовнішня експансія Європи зумовлювалася потребою нових ринків збуту. Наслідком цього були численні завоювання і створення торгових постів, що сприяло зростанню торгівлі з метрополіями.

Работоргівля була частиною системи трансатлантичної торгівлі, що поєднувала Європу, Африку та європейські колонії в Південній Америці, Карибському регіоні, Північній Америці. Наприкінці XVIII ст. раби стали основною статтею африканського експорту. Африканські втрати лише від атлантичної торгівлі протягом чотирьох століть її існування становили більше як 13 млн людей; ще 5 млн було втрачено через східну торгівлю. Работоргівля сягнула піку у XVIII ст., 6 130 000 рабів було перевезено з Африки до Північної та Південної Америки.

Форми організації торгівлі були різноманітними і варіювалися залежно від характеру товарів. Розвивалося торговельне партнерство, засноване на письмовому контракті, створювалися торговельні компанії, які мали свої зарубіжні представництва. Засновувалися торговельні палати, було запроваджено інститут консульств, завдання яких полягало в підтримці вітчизняних ділових людей за кордоном.

У перерозподілі економічної і політичної влади на заході Європи визначальну роль відіграла революція цін, яка розпочалася в Іспанії у 30-ті роки XVI ст.

Між головними суб'єктами міжнародної торгівлі (Англія, Франція, Голландія, Португалія, Іспанія) розгорнулася гостра конкуренція за ринки збуту.

Протягом XVII—XIX ст. була створена розвинута система світової торгівлі, що спиралася на міжнародний поділ праці як базову структуру світового господарства.

Визначення

“Революція цін” — спричинена великим припливом золота і срібла з іспанських колоній в Америці. Розпочалася в Іспанії у 30-ті роки XVI ст. різким зростанням цін на продовольство (хліб). Протягом XVII ст. ціни в Європі збільшилися в 3—4 рази.

“Східна” работоргівля — постачання африканських рабів до ісламських земель Середземномор'я, а також до Південно-Західної та Південної Азії.

Біржа (нім. *Borse*, лат. *bursa* — гаманець) — основна форма оптового ринку, що регулярно функціонує (фондова біржа — установа, в якій здійснюється купівля-продаж цінних паперів; валютна біржа — установа, в якій здійснюється купівля-продаж валюти; товарна чи товарно-сировинна біржа — установа, в якій товари продаються за стандартними зразками).

Державна торговельна компанія — спадкоємниця колишніх гільдій. Купці не об'єднували в ній свої капітали, кожен із них торгував за власний рахунок, однак вони мали спільні контори і склади і підлягали загальним правилам.

Еквівалент ціни в африканській работоргівлі — залізо, вогнепальна зброя, одяг, продовольство, тканини, тютюн, ром.

Інститут консульств — установа для підтримки вітчизняних ділових людей за кордоном. Наприкінці XVII ст. в Салоніках було створене французьке консульство, яке сприяло не лише вітчизняним, а й грецьким та єврейським морським капітанам і посередникам.

Ойкумена — (екумена) (грец. *oikumene*) — населена людиною частина землі. Вперше описання ойкумени трапляється у Гекатея Мілетського (близько 546—480 рр. до н.е.), який включав сюди Європу (за винятком Північної), Північну Африку, Малу і Передню Азію, Індію.

Партнерство — форма торговельної організації, заснована на письмовому контракті, що визначав права і обов'язки кожного з партнерів.

Промисловий переворот у Європі XVIII ст. — пов'язаний з винайденням парової машини Дж. Уаттом (1767) та формуванням на цій основі великого машинного виробництва.

Спеціальні торгові компанії — створювалися, як правило, для активізації торгівлі з відповідними країнами та регіонами. Окремі з них регулювалися державою, інші стали акціонерними, тобто об'єднували капітал своїх членів та забезпечували управління ним.

Контрольні запитання та завдання

1. Опишіть профіль спеціалізації окремих європейських країн у міжнародній торгівлі.
2. Назвіть основні принципи класичної ринкової економіки.
3. З'ясуйте причини комерційної революції в Європі.
4. Якою була географія міжнародної торгівлі напередодні Першої світової війни?
5. Назвіть основні чинники зростання міжнародної торгівлі.
6. Розкрийте особливості структури зовнішньоторговельного обміну епохи індустріалізму.
7. У чому полягали особливості міжконтинентальної торгівлі?
8. Назвіть основні ринки та охарактеризуйте особливості работоргівлі на африканському континенті.
9. Чим характеризувалися масштаби работоргівлі протягом XVII—XVIII ст.?
10. Розкрийте організаційні форми зовнішньої торгівлі.
11. Визначіть основні чинники революції цін.
12. Які держави були основними конкурентами на світовому ринку?

ЛІТЕРАТУРА

- Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст. Т. 2. Ігри обміну / Пер. з фр. К., 1997.
- Бродель Ф.* Что такое Франция? Кн. 2. Люди и вещи. Ч. 2. Крестьянская экономика до XX в. / Пер. с фр. М., 1997.

- Вебер М.* История хозяйства. Город / Пер. с нем. М., 2001.
- Всемирная история. Т. 15. Эпоха просвещения. Минск, 1996.
- История человечества. Т. 1. VII—XVI века / Под ред. М.А. Аль-Бахита, Л.И. Базена, С.М. Сиссоко. М., 2003.
- Кулишер И.М.* История экономического быта Западной Европы. 9-е изд. Челябинск, 2004. Т. 1, 2.
- Мак-Нил У.* История человеческого общества. История восхождения Запада / Пер. с англ. Киев; Москва, 2004.
- Эйвери М.* Чайный путь / Пер. с англ. Пекин, 2004.
- Bowden W., Karpovich M., Usher A.P.* An Economic History of Europe. Since 1750. New York, 1937.
- Foreman-Peck J.* A History of the World Economy. International Economic Relations Since 1850. Second Edition. New York, 1995.
- Harms B.* Probleme der Weltwirtschaft. Volkswirtschaft und Weltwirtschaft. Versuch der Begründung einer Weltwirtschaftslehre. Jena, 1912.
- Heaton H.* Economic history of Europe. New York; London, 1996.
- Kennedy P.* The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. New York, 1987.
- O'Brien R., Williams M.* Global Political Economy. Evolution and Dynamics. London, 2004.
- Sartorius von Waltershausen A.* Die Entstehung der Weltwirtschaft. Gustav Fischer, 1931.
- The growth of the World Economy / Edited by S.L. Engerman. Brookfield, 1996.
- Trade and Industrial Revolution II. Brookfield, 1966. Vol. II.
- Trade and the Industrial Revolution, 1700—1850 / Edited by S.L. Engerman. Brookfield, 1996. Vol. 1, 2.
- Trade in the Pre-Modern Era. 1400—1700 / Edited by D.A. Irwin. Brookfield, 1996. Vol. 1, 2

НАПРЯМИ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ

Вивіз капіталу, притаманний індустріальній моделі економічного розвитку, передбачає наявність низки передумов.

- ✓ *По-перше*, необхідне динамічне економічне зростання, що забезпечувало б високі темпи накопичення внутрішніх заощаджень для формування надлишку капіталу.
- ✓ *По-друге*, за кордоном має функціонувати певна низка державних або приватних підприємств, що хочуть і готові позичати. Іншими словами, необхідна наявність значної кількості привабливих можливостей для здійснення іноземних інвестицій.
- ✓ *По-третє*, має функціонувати певний механізм, здатний забезпечувати максимальну узгодженість процесу перетоку капіталу від його надавачів в одній країні до його отримувачів в іншій. Отже, необхідний достатньо диверсифікований ринок капіталів, який міг би опосередковувати іноземні інвестиції. Зрештою, мали з'явитися стимули здійснення іноземного інвестування.

Безумовно, перспектива отримання за інвестиції, здійснені за кордоном, більш високої норми прибутку, аніж на національному ринку, стала визначальною детермінантою обсягів та масштабів іноземного інвестування. Міжнародний рух капіталу та переваги іноземного інвестування, які відображалися у високих темпах економічного зростання багатьох країн, а також збільшення обсягів торгівлі сприяли інтеграції світової економіки на етапі зародження індустріалізму.

Міжнародний рух капіталу має місце у тому випадку, коли резиденти однієї країни купують активи в іншій країні (або ж зменшують у ній свої зобов'язання). Операції такого гатунку можуть набувати різних форм.

Наприклад, резидент України може придбати цінні папери американської компанії чи боргові зобов'язання уряду США; або ж експортувати товари до Сполучених Штатів і розміщувати свою виручку на депозиті в цій країні; або ж, маючи свій бізнес у Спо-

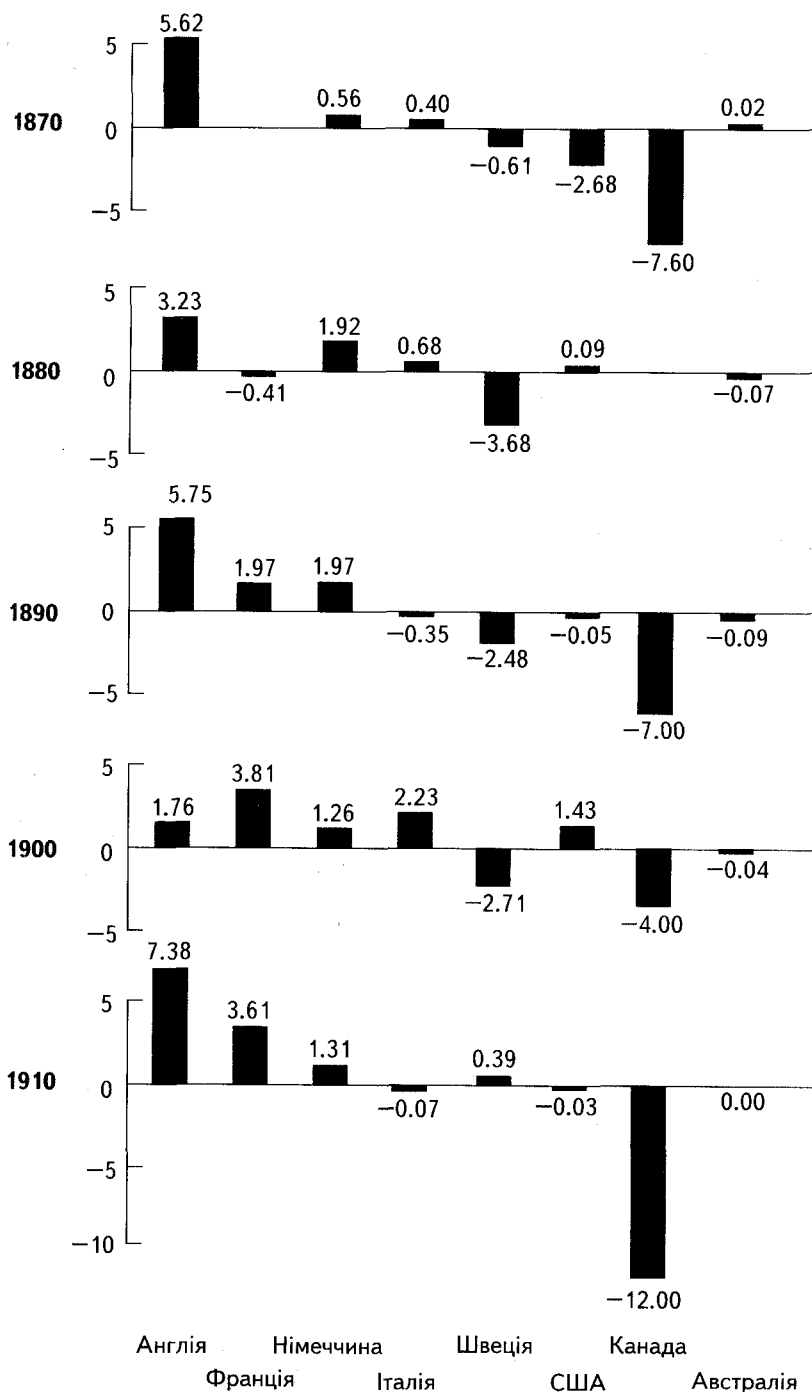

Рис. 4.5
 Питома вага
 іноземних
 інвестицій у
 ВВП промислово
 розвинутих
 країн, %

Джерело: Foreman-Peck J. A History of the World Economy. International economic relations since 1850. P.121.

лучених Штатах, може капіталізувати прибутки свого підприємства, а не вивозити їх як дивіденди. Усі ці трансакції мають дещо спільне: фізична чи юридична особа, яка є резидентом України, купує паперові активи чи права власності у США.

На початку XIX ст. загальний обсяг іноземних інвестицій* був незначним, а його вплив як на країни-позичальники, так і на країни, що отримували інвестиції, був несуттєвим. Інвестуванням на той час займалися лише кілька привілейованих європейських торговельних та фінансових організацій, що мали свої інтереси за кордоном. Здобувши нову якість після завершення наполеонівських воєн, закордонне інвестування ставало дедалі більш значущим. Причиною цих змін були різні чинники. Створення спеціалізованих фінансових інституцій, зокрема, комерційних банків, що здійснюють операції на валютній біржі, а також інвестиційних домів, зростання їхньої ролі як у країнах, що позичають, так і в країнах-реципієнтах, зробило закордонне інвестування легшим і менш ризикованим. Водночас наявність коштів, необхідних для таких інвестицій, забезпечувалася завдяки готовності середнього класу інвестувати свої заощадження за кордон. Переміщення коштів від тих, хто заощаджує, в одних країнах до тих, хто їх залучає, в інших був також підсилений завдяки появі складніших фінансових інструментів, таких як кредитні гроші та векселі. До того ж ринки капіталів, наприклад, лондонський "Сіті", почали забезпечувати здійснення значно ширшого спектру ділових операцій, що, відповідно, посилювало експансію міжнародної торгівлі й зростання обсягів іноземних інвестицій.

Від 1815 р. до середини 50-х років XIX ст. за кордон було інвестовано близько 420 млн фунтів стерлінгів (2,05 млрд дол. США). У 1870 р. загальний кумулятивний обсяг таких інвестицій зріс більше як у три рази. Проте справжнє піднесення міжнародного руху капіталу відбулося після 1870 р. При цьому вихідні потоки капіталу перетворилися на справжню повінь в останнє десятиліття перед початком Першої світової війни. У 1900 р. загальний обсяг накопичених інвестицій сягнув 4,75 млрд фунтів стерлінгів (23 млрд дол. США). Протягом кількох наступних років відбувалося ще більш швидке їх зростання — 9,5 млрд фунтів стерлінгів (43 млрд дол.) у 1914 р.

Статистичні дані засвідчують, що іноземні інвестиції в останній чверті XIX — на початку XX ст. займали значну частину у валовому національному продукті як країн-експортерів, так і держав—імпортерів капіталу.

* Іноземні інвестиції поділяються на "прямі" і "портфельні". Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) здійснюються тоді, коли компанія з однієї країни засновує дочірню компанію або купує контрольний пакет акцій в уже існуючому підприємстві в іншій країні. Портфельні інвестиції складаються з потоків капіталу з однієї країни до іншої, використовуючи які інвестори не можуть здійснювати контроль над підприємством. Наприклад, це інвестиції у зовнішні урядові запозичення, розміщені на світових ринках, купівля незначної частини акцій іноземної компанії або депозити в іноземних фінансових інституціях.

Країни — експортери капіталу

Упродовж XIX ст. основними джерелами постачання іноземного капіталу були Велика Британія* і Франція. Після 1870 р., коли неймовірно зросли вихідні потоки позичкового капіталу з капіталонасичених країн, найбільшими країнами-інвесторами стали Німеччина та США. У 1914 р. на ці дві країни припадало 20 % усіх активів країн, що експортували капітал. Бельгія, Нідерланди та Швейцарія утворювали іншу важливу групу країн, що прагнули інвестувати за кордон значний за своїм обсягом надлишок внутрішніх заощаджень. Проте, як видно з рис. 4.6, після 1870 р. Британія залишалася джерелом найпотужніших потоків іноземних ін-

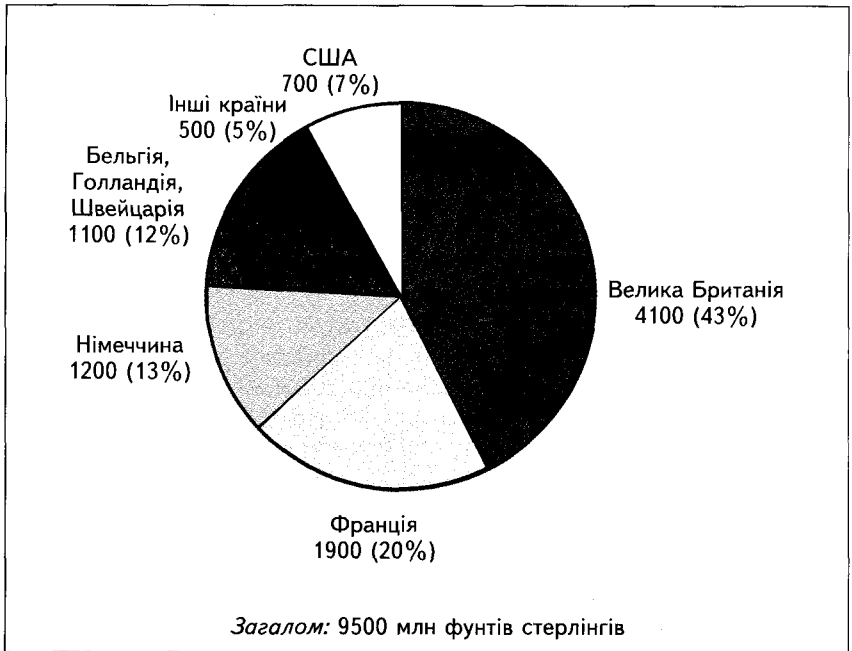

Рис. 4.6
Основні експортери капіталу, 1914 р. (млн фунтів стерлінгів)

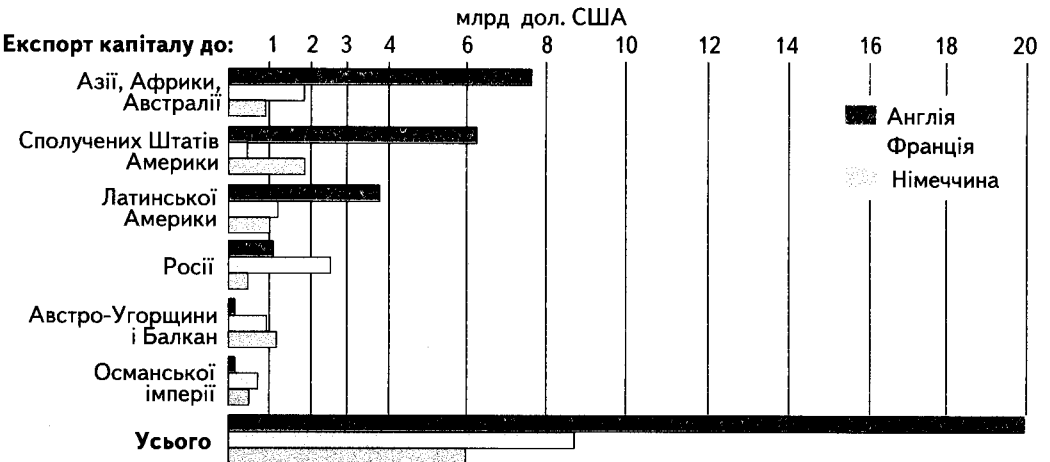
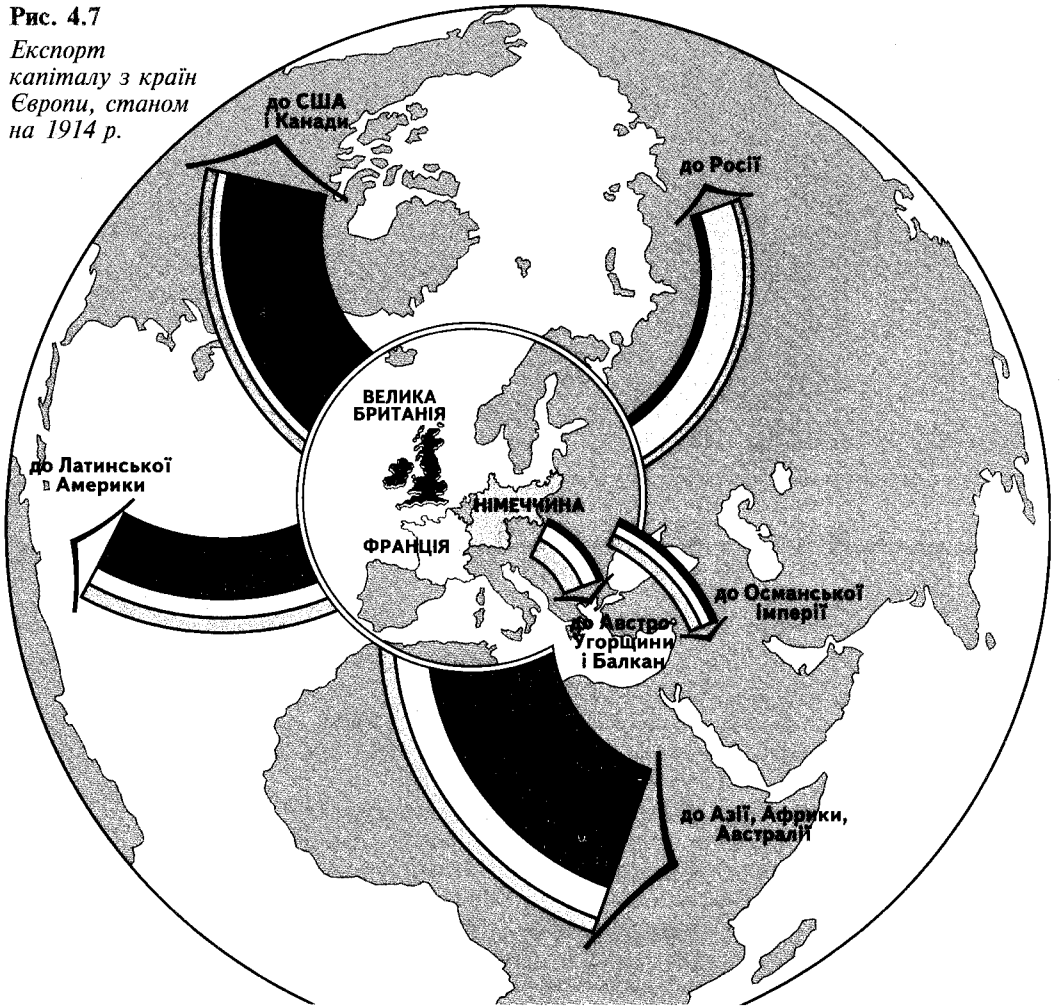
вестицій, значно випереджаючи всі інші країни-інвестори. Середньорічний обсяг іноземних інвестицій із Британії протягом 1870—1914 рр. становив 4 % від національного доходу, зокрема в 1905—1913 рр. — приблизно 7 % і в 1914 р. — 9 %.

Країни — імпортери капіталу

На рис. 4.8 відображено розподіл іноземних інвестицій у 1914 р. за регіонами, що їх приймали. Як бачимо, найбільша частка їх припадала на Європу. Протягом XIX ст. більшість європейських

* Станом на 1913 р. близько 10 % національного доходу Великобританії забезпечували прямі іноземні інвестиції.

Рис. 4.7
 Експорт капіталу з країн Європи, станом на 1914 р.

країн час від часу отримувало капітал із-за кордону, проте станом на 1914 р. найбільшими отримувачами капіталу (переважно із Франції та Німеччини) були Росія* та Балканські країни (у тому числі Туреччина). Друге місце за обсягом залученого капіталу посіла Північна Америка. Дві третини його було спрямовано до США, решта — до Канади. У Південній Америці найпривабливішими для іноземних інвесторів були Аргентина, Бразилія та Мексика. Загальний обсяг залучених ними інвестицій становив більше як 80 % іноземного капіталу, що надійшов до цього регіону. В Азії кошти здебільшого надходили до Індії, Цейлону, Китаю та Японії. На кожну з цих країн припадало як мінімум 200 млн дол.

У 1867 р. японський уряд розмістив на лондонському фінансовому ринку першу позику для отримання коштів на будівництво залізниці Токіо — Йокогама, а в 1885 р. — на спорудження залізниці Накасендо. Крім того, Японія використовувала зовнішні позики для фінансування воєнних операцій при захопленні Острова Формоза (Тайвань) та під час російсько-японської війни 1905—1906 рр. Якщо в 1894 р. урядові позики Японії за кордоном становили 2 млн золотих єн за такого ж обсягу залучених портфельних інвестицій, то в 1913 р. вони зросли до 1 515 млн, а портфельні інвестиції — до 1 970 млн золотих єн**.

До 1914 р. Союз Південної Африки загалом залучив приблизно 60 % загального обсягу капіталу, що надійшов на африканський континент. На Єгипет припадало від 25 % до однієї третини цих коштів, а решта — здебільшого на колонії Британії, Франції, Німеччини та Бельгії. Якщо об'єднати в одну групу всі "країни недавнього заселення" (Сполучені Штати, Канада, Аргентина, Уругвай, Південна Африка, Австралія та Нова Зеландія), то їй відповідатиме близько 40 % капіталу, інвестованого за кордон до 1914 р.

ЗВІТКИ ДО ЛІТОЧНОГО РОЗДІЛУ ІЗ НАГОЛОВКОМ "ІНДУСТРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ"

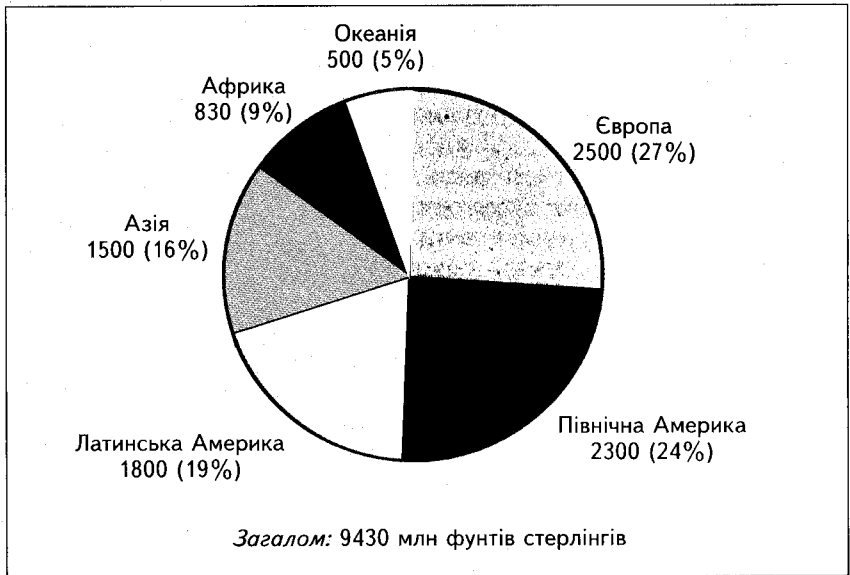
Розглянувши воєнізацію економіки Британії, варто звернути увагу на наступне:

- 1. Як видно, до 1914 року було використано не всі ресурси країни, зокрема, величезні резерви людської праці, що дозволяло розширити виробництво.
- 2. Інфраструктура державного сектору становила частину державних витрат на війну, що мала найбільш високу еластичність інвестиційного в ГВП сектору.

* Середньорічні надходження іноземних інвестицій до Росії протягом 1897—1913 рр. становили 191 млн руб (Грегори П. Экономический рост Российской империи / Пер. с англ. М., 2003. С. 41).

** Витрати Японії під час війни з Росією в 1905—1906 рр. становили 1500 млн єн.

✓ *Джерело: в Глобальній історії інвестицій та економіки країн бразильської зони впливу, вид. 2009 р. за редакцією І. Кулестри.*

Розподіл іноземних інвестицій за регіонами-реципієнтами, 1914 р. (млн фунтів стерлінгів)

Таблиця 4.7 та рис. 4.8 показують зміни у географічному розподілі британських іноземних інвестицій у період 1830—1914 рр. Більша частина їх у 1830 р. вкладалася в Європу і Латинську Америку. Протягом 1820-х років британські інвестиції використовувалися насамперед для стабілізації валют та збереження status quo відповідних країн на політичній арені. Крім того, економічний бум у Британії в середині 20-х років стимулював суттєве зростання обсягів вкладень у вугільну промисловість Латинської Америки. Водночас наприкінці 1820-х років у країнах Європи та Латинської Америки іноземні інвестиції обернулися дефолтом*. За цієї ситуації британські інвестори спрямували свої погляди в бік Сполучених Штатів, де попит на іноземні інвестиції стимулювався через будівництво каналів та залізниць, фінансування яких здійснювалося через випуск цінних паперів федерального уряду та місцевих органів влади. Отже, на середину 1850-х років географічний розподіл британських закордонних інвестицій зазнав значних змін. Частка інвестицій, що припадали на Європу та Латинську Америку, значно зменшилася, водночас суттєво зросла питома вага інвестицій до США. Поток капіталів, спрямованих до інших країн світу, й надалі залишалися незначними.

* Дефолт (від. англ. default — невиконання зобов'язань) — відмова держави, юридичної чи фізичної особи від виконання своїх зобов'язань, зокрема фінансових, в односторонньому порядку, що зумовлювалося незадовільним фінансовим станом, банкрутством тощо (Енциклопедія банківської справи України. К., 2001. С. 198).

Від середини 1850-х років до 1870 р. у регіональному розподілі британських інвестицій відбулися й інші важливі зміни. Дедалі більші обсяги інвестицій перерозподілялися з Європи та Латинської Америки на користь територій, підконтрольних британській короні. Водночас відносна частка інвестицій із Британії до Сполучених Штатів у загальному обсязі капіталу, інвестованого з цієї країни, залишалася на тому ж рівні. Такі зміни у фінансовій політиці британських інвесторів, найімовірніше, були реакцією на постійні зміни, з якими стикалися британські будівники залізниць та інвестори у континентальній Європі, й водночас свідчили про зменшення прибутків британських фінансистів через дедалі жорсткішу конкуренцію з боку французьких, бельгійських та німецьких підприємців. До того ж нестабільність у США до та під час війни за незалежність також відвертала британських інвесторів від цієї країни. Станом на 1870 р. території, підконтрольні британській короні, отримували вже третину всіх британських інвестицій. Найпотужніші інвестиційні потоки спрямовувалися до Індії, де лише в розбудову залізниць протягом 1845—1875 рр. було залучено близько 95 млн фунтів. Розмір інвестицій до Канади, Австралії та Нової Зеландії у цей період також збільшувався.

Тенденція до збільшення розміру інвестицій в території, підконтрольні британській короні, значно посилилася після 1870 р. У 1914 р. майже половина капіталу, вивезеного з Британії, спрямовувалася саме до цих країн, при цьому значна частина коштів

Таблиця 4.7

**Британські іноземні інвестиції, 1830—1914 рр.
(регіональний розподіл, %)**

Регіон	1830	1854	1870	1914
Європа	66	55	25	5
США	9	25	27	21
Латинська Америка	23	15	11	18
Британська імперія: Індія домініони	2	5	22 12	9 37
Інші регіони			3	3
Загалом	100	100	100	100
Загальний обсяг у млн фунтів стерлінгів	110	260	770	4107
Загальний обсяг у млн дол.	536	1 266	3 750	20 000

Джерело: *Jenks L.H.* The Migration of British Capital to 1875. London, 1963. P. 64, 413; *Imlah A.H.* 'British Balance of Payments and Export of Capital 1816—1913 / Economic History Review. August, 1952. P. 208—239.

надходила до країн-домініонів. Австралійсько-азійський регіон протягом 1880-х років та Канада після 1904 р. особливо приваблювали британських інвесторів. Водночас суттєво зменшилася частка інвестицій до Індії. До Сполучених Штатів і надалі залучалася велика частка британського капіталу, здебільшого у формі портфельних інвестицій у залізничні компанії. Так само країни Латинської Америки (особливо Аргентина та, меншою мірою, Бразилія) знову завоювали приязнь лондонського ринку цінних паперів. Британські інвестиції до європейських країн до 1914 р. втратили свою важливість, оскільки останні на той час уже могли самостійно забезпечувати свої внутрішні потреби в капіталах. До того ж відносна частка інвестицій, спрямованих до решти країн світу, протягом 1870—1914 рр. зросла втричі, хоча в абсолютних цифрах їх розмір залишався незначним.

До 1914 р. Великобританія (точніше британські приватні інвестори) забезпечувала основну масу іноземних інвестицій. У 1914 р. британські інвестиції за кордоном сягали 4 мільярда фунтів стерлінгів (приблизно 20 млрд дол. у поточних цінах), що становило 43 % загальносвітової суми інвестицій. І це попри те, що протягом XIX ст. Великобританія здебільшого мала “несприятливий” торговельний баланс, тобто обсяг її імпорту перевищував обсяг експорту. Таким чином, джерела британських іноземних інвестицій були пов’язані в основному з “невидимим” експортом. На початку XIX ст. доходи британського торговельного флоту, найбільшого у світі, значною мірою сприяли досягненню активного сальдо платіжного (але не торгового) балансу. Ця ситуація залишалася незмінною до кінця століття. Однак активне сальдо платіжного балансу дедалі більшою мірою забезпечувалося доходами від міжнародних банківських послуг і страхування, особливо від попередніх іноземних інвестицій. Справді, після 1870 р. доходи від попередніх інвестицій покривали всі нові вкладення. При цьому значний надлишок інвестиційних доходів використовувався для фінансування дефіциту торговельного балансу.

Приблизно до 1850 р. британські інвестори купували урядові облігації низки європейських країн й інвестували їхні приватні підприємства, зокрема будівництво перших залізниць у Франції. Вони викупували також цінні папери урядів американських штатів, а пізніше стали брати участь у їхніх широкомасштабних програмах внутрішнього розвитку (будівництво каналів і залізниць). Аналогічні програми здійснювалися і в латиноамериканських країнах. Революції 1848 р. на європейському континенті відвернули британських інвесторів від подальших вкладень у Європі. Їхню увагу привернули американські залізниці, рудники і ранчо (американські ковбої отримували свою платню значною мірою за рахунок засобів британських, переважно шотландських, інвесторів). Такі ж проекти фінансувалися в Латинській Америці й особливо в колоніях Британської імперії. У 1914 р. самокерована

ні домініони отримали 37 % британських закордонних інвестицій, Індія — 9 %. На Сполучені Штати припадало 21 % інвестицій, на Латинську Америку — 18 %. Лише 5 % сукупних британських закордонних інвестицій направлялося до країн Європи (див. табл. 4.7).

Загальний розмір іноземних інвестицій Франції протягом 1816—1851 рр. сягнув 2,5 млрд франків (98 млн фунтів). Більша частина цих коштів надходила до Іспанії, Італії та Бельгії. У першій половині XIX ст. французи інвестували капітал в основному в економічні проекти своїх найближчих сусідів. Вони купували цінні папери урядів Іспанії, Португалії та деяких італійських держав, а також облігації нового уряду Бельгії, після переможної революції 1830 р. в цій країні. Наприкінці 1830-х років французькі інвестиції направлялися й до Сполучених Штатів, але в порівняно невеликих розмірах, оскільки французький капітал до 1880 р. відігравав другорядну роль у розвитку цієї країни. Більша частина французького інвестиційного капіталу в 1851—1881 рр. вкладалася в економіку європейських країн. До того ж на арені з'явилися такі потужні отримувачі капіталу, як Османська імперія та Єгипет. Приблизно одна третина нового капіталу інвестувалася в будівництво залізниць, зокрема на Піренейському та Апеннінському півостровах, у Центральній Європі та в Росії. Банківський сектор, видобувні галузі та металургія також посідали ключові позиції у французьких зарубіжних інвестиціях. Найбільшою фінансовою установою Франції, що здійснювала іноземне інвестування, був *Промисловий банк братів Перейр (Ісаака та Еміля)*. Вони скуповували акції та облігації невеликих підприємств, що забезпечувало прибуток до 30 % на вкладений капітал. Банк контролював будівництво австрійських державних залізниць, фінансував створення в Іспанії і Голландії інфраструктури копалень, газопроводів, суднових компаній, залізниць. Значна частка урядових позик на зовнішніх ринках була втрачена через дефолти 1870-х років. Особливо значними були втрати на Близькому Сході. Проте на початку 1880-х років відбулося справжнє відродження французького іноземного інвестування.

Протягом наступних років (до початку Першої світової війни) напрям іноземних інвестицій із Франції докорінно змінився (див. табл. 4.8). Середземноморський регіон, Близький Схід та країни Центральної Європи втратили свою привабливість для французьких інвесторів, їхню увагу привертають Росія та Балкани. Наприкінці 1890-х років збільшилася питома вага наявних коштів у неєвропейських країнах, насамперед у Латинській Америці. На противагу британським інвесторам, французькі власники капіталів не вважали колонії привабливими з погляду розміщення інвестицій, і лише Африка та, меншою мірою, Індокитай могли користатися з переваг капіталу, що залучався до цих країн. Таким чином, станом на 1914 р. приблизно 67 % загального обсягу

Таблиця 4.8

**Іноземні інвестиції Франції, 1851—1914 рр.
(регіональний розподіл)**

Region	Загальний обсяг інвестицій, по роках					
	1851		1881		1914	
	млрд франків	%	млрд франків	%	млрд франків	%
Середземноморський регіон ¹	1,5	60	6,9	39	7,3	14
Центральна Європа ²	0,3	12	3,1	18	4,1	8
Східна Європа ³	—	—	1,3	7	14,7	28
Північно-Західна Європа ⁴	0,6	24	1,2	7	4,1	8
Близький Схід ⁵	—	—	3,5	20	5,9	11
Колонії	—	—	0,7	4	4,5	9
Західна півкуля	0,1	4	0,9	5	8,3	16
Інші регіони	—	—	—	—	3,8	6
Загальний обсяг у млрд франків	2,5	100	17,6	100	52,7	100
Загальний обсяг у млрд фунтів	98		688		2 073	

1. Італія, Іспанія, Португалія. 2. Австро-Угорщина, Німеччина, Швейцарія. 3. Росія, Румунія, Греція, Сербія. 4. Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Великобританія, Скандинавія. 5. Оттоманська імперія та Єгипет.

Джерело: *Cameron R.E. France and the Economic Development of Europe 1800—1914. Princeton, 1961. P. 79, 85, 486.*

французьких інвестицій припадало на Європу, 16 % — на Африку і трохи більше 16 % — на Азію (насамперед Туреччину).

Одна з особливостей іноземного інвестування полягала у прагненні французьких правлячих кіл забезпечити з їхньою допомогою реалізацію певних зовнішньоекономічних інтересів країни, що зумовило державне регулювання даних процесів, розробку відповідної урядової політики.

Франція вступила в XIX ст., роблячи позики за рубежом, переважно у Великобританії і Голландії, для виплати великої контрибуції, накладеної на неї країнами-переможницями після поразки Наполеона. Як уже

зазначалося, британські підприємці надали капітали для фінансування будівництва перших французьких залізниць. Проте Франція швидко досягла великого позитивного сальдо торговельного балансу, що відкрило можливості для здійснення значних закордонних інвестицій аж до 1870-х років. Після цього для фінансування нових проектів французькі вкладники почали використовувати доходи від попередніх інвестицій.

Німецькі іноземні інвестиції набули розмаху в 1880-х роках, коли з'явилася можливість придбання урядових цінних паперів балканських країн, Туреччини, Іспанії, Португалії та Італії. Кредити надавалися також Аргентині, Венесуелі, Мексиці та США, де активно велося будівництво залізниць. Після дефолтів, що супроводжували фінансові кризи 1890-х років, обсяг закордонних позик, що надавалися Німеччиною, зменшився, а на початку ХХ ст. німецькі інвестори відвернулися від Європи, віддавши перевагу Сполученим Штатам та німецьким колоніям. До 1914 р. приблизно 50 % німецьких закордонних інвестицій розміщувалося у європейських країнах, при цьому левову пайку цього капіталу дістала Австро-Угорщина, а решта коштів приблизно порівну розподілялася між Росією*, Туреччиною, балканськими країнами, Іспанією, Португалією, Францією та Британією. Близько 70 % від 11 млрд марок (540 млн фунтів стерлінгів), інвестованих за межі Європи, припадало на Американські континенти та Африку, а решта — на Азію.

До 1870 р. експорт прямих іноземних інвестицій зі США трохи перевищував 75 млн дол. (15 млн фунтів стерлінгів) і фактично обмежувався капіталовкладеннями у вуглевидобувну промисловість та спільні виробництва у Канаді, Мексиці та Південній Америці. Однак наприкінці століття інвестиційні можливості в Європі більше приваблювали американських бізнесменів. Близько 80 % із 685 млн дол. США (150 млн фунтів стерлінгів), розміщених за кордоном, були інвестовані в Канаду, Мексику та європейські країни. Після 1899 р. цей показник поступово знижувався і сягнув рівня 66 % у 1914 р., коли загальний обсяг ПІІ зі США становив 3,514 млрд дол. (717 млн фунтів стерлінгів). Упродовж цього періоду постійного зростання масштабів іноземного інвестування Південна Америка та Азія стали отримувачами значних обсягів прямих інвестицій зі Сполучених Штатів. Значна частина їх залучалася у виробництво, видобування руд промислових металів та агропромисловий комплекс.

Слід зауважити, що в ХІХ ст. вивіз капіталу здійснювався переважно у формі *портфельних інвестицій*. На початку ХХ ст. (до

* Перші значні прямі інвестиції були здійснені Німеччиною, коли концерн "Сіменс" заснував у 1855 р. в Санкт-Петербурзі телеграфний завод (*Welfens P.J.J. Internationalisierung von Wirtschaft und Wirtschaftspolitik. Eine Analyse der Dynamik und Gestaltbarkeit von Wirtschaft und Politik in einer sich wandelnden Weltwirtschaft. Berlin, 1990. S. 24*).

1914 р.) прямі іноземні інвестиції до слаборозвинутих країн сягали 44—60 % експортованого приватного капіталу. На цій основі створювалися транснаціональні компанії (ТНК), які в наш час домінують у системі міжнародних економічних відносин. Станом на 1914 р. понад 40 американських компаній машинобудівної і продовольчої галузей мали по два і більше закордонних представництв. Найбільша кількість їх була зосереджена в Канаді, Великобританії і Німеччині. Великі британські фірми розвивали свою діяльність у хімічній і продовольчій сферах, особливо в м'ясній, молочній промисловості й у виробництві пива. Вони орієнтувалися здебільшого на ринки, структура яких була близькою до британських — Австралії, Канади, Нової Зеландії та Південної Африки. На початку ХХ ст. британський капітал заснував низку підприємств у США та в континентальній Європі.

Таким чином, вивіз капіталу, широке зарубіжне інвестування, створення транснаціональних компаній свідчили про поглиблення інтернаціоналізації виробництва й обміну, всього господарського життя на зламі ХІХ—ХХ ст. і про формування цілісної, високоінтегрованої системи світового господарства.

ВИСНОВКИ

Вивіз капіталу в епоху індустріалізму зумовлювався такими основними чинниками, як динамічне зростання економіки, наявність сприятливого інвестиційного середовища за кордоном та механізму забезпечення узгодженості процесу перепливу капіталу з однієї країни до іншої. У ХІХ ст. найбільшими експортерами капіталу були: Великобританія, Франція, Німеччина, США, а також Бельгія, Голландія і Швейцарія. Напередодні Першої світової війни іноземний капітал спрямовувався переважно до Росії, Балканських країн, Північної та Південної Америки, Індії, Цейлону, Китаю, Японії, Південної Африки. В даний період вивіз капіталу здійснювався головним чином у формі портфельних інвестицій. На початку ХХ ст. прямі іноземні інвестиції до слаборозвинутих країн сягали від половини до 2/3 експортованого приватного капіталу. Внаслідок цього створювалися перші транснаціональні компанії (ТНК), які сьогодні домінують у системі світового господарства і міжнародних економічних відносин.

Вивіз капіталу засвідчив розгортання процесу диверсифікації форм міжнародного економічного спілкування, поглиблення інтернаціоналізації виробництва й обміну, всього господарського життя на зламі ХІХ—ХХ ст., становлення високоінтегрованої, цілісної світової економічної системи.

Визначення

Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) — форма закордонних інвестицій, довгострокові вкладення підприємницького капіталу, що забезпечують

іноземному вкладникові контроль над діяльністю зарубіжного підприємства.

Порочесні інвестиції — довгострокові вкладення капіталу, що здійснюються через купівлю акцій та облігацій закордонних акціонерних компаній з метою отримання прибутку (дивідендів). На відміну від прямих інвестицій не надають права контролю за діяльністю підприємства.

Фінанси (фр. *finance*, лат. *financia* — готівка, дохід) — 1) узагальнювальний економічний термін, що розкриває зміст як коштів, фінансових ресурсів у їхньому русі, розподілі й перерозподілі, так і економічних відносин, зумовлених взаємними розрахунками; 2) у вужчому значенні — грошові засоби, що є в наявності у приватної особи чи організації. Історично фінанси виникли в епоху зародження держави. Термін “фінанси” почав застосовуватися у XIII—XV ст. У цей час в італійських містах-держав (Генуя, Венеція, Флоренція) відбувся перехід від розвитку лихварського капіталу до формування центрів торгівлі, грошових розрахунків і банківської справи.

Фінансовий ринок — економічне середовище, в якому відбувається взаємообмін капіталами і кредитами. Охоплює ринок капіталів і кредитів.

Дефолт (англ. *default* — невиконання зобов'язань) — відмова держави, юридичної чи фізичної особи від виконання своїх зобов'язань, зокрема фінансових, в односторонньому порядку через незадовільний фінансовий стан, банкрутство тощо.

Конкуренція (лат. *concurrentia* — змагання, суперництво) — боротьба між виробниками (продавцями) товарів за кращі, економічно вигідніші умови реалізації продукції з метою отримання найвищого прибутку чи інших переваг.

Капітал — чинник виробництва, нагромаджений запас засобів у грошовій і товарній формах, необхідних для здійснення економічної діяльності.

Капіталізм — сукупність усіх видів майнових та інтелектуальних цінностей (ресурсів), вкладених в об'єкт підприємницької та інших видів діяльності з метою одержання прибутку, досягнення соціального ефекту.

Інфраструктура (лат. *infra* — нижче, під і *structura* — будова, взаєморозташування) — комплекс галузей і сфер економіки, що забезпечують її функціонування. Включає в себе виробничу, соціальну, ринкову, міжнародну та інші складові.

Імпульси — грошові або товарні документи, що засвідчують визначені в них майнові права та відносини й забезпечують їхньому власникові одержання певного доходу.

Перша технічна революція (перша технічна революція) — полягає в переході від мануфактурного виробництва, що базувалося на використанні ручної праці, до фабричного, ґрунтованого на машинній техніці.

Період інтенсивного накопичення капіталу — тривалий процес, що збігся з початком Великих географічних відкриттів й утворенням колоніальних імперій (кінець XV — середина XVII ст.). Накопичений капітал

використовувався для утвердження капіталістичних, тобто ринкових відносин.

- Розкрийте основні економічні передумови вивозу капіталу.
- Опишіть кількісні та якісні показники, що визначали міжнародний рух капіталу.
- Схарактеризуйте напрями іноземного інвестування.
- Назвіть провідних експортерів та імпортерів капіталу.
- У чому полягали зміни в географічному розподілі інвестицій наприкінці XIX — на початку XX ст.?
- Дайте визначення прямих іноземних інвестицій.
- У чому полягають особливості портфельних інвестицій?
- У які галузі світового господарства здійснювалося іноземне інвестування?
- Назвіть країну, яка вперше здійснила прямі іноземні інвестиції. Розкрийте значення цієї події.
- Який вплив справляють іноземні інвестиції на економічний розвиток країни?
- Вкажіть основні галузі та регіони України, куди спрямовувалися іноземні інвестиції на зламі XIX—XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Браславский И.М.* Мировое капиталистическое хозяйство и международные экономические отношения. К., 1968.
- Гаврилюк О.В.* Іноземні інвестиції. К., 1998.
- Грегори П.* Экономический рост Российской империи / Пер. с англ. М., 2003.
- Енциклопедія банківської справи України. К., 2001.
- История мировой экономики. М., 2004.
- Камрон Р.* Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / Пер. с англ. М., 2001.
- Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Економічна історія України і світу. К., 1999.
- Міжнародна інвестиційна діяльність / *Лук'яненко Д.Г., Мозговий О.М., Губський Б.В. та ін.* К., 1996.
- Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / Под ред. И.С. Королева. М., 2003.
- Рогащ О.* Транснаціональні корпорації та економічне зростання. К., 1997.

- Рут Ф., Філіпенко А.* Міжнародна торгівля та інвестиції / Пер. з англ. К., 1998.
- Сливоцький А.* Міграція капіталу: Як у замислах на кілька кроків випередити своїх конкурентів / Пер. з англ. К., 2001.
- Теория капитала и экономического роста / Под ред. С.С. Дзарасова. М., 2004.
- Экономическая история мира. Европа / Под ред. М.В. Конотопова. М., 2004.
- Bloomfield A. I.* Essays in the History of International Trade Theory. Brookfield, 1994.
- Feinstein C.H.* Home and Foreign Investment, 1870—1913. Cambridge, 1960. Handbooks in Economics. Handbook of International Economics. New York, 1995. Vol. 3.
- Welfens P.J.J.* Internationalisierung von Wirtschaft und Wirtschaftspolitik. Eine Analyse der Dynamik und Gestaltbarkeit von Wirtschaft und Politik in einer sich Wandelnden Weltwirtschaft. Berlin, 1990.

ПРИЧИНИ І ДЖЕРЕЛА МІГРАЦІЇ ПРАЦІ

Вивіз капіталу, безперечно, став помітною віхою у розвитку міжнародних економічних відносин. Важливе значення мала також міграція робочої сили, що супроводжувала ці потоки капіталу. Значна частина іноземних інвестицій з Європи спрямовувалася до регіонів із невисокою густрою населення, де відчувався дефіцит робочої сили. До цих же регіонів потяглися й мільйони емігрантів з європейських країн. Як підприємці, так і робітники забезпечували продуктивне використання капіталу, що ввозився до цих країн.

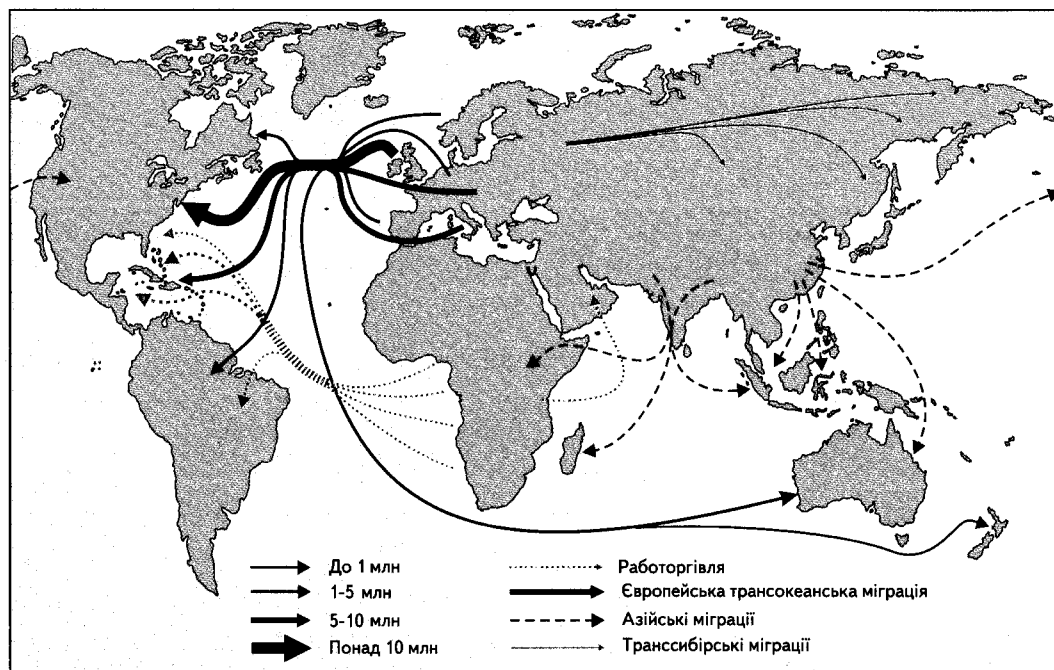

Рис. 4.9

Основні глобальні міграції, 1600—1915 рр.

Найвища міграційна активність на етапі становлення й економічної структуризації індустріальної цивілізації простежувалася в період між наполеонівськими війнами і Першою світовою війною. Причини міграції були різними. Вони зумовлювалися економічними, релігійними, політичними, екологічними та іншими чинниками. В зазначений період основним стимулом було отримання роботи, поліпшення матеріальних, виробничих і соціальних умов. Країни, в яких пропозиція робочої сили значно перевищувала попит на неї, виступали джерелом еміграції. І, навпаки, країни, в яких бракувало робочої сили і попит на неї перевищував пропозицію, становили міграційну зону.

За даними міграційної статистики пролягав 1831—1913 рр. за кордон виїшло близько 46 млн осіб. (Генеральна більшість — у Європі)

Таблиця 4.9

Населення Європи, 1851—1911 рр.

Країна	1851	1881	1911
Англія і Уельс	17 928 000	25 974 000	36 070 000
Шотландія	2 889 000	3 736 000	4 761 000
Ірландія	6 552 000	5 175 000	4 390 000
Франція	35 783 000	37 406 000	39 192 000
Німеччина	33 413 000	45 234 000	64 926 000
Бельгія	4 530 000	5 520 000	7 424 000
Нідерланди	3 309 000	4 013 000	5 858 000
Данія	1 415 000	1 969 000	2 757 000
Норвегія	1 490 000	1 819 000	2 392 000
Швеція	3 471 000	4 169 000	5 222 000
Іспанія	15 455 000	16 622 000	19 927 000
Португалія	3 844 000	4 551 000	5 958 000
Італія	24 351 000	28 460 000	34 671 000
Швейцарія	2 393 000	2 846 000	3 753 000
Австрія	17 535 000	22 144 000	28 572 000
Угорщина	18 192 000	15 739 000	20 886 000
Росія	68 500 000	97 700 000	160 700 000
Румунія		4 600 000	7 000 000
Болгарія		2 800 000	4 338 000
Греція		1 679 000	2 632 000
Сербія		1 700 000	2 912 000

Джерело: Spielvogel J.J. Western Civilization. P. 853.

тів — 44 млн осіб, походили з Європи (див. рис. 4.10), решта — з країн Азії.

Найбільші переселення з Європейського континенту припали на період після 1880 р., хоча з кожним наступним десятиліттям потужність міграційних хвиль зростала:

- у 1821—1850 рр. Щорічно емігрувало в середньому 110 тис. осіб.
- у 1851—1880 рр. — близько 270 тис.:
- у 1881—1915 рр. — більше як 300 тис. осіб (див. табл. 4.12).

Загалом до 1880 р. емігрували приблизно 11—12 млн європейців, а в 1881—1915 рр. — близько 32 млн. Таке зростання темпів еміграції з Європи після 1880 р. поєднувалося із суттєвими змінами в економічній структурі країн — експортерів робочої сили. До 1880 р. джерелами еміграції були в основному країни Північної та Західної Європи, а після 1880 р. — Південної та Східної Європи.

Таблиця 4.10

**Середньорічна еміграція з Європи до несвропейських країн у 1876—1910 рр.
(із розрахунку на 100 тис. населення)**

Країна	1876—1880	1881—1885	1886—1890	1891—1895	1896—1900	1901—1905	1906—1910
Європа	94	196	213	185	147	271	322
Ірландія	650	1422	1322	988	759	743	662
Великобританія	102	174	162	119	88	127	172
Данія	157	380	401	338	117	292	275
Норвегія	432	1105	819	597	312	903	746
Швеція	301	705	759	587	249	496	347
Німеччина	108	379	207	163	47	50	44
Бельгія			86	50	23	57	69
Голландія	32	136	111	76	25	45	58
Франція	8	14	49	14	13	12	12
Іспанія		280	437	434	446	391	758
Португалія	258	356	423	609	417	464	694
Італія	396	542	754	842	974	1706	1938
Австрія	48	90	114	182	182	355	469
Угорщина		92	156	134	205	437	616
Росія	6	13	42	47	32	63	67

Однією з основних причин міграційних процесів було різке зростання народжуваності на Європейському континенті. Протягом 1850—1910 рр. населення Європи збільшилося від 270 млн до 460 млн чол.

Масова європейська еміграція, зумовлена демографічними, соціальними, науково-технологічними, геополітичними, етнічними та іншими чинниками, знайшла своє відображення не лише в абсолютних, а й у відносних показниках (див. табл. 4.10).

Найвищі показники середньорічної еміграції у першій декаді ХХ ст. були в Італії, Ірландії та Норвегії. Найнижча еміграційна активність спостерігалась у Франції, Росії, Німеччині й Бельгії. Слід зазначити, що в переважній більшості європейських країн середньорічна еміграція мала усталену тенденцію до зростання, за винятком Німеччини і Бельгії.

Події Першої світової війни дещо змінили конфігурацію міграційних потоків, однак основна тенденція попередніх десятиліть продовжувала діяти. Основні країни-експортери робочої сили у 1910—1920 рр. підтримували попередні масштаби еміграції, а в таких державах як Італія, Іспанія, Португалія її рівень значно зріс. Серед приймаючих країн чільні позиції утримували США, Аргентина, Бразилія, Австралія, Канада.

ОСНОВНІ МІГРАЦІЙНІ ХВИЛІ

Протягом 1820—1914 рр. мали місце три міграційні хвилі, пов'язані насамперед з Європейським континентом.

■ *Перша хвиля міграції* була викликана зростанням попиту на робочу силу в промисловому виробництві Великобританії та деяких інших європейських країн. Однак вона мала обмежений, локальний характер. Так, у 1851 р. у м. Престоні графства Ланкашир (Англія), де працювала велика бавовняна фабрика, половину населення становили емігранти. з них 40% — ірландці. Станом на 1913 р. 400 тис. поляків були задіяні на підприємствах важкої індустрії Рура (Німеччина).

За даними перепису населення, проведеного в Німеччині в 1907 р., в країні проживало 2,3 млн іноземців. Це були переважно громадяни Росії, Польщі та деяких інших країн. У Франції в 1881 р. налічувалося близько 1 млн іноземців, а в першій декаді ХХ ст. їх кількість зросла на чверть мільйона; більше половини з них були вихідцями з Бельгії та Італії.

■ Якщо перша міграційна хвиля обмежувалася Європейським континентом, то *друга* мала яскраво виражене трансатлантичне спрямування. Від 1800 по 1914 р. з Європи виїхало близько 50 млн чол., із них майже 32 млн — до США.

Означимо кілька базових передумов, що спричинили масову європейську міграцію в ХІХ — на початку ХХ ст.

Таблиця 4.11

Міграція до США

Роки	Кількість
1881—1890	5 246 613
1891—1900	3 687 564
1901—1910	8 795 386
1910—1914	4 133 131

Джерело: Sartorius von Waltershausen A. Die Entstehung der Weltwirtschaft. Jena, 1931. S. 445.

По-перше, після низки революційних подій у провідних країнах Заходу громадяни здобули широкі політичні та економічні свободи. Дух лібералізму охопив усі сфери суспільного життя. Спочатку в країнах Східної Європи, а потім і в Росії було ліквідоване кріпосне право. Уряди давали дозвіл на виїзд своїх громадян. Зокрема, в Англії було скасовано закон від 1824 р., який забороняв виїзд за кордон високоосвічених громадян.

По-друге, економічні та соціальні чинники, зумовлені перенаселенням європейських країн, великим надлишком у багатьох із них робочої сили й водночас широкими можливостями щодо працевлаштування, а також забезпечення кращих політичних, економічних і соціальних умов за кордоном. Яскравим прикладом може слугувати Ірландія, де після жахливого голоду 1846 р. розпочалася масова еміграція з країни. Ще один чинник був пов'язаний з можливістю уникнути обов'язкової військової служби, чим, зокрема, скористалися євреї та поляки в Росії під час Першої світової війни*.

По-третє, ще одна базова передумова була детермінована науково-технічним прогресом, відносною легкістю перемішень як усередині країн і континентів унаслідок бурхливого спорудження залізниць, так і в міжконтинентальному сполученні, завдяки модернізації морського транспорту. Вартість проїзду від Ліверпуля до берегів США дорівнювала 3—5 фунтам стерлінгів в залежності від класу. Значно зросла швидкість морських суден. Якщо в 1864 р. парусник долав цей шлях за 44 дні, а корабель із паровим двигуном — за 40, то в 1875 р. запровадження “White Star Line” дало

* На зламі XIX—XX ст. у Східній Європі мешкало 6—7 млн євреїв. Майже половина з них брала участь у тих чи інших формах міграції. Протягом 1881—1914 рр. близько 2 млн східноєвропейських євреїв виїхали до США, не менш як 300 тис. — до Західної Європи, Південної Америки, Палестини та Південної Африки. Понад 1—1,2 млн осіб мігрували всередині Східної Європи (Kahan A. Essays in Jewish Social and Economic History. Chicago; London, 1986. P. 102, 114).

можливість скоротити час подорожі до 9, а в 1890 р. — до 7 днів. Завдяки цьому сільськогосподарські робітники з Іспанії та Італії могли щороку відправлятися на жнива до Аргентини, а потім повертатися для збирання власного врожаю.

❖ *Третья міграційна хвиля* також мала економічні корені й була викликана необхідністю залучення так званих контрактних робітників до праці на диверсифікованих коньяльях та плантаціях у Тропічній зоні. Йдеться, зокрема, про вихідців з Індії і Китаю, які за контрактами працювали на рудниках Південної Африки, та про італійських робітників, які виїхали на кавові плантації Бразилії. Проте переважна більшість із загальної кількості китайських емігрантів (близько 5 млн) концентрувалось у Південній Азії, зокрема, в голландській Вост-Індії та, меншою мірою, у Малайї*.

ЄВРОПЕЙСЬКА ЕМІГРАЦІЯ

Протягом усього періоду індустріалізації Європи був основним постачальником робочої сили на світові ринки.

Від часів відкриття Америки Х. Колумбом по 1820 р. із Європейського континенту на Американський виїхало більше як 16 млн чоловік.

У 1821—1915 рр. найпотужнішим “джерелом постачання” емігрантів залишалися Британські острови. На них припадало близько 37% загальної кількості мігруючих.

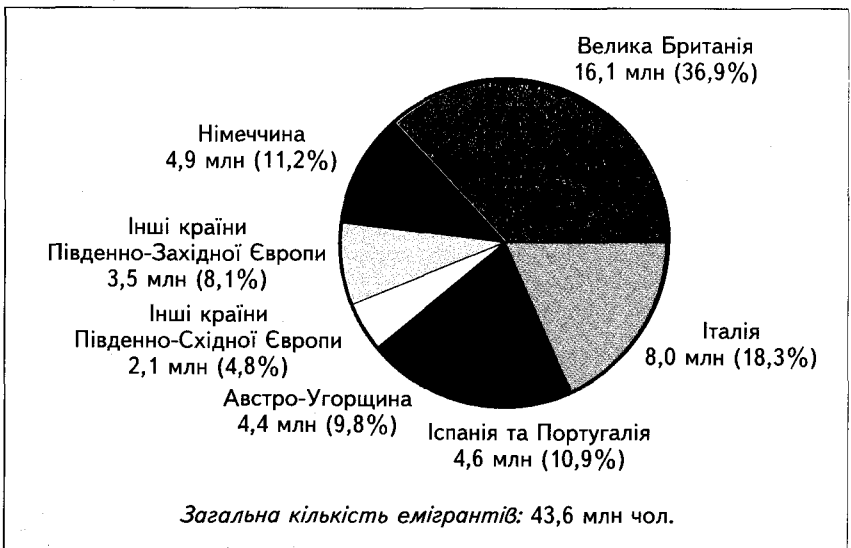

Рис. 4.10
Еміграція з Європи, 1821—1915 рр.

* Малайя — країна в Південно-Східній Азії на півострові Малакка. Від 1963 р. — західна частина Малайзії.

Таблиця 4.12

Еміграція з Європи,
1821—1915 рр.*

Регіон	1821—1850		1851—1880		1881—1915	
	млн. осіб	%	млн. осіб	%	млн. осіб	%
Північно-Західна Європа¹:	3,4	100,0	7,4	91,3	13,7	42,7
Великобританія	2,6	76,5	4,6	56,8	8,9	27,7
Німеччина	0,6	17,6	2,1	25,9	2,2	6,9
Інші країни Північно-Західної Європи	0,2	5,9	0,7	8,6	2,6	8,1
Південно-Східна Європа²:	—	—	0,7	8,7	18,4	57,3
Італія	—	—	0,2	2,5	7,8	24,3
Іспанія та Португалія	—	—	0,3	3,7	4,3	13,4
Австро-Угорщина	—	—	0,2	2,5	4,2	13,1
Інші країни Південно-Східної Європи	—	—	—	—	2,1	6,5
Загалом	3,4	100,0	8,1	100,0	32,1	100,0
Середньорічне значення	113 000		270 000		917 000	

1. Велика Британія, Франція, Німеччина, Голландія, Бельгія, Швейцарія, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія. 2. Італія, Іспанія, Португалія, Австрія, Угорщина, Росія (включно із Польщею).

Серед інших країн, з яких в основному емігрували, виділялися *Італія, Німеччина, Австро-Угорщина, Іспанія, Росія** (включно з Польщею) та Португалія*. Еміграційні потоки з Британії були потужними протягом XIX ст., тоді як еміграція з Італії активізувалася лише після 1880 р. Згодом кількість мігруючих з цієї країни стрімко зростала, протягом 1900—1910 рр. навіть перевищила відповідні показники Британії (3,6 млн порівняно з 2,8 млн). До 1880 р. міграційні потоки з Німеччини разом із британськими домінували у цьому процесі, проте наприкінці століття вони значно зменшилися. Це зумовлювалося швидкими темпами індустріалізації країни і появою нових робочих місць.

* Розраховано за: Kenwood A.O., Longnead A.L. The growth of the International Economy. 1820—1980. Boston, 1988. P. 60.

** Особливість Росії полягала в тому, що міжконтинентальна міграція в ній була наслідком колонізації, зокрема Сибіру і Далекого Сходу. Туди протягом 1815—1914 рр. було добровільно чи примусово переселено 10 млн чол. (Baines D. Emigration from Europe 1815—1930. Cambridge University Press, 1995. P. 5).

Слід наголосити, що в останній передвоєнній декаді, й особливо у другій її половині, різко зросла кількість емігрантів із Південної і Східної Європи. З Австро-Угорщини, зокрема, емігрували здебільшого не австрійці й угорці, а представники національних меншин у цій державі: поляки, словаки, серби, хорвати, румуни, українці, євреї. Протягом 1880—1914 рр. 3,5 млн поляків із Росії, Австрії та Німеччини виїхали до США.

У країнах Європи виділялися окремі еміграційно інтенсивні регіони. З таблиці 4.13 видно, що приблизно третина усіх фінських емігрантів були вихідцями з однієї провінції (С. Остроботнія), близько половини усіх австро-угорських емігрантів у 1881—1910 рр. походили з Галичини і Буковини, майже чверть усіх німецьких емігрантів в рекордні роки становили вихідці із Західної Пруссії і Померанії, трохи менше 20 % англійських і валлійських емігрантів у 1861—1900 рр. представляли п'ять графств Західної Англії. Однією з причин еміграції меншин були расові або етнічні обмеження, дискримінація. Поляки у великій кількості емігрували з Австро-Угорщини, Німеччини, Росії. Три чверті румун, які вїхали до США перед Першою світовою війною, походили з Трансільванської провінції Угорщини.

Таблиця 4.13

Еміграція із регіонів європейських країн

Країна	Кількість	На 1000 осіб/рік
Італія (1901—1913)	8 742 000	20
Абруцці	689 000	34
Базіліката	202 000	34
Калабрія	614 000	37
Сіцилія	1 125 000	26
Австрія (1881—1910)	1 799 000	2
Галичина	859 000	10
Фінляндія (1860—1930)	360 000	2
С.Остроботнія	120 000	7
Німеччина (1871—1895)	2 371 000	2
Західна Пруссія	321 000	7
Померанія	222 000	6
Англія і Уельс (1861—1900)	2 349 000	2
Західна Англія	323 000	4

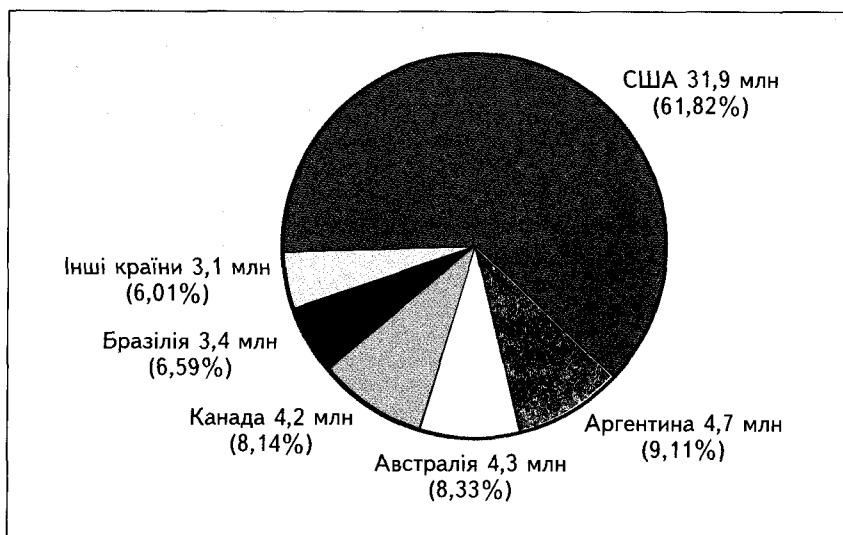
У темпах регіональних міграцій простежувалися й певні парадокси. Наприклад, італійські області Калабрія, Абрुцці, Сіцилія за інтенсивністю міграційних потоків у 8—10 разів перевищували такі райони, як Емілія — Романія і Сардинія, хоча рівень розвитку господарства у них був однаково низьким.

Серед основних рис європейської еміграції можна назвати такі:

- ✓ *По-перше*, вона характеризувалася великими обсягами і високими темпами. Найвищі показники в динаміці міграційних процесів зафіксовані в 1854, 1873, 1883, 1907 і 1913 рр.
- ✓ *По-друге*, еміграційні потоки рухалися зі сходу на захід. На початку XIX ст. більшість емігрантів становили британці та ірландці. Від середини XIX ст. пал'яма першості перейшла до центральноєвропейських і скандинавських держав. На початку XX ст. еміграція з Норвегії, Швеції, Німеччини, Ірландії та Швейцарії досягла свого піку. Еміграційні капацитети повновиновилися в цей період вільними і країни Південної та Східної Європи.
- ✓ *По-третє*, європейська еміграція була досить різноманітною за своїм якісним складом. Багато хто з емігрантів рятувався від голоду, злиднів, погромів чи обов'язкової військової служби, інші, маючи фінансові кошти, шукали засобів для їх ефективного застосування.
- ✓ *По-четверте*, європейський досвід засвідчив зворотну залежність між темпами еміграції в окремих країнах і рівнем їхнього економічного розвитку. Чим вищим був рівень економічного розвитку країни, тим меншим потяг населення до переміни місць. Крім того, зі зменшенням розриву в економічних показниках між європейськими і заокеанськими країнами вичерпувалися й міграційні потоки між ними.

МІЖНАРОДНІ ІМІГРАЦІЙНІ ПОТОКИ

Статистичні дані, які відображають міжконтинентальний рух населення протягом 1821—1915 рр., свідчать, що кількість іммігрантів у цей період становила близько 51 млн осіб (див. рис. 4.11 і таблицю 4.14). Із загальної кількості іммігрантів протягом 1821—1915 рр. приблизно 62% в'їхало до Сполучених Штатів, 9% — до Аргентини, 8% — до Канади і близько 7% — до Бразилії. Загалом Північна та Південна Америки до 1915 р. абсорбували більш як 85% зареєстрованих іммігрантів. Решта мігрантів направлялася головним чином до Австралійсько-Азійського регіону та в район помірного кліматичного поясу Африки. Загалом британські емігранти переїздили до США та домініонів, італійці —

Фіг. 4.11
Міжнародна
імміграція,
1821—1915 рр.

Таблиця 4.14

Міжнародна імміграція, 1821—1915 рр.
(млн чол., %)

Країни імміграції	1821—1850		1851—1880		1881—1915	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
США	2,38	67,0	7,73	68,1	21,76	59,4
Канада	0,74	20,8	0,82	7,2	2,59	7,1
Британська Вест-Індія	0,08	2,3	0,27	2,4	0,53	1,4
Бразилія	0,02	0,6	0,45	4,0	2,97	8,1
Аргентина	—	—	0,44	3,9	4,26	11,6
Австралія	0,19	5,4	0,79	7,0	2,77	7,6
Нова Зеландія	0,19	5,4	0,25	2,2	0,26	0,7
Усі інші	0,14	3,9	0,60	5,2	1,50	4,1
Загалом	3,55	100,0	11,35	100,0	36,64	100,0
Середньорічне значення	118 000		378 000		1 046 857	

Джерело: Kenwood A.O., Longnead A.L. The growth of the International Economy. 1820—1980. Boston, 1988. P. 60.

до США та країн Латинської Америки, іспанці й португальці — до Латинської Америки, німці — до США й, меншою мірою, Аргентини та Бразилії. Основні міграційні потоки з Європи до Північної та Південної Америки й, насамперед, до Сполучених Штатів були безпрецедентними за своїми масштабами.

Міграція в інших регіонах світу

Великі переміщення населення відбувалися на Індійському субконтиненті. У 1871—1915 рр. 15,8 млн чол. виїхало з Індії. З них 11,7 млн повернулися назад. Це було пов'язано з умовами п'ятирічних контрактів, які обмежували працю індійців на європейських плантаціях.

Японський ринок праці не був інтегрований у світову економіку. Відповідно до закону “Про відокремленість” 1638 р. еміграція в країні заборонялася під страхом смерті. Загальна еміграція не була легалізована до 1885 р., щоправда, імператорським указом від 1871 р. юнакам і дівчатам дозволялося навчання у вищих навчальних закладах Заходу.

Це один міграційний напрям суттєво відрізнявся від традиційних форм міжнародних переміщень робочої сили. Йдеться про примусове переселення колишніх в'язнів, злочинців, каторжників. Після 1820 р. британське царство кіндило індійських, французьких і ірландських, англійських, російських засуджених було відправлено до різних місць проживання. Найбільшу кількість засуджених було депортовано в Англію до Австралії після 1812 р., а в період 1861 — 1890 рр. 40 % приросту населення континенту становили мігранти, жовтими чинами із Британії та Ірландії.

За станом на 1840 р. ці категорії охоплювали 71% чинників на виробничій роботі в економіці країни. Число їх було невідомо за статистичні дані, хоча вони були фізично розвинутіми. Висока ціна робочої сили, пов'язана із британським фінансовим кризисом, дала підстави становити поселення. У 1861 — 1877 рр. ВВП Австралії щорічно зростає на 4,9%, приріст населення становить 3,5%. За таким швидким інтеграційним показником, як офіційний ВВП на душу населення, Австралія могла навіть перевернути Бразилію.

Загалом розвиток міграційних процесів був новим явищем у системі міжнародних економічних відносин індустріальної епохи. Міжнародні господарські зв'язки цього періоду характеризувалися широкою диверсифікацією, зростанням масштабів, більшою мобільністю чинників виробництва, якісним удосконаленням форм економічної взаємодії. Невід'ємною, органічною складовою вказаних позитивних тенденцій була й міжнародна міграція робочої сили.

Причинами міграції були економічні, політичні, релігійні, екологічні й інші чинники. Головним стимулом було отримання роботи, поліпшення матеріальних, виробничих і соціальних умов. Джерелом еміграції виступали країни, в яких пропозиція робочої сили значно перевищувала попит. Основними споживачами іноземної робочої сили були країни, де попит на неї перевищував пропозицію. Найвища еміграційна активність спостерігалася в період між на-

полеонівськими війнами і Першою світовою війною. Переважна більшість мігрантів походила з Європи. Джерелом еміграційних процесів було різке зростання народжуваності на Європейському континенті (від 270 млн чол. у 1850 р. до 460 млн у 1910 р.). Серед приймаючих країн чільні позиції посідали США, Аргентина, Бразилія, Австралія, Канада. Протягом 1820—1914 рр. простежувалося три міграційні хвилі. Перша з них відбулася, насамперед, у межах Європи; друга мала яскраво виражене трансатлантичне спрямування; третя — охоплювала афро-азійський простір. Найбільшу кількість емігрантів забезпечували Великобританія, Італія, Німеччина, Австро-Угорщина, Іспанія, Росія, Португалія.

Європейська еміграція характеризувалася великими обсягами і високими темпами, рухом еміграційних потоків зі Сходу на Захід, різноманітністю свого якісного складу, а також зворотною залежністю між темпами еміграції і рівнем економічного розвитку країн. Нетрадиційним напрямом міжнародних переміщень робочої сили було примусове переселення колишніх в'язнів, злочинців, каторжників та ін. Найхарактернішим у даному контексті був Австралійський континент. Міжнародні міграційні процеси сприяли диверсифікації світогосподарських зв'язків, наповненню їх новим змістом.

Визначення

Міграція — переміщення людей із країни (еміграція) та в країну (імміграція), що супроводжується збільшенням або зменшенням чисельності її населення і робочої сили.

Емігранти (лат. *emigrants* — особа, що виселяється) — громадяни, які покинули країну свого громадянства чи постійного проживання і виїхали на постійне проживання до іншої держави.

Іммігранти — громадяни однієї держави, що поселилися на тривалий час чи постійно на території іншої держави в пошуках заробітку з політичних, економічних, релігійних та інших причин.

Біженці — особи, що покинули країну, в якій вони постійно проживали, внаслідок переслідування чи інших надзвичайних обставин.

Контрактні робітники — вихідці з Індії, Китаю та Італії, які працювали за контрактами на рудниках Південної Африки та кавових плантаціях Бразилії.

Еміграційно-інтенсивні регіони — провінції і території країн Європи, які вирізнялися найвищими темпами еміграції.

Диверсифікація — зміна асортименту товарів, послуг, проникнення економічного суб'єкта в галузі та на ринки, не пов'язані з його основним виробництвом.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні причини розвитку міжнародної міграції робочої сили.
2. Схарактеризуйте джерела міжнародних міграційних процесів.

3. Якими були наслідки основних міграційних хвиль 1820—1914 рр.?
4. Назвіть країни — “джерела постачання” емігрантів і країни, куди спрямовувалася іноземна робоча сила.
5. Розкрийте характерні риси європейської еміграції.
6. Що таке еміграційно-інтенсивні регіони?
7. Обґрунтуйте зміст міграційної зони Американського континенту.
8. Дайте визначення робітників-контрактників.
9. У чому полягали особливості міграційних процесів на Австралійському континенті?

ЛІТЕРАТУРА

- Geld D., МакГрю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж.* Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Пер. з англ. К., 2003.
- Baines D.* Emigration from Europe. 1815—1930. Cambridge, 1995.
- Coerced and free migration. Global perspectives / Edited by D. Eltis. Stanford, 2002.
- Gilden R.* Barricades and Borders, 1800—1914. Oxford, 1987.
- Global Demographic Change: Economic impacts and policy Challenges. Wyoming, 2004.
- Kahan A.* Essays in Jewish Social and Economic History. Chicago; London, 1986.
- Kenwood A.O., Longnead A.L.* The growth of the International Economy. 1820—1980. Boston, 1988.
- Sartorius von Waltershausen A.* Die Entstehung der Weltwirtschaft. Jena, 1931.
- Spielvogel J.J.* Western Civilization. New York, 1998. Vol. I.
- World Civilizations. Sources, Images and Interpretations. Boston, 1994. Vol. 2.

МОНЕТАРНІ ВІДНОСИНИ ЕПОХИ МЕРКАНТИЛІЗМУ

Протягом Середньовіччя та на початку індустріальної епохи золото і срібло використовувалися як гроші, що надавало тогочасній монетарній системі зовнішніх ознак біметалізму. Обидва метали мали офіційне котирування, й грошові одиниці співвідносилися з обома металами в установлених пропорціях. Насправді ця монетарна система не була біметалічною. У багатьох країнах тривалий час не робилося спроб примусового дотримання вартості грошей, випущених монетним двором. Премію можна було отримати на основі ринкового співвідношення обох металів. Фактично монетарна система мала єдиний стандарт. Чимало країн були однаково заінтересовані у видобуванні й нагромадженні обох металів, а споживачі віддавали перевагу одному з них. У такому випадку монетний двір орієнтувався на один метал.

Не можна з упевненістю стверджувати, що це було наслідком цілеспрямованої політики, хоча в окремих випадках існували серйозні підстави для таких припущень. Відповідно до основних постулатів політики раннього меркантилізму* монетарна система орієнтувалася на скорочення експорту монет і зливків.

Дев'ять принципів національної економії (меркантилізму)**

1. Максимально використувати можливості аграрної економіки. Впроваджувати ті фарми сировинництва, які найбільше відтворюють умовам країни. Експортивати золото і срібло.

2. Усі навані у країні товари, які не можуть бути використані в натуральному вигляді, мають перероблятися всередині країни, особливо сировинних виробів перевищує вартість сировинних матеріалів у 2, 3, 10, 20 і більше як 100 разів. Нехтування цим було б зневагою до обличчя менеджменту.

* Меркантилізм (іт. merkante — купець, торговець) — одне з найперших (XI ст.) економічних учень, згідно з яким головну роль в економіці, у створенні її багатства відіграють гроші (на той час золото і срібло) (Економічна енциклопедія. Київ; Тернопіль, 2001. Т. 2. С. 323).

** W.von Horn K. Austria Over All if She Only Will: Mercantilism // World Civilizations: Sources, Images and Interpretations. New York, 1994. Vol. 1. P. 320.

3. За наявності перших двох правил існує потреба у працівниках двох категорій: тих, які б займалися виробництвом сировинних матеріалів, і тих, які б їх переробляли. Тому держава має приділяти якнайбільшу увагу і всіляко сприяти саме цій частині населення. Населенню ж слід робити усе можливе для переходу від непродуктивних до вигідних професій; у навчанні використовувати різноманітні досягнення в мистецтві й торгівлі і, якщо необхідно, запрошувати викладачів із зарубіжних країн.

4. Золото і срібло у країні, чи то отримані з власних родовищ чи із зарубіжних країн, за жодних обставин не можуть використовуватися не за призначенням, тобто бути захованими у скринях чи шухлядах; вони мають постійно залишатися в обігу; дозвіл на їхнє нецільове використання може бути у випадку їхнього пошкодження і неможливості подальшої утилізації. За цих умов було б неможливим для країни, яка має значну пропозицію готівки, особливо у вигляді золота і срібла, коли-небудь збідніти.

5. Мешканці країни мають докладати всіх зусиль, щоб спільно виготовляти свій внутрішній продукт, обмежувати предмети розкоші, якомога менше застосовувати іноземні товари.

6. У разі крайньої необхідності іноземні товари мають бути отримані, в разі необхідності, з перших рук, але не за золото чи срібло, а за інші внутрішні товари.

7. Іноземні товари мають імпортуватися не в формі кінцевого продукту, а перероблятися в країні, збільшуючи платню у промисловості.

8. Слід удень і вночі знаходити засоби для продажу за кордон надлишкових товарів у формі готових виробів, настільки, наскільки необхідно, і за золото, й за срібло; й нарешті, споживачів, так би мовити, слід відшукувати у найвіддаленіших куточках землі й усіма можливими засобами.

9. За жодних обставин не дозволяти імпорт товарів, достатня пропозиція і якість яких є в країні; у цій справі ані симпатії, ані співчуття не слід демонструвати іноземцям, хоч би вони були друзями, родичами, союзниками чи ворогами. Будь-яка дружба припиняється, якщо вона послаблює чи руйнує країну. І цього принципу слід дотримуватися, навіть якщо внутрішні товари нижчої якості чи дорожчі. Краще заплатити за річ два долари, які залишаються у країні, аніж один долар, який впливе за кордон.

У багатьох країнах експорт дрібної монети був заборонений, але для певної категорії виробів робилися винятки, що торгівцям давало можливість отримання певних спеціальних цінностей. Усі ці обмеження означували міждержавні монетарні угоди, гальмували валютний бізнес та грошове регулювання. До XVIII ст. монетні двори встановлювали базову ціну монет, керуючись розрахунками їхньої

вартості, та вносили необхідні корективи, зумовлені знеціненням грошей. Таким чином, монетарна система періоду раннього модерну була доволі оманливою. Лише за зовнішніми ознаками вона нагадувала монетарну систему XIX ст.

Англія була першою країною, яка відійшла від жорсткої меркантилістської доктрини. У 1663 р. король Карл II своїм указом запровадив єдиний стандарт з нерестриктивним правом на експорт та імпорт дзвінкої монети. Тим самим було започатковано, по-перше, вільний ринок золота в Лондоні й орієнтування на єдиний золотий стандарт* і, по-друге — поступове витіснення срібла, як основи грошового обігу. Водночас Франція та її монетний двір віддавали перевагу сріблу. Золото при цьому не вилучалося з обігу і мало тверде співвідношення зі сріблом, що надавало грошовій системі біметалічних ознак. Близькими до французької були грошові системи США, Італії, Іспанії.

МІЖНАРОДНІ ВАЛЮТНІ СТАНДАРТИ ДО 1870 РОКУ

Завдання підтримки стабільності в межах біметалічної системи, через постійний контроль за світовими цінами на золото і срібло, випало на Францію. Виконання цієї функції створило для країни чимало проблем у період 1815—1850 рр., коли стан попиту і пропозиції на обидва метали був практично стабільним. Деякий час спостерігалось вилучення срібла з обігу, оскільки випуск золота постійно знижувався і його високо цінували по відношенню до срібла. Проте Франція володіла відносно великими запасами обох металів і її грошова система була готова до того, щоб поглинути срібло за рахунок золота, не приймаючи єдиного срібного стандарту. США також законодавчо дотримувалися біметалічного стандарту протягом майже всього XIX ст. Однак до 1830-х років країна оперувала срібним стандартом, оскільки США визначили співвідношення срібла до золота, як 15 до 1, тим самим недооцінюючи вартість золота, що вело до його вилучення з обігу. Проте *de facto* срібний стандарт не підходив для країни, яка вела торгівлю з Британією, де був запроваджений золотий стандарт. З цієї причини Акти щодо карбування монет, ухвалені в 1834 і 1837 рр., передбачали зменшення золотого вмісту в доларі.

Співвідношення *срібло : золото* на рівні 16 : 1 означало певний крок до золотого стандарту.

* Запровадження в Англії повноцінного золотого стандарту відбулося в 1816 р., коли фунт стерлінгів у законодавчому порядку був прирівняний до 113 гран чистого золота (1 гран = 0,0648 г) (A History of Modern World. Oxford, 1966. P. 573).

Тиск на біметалічний стандарт зріс після 1850 р., коли відкриття великих золотих родовищ у Каліфорнії та Австралії призвело до суттєвих змін у валютних відносинах і на ринку дорогоцінних металів. Відносні ціни на золото впали, й виявилось, що французьке співвідношення цінних металів як 15 : 1 не відповідає новій ситуації на світовому ринкові. Оскільки срібло оцінювалося по відношенню до золота, Франція стала власником великої кількості останнього, а французький франк став золотою грошовою одиницею. Щоб стабілізувати ситуацію і підтримати міжнародну біметалічну систему, Франція у 1865 р. скликала зустріч націй (користувачів франка). Внаслідок цієї зустрічі Франція, Бельгія, Швейцарія та Італія погодилися спільно регулювати власні валюти. Проте досягнута угода не була достатньо впливовою, щоб полегшити валютний (грошово-кредитний) тиск, що проявлявся в країнах, де функціонувала біметалічна грошова система.

Що ж до інших європейських країн, то тією чи іншою мірою у срібному стандарті перебували *Німеччина, Голландія, скандинавські країни, Росія, Австро-Угорщина, Італія, Греція*. За межами Європи сріблом користувалися країни *Латинської Америки*. Тому до 1870 р. золотий стандарт був ще далеким від того, щоб утвердитись у світі. Біметалізм в узаконеному вигляді існував у США, Латинському монетному (валютному) союзі.

Така ситуація зберігалася до середини XIX ст., коли відбулося різке збільшення видобутку золота й, відповідно, його здешевлення щодо срібла*. Все це мало своїм наслідком скорочення надходжень срібла до Європи. Французький імпорт срібла скоротився з 244 млн франків у 1849 р. до 73 млн франків у 1850 р. Німецькі держави відреагували на цю ситуацію створенням митного союзу з Австрією в 1857 р.** Його монетарна складова базувалася на спільній грошовій одиниці — талері, місткістю 18,66 г срібла.

Однак нова грошова система виявилася неефективною. Австрія вийшла з союзу в 1867 р.

* У 1853 р. видобуток золота становив 6 700 000 унцій порівняно з 1 800 000 унцій у 1848 р., тобто збільшився майже в чотири рази (*Bowden W., Karpovich M., Usher A.P. An Economic History of Europe since 1750. New York, 1937. P. 571*). Тройська унція — 31,1035 г, 1/12 частка англійського золотомонетного фунта, виступає як міра ваги золота на міжнародному ринку дорогоцінних металів (Енциклопедія банківської справи України. С. 504).

** Ще раніше, у 1838 р., на базі створеного німецькими державами митного об'єднання (*Zollverein*) було запроваджено стандартизовану грошову систему, засновану на талері або гульдені, які базувалися на сріблі (*Foreman-Peck J. A History of the World Economy. P. 79*).

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗОЛОТОГО СТАНДАРТУ

У 1871 р. було створено новий монетарний союз німецьких держав на базі марки з золотим умістом 2,79 г золота. Офіційно золотий стандарт у цьому об'єднанні було введено в 1873 р.

Країни латинської Європи обрали інший курс. Бельгія, Італія і Швейцарія взяли за основу французьку модель монетарної системи, але без жорсткого підпорядкування стандартам монетного двору щодо проби благородних металів.

Унаслідок масового відпливу срібла на Схід в останній третині XIX ст. його ринкова ціна значно перевищувала ціну монетного двору Франції, що спричинило скорочення валютних резервів країни. Інтерес торговців і підприємців зміщувався в бік золота й золотого стандарту. Швейцарія відмовилася від срібла як монетарної основи в 1875 р., Бельгія і Франція — в 1878 р.*. Вільна чеканка срібних монет у Латинському монетарному союзі була припинена в 1878 р. Таким чином було зафіксовано фактичну демонетизацію срібла і втрату ним функцій загального грошового еквівалента.

Демонетизація срібла, а також збільшення його видобутку в США, призвели до істотного знецінення цього металу по відношенню до золота з 16 : 1 у 1874 р. до 32,57 : 1 в 1893 р. Водночас перехід у 1870-х роках до золотого стандарту країн Західної Європи і США призвів до зростання попиту на цей дорогоцінний метал. Унаслідок запровадження нових технологій та відкриття нових родовищ на Алясці й у Сибіру видобуток золота збільшився з 7 600 000 унцій у 1893 р. до 14 800 000 унцій у 1899 р.

ПОШИРЕННЯ ЗОЛОТОГО СТАНДАРТУ

Протягом 1870-х років перехід до золотого стандарту прискорився, а срібло значною мірою втратило свою важливість як міжнародний стандарт.

У 1867 р. відбулася Паризька міжнародна конференція з монетарних проблем за участі представників двадцяти держав. Вона рекомендувала як міжнародний золотий стандарт монету 90-відсоткової проби, вартістю у 25 золотих франків. 1 фунт стерлінгів і п'ять доларів були еквівалентні цій грошовій одиниці. Після конференції Франція намагалася зберегти латинський біметалічний монетарний союз, що зумовило функціонування об-

* Деякі автори вважають, що Франція використовувала так званий "кульгавий" золотий стандарт. Однак срібло залишалося законним платіжним засобом. Хоча з нього припинили карбування монет і не використовували у справах важливого економічного значення; банки продовжували тримати в запасах великі резерви цього металу.

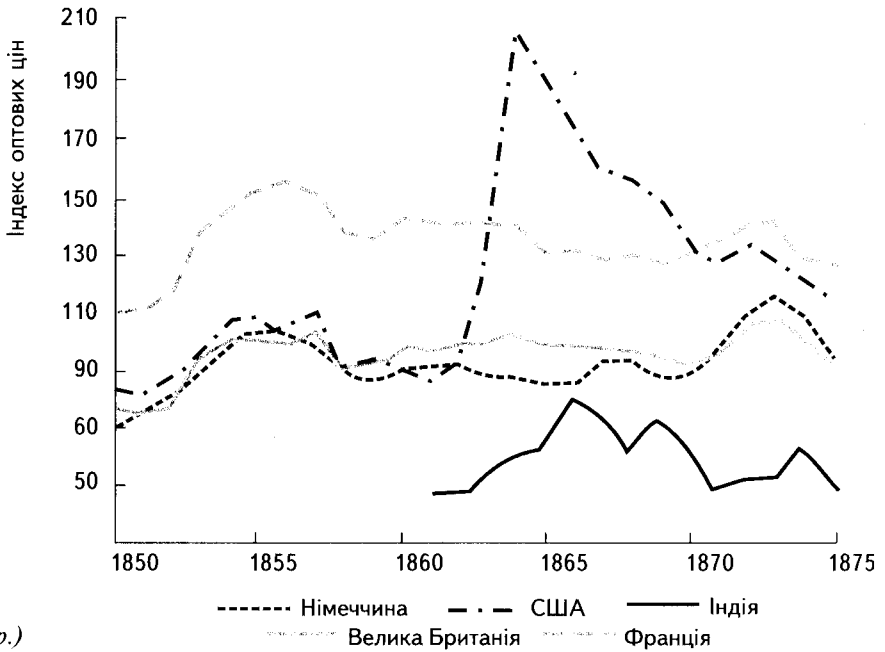

Рис. 4.17
Динаміка
оптових цін
у провідних
країнах світу
(1850—1875 рр.)

меженого міжнародного золотого стандарту. Лише у Великій Британії, Голландії та США діяли вільні ринки золота. Не в усіх міжнародних трансакціях використовувалося золото. Чільні позиції, як валюта розрахунку, посів фунт стерлінгів. Уряди Японії, Австро-Угорщини, скандинавських країн, Канади, Південної Африки, Австралії та Нової Зеландії свої валютні резерви зберігали в золоті. Росія, Японія й Індія приєдналися до золотого стандарту в 1897 р. Трохи згодом цей статус задекларували Філіппіни, Сіам і Цейлон в Азії, Аргентина, Мексика, Перу та Уругвай у Латинській Америці.

З великих держав лише Китай дотримувався срібного стандарту аж до 1914 р. Серед інших причин прихильність Китаю до срібної основи вітчизняної монетарної системи пояснювалася наявністю великих запасів срібла, нагромаджених у країні в попередні роки. Лише Японія щорічно поставляла до Китаю як платню за шовк близько 25 т срібла. У XVII ст. навіть дрібний китайський торговець нерідко володів активами у 5 т срібла, а в найбагатших сім'ях його кількість сягала сотень тонн.

Країни, що прагнули використовувати золотий стандарт, мали відповідати п'яти основним вимогам:

- розрахункова грошова одиниця мала бути прирівняна до певної ваги золота;
- золоті монети мали циркулювати всередині країни, й будь-які банківські банкноти за потреби могли бути конвертовані у золото;

- * *інші монети в обігу мали залежати від золота;*
- * *жодних юридичних заборон не могло бути накладено на розплавлення золотих монет у зливки;*
- * *запросадити вільний експорт золотих монет і зливків.*

Біметалізм водночас передбачав використання як срібних, так і золотих монет як стандартних грошей чи законних платіжних засобів на умовах, визначених вище для золота. Порівняно із золотим стандартом, біметалічний стандарт мав одну значну ваду: він зберігав стабільність, доки співвідношення цінностей, за якими обидва метали могли бути карбовані в монети, приблизно відповідали їхній цінності на міжнародних зливкових ринках. Якщо ж виникало розходження їхніх цінностей, то метал із вищою міжнародною ринковою цінністю мав тенденцію бути відісланим за кордон і заміненим іншим, залишаючи країну здебільшого з монOMETALІЧНИМ, а не біметалічним стандартом. Це призводило до нестабільності системи. Періодичні спроби досягти міжнародної згоди, щоб закріпити співвідношення ціни золота і срібла, далеко не завжди були успішними.

Попри ці вади, висловлювалися побоювання, що монOMETALІЧНИЙ стандарт не зможе задовольнити світову потребу в грошах і викличе дефляцію (зниження цін), яка загрожуватиме поверненням до біметалічного стандарту, як це сталося у XIX ст.

Важливу роль в ефективному функціонуванні міжнародного золотого стандарту відіграв лондонський ринок капіталу. Зі зростанням ролі Британії у світовій торгівлі, в Лондоні були сформовані організовані ринки для багатьох видів товарів. Цей процес прискорювався стабільним зростанням британської реекспортної торгівлі, а пізніше — запровадженням вільної торгівлі. Внаслідок цього зросло значення Лондона як центру міжнародної торгівлі й фінансів, а також різних інституцій: облікових установ, банків, страхових компаній та інших фінансових організацій. Ці установи мали забезпечувати здійснення послуг, що сприяли розвитку світової економіки. Від початку XIX ст. Лондон став фінансовим центром Європи.

Зростання ролі лондонського ринку капіталу, особливо після 1870 р., було пов'язане зі збільшенням використання фунта стерлінгів як міжнародної валюти. Протягом XIX ст. Британія прагнула зберігати значний запас коштів на поточних рахунках для забезпечення ділових відносин з іншими країнами. Проте вона не накопичувала великі грошові запаси всередині країни, а здебільшого зосереджувала їх за кордоном. Утім, досвід багатьох століть засвідчує, що міжнародні торговельні установи переконалися у можливостях Британії підтримувати конвертованість фунта стер-

лінгів до золота. Стабільність британської грошової одиниці була очевидною і не було жодних причин для побоювань щодо її можливої девальвації. Фунт стерлінгів мав таку ж цінність, як і золото, оскільки був зручнішим для британських імпортерів та експортерів, які домінували у світовій торгівлі.

З огляду на загальну прийнятність фунта стерлінгів в світовій економіці, стає зрозумілим, чому золото відіграло мізерну роль у сплаті міжнародних боргів. Переважна більшість платежів здійснювалася трансфером векселів, оплачуваних фунтом чи купівлею-продажем векселів, відшкодованих іноземною валютою. Згадані вище чинники до 1914 р. незначною мірою впливали на обсяги міжнародної торгівлі. Отже, стерлінгові векселі використовувалися для фінансування експорту та імпорту не лише Британією, а й іншими країнами. Причини високого міжнародного авторитету фунта стерлінгів у здійсненні міжнародних платежів були різними. Одна з них полягала в тому, що Британія домінувала в торгівлі і вважалася джерелом міжнародного капіталу. До того ж цінність фунта стерлінгів стабільно зберігалася протягом 1821—1914 рр., оскільки Британія суворо дотримувалася золотого стандарту. Одним із найвагоміших аргументів був високий авторитет британських акцептних банків і гарантій, які вони надавали. Не дивно, що Лондон став загальноновизнаним фінансовим центром світу, а фунт стерлінгів — міжнародною валютою.

МЕХАНІЗМ ЗОЛОТОГО СТАНДАРТУ

Беручи до уваги той факт, що в XIX ст. фунт стерлінгів використовувався для фінансування більшої частини міжнародних ділових операцій, золото залишалось засобом урегулювання різного гатунку балансів, які не могли бути впорядковані іншим шляхом. Крім того, міжнародне визнання фунта стерлінгів у сплаті боргів залежало від його вільного обміну на золото. Саме з цих причин необхідно з'ясувати, яким чином працював золотий стандарт у період до 1914 р.

Основна грошова одиниця кожної країни мала визначений золотий вміст, що відповідав золотому стандарту. А згодом цінність валюти кожної з країн було встановлено відповідно до всіх інших валют за “грошовим паритетом”, або “паритетом” цінності. Проте, якщо курс паритету обміну між двома валютами, наприклад, фунтом стерлінгів і доларом, устанавлювався відповідно до золотого вмісту кожної з валют, то ринковий валютний курс визначався співвідношенням попиту і пропозиції. Якщо на ринку попит на долари зростав пропорційно до їх пропозиції, то ринковий курс долара по відношенню до стерлінга мав би також зростати; якщо попит спадав, то й ринковий курс

долара мав знизитися. Проте за наявності золотого стандарту той факт, що резиденти з держав-партнерів могли легко експортувати та імпортувати золото, визначав межі, відповідно до яких ринковий курс міг зростати або спадати по відношенню до паритетного курсу. Якщо ж у Лондоні попит на долари збільшувався настільки, що обмінний курс на ринку (долара на фунт стерлінгів) зростав по відношенню до золотого паритету більше як на вартість перевезення золота, то було вигідно, розраховуючись саме цими доларами, купувати золото в Лондоні, переправляти його до Нью-Йорка і продавати його за долари на валютному ринку. Те ж саме відбувалося, коли попит на долари зменшувався порівняно з пропозицією, внаслідок чого його ринковий курс стосовно золотого паритету падав більше як на вартість перевезення золота. За такої ситуації могли виграти ті, хто перевозив золото зі США до Лондона і продавав його за стерлінги.

Вартість перевезення золота від одного фінансового центру до іншого допускала певні похибки в міжнародному обмінному курсі. Тому ринковий курс міг коливатися відповідно до відношення попиту і пропозиції на дві валюти. Він дістав назву “золота імпортна точка” і “золота експортна точка” (курс іноземної валюти, нижче якого вона не може бути придбана). Розходження між “золотими точками” могло змінюватися через деякий час, якщо змінювалися вартість перевезення металу та деякі інші витрати. І так само розходження між двома точками могло бути відносно великим або малим залежно від відстані між країнами, чії валюти мали визначений обмінний курс. Загалом курс долара по касових операціях у Лондоні мав би наближатися до точки золотого експорту. Тоді Британія могла б відчувати його дефіцит у платіжному балансі зі США. Так само британський надлишок у платіжному балансі зі США міг спричинити надлишок пропозиції долара й опуститися, за ринковим курсом, до точки золотого імпорту.

Звичайно, більшість торговельних операцій опосередковувалася вільно конвертованими національними грошовими одиницями і лише великі й постійні дисбаланси між двома країнами могли спричинити рух золота. Але до того часу, поки потоки золота забезпечували короткочасне збалансування попиту і пропозиції для міжнародного обміну, вони вочевидь не могли бути стійкими безмежно, оскільки країна була б неспроможна здійснювати постійний експорт золота, не вичерпуючи при цьому своїх запасів металу. Імпорт золота міг би продовжуватися, найімовірніше, протягом тривалішого періоду, хоча в кінцевому рахунку торговельні партнери країн-імпортерів мали б вичерпати їхні запаси золота. Яким у такому випадку був довгостроковий механізм урегулювання міжнародних економічних відносин за золотого стандарту, що запобігав цим ситуаціям під час свого існування?

Економісти-класики (Девід Г'юм, Адам Сміт і Джон Ст. Міль), які розробили механізм — “ціна—гроші—потік”, дали однозначну відповідь на це запитання. Згідно з їхніми поясненнями, здійснювати регулювання мали зміни цін, викликані потоками золота. Припустимо, що країна має дефіцитний платіжний баланс через надмірний імпорт і продовжує експортувати золото, щоб відновити рівновагу. Ця втрата золота зменшить внутрішні запаси національної валюти, оскільки золото виступає в ролі грошей. Зменшення грошової маси в країні призведе до зниження цін на товари. Нижчі товарні ціни сприятимуть збільшенню експорту, оскільки іноземці вважатимуть країну вигіднішим місцем для закупівель. Нижчі внутрішні ціни скоротять імпорт унаслідок того, що внутрішні заміники іноземних товарів стануть відносно дешевшими. У країні — отримувачі золота цей процес відбувається інакше. Приплив золота збільшує запаси грошей і сприяє підвищенню цін на товари, що, своєю чергою, негативно позначається на експорті, але позитивно — на імпорті. Ці зміни в ефективності експорту та імпорту між двома країнами вплинуть на стан попиту і пропозиції на валютному ринку і сприятимуть урегулюванню обмінних курсів, аж доки не буде встановлена нова рівновага.

Наприкінці XIX ст. цей механізм “ціна—гроші—потік” пройшов кілька етапів удосконалення, найважливіше з яких стосувалося ролі золота у валютній політиці центральних банків. У Британії, зокрема, висловлювалися побоювання, що рух золота призведе до змін у дисконтній ставці банку, яка є складовою механізму регулювання грошових потоків. Таким чином, вважалося, що, оскільки експортери золота отримують його з Банку Англії, то банк мав би підвищити дисконтну ставку*, щоб автоматично запобігти подальшому вичерпанню його золотих запасів. Такі дії призвели б до збільшення ставки відсотка та обмеження кредиту. Це могло, з одного боку, негативно позначитися на діловій активності, зайнятості населення і призвело б до зниження цін і заробітної плати. З іншого боку, якщо має місце приплив золота, то збільшені грошові запаси нестимуть надлишок кредитів і відсоткові ставки впадуть. Тоді знижені відсоткові ставки стимулюватимуть внутрішню активність і викличуть поверхневий тиск на заробітну плату й ціни. Сполучення грошових потоків і зміна відсоткових ставок могли відкрити нову еру стабільних валютних курсів і тоді кожна країна могла б розраховувати на поповнення своїх запасів валютного золота. Його кількість підлягала б коливанням, тому загроза нестачі, а тим більше вичерпання золота автоматично усувалася б дією механізму врегулювання.

* Протягом 1904—1914 рр. Банк Англії 48 разів змінював відсоткову ставку, довівши її до 7 % річних. Оптимальною вважається облікова ставка Центрального банку на рівні 5 %, що дає можливість активно розвивати бізнес (*Foreman-Peck J. A History of the World Economy. P. 162*).

Наведені теоретичні постулати являють собою систему “ідеального” золотого стандарту. Однак реальна практика висвітлила низку суперечностей та невідповідностей її механізму за нових умов розвитку економіки й світогосподарських зв'язків на початку ХХ ст.

Система золотого стандарту була надто жорсткою, недостатньо гнучкою, дорогою, залежною від видобутку монетарного золота. Найбільша її вада полягала в тому, що функціонування золотого стандарту вступало в суперечність із національно-державною формою організації господарського життя і перешкоджало проведенню окремими державами незалежної грошово-валютної політики. Безпосередньою реакцією на збільшення обсягів паперової емісії та інфляційне знецінення національних грошей був вплив золота за кордон і, відповідно, зменшення золотого запасу, а це обмежувало можливості Центральних банків щодо регулювання грошових і валютних відносин.

Вказані проблеми й суперечності особливо гостро проявлялися під час так званих форс-мажорних обставин, зокрема, пов'язаних з воєнними діями в ході Першої світової війни. Уряди потребували додаткових фінансових ресурсів шляхом емісії паперових грошей, а система золотого стандарту обмежувала їхню кількість обсягом золотих запасів країни. Ця нерозв'язна суперечність призвела до відмови країн від золотого стандарту й запровадження інших, урізаних форм міжнародних монетарних відносин.

ВИСНОВКИ

Повноцінний золотий стандарт було вперше запроваджено в Англії, коли фунт стерлінгів у законодавчому порядку було прирівняно до чистого золота. Однак інші розвинуті країни віддавали перевагу сріблу, завдяки чому грошова система набула біметалічних ознак. Трансформація біметалічного стандарту відбулася після 1850 р. внаслідок відкриття великих родовищ золота в Каліфорнії та Австралії, що призвело до суттєвих змін у валютних відносинах та на ринку дорогоцінних металів. Основним утримувачем золота стала Франція, а французький франк перетворився на золоту грошову одиницю. Після зустрічі націй (1865) Франція, Бельгія, Швейцарія та Італія погодилися здійснювати узгоджену валютну політику. Срібного стандарту дотримувалися Німеччина, Голландія, Росія, Австро-Угорщина, Італія, Греція, скандинавські та латиноамериканські країни. Біметалізм у законодавчому порядку існував у США, Латинському монетному (валютному) союзі. У 1867 р. відбулася Паризька міжнародна конференція з монетарних проблем за участі представників 20 держав, яка рекомендувала взяти за основу міжнародного золотого стандарту монету 90% проби, вартістю 25 золотих франків.

Остаточне утвердження золотого стандарту відбулось після 1870 р. У 1871 р. було створено монетарний союз німецьких держав, монетарна систе-

ма якого базувалася на марці з золотим умістом 2,79 г золота. Швейцарія відмовилася від срібла як монетарної основи у 1875 р., Бельгія та Франція — у 1878 р. В цей період використовувалися різні форми золотого стандарту. У Великобританії, Голландії і США діяли вільні ринки золота; уряди Японії, Австро-Угорщини, скандинавських країн, Канади, Південної Африки, Австралії і Нової Зеландії свої валютні резерви тримали в золоті. Росія, Японія та Індія приєдналися до золотого стандарту в 1897 р. На зламі століть цей статус дістали Філіппіни, Сіам і Цейлон в Азії; Аргентина, Мексика, Перу, Уругвай у Латинській Америці. З великих держав лише Китай дотримувався срібного стандарту до 1914 р.

Учасники системи золотого стандарту мали виконувати п'ять основних вимог: 1. Розрахункова грошова одиниця мала бути прирівнена до певної ваги золота. 2. Золоті монети мали циркулювати всередині країни, і будь-які банківські банкноти в обігу за потреби можна було конвертувати в золото. 3. Інші монети в обігу мали залежати від золота. 4. Не могло бути жодних юридичних заборон щодо розплавлення золотої монети у зливков. 5. Забезпечувався вільний експорт золотих монет і злиwkів.

Зростала роль Лондона як центру міжнародної торгівлі і фінансів, ринкових інституцій, що перетворило його на фінансовий центр Європи. Домінування Британії в торгівлі і міжнародному вивозі капіталу сприяло тому, що переважна більшість міжнародних розрахунків здійснювалася на основі фунта стерлінгів.

Попри очевидні переваги системи золотого стандарту, реальна практика висвітлила також низку суперечностей і невідповідностей її механізму за нових умов розвитку економіки й світогосподарських зв'язків на початку ХХ ст., що призвело до її заміни іншими формами міжнародних монетарних відносин.

Визначення

Меркантилізм (італ. *merkante* — купець, торговець) — одне з найбільш ранніх (ХІ ст.) економічних учень, згідно з яким основну роль в економіці, у створенні її багатства відіграють гроші (на той час — золото і срібло).

Біметалізм — грошова система, за якої роль загального еквівалента закріплюється за двома дорогіцинними металами (золотом і сріблом); передбачається вільна чеканка монет з обох металів та їх необмежений обіг.

Тройська унція — 31,1035 г, 1/12 частка англійського золотомонетного фунта, виступає як міра ваги золота на міжнародному ринку дорогіцинних металів.

Латинський монетарний (валютний) союз — створений у 1865 р. за ініціативою Франції; діяв на біметалічній основі.

Талер (нім. *taler*) — велика срібна монета; карбування було започатковано у 1484 р. ерцгерцогом Тіролю Сигізмундом, за встановленою вагою в одну унцію (31,83 г) та вмістом 29,2 г чистого срібла.

“Кульгавий” золотий стандарт — срібло залишалося законним платіжним засобом, але не використовувалося для карбування монет,

проте банки продовжували тримати в запасах великі резерви цього металу.

Демонетизація — втрата дорогоцінними металами (сріблом і золотом) грошових функцій. Срібло перестало виступати в ролі грошей ще наприкінці XIX ст., а золото — в середині XX ст.

Золотий стандарт — світова валютна і грошова система, за якої роль загального еквівалента відіграє золото. В обігу (внутрішньому і міжнародному) перебувають золоті монети або грошові знаки, розмінні на золоті монети.

Валюта (італ. *valuta*, від лат. *valeo* — коштую) — 1) грошова одиниця країни (національна валюта); 2) грошові знаки зарубіжних держав (іноземна валюта), а також кредитні засоби обігу і платежу, виражені в іноземних грошових одиницях (міжнародна валюта).

Паритет (лат. *paritas* — рівний) — 1) рівність, однакове положення, рівноправність сторін; 2) співвідношення між грошовими одиницями різних країн, залежно від їхньої купівельної спроможності.

“Золоті точки” — межі відхилень валютного курсу від паритету в умовах золотого стандарту за вільної торгівлі — продажу золота і його необмеженого вивезення; зумовлювалися витратами, пов’язаними з транспортуванням золота за кордон.

Дисконтна ставка — ставка процента, за якою майбутню вартість грошей чи фінансових інструментів приводять до їх теперішньої вартості, тобто здійснюють процес дисконтування, встановлення нинішнього еквівалента суми, яка має бути виплачена в майбутньому.

Контрольні запитання та завдання

1. Дайте визначення меркантилізму.
2. Назвіть основні принципи національної економії (меркантилізму).
3. Коли і на якій основі було запроваджено повноцінний золотий стандарт в Англії?
4. Схарактеризуйте основні міжнародні валютні стандарти в період до 1870 р.
5. Розкрийте характерні риси й особливості біметалічного стандарту.
6. Проаналізуйте процес становлення й утвердження системи золотого стандарту.
7. Які з великих держав дотримувалися срібного стандарту до 1914 р.?
8. Вкажіть основні вимоги до країн, що використовували золотий стандарт.
9. У чому полягало значення Лондона як світового торговельного та фінансового центру?
10. Яку роль виконував фунт стерлінгів?

11. Розкрийте механізм системи золотого стандарту.
12. Обґрунтуйте причини і чинники, що призвели до заміни золотого стандарту іншими міжнародними монетарними формами.

ЛІТЕРАТУРА

- Економічна енциклопедія. Київ; Тернопіль, 2001. Т. 2.
- Енциклопедія банківської справи України / Редкол.: Стельмах В.С. (голова) та ін. К., 2001.
- Ключевский В.О.* Сочинения: В 9 т. Т. 8. Статьи. М., 1990.
- Словарь международных экономических терминов / Под ред. А.П.Голикова, И.А.Сергиенко. Харьков, 2000.
- Фишер И.* Покупательная сила денег / Пер. с англ. М., 2001.
- A History of Modern World. Oxford, 1966.
- A Retrospective on the classical Gold standard, 1821—1931. Edited by Bordo M.D., Schwartz A.J. Chicago; London, 1984.
- Bowden W., Karpovich M., Usher A.P.* An Economic History of Europe since 1750. New York, 1937.
- Compact History of the World. London, 2002.
- Foreman-Peck J.* A History of the World Economy. International Economic Relations since 1850. Second edition. New York, 1995.
- Palmer R.R., Colton J.* A History of the Modern World. Eighth edition. New York, 1995.
- World Civilizations: Sources, Images and Interpretations. New York, 1994. Vol. 1.

МІЖНАРОДНІ ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Передумови розвитку торгівлі

Об'єктивні передумови для налагодження торговельних зв'язків Запорозької Січі із сусідніми країнами і територіями формувалися внаслідок взаємодії кількох основних чинників.

- ✓ *По-перше*, тут був досягнутий доволі високий рівень розвитку власного господарства, що створювало деякий надлишок ресурсів для обміну з іншими народами.
- ✓ *По-друге*, історично на Запорожжі склалася певна господарська спеціалізація, внаслідок якої відчувалася постійна потреба у привізних продуктах харчування, передусім у хлібі.
- ✓ *По-третє*, надзвичайно вигідне географічне положення Запорозької Січі, розташування на історично випробуваному водному торговельному шляху “із варяг у греки” сприяло розвитку транзитної торгівлі, генетичні корені якої сягали в Київську Русь.

Багатюща, практично незаймана природа, буйні луки і пасовиська, ліси й переліски, родюча земля, помірний клімат, великі водні басейни річок та озер склали основу для ведення багатогалузевого господарства: рослинництва, тваринництва, рибальства, звіроловства, бджільництва тощо.

Історичні джерела свідчать про те, що рільництво було поширене на цих землях ще за скіфських часів. Запорожці ж, постійно ведучи війни, не мали змоги цілковито зосередитися на господарській ниві. Рільництвом займався певний прошарок козаків, які зосереджувалися у зимівниках, селах і бурдюгах. Вирощували запорожці в основному гречку, ячмінь, овес, горох, значно менше засівали пшениці й жита, що й спричиняло необхідність постійного ввозу цих злаків, а також борошна, круп, пшона.

Попри зростання потреб у продуктах рільництва і наявність благодатних природних умов для їх культивування, ця галузь чи то через надто рухливий спосіб життя козацтва, чи то через брак досвіду, технічні і технологічні складнощі, пов'язані з вирощу-

Рис. 4.13
Запорозжя
XVII ст.

ванням хлібних культур, не посіла належного місця у господарській структурі Запорозжя.

Місцеве населення більш схильне було використовувати наявні природні можливості, зокрема соковиті трави у заплавах річок, для розвитку тваринництва, особливо конярства.

Міцні, витривалі, невибагливі до їжі запорозькі коні були головною опорою козака в бойових походах і в домашньому господарстві. Вони мали широкий попит за межами Січі: у Польщі, Росії, Криму, Туреччині, інших країнах як Східної, так і Західної Європи. На степових просторах Придніпров'я, Прибужжя, Лугани розводили велику рогату худобу. Особливої слави зажила місцева порода корів. Надзвичайно сприятливі умови були також для поширення вівчарства. За даними Д. І. Яворницького, в окремих козаків отари овець налічували до 4—5 тис. голів.

І все ж, на думку більшості дослідників, основною галуззю, що забезпечувала життєві потреби населення, було рибальство. Рибні й овочеві страви переважали в меню запорозьців. До того ж, риба та продукти її переробки були чи не найсуттєвішою статтею і внутрішньої, і зовнішньої торгівлі. Рибальство набуло на Запорозжжі характеру розвинутого промислу. На великих річках (Дніпро, Буг та ін.) створювалися спеціальні заводи з куренями при них для постійного проживання, мешканці яких протягом усього весняно-літнього сезону займалися виключно рибним гос-

подарством. Вони заготовляли в'ялену і солону рибу, жир, ікру, клей тощо. Найпоширенішими були такі види риб, як осетер, білуга, сом, короп, лящ, судак, щука, а також камбала, оселедці, лини, карасі та ін. І на внутрішньому, і на зовнішньому ринках великий попит мала червона риба, а також різні сорти білих риб.

У господарській структурі Запорозжя чільне місце посідали бджільництво, мисливство та птахоловство. Вироби із лисячого хутра мали великий попит серед козацтва, а також були бажаним убранням знатних людей Польщі, Московії, Криму.

Отже, багатогалузеве і доволі розвинене господарство Запорозької Січі, його певна природно-історична спеціалізація та географічне положення краю спонукали до розвитку різноманітних торговельних зв'язків, які виконували не лише суто економічні функції, а й були важливим каналом людського спілкування, взаємного обміну здобутками матеріальної та духовної культури.

Географія зовнішньої торгівлі

Географія зовнішньоторговельних відносин Запорозжя визначалася давніми історичними зв'язками з прилеглими країнами і територіями, збігом взаємних економічних інтересів, спільними рисами у способі життя й побуту, а отже, й у структурі виробництва та споживання. На цьому ґрунті зростала певна взаємодоповнюваність господарств. Неабияку роль відігравали близькість рівнів господарського розвитку, територіально-географічна спільність, наявність випробуваних водних і суходутних шляхів.

Серед торговельних партнерів Запорозької Січі були Росія, Лівобережна Україна, Польща, Литва, Крим, Туреччина, Персія, Вірменія, Греція та деякі інші країни. Особливо активні зв'язки підтримувалися із Лівобережжям та російськими областями, які в сукупності забезпечували основні потреби козацтва. Це пояснювалося не лише схожістю господарських структур і територіальною близькістю, а й спільністю історичної долі цих народів, їхніми етнічними рисами, особливостями менталітету тощо. Певну роль відігравали також політичні чинники, хоча вони не мали сталого характеру.

Пожвавлення торгівлі з Росією простежувалося у першій чверті XVII ст. Запорозжці активно торгували в Москві, Калузі, Нижньому Новгороді, Твері, Тулі, Ярославлі, використовуючи Київську та Курську дороги. Вони продавали сушену і в'ялену рибу, мед, віск, шкіри, кожухи, дьоготь, селітру, гончарні вироби, худобу, коней. Із Росії до Запорозжя завозили сукно, полотно, цукор, папір, шкіри, кінську зброю, рушниці, прокат заліза для виготовлення вогнепальної та холодної зброї і будівництва козацьких укріплень, предмети повсякденного побуту.

Однак торговельним зв'язкам із Московською державою бракувало стабільності, передбачуваності. В середині 50-х років XVIII ст. царський уряд удався до всіляких обмежень, намагаючись ізолювати Запорозьку Січ від зовнішнього світу, зокрема скоротити її торговельні зв'язки з країнами Балтії, Польщею, Молдовою. З цією метою створювалися прикордонні митниці, спеціальні військові підрозділи, які фактично відмежували землі січовиків від Великої України. Російський уряд контролював торговельні зв'язки Запорожжя із Польщею, Литвою, північними та східними регіонами України, донським козацтвом. Такі дії північно-східного сусіда завдавали великих економічних збитків, гальмували господарський розвиток краю.

Лівобережжя забезпечувало основні потреби запорожців у хлібі, борошні, пшоні, горілці, предметах одягу і взуття. У великих кількостях завозилися також сукно і вовна, полотно, порох, свинець, рушниці, шкіра, тютюн, дьоготь, риболовецькі снасті. Асортимент вивозу із Запорожжя на Лівобережну Україну був значно вужчим і обмежувався продуктами тваринництва, рибою, сіллю (транзитом із Криму), лисячими і вовчими хутрами.

Запорозька Січ вела торгівлю і з Правобережною Україною, що перебувала під владою Польщі. Товарообмін у даному випадку був таким самим, як і в торгівлі з Лівобережною Україною та Росією.

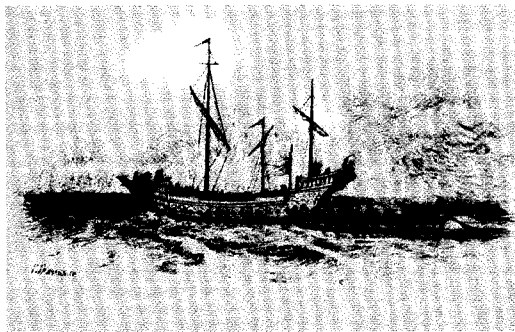

Рис. 4.14
Запорозькі
галери і чайки

У торгівлі Запорожжя з українськими землями значну роль відігравали ярмарки. Лише на Лівобережжі налічувалося близько ста ярмарків, серед яких виділялися Полтавський, Харківський, Чернігівський, Сумський, Ніжинський. На Правобережжі та в Галичині славилися ярмарки у Кременці, Бердичеві, Львові, Бродях. На ярмарках січовики вели торгівлю з купцями з Росії, Польщі, Волощини, Туреччини та інших країн.

Торговельні зносини Запорожжя здійснювалися за допомогою сухопутних і водних шляхів. Знамениті Муравський, Чорний Український, Кримський биті шляхи у поєднанні з дніпровською водною артерією становили розгалужену мережу сполучень, якими в обидві сторони пересувалися чумацькі вози, запряжені сірими волами, снували по Дніпру човни, галери, а то й великі річкові судна на чолі з лоцманами, що рекрутувалися із найспритніших козаків Верхньодніпров'я.

Активні торговельні стосунки підтримували запорожці з Туреччиною, причому від середини XVII ст. вони почали втілюватися у договірні форми (угода 1649 р.). Із Варни, Кілії, Месемврії, Очакова, Константинополя до Запорожжя поставлялися зброя

(рушниці, пістолі, порох, свинець), а також одяг і взуття (башлики, китайські каптани, сап'янові чоботи, овечі кожухи, шапки), полотна, бавовняні та шовкові тканини. Серед продовольчих товарів переважали сіль, мед, сир, лимонний сік, ізюм, кава, горіхи. В обмін на товари турецьких купців запорожці пропонували вовну, залізо, яловичину, баранину, живих овець, коров'яче масло та конопляну олію, рибу, ікру, хутра, шкіри, пшеницю, російське залізо й тканини, польські прикраси, скляні й металеві вироби.

У торгівлі з Туреччиною використовувалися водні та сухопутні шляхи через Поділля, Молдавію, Валахію, Болгарію.

Великими масштабами і давніми традиціями характеризувалася торгівля Запорозької Січі з Кримом. Протягом XVI—XVIII ст. налагоджувалися різноманітні господарські контакти двох сторін: тут відбувався і прямий товарообмін, і транзитна торгівля, діяла грошова система, запроваджувалися торговельні представництва. Узгоджена митна політика стимулювала активність торгових людей, збільшувалися обсяги товарів, що пропонувалися для продажу на ринках Запорожжя і Криму. Основною транспортною артерією був Муравський шлях, використовувалися також води Дніпра. У возах і човнах запорозьких купців, які прямували на південь, переважали продукти рослинництва і тваринництва, хутряні вироби, шкіра, полотно, а в транзитній торгівлі — вироби, ремесла, зброя, срібло, мідь. Основною статтею імпорту з Криму протягом усього періоду, безперечно, була сіль.

Запорожці охоче купували кримський сап'ян і сап'янове взуття, шовкові тканини, волоські горіхи, вина та ласощі, папір, ладан, а також шаблі, порох, упряж.

Слід зазначити, що торговельні відносини між Запорожжям і Кримом не завжди були безхмарними. Так, у 1743 р. кримські татари спробували захопити Кизикерменський перевіз і навіть створили там свою митну заставу, яка з 30-х років XVIII ст. контролювалася січовиками і забезпечувала доходи до кошової скарбниці. Тут проходив важливий торговельний маршрут із польської України та Росії до Криму. Остаточне залагодження конфлікту щодо Кизикерменського перевозу вдалось здійснити лише через тридцять років після перенесення російсько-турецького кордону далеко на південь.

Непросто складалися і торговельні відносини з Польщею. Попри періодичні політичні тертя, обидві сторони цінували взаємні господарські контакти і всіляко сприяли їхньому всебічному розвитку.

Польські купці не могли оминати територію Запорозької Січі, торгуючи з Кримом, Туреччиною та Закавказзям. Запорозькі торгові люди також виявляли інтерес до польських товарів, використовуючи такі торговельні центри, як Львів, Перемишль, Тарнов, Умань, Корсунь, Луцьк, а Чорним або Шпаковим шляхом діставалися Кракова і Варшави. Запорожці вивозили до

Польщі елітних коней, солону і в'ялену рибу, хутра, шкіри, пшоно.

Широкої популярності серед торгового люду зажили польські ярмарки, що збереглися до наших днів. Для польських купців створювався режим найбільшого сприяння, забезпечувалися умови для надійної охорони їхніх товарів, багато чого робилося для організації ефективної торгівлі.

Однак торговельна політика Польської держави протягом XVII—XVIII ст. була спрямована на обмеження імпорту товарів зі сходу і півдня України. Жорстка митна система суворо регламентувала товарних торговців, ставила польських учасників торговельних зносин у привілейоване становище порівняно з українськими. Один лише перелік мит — прикордонне, шляхове, мостове, гребельне (за переправу через греблю), перевізне, ярмаркове, торгове, ринкове, помірне — свідчить про жорсткий фінансовий тягар, якого зазнавали українські купці на польських теренах.

Різко загострилися стосунки між Запорозькою Січчю і польською адміністрацією Правобережної України у першій половині XVIII ст. Це негативно вплинуло на торгівлю Запорожжя з Галичиною, Волинню, а також із торговельними партнерами з Центральної Польщі.

1730 р. польські вояки захопили кількадесят запорожців, які ходили в Брацлавське воеводство торгувати і побачитися з рідними, і всіх повбивали, а їхнє майно пограбували. У 1738 р. 18 запорозьких козаків, повертаючись з очаківського походу, заїхали до містечка Стеблова, що на Поділлі, для закупівлі хліба. Польські стражники захопили їх, а тамтешній державця звелів усіх їх повісити. Того ж року гурт запорожців із різних куренів, усього 102 козака, приїхали на Уманщину, аби придбати рибу та деякі інші товари і купити харчів, яких тоді особливо не вистачало в Січі. Уманський комендант Антон Табан під приводом частування січовиків запросив їх додому і там хитрістю відібрав у них зброю та коней, і, захопивши козаків, наказав повісити їх на ринковій площі. Зброю повішених, понад 200 коней та майно, оцінене у 3000 карбованців, було пограбовано.

1739 р. смілянський державця скарав на смерть сімох козаків, які торгували у місті. Ще семеро купців із Запорожжя були страчені чигиринським комендантом. Випадки вбивств і пограбувань козацького купецтва тривали й протягом сімдесятих — вісімдесятих років XVII ст.

За підрахунками А. Скальковського, з 1733 по 1750 роки поляками було страчено 202 запорожці.*

* Гальський К.Є. Торгівля і митна справа Запорозької Січі (друга половина XVI ст. — 70-ті роки XVIII ст.). К., 2005. С. 161, 164.

Основні форми торгівлі й товарно-грошові відносини

У своїх торговельних зносинах з іншими державами запорожці використовували три основні форми: прямий товарообмін, купівлю-продаж товарів за допомогою грошей і купівлю товарів у кредит. Історичні свідчення про наявність на Запорожжі власних грошей відсутні. В. Богуцький наводить цікавий вислів Розсолоди, який зауважував, що “усякі гроші треба було заводити: сьогодні запорожець торгується з москалем, треба московські гроші, завтра з ляхом, треба ляцькі, а там з турком, треба турецькі, усякі гроші требувались”. Таким чином, торговельно-економічні зносини Запорожжя базувалися, так би мовити, на багатовалютній системі. Переважали російські червінці: в них запорожці отримували платню і вели розрахунки на внутрішньому й зовнішньому ринках. Крім того, в обігу перебували леви, дукати, гульдени, орлянки, чвертки, півтолярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, вісьмаки, галагани тощо. На основі широкого товарно-грошового обміну визначалася й купівельна спроможність валют, відповідний валютний курс. Наприклад, у середині XVIII ст. так званий кримський чорний башлик, грошова одиниця Криму, дорівнював півкопійки російських грошей. Внаслідок неодноразової деномінації грошей, що відбувалася з приходом до влади нового хана, у двосторонній торгівлі поширенішою була російська дрібна монета. Тому коли російський уряд у другій половині XVIII ст. перевів платню запорожців зі срібної на мідну монету це, окрім іншого, спричинило серйозні ускладнення в запорозько-кримській торгівлі, призвело до розвитку контрабанди тощо.

В історичних джерелах не згадується про існування на Запорожжі банківсько-кредитної системи, лихварства, що, як правило, супроводжують товарно-грошовий обмін. З одного боку, це можна пояснити демократизмом усього суспільно-політичного та громадського устрою Січі й суворим напіввійськовим способом життя запорожців, а з іншого — недостатнім розвитком сфери товарно-грошового обміну, переважно натуральним характером їхнього господарства. Це проявлялося, зокрема, й у більш-менш регулярній царській грошовій та хлібній платні запорозьким козакам (щорічно 6—7 тис. крб. та 1000 пудів борошна).

Практично кожен козак брав участь у тій чи іншій формі торгівлі. Спеціально і постійно нею займалися торговельні люди, купці, промисловики, шинкари та ін. Особливо ж на цьому тлі виділявся чумацький осередок. У зовнішньоторговельних зносинах чумакам відводилася головна роль. Вони об'єднували свої зусилля, створювали артілі, асоціа-

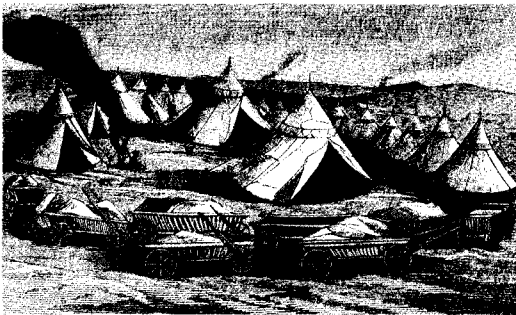

Рис. 4.15
Запорозький
табір

ції, товариства. Та й сам характер повсякденної чумацької діяльності спонукав до колективної співпраці на основі координації наявних сил і засобів, дотримання дисципліни й організованості під час тривалих походів.

Найбагатші купці, що торгували великими партіями товарів, мали свої представництва (факторії) в зарубіжних землях, які вивчали місцеві звичаї та потреби, кон'юнктуру, способи найвигіднішого збуту товарів. Для спілкування з іноземними громадянами та підготовки різноманітних письмових документів використовувалися послуги перекладачів (товмачів). Відповідно до угоди 1649 р. турецька сторона не заперечувала проти постійного перебування у Стамбулі торговельного представника Війська Запорозького. Крім того, купцям із Запорозької Січі було надано право споруджувати в різних портах і містах Туреччини власні складські приміщення для зберігання товарів. Своєю чергою, для захисту інтересів турецьких негоціантів в одному з портів Запорозжя постійно перебував турецький намісник. Свої факторії та постійних представників мали в Запорозькій Січі й деякі правобережні купці.

Митна система

Доволі розвиненою була на Запорозжжі митна справа. Митна система переслідувала дві основні цілі: поповнення доходів скарбниці й регулювання цін та інших умов торгівлі на численних ринках і в окремих торговців. Митні тарифи поширювалися на всі види торгівлі та на весь обсяг товарів, що підлягали продажу. *На початку XVIII ст. запорозжжі контролювали п'ять переправ на Дніпрі та Південному Бузі, де справлялося мито.* Спеціально призначені служилі люди обкладали митом усіх, хто пропонував свої товари на запорозьких ринках. Відчутний доход до військової скарбниці давали шинки, яких на Запорозжжі було порівняно багато. Кожен козак за нагоди міг продавати спиртні напої, якщо він варив мед, виготовляв пиво чи брагу. До того ж, митні тарифи на вино-горілчані вироби були, як правило, вищі, ніж на інші товари. Наприклад, із кожної великої польської пляшки горілки стягувалося по 50 коп., а за віз пшона або пшеничного борошна — 25 коп., за віз риби — 30 коп. Крім того, вино й горілка, що ввозилися з інших країн, обкладалися подвійним митом: на церкву і старшину. Взагалі митна система на Запорозжжі була доволі складною і навіть заплутаною. Крім уже згаданих мит, із усіх приїжджих купців стягувалося “мостове” за переїзд через мости, гаті, переправи. Для охорони зарубіжних купців обов'язково виділявся конвой, вартість якого набагато перевищувала митний збір. Загалом, митна стаття доходів була важливим джерелом поповнення скарбниці Коша. Запорозжжі домовлялися з російським царем та кримським ханом щодо забезпечення пере-

прави і перевезень вантажів за межами Січі — на території Росії та Криму.

Аналіз зовнішньоторговельних зв'язків Запорозької Січі дає підстави дійти таких висновків. На Запорожжі, попри особливий характер і спосіб життя козацтва, було досягнуто доволі високого для того часу рівня розвитку продуктивних сил. Основними галузями місцевого господарства були рільництво, насамперед хліборобство й овочівництво, тваринництво, переважно скотарство, конярство та вівчарство, а також мисливство і бджільництво. Значного розвитку досягли рибальство та рибальські промисли, що за своєю організацією наближалися до мануфактурного виробництва. Об'єктивним чинником обмеження економічного розвою Запорожжя поставали глибинні закономірності аграрної цивілізації, що мала всесвітній характер. Це, насамперед, панівний на той час у Східній Європі феодальний спосіб виробництва, низький технологічний рівень, певна замкненість, відособленість запорозького господарства від промислових і ремісничих центрів. І все ж, за висловом М. Драгоманова, було тут чоловікові чим пожитися й іншим “народом промінати або продати”. Тобто, власною працею запорожці не лише забезпечували свої внутрішні потреби, а й створювали надлишок продуктів для зовнішньої торгівлі.

Генетична основа зовнішньоторговельних зносин Запорозької Січі була закладена ще за часів Київської Русі, яка була одним із найбільших центрів торгівлі в Європі. Торговельні традиції східних слов'ян, навички міжнародного спілкування передавалися з покоління в покоління й утілилися, зокрема, в торгівлі запорожців. Деякі форми організації митної справи на Запорожжі, створення асоціацій торгових людей заслуговують на увагу й у наші дні.

ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА І ГАЛИЧИНА. ОСОБЛИВОСТІ ТОРГІВЛІ В ІНДУСТРІАЛЬНУ ЕПОХУ

Експортно-імпортні відносини

Індустріальна доба, особливо її початковий етап, була одним із найскладніших періодів в економічній історії України. Залежний характер економіки під час зародження капіталістичних відносин у Європі, визвольні змагання середини XVII ст. загальмували господарський поступ країни, поглибили розрив у рівні її розвитку порівняно з провідними європейськими державами. Проте вже наприкінці XVII ст. в аграрному комплексі України, який активно розвивався, було достатньо ресурсів для експорту продуктів з метою отримання грошового еквіваленту та придбання різноманітних виробів західноєвропейської промисловості. Склався й окремих прошарок населення, основним заняттям якого була торгівля, у тому числі й зарубіжна. Купецтво формув-

Рис. 4.16
Різьблене дно
від бочки із
зображенням
купецького воза.
XVII ст.

валося з багатих мішан українських міст, козаків та селян.

Основними торговельними партнерами України на той час були Польща й Німеччина. Товарообмін із ними здійснювався через такі торговельні центри, як Шленськ, Гданськ, Кролевець (Кенігсберг) і Рига. Окремі українські купці збували свої товари у Франції і Голландії.

В українському експорті переважали воли, шкіри, віск, ліс, сало, олія, щетина, вовна, горілка, тютюн, коноплі, риба, збіжжя, сіль, селітра, поташ, смола*.

Центрами концентрації товарів для вивозу за кордон були Київ, Ніжин, Чернігів,

Стародуб. Сюди ж надходили товари зі сходу: чай, перські килими, тканини, які разом з українськими виробами переправлялися далі на захід. Держава всіляко стимулювала торговельну діяльність. Б. Хмельницький у 1654 р. запровадив нову систему оподаткування, відповідно до якої мито збиралося в розмірі двох злотих із кожних 250 злотих вартості товару, що було в 2,5 раза менше порівняно з тарифом 1643 р.

Гетьман І. Мазепа в 1700 р. офіційно затвердив такі сухопутні й водні шляхи: зі Стародуба суходолом на Блхів, Борисів, Мінськ, Раков, Оліту, Вержболово до Кенігсберга; з Чернігова на Лоїв, Річицю, Луцьк, Несвіж, Гродно, Августово, Кенігсберг. Комбінований шлях пролягав зі Стародуба до Стовпців над Німаном і далі водним шляхом через Гродно, Ковно, Юрбург до Кенігсберга.

Структуру українського імпорту становили прості знаряддя виробництва та предмети праці: коси, серпи, металеві вироби, мідна руда, швацьке та чоботарське начиння. Другу групу становили товари широкого вжитку та розраховані на задоволення потреб вищих верств населення: килими, шовкові пояси, коралі, тютюн, ладан, фініки, рис, родзинки, кава, цитрусовий сік, мигдаль, шафран, шовк, адамашки, парча, оксамит, медикаменти. Ввозили також хутра лисиць, горностаїв, куниць, білок, соболів та інших звірів, а крім того, полотна, китайку, цукор, папір.

Особливу статтю імпорту становили книги, видані різними мовами (німецькою, французькою, латинською). Вони поставлялися до України з Шленська, Липська, Гданська, Кролевця, Бродів. У Бреславі містився центральний пункт книжкової торгівлі з Україною. З метою активізації торгівлі та надання їй сучасних форм у відносинах з Німеччиною та Польщею використовувався кредит.

* Протягом 1715—1720 рр. із Гетьманщини було вивезено 3776 волів, 6077 овець, 18049 голів великої рогатої худоби, 554 вози вовни, 2368 возів прядива, 8528 пудів юхти, 160 бочок поташу, 150 пудів воску, 520 куф олії, 351 віз тютюну (*Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів., 1991. С. 399.*)

Митна політика уряду Росії

Після підписання Переяславської угоди (1654) обсяг торгівлі між Україною і Московією почав поступово зростати. Росіяни купували українську рогату худобу, коней, коноплі, льон, тютюн, алкоголь, віск, селітру, тканини та поташ. Усі ці товари потрапляли на ринки Москви, Калуги, Брянська, Белгорода та інших міст. Основними товарами, що доставлялися з Росії були хутра соболя, бобра, куниці, білої лисиці, а також тканини та шкіра. Проте загальний обсяг торгівлі між Україною і Росією впродовж наступних двадцяти-тридцяти років був незначним. Царський уряд усіяко утискував українських купців, жорстко регламентував статті українського експорту та імпорту з метою його обмеження. За часів правління Петра I були видані розпорядження скеровувати торгівлю України в напрямі Азова, а згодом — до Архангельська, водночас заборонялося вивозити товари до Гданська, Риги й Кенігсберга. У 1714 р. було видано указ, яким узагалі заборонялося вивозити такі українські товари, як прядиво, шкіри, сало, віск, олію, щетину та деякі інші до іноземних портів. Заборонялося також ввозити до України сукно, полотно, панчохи, золоті й срібні нитки, шовкові тканини, цукор, фарби, білизну, тютюн, сукно. Усі ці заходи мали на меті захистити молоді московські мануфактури, які випускали аналогічні вироби. Коли в Рязані було споруджено фабрику з виробництва голок, російський уряд відразу ж заборонив увозити в Україну ці вироби з Австрії або Шленська. Тим самим населення змушували купувати вироби рязанської фабрики, дорожчі й гірші за якість.

Митна політика російського уряду також негативно відбилася на зовнішньоторговельних стосунках України. Раніше українські купці сплачували на власному кордоні ввізне мито, так звану “індукту”, та вивізне мито — “евекту”, які надходили до української скарбниці. Згідно з новим законодавством фрахтове мито стягувалося на українсько-російському кордоні на користь російського бюджету. Середній розмір мита становив 7—10% від вартості товару і сплачувався в золоті, а по таких товарах, як збіжжя, розмір мита сягав 25%, лляної пряжі й необробленої шкіри — 37%. Товари, що ввозилися в Україну через російський кордон, також обкладалися митом за ставкою від 10 до 37%.

Усі ці рестриктивні заходи гальмували розвиток української зовнішньої торгівлі. Вони позбавили українських купців можливості брати безпосередню участь у міжнародних торговельних операціях. Були послаблені стимули до збільшення виробництва й торгівлі, згорнуті зарубіжні контакти. Значна частина населення втратила сферу своєї діяльності, а державна скарбниця — джерело додаткових доходів.

Транзитна торгівля

Значного розвитку набула транзитна торгівля. З Росії на схід доставляли залізні вироби, лляні та конопляні тканини, сукна, шкіру, папір, посуд та ін. З Європи ввозили до Росії предмети розкоші (дорогі тканини, вина, каву), фарбники, з Китаю — чай, шовкові та бавовняні тканини, з Середньої Азії — худобу, бавовняні тканини, смушок. Центром транзитної торгівлі між заходом і сходом було місто Броди, якому були надані істотні привілеї (право вільного міста). Торгівля Гетьманщини з Московською державою велася головним чином через Київ. Розширенню зовнішньоторговельних зв'язків у другій половині XVIII ст. сприяв вихід до Чорного моря й використання чорноморських портів Одеси та Севастополя.

Неймовірно швидке піднесення Одеси, її успішний розвиток та накопичення багатства пояснювалися тим, що Росія на початку XIX ст. стала світовим експортером зерна, житницею Європи. Провідну роль у зерновому експорті відіграла Одеса, яка дістала статус відкритого (вільного) порту — т. зв. "порто-франко".

Зернові поставки здійснювалися переважно з північно-західних районів, і насамперед із Поділля. Саме українське Поділля було хлібною годувальницею країни на початку XIX ст.

Наприкінці літа й на початку осені з різних районів до Одеси щоденно прибувало від 50 до 100 возів із зерном. Велика частина привезеного зерна розвантажувалася в зерносховищах. Їх в Одесі було чимало: у 1827 р. — 345; у 1846 р. — 448; у 1857 р. — 720. У найбільших зерносховищах графів Потоцького і Сабанського могло зберігатися до 8000 т зерна.

Після прибуття до міста низки фур, оминаючи центр Одеси, направлялися Балківською та Приморською вулицями, або ж Великою Арнаутською і Канатним спуском на Купецьку пристань.

Тут одночасно пришвартовувалися близько десятка шхун, бригантин, кліперів, барків. До кожного з суден направлялися фури з мішками зерна.

Завантажені зерном кораблі віддавали швартові, піднімали вітрила й вирушали у відкрите море, тримаючи курс на південь, до Середземного моря. Шлях від Одеси до Італії чи Франції тривав 20—40 днів, до Англії 50—70 днів.

Заробітки простих трудівників в Одесі вважалися дуже високими. Денна плата робітника в Одесі нерідко перевищувала місячний заробіток робітника на решті території Росії. Якщо на державних заводах Росії кріпосним платили по карбованцю в місяць, то заробіток одеського робітника-поденника становив від 60 копійок до 2 карбованців на день. Заробіток одеських возіїв-біндюжників та вантажників-банобаків сягав 2, а то й 5 карбованців на добу. Рівень оплати праці портовиків Одеси був вищим, аніж відповідних категорій робітників Німеччини, Франції, Італії та інших країн Західної Європи.

Рис. 4.17
Син Богдана
Хмельницького
Тиміш на
Коломийському
ярмарку
в 1647 р.

Одеса першої половини XIX ст. була експортно-імпортним портом. До російських міст звідси доставляли вино, тютюн, чай, цукор, бавовну, прянощі, шовк, полотно, тонку білизну, модний одяг, прикраси, коштовності, кустарні та промислові вироби. Позитивний баланс торговельного обороту Одеси забезпечував стабільні надходження валюти до скарбниці Російської держави. Перевищення експорту над імпортом у 10 млн крб. щорічно давало російській скарбниці близько 300 000 крб. сріблом (100 крб. сріблом = 10 золотим “червонцем” = при-

близно \$1000). До речі, у Петербурзькому порту дорогий імпорт набагато перевищував експорт, щорічно спустошуючи скарбницю на 1—2 млн крб. сріблом.

У 1836 р. чистий прибуток Одеси становив більше як 400 000 крб., тобто перевищував валову виручку багатьох повітових міст Росії разом узятих.

Україна вела торгівлю також із Молдовою, Кримом, Персією, Індією, Аравією.

В цілому ж її торговельні зв'язки після Переяслава були переорієнтовані із Заходу на російські ринки*.

Торгівля міст Галичини

Чималий досвід торговельних операцій мали міста Галичини. Крім уже згадуваних міст, важливу роль у налагодженні зовнішньої торгівлі краю відігравали також Львів, Станіслав, Коломия, Снятин, Жовква, Тернопіль, Золочів, Бучач, Чортків. Вони розвивали постійні контакти з містами Росії, Польщі, Молдови, Угорщини, Німеччини, балканських країн. Стабільні економічні зв'язки підтримували галицькі купці з Україною. Зовнішньоторговельний обмін значною мірою сприяв економічному розвитку краю, діквідуюючи замкненість наявних ринків, збагачував його господарські структури технічними та комерційними досягненнями. З України до Галичини надходили промислові вироби, сільськогосподарські продукти, велика рогата худоба, коні, сировина, в обмін на полотно, меблі, будівельні матеріали, кухонну сіль, коси, серпи, лікарські засоби, хутро, сільськогосподарські машини**.

* “Протекційне мито, введене в 1822 р., — зазначав із цього приводу О. Оглоблін, — остаточно відтяло українську торгівлю від світових ринків” (Цит. за: Коропецький І.С. Деяко про минуле, недавнє минуле і сучасне української економіки. К., 1995. С. 33).

** Про технічні можливості краю свідчить те, що протягом 1843—1850 рр. галицькі купці поставили до Варни 34 парових двигуна, виготовлених на заводах Львова, Білкі Шляхетської, Надвірні (Петрів Р.В. Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII ст. — першій половині XIX ст. (1772—1850). Івано-Франківськ, 1993. С. 197, 198).

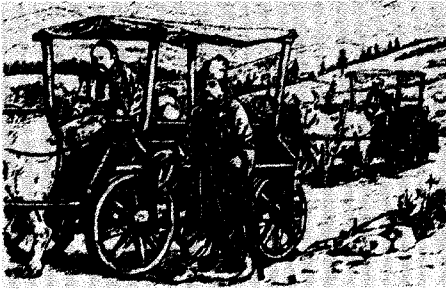

Рис. 4.18
Коломиїці-
солеторговці
з Великої
України

У торгівлі з Угорщиною, окрім товарів традиційного експорту, доволі значною була питома вага промислових виробів. Так, у 1844 р. експорт товарів промислового виробництва зі Східної Галичини до Угорщини становив 5 145 797 золотих рин, а імпорт, відповідно — 2 574 858 золотих рин, що свідчило про активний торговельний баланс цієї провідної статті товарного обміну.

Під час воєнних дій у Європі на початку XIX ст. різко зросло значення транзитної торгівлі в Україні. Вона ставала основним каналом зв'язку між Сходом і Заходом. Особливої ваги набув транзитний шлях з Одеси Дністром до Розвадова, а далі до Львова і Бродів. Товари з країн Західної Європи (олово, текстильні вироби, фарби, хутра, кава, коралі) доставлялися транзитним шляхом через Броди до Одеси. Звідти вони поступали до Туреччини, Молдавії, Валахії, Бессарабії, на Кавказ, до Хіви, Бухари, Киргиз-Кайсацької орди, Китаю. Азіатські товари (бавовна, тютюн, ладан, вовна, шовк, чай, рис, фрукти, ревінь, олія, вино, мило, бавовняні та вовняні тканини) рухались у зворотному напрямі. Загальна вартість транзитних товарів у напрямі Одеса — Броди становила в 1808 р. 10 787 320 золотих рин.

Укази російського уряду від 24 березня 1811 р. та 19 грудня 1811 р. про скорочення транзиту й підвищення митних зборів негативно позначилися на транзитній торгівлі України. Новий митний тариф Росії (1822) встановлював також кількісні обмеження на транзитні перевезення товарів територією України.

Торговельні зв'язки Галичини у другій чверті першої половини XIX ст. з країнами Західної Європи здійснювалися через Гданськ. До Німеччини, Франції, Англії, Італії, Польщі, Бельгії, Данії, Голландії вивозили різноманітні полотна, хутро та хутряні вироби, сіль, продукти харчування, промислові вироби, горілку, мед, пиво, тютюн, прядиво, мотузки, канати, збіжжя та інші товари місцевого виробництва.

Інтенсивні торговельні зв'язки підтримувала Галичина з балканськими країнами, серед яких провідні позиції посідали Болгарія та Греція. Основним показником стану зовнішньої торгівлі є її структура й торговельний баланс. По Україні такі дані є за 1909—1911 рр. та за 1913 р.

Наведені у таблиці дані розкривають характер економічних відносин українських земель із зарубіжжям та з іншими частинами Російської імперії напередодні Першої світової війни. Як бачимо, в досліджуваний період переважав “внутрішньоімперський обмін”, тобто майже 2/3 зовнішньоторговельного обороту України припадало на Росію, Польщу, Білорусію, балтійські країни. Характерно, що і в закордонному, і в міжрегіональному обміні Україна мала позитивне сальдо торговельного балансу, відповід-

Таблиця 4.15

**Середньорічний торговельний баланс України
(центральної та східні землі), 1909—1911 рр.**

Експорт	Весь експорт		У тому числі до інших частин Російської імперії		Закордонний	
	млн крб.	%	млн крб.	%	млн крб.	%
Збіжжя	257,0	32,5	4,7	1,1	252,3	69,3
Борошно	110,7	14,0	76,7	18,0	34,0	9,4
Інші рослинні продукти	30,9	3,9	6,1	1,4	24,8	6,8
Тваринні продукти	56,4	7,1	29,5	6,9	26,9	7,4
Готові продовольчі товари	221,7	28,0	199,4	46,8	22,3	6,1
Продукти гірництва	12,4	1,6	9,0	2,1	3,4	1,0
Метали та металеві вироби	90,1	11,4	90,1	21,1	—	—
Інші промислові вироби	10,8	1,5	10,8	2,6	—	—
Разом	790	100,0	426,3	100,0	363,7	100,0

Імпорт	Весь імпорт		У тому числі з інших частин Російської імперії		Закордонний	
	млн крб.	%	млн крб.	%	млн крб.	%
Текстильні вироби	188,6	40,4	187,9	52,0	0,7	0,7
Машини та металеві вироби	34,6	7,4	5,3	1,5	29,3	28,0
Нафта і нафтопродукти	33,5	7,2	30,7	8,5	2,8	2,4
Шкіра та шкіряні вироби	31,3	6,7	27,9	7,7	3,4	3,2
Галантерейні вироби	28,1	6,0	23,9	6,6	4,2	4,0
Хімічні вироби	7,5	1,6	—	—	7,5	7,1
Спиртові напої	26,0	5,6	23,1	6,4	2,9	2,7
Колоніальні товари	32,7	7,0	5,7	1,6	27,0	25,6
Риба	29,3	6,3	23,7	6,6	5,6	5,3
Дерево	12,1	2,6	12,1	3,4	—	—
Інше	43,3	9,2	20,7	5,7	22,6	21,0
Разом	467,0	100,0	361,0	100,0	106,0	100,0

	млн крб.	%	млн крб.	%	млн крб.	%
ОБОРОТ (експорт + імпорт)	1257,0	—	787,3	—	469,7	—
САЛЬДО	323	—	65,3	—	257,7	—

но 258 і 65,3 млн крб. У структурі як загального, так і закордонного експорту левова пайка припадала на збіжжя (1/5 світового експорту) та продукти сільськогосподарського виробництва. Ці ж товари переважали і в експорті до інших частин Російської імперії. Основною статтею імпорту були текстильні вироби, що потрапляли з Росії та її регіонів. Другу позицію займали машини та металеві вироби, а в закордонному імпорті вони посіли першу позицію, що свідчило про започаткування процесу індустріалізації та модернізації економіки України.

Таким чином, структура товарообміну відображала в цілому аграрну спрямованість економіки України й зародження окремих вогнищ індустріального сектора.

ВИСНОВКИ

Об'єктивні передумови для налагодження торговельних зв'язків Запорозької Січі із сусідніми країнами і територіями склалися внаслідок високого рівня розвитку власного господарства, формування певної спеціалізації, надзвичайно вигідного географічного положення. Географія зовнішньоторговельних відносин Запорозжя визначалася давніми історичними зв'язками з прилеглими країнами і територіями, збігом взаємних економічних інтересів, спільними рисами у способі життя й побуту. Важливу роль відігравали близькість рівнів господарського розвитку, територіально-географічна спільність, наявність випробуваних водних і сухопутних шляхів. Основними торговельними партнерами Запорозької Січі були Росія, Лівобережна Україна, Польща, Литва, Крим, Туреччина, Персія, Вірменія, Греція та інші країни. До Росії поставлялися сушена і в'ялена риба, мед, віск, шкіри, кожухи, дьоготь, селітра, гончарні вироби, худоба. З Росії до Запорозжя завозили сукно, полотно, цукор, папір, шкіри, кінську зброю, рушниці, прокат заліза для виготовлення вогнепальної та холодної зброї і будівництва козацьких укріплень, предмети повсякденного побуту. Лівобережжя забезпечувало в основному потреби запорозців у хлібі, борошні, пшоні, горілці, предметах одягу і взуття. У великих кількостях завозилися також сукно та вовна, полотно, порох, свинець, рушниці, шкіра, тютюн, дьоготь, риболовецькі снасті. Експорт на Лівобережжю Україну обмежувався продуктами тваринництва, рибою, сіллю, хутрами. Торговельні зносини Запорозжя здійснювалися завдяки знаменитим Моравському, Чорному українському, Кримському битим шляхам.

Активні торговельні зв'язки розвивалися з Туреччиною та Кримом, втілюючись у договірні форми. Суперечливий характер мали торговельні відносини з Польщею. Попри періодичні політичні тертя, обидві сторони дуже високо цінили взаємні господарські контакти і всіляко сприяли їхньому всебічному розвитку. У своїх торговельних зносинах з іншими державами запорозці вдавалися до таких форм, як прямий товарообмін, купівля-продаж товарів за допомогою грошей і купівля товарів у кредит. У зовнішньоторговельних зносинах основна роль відводилася чумакам. Найбагатші купці, що торгували великими партіями товарів, мали свої представництва (факторії) в зарубіжних землях, які вивчали місцеві звичаї та потреби, кон'юнктуру, способи найвигіднішого збуту товарів.

Доволі розвиненою була на Запорозжжі митна справа, на яку покладалися завдання поповнення доходів скарбниці й регулювання цін та інших умов торгівлі на численних ринках і в окремих торговців. Генетична основа зовнішньоторговельних зносин Запорозької Січі була закладена ще за часів Київської Русі, яка була одним із найбільших центрів торгівлі в Європі.

Початок індустріальної доби характеризувався розвитком торговельних відносин України з такими партнерами, як Польща і Німеччина. Після підписання Переяславської угоди (1654) почав поступово зростати товарообмін між Україною і Московією. Проте митна політика російського уряду негативно позначилася на зовнішньоторговельних стосунках між обома країнами.

Активно розвивалася транзитна торгівля, особливо після введення в дію чорноморських портів Одеси і Севастополя.

Значного досвіду в розвитку торговельних відносин набули міста Галичини. Їхні представники активно торгували з Україною, Угорщиною, Туреччиною, Молдавією, країнами Західної Європи та Балканського півострова. Напередодні Першої світової війни Україна мала позитивне сальдо торговельного балансу, хоча структура товарообміну вирізнялася переважно аграрною спрямованістю.

Визначення

Запорозька Січ — суспільно-політична та військово-адміністративна організація українського козацтва, що існувала протягом XVI—XVIII ст.

Евекта — вивізне мито, що сплачувалося на українському кордоні.

Індукта — увізне мито, яке українські купці сплачували на своєму кордоні.

Виробництво — процес взаємодії між людьми, їхній вплив на речовину природи. Формування рис і здібностей людини, необхідних для створення матеріальних і духовних благ і послуг. У вузькому значенні — об'єднання фірмою чинників виробництва (праця, капітал тощо) для здійснення випуску товарів і послуг.

Деномінація (лат. *denomination* — перейменування) — укрупнення грошової одиниці шляхом заміни грошових знаків старого зразка новим, у певному співвідношенні, з метою упорядкування грошового обміну й підвищення цінності національної валюти.

Економічні інтереси — усвідомлені економічні потреби окремих людей, колективів, соціальних верств та державних утворень, зумовлені їхнім місцем у системі внутрішнього і міжнародного поділу праці.

Кредит (лат. *creditum* — позика, борг) — позика у грошовій або товарній формі на умовах повернення у певний термін з виплатою відсотка.

Лихварство — надання позик (грошима, товарами, засобами виробництва та ін.) за сплату високих процентів (лихви); його виникнення пов'язане з появою ще в надрах первісної общини майнової нерівності, приватної власності та обміну.

Мито — державні грошові збори (податки), що встановлюються на товари, які імпортуються чи проходять транзитом через митну територію

країни; практика обкладання митом відома з античних часів як плата за проїзд територією, мостом, за місце на ринку, за певні послуги.

Платіжний баланс — вартісне вираження усього комплексу світогосподарських зв'язків країни у формі співвідношення між її платежами за кордон та надходженнями з-за кордону за певний проміжок часу (місяць, квартал, рік).

Споживання — використання продукту в процесі задоволення економічних потреб суспільного та особистого характеру.

Товарообмін зовнішньоторговельний — загальна сума експорту й імпорту товарів на основі зовнішньоторговельних відносин із зарубіжними країнами.

Контрольні запитання та завдання

1. З'ясуйте об'єктивні передумови розвитку торговельних зв'язків Запорозької Січі з сусідніми країнами і територіями.
2. Схарактеризуйте географію зовнішньої торгівлі Запорозжя.
3. Опишіть сухопутні та водні торговельні шляхи Запорозької Січі.
4. На яких ярмарках торгували запорозці?
5. Розкрийте основні форми торговельно-економічних зв'язків місцевого купецтва.
6. Які грошові одиниці використовувалися запорозцями у торговельному обміні?
7. Висвітліть характерні риси та особливості митної системи Запорозжя.
8. Назвіть основних торговельних партнерів України епохи становлення індустріалізму.
9. Які товари переважали в українському експорті та імпорті індустріальної доби?
10. У чому полягала митна політика російського уряду щодо України?
11. Чим характеризувалася транзитна торгівля України?
12. Назвіть основні чинники розвитку зовнішньої торгівлі міст Галичини.
13. Вкажіть пріоритетні товарні позиції торговельного балансу України за 1908—1911 рр.

ЛІТЕРАТУРА

- Гальський К.Є.* Торгівля і митна справа Запорозької Січі (друга половина XVI ст. — 70-ті роки XVIII ст.). К., 2005.
- Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734—1775 рр.). Дніпропетровськ, 2004.
- Гравовецький В.В.* Запорізьке козацтво в історії Західної України XV—XVIII ст. Івано-Франківськ, 2003.

- Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. Львів, 1991.
- Енциклопедія українознавства. Загальна частина. К., 1995.
- Задорожний В.Є.* Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. Львів, 1989.
- Коропецький І.С.* Дещо про минуле, недавнє минуле і сучасне української економіки. К., 1995.
- Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій / Відп. ред. Т.І.Дерев'янкін. К., 1983.
- Крупницький Б.Д.* Гетьман Данило Апостол і його доба. К., 2004.
- Петрів Р.В.* Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII ст. — першій половині XIX ст. (1772—1850). Івано-Франківськ, 1993.
- Полонська-Василенко Н.* Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Мюнхен, 1967. Т.2.
- Україна — козацька держава. К., 2004.
- Яворницький Д.І.* Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу. 3-тє вид., випр. і доп. Ч. 1. Дніпропетровськ, 2005.
- Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. К., 1990.
- Яровий В.І., Рудяков П.М., Шумило В.П.* та ін. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій. К., 2003.
- Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Berlin, 1993.
- Herlihy P.* Odessa: A History, 1794—1914. Cambridge, 1986.
- Jekelchuk S.* Modernisation, Nationalism, and Socialism in Ukraine under the Russian Empire 1860—1900. Melbourne, 1993.

**МІЖНАРОДНІ
ЕКОНОМІЧНІ
ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД
ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ
СВІТОВОГО
ГОСПОДАРСТВА**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕПОХИ

На зламі XIX—XX ст. сформувалася система світового господарства на основі запровадження золотого стандарту в монетарній (валютній) сфері, лібералізації міжнародної торгівлі, зростання мобільності чинників виробництва. Досягнутий рівень міжнародного поділу і кооперації праці, інтернаціоналізації господарського життя засвідчували високий ступінь інтегрованості, досягнутий світовим господарством напередодні Першої світової війни. Однак війна призвела до руйнації світової економічної системи, розбалансування її основних ланок і взаємозв'язків, що спричинило кількісне згорання міжнародних господарських стосунків, погіршення якості механізмів і засобів міждержавної взаємодії. Скоротилися обсяги зовнішньої торгівлі, міжнародних інвестицій та міграції робочої сили, припинилася дія золотого стандарту. Запровадження обмежень у торгівлі та мобільності чинників виробництва посилило автаркічні процеси, відособленість та замкнутість національних економік. Спроби впорядкування валютних відносин не мали успіху, що зумовило неконвертованість більшості національних грошових одиниць, ускладнило міжнародні розрахунки і створило додаткові валютні бар'єри в міжнародній торгівлі. Поява в Європі нових держав призвела до збільшення загальної протяжності митних кордонів на 12 тис. миль. Створювалися нові протекціоністські бар'єри як у розвинутих державах, так і в країнах, що розвивалися, з використанням тарифних і нетарифних обмежень.

Важливим чинником дезінтеграції світового господарства стала революція 1917 р. в Росії, централізоване, планове господарство якої не вписувалося у світогосподарські процеси.

Зовнішньоекономічні зв'язки Росії (потім СРСР) різко скоротилися. Якщо в 1913 р. відношення експорту до національного доходу становило в Росії 10,4%, то в СРСР у 1930 р. цей показник дорівнював усього 3,5%, а в 50-ті роки — 2%*.

* За іншими даними, в 1950 р. експортна квота в СРСР становила 1,5% (Мирова економіка: глобальні тенденції за 100 лет / Под ред. И.С.Королева. М., 2003. С. 32).

Тривалий час, особливо після Другої світової війни, світове господарство було поділене на дві частини, які розвивалися на основі протилежних парадигмальних і засадничих принципів. Отже, Друга світова війна розладнала міжнародні економічні зв'язки ще більшою мірою, аніж Перша. Холодна війна, що стала її наслідком, виснажувала обидві сторони, поглиблювала дезінтеграційні процеси у світовому господарстві. Розпад колоніальної системи в повоєнний період посилив також елементи флуктуаційності у світогосподарських відносинах, призвів до зміни географії, динаміки і структури товарних та фінансових потоків.

Водночас слід зазначити, що після Другої світової війни, починаючи від 60-х років, проявляли свою дію також чинники протилежного характеру, спрямовані на поглиблення міжнародного поділу праці, диверсифікацію світової торгівлі. Цьому сприяло, зокрема, зниження торговельних бар'єрів, активна діяльність транснаціональних корпорацій, формування регіональних торговельно-економічних об'єднань та інтеграційних угруповань.

За умов розрядки міжнародної напруженості активізувалися економічні зв'язки між Сходом і Заходом. Діяльність країн, що розвиваються, була спрямована на перебудову міжнародних економічних відносин і встановлення нового міжнародного економічного порядку. На цій основі зростала їхня роль у світовому господарстві, насамперед нових індустріальних країн та країн-експортерів нафти.

Таким чином, до 80-х років минулого століття були створені передумови для поступового відновлення цілісності світового господарства як системного утворення.

НАПРЯМИ СВІТОВОЇ ТОРГІВЛІ

Міжвоєнний період можна поділити на чотири основні етапи*:

- Інфляційна фаза та неупорядкованість обмінних курсів (1919—1925 рр.).
- Експансія великих американських кредиторів (кінець 20-х років).
- Світова економічна криза (1930—1933 рр.).
- Часткове економічне відновлення (1933—1939 рр.).

У період між двома світовими війнами розширення міжнародної торгівлі значно уповільнилося. Хоча її обсяг і далі збільшувався, темпи загального зростання торгівлі зменшилися з 40% у період з 1881—1913 рр. до 14% у 1913—1937 рр. Не менш помітним було зменшення торгівлі в розрахунку на душу населення — з 34% (1881—1913 рр.) до 3% (1913—1937 рр.). З огляду на економічну кон'юнктуру міжвоєнного періоду гальмування темпів зростання світової торгівлі було її логічним наслідком.

Вирішальний вплив на динаміку і структуру зовнішньоекономічних зв'язків справили Велика криза і депресія 1929—1933 рр., про що свідчать дані наведеної нижче таблиці.

Таблиця 5.1

Обсяг світової торгівлі в 1929—1933 рр. (млн дол.)

1929	1930	1931	1932	1933
2998	2739	1839	1206	992

Джерело: *Malik F., Stelter D. Kriesengefahren in der Weltwirtschaft. Überleben Strategien für das Unternehmen. Zürich, 1990, S. 99.*

З 1913—1937 рр. загальне виробництво тринадцяти розвинених країн виросло на 22%, а в розрахунку на душу населення — ледве на 3%.

* The Disintegration of the World Economy Between the World Wars. Vol. I / Edited by Thomas M. Brookfield, 1996. P. 5.

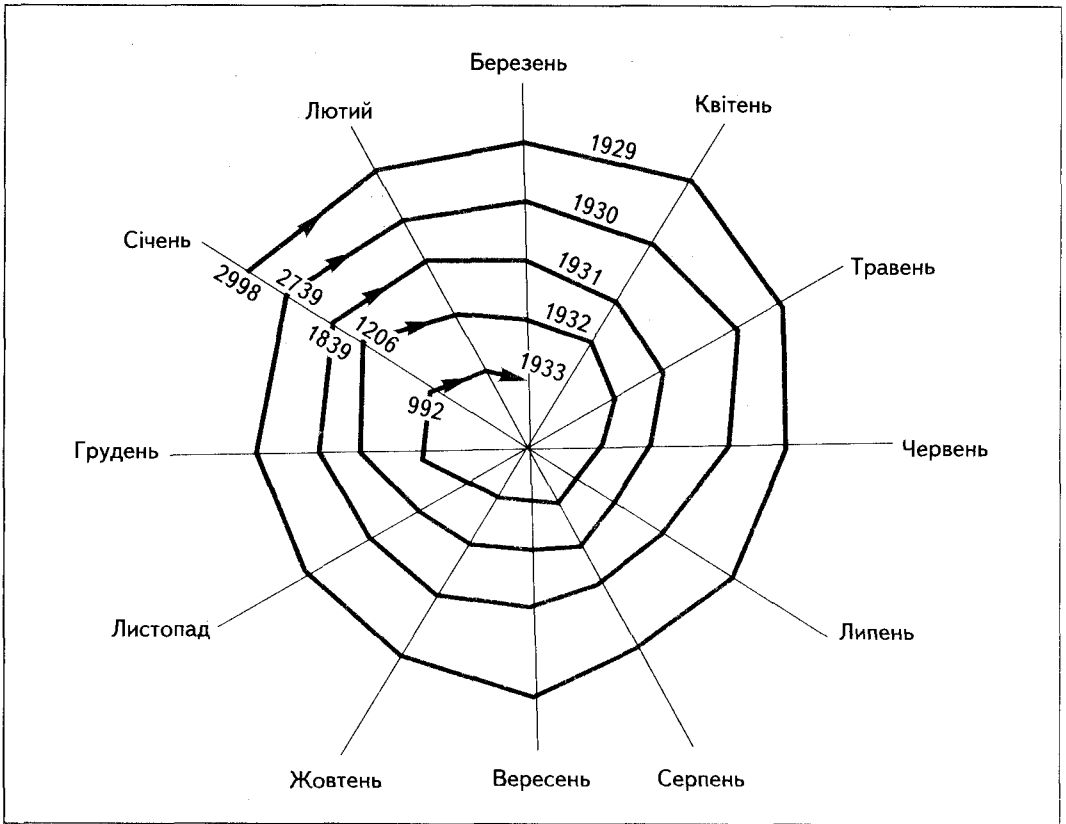

Рис. 5.1
 “Спіраль”
 Ч. Кіндлебергера

Однак у той період темпи зростання виробництва не завжди були вищими, ніж у торгівлі. У 20-ті роки торгівля швидко відроджувалася, і вже наприкінці десятиліття темпи її зростання перевищували темпи зростання виробництва. Така перевага зберігалася й на початку 30-х років, коли втрати обсягів міжнародної торгівлі, зумовлені періодом депресії, були меншими, ніж втрати обсягів промислового виробництва. Однак у процесі подальшого відновлення світове виробництво відроджувалося швидше, ніж торгівля. На початку 1937 р. промислове виробництво сягнуло 104% від показників 1929 р., тоді як обсяг світової торгівлі — лише 96 %.

Такі тенденції у світовому виробництві та світовій торгівлі засвідчували, що частка зовнішньої торгівлі, тобто відношення світової торгівлі до світового виробництва, у міжвоєнний період зменшилася, попри те, що кількість країн, які брали участь у торгівлі, збільшилася. Цей показник різко знизився під час війни, але наприкінці 20-х років завдяки швидкому зростанню зовнішньої торгівлі, особливо в Європі, він досяг рівня 1913 р. Період кризи і депресії негативно позначився на обсягах зовнішньої торгівлі.

Перша світова війна спричинила зниження обсягів торгівлі в Європі, тоді як у Сполучених Штатах вони різко зросли. Зменшення частки Європи у загальній світовій торгівлі тривало і в міжвоєнний період, за винятком деякого поліпшення у 30-ті роки, коли Велика депресія загальмувала розвиток торгівлі США. Унаслідок цього станом на 1937 р. Європа контролювала половину світової торгівлі, порівняно з майже двома третинами у 1913 р. (див. табл. 5.2). Таке послаблення ролі Європи у царині світової торгівлі пояснювалося кількома причинами. Одна з них — зменшення у світовій торгівлі частки Радянського Союзу, яка на 1913 р. становила 4 %, у 20-х роках — 1,5 %, а в 30-х — близько 1 %.

Водночас зростав вплив північноамериканського континенту, чия частка в 1937 р. була навіть більшою, аніж у 1913 р., попри економічну депресію 30-х років. Не менш важливою причиною зміни розстановки сил у цей період стала поява на світовій арені у сфері торгівлі нових гравців, зокрема, слаборозвинених країн Азії, Африки та Океанії. У 1913 р. їхня частка у світовій торгівлі не перевищувала 17 %, а на початку 1937 р. зросла майже до 25 %.

Таблиця 5.2

**Географія світової торгівлі,
1913—1937 рр. (%)**

Регіон	1913		Загальна торгівля	1928		Загальна торгівля	1937		Загальна торгівля
	експорт	імпорт		експорт	імпорт		експорт	імпорт	
Європа*	58,9	65,1	62,0	48,0	56,2	52,1	47,0	55,8	51,4
Північна Америка**	14,8	11,5	13,2	19,8	15,2	17,5	17,1	13,9	15,5
Латинська Америка***	8,3	7,0	7,6	9,8	7,6	8,7	10,2	7,2	8,7
Азія	11,8	10,4	11,1	15,5	13,8	14,6	16,9	14,1	15,5
Африка	3,7	3,6	3,7	4,0	4,6	4,3	5,3	6,2	5,7
Океанія	2,5	2,4	2,4	2,9	2,6	2,8	3,5	2,8	3,2
Світ у цілому	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Включно з Росією.

** Канада та Сполучені Штати.

*** Центральна та Південна Америка, включаючи всі колоніальні території Західної півкулі.

Джерело: Kenwood A.O., Longnead A.L. The growth of the International Economy. P. 223.

Зменшення частки Європи у світовій торгівлі в міжвоєнні роки відбувалося за рахунок скорочення у цій сфері питомої ваги індустріальних країн Європи. До 1928 р. зростала роль північ-

ноамериканського регіону в світовій торгівлі, однак у 30-ті роки намітилося її зниження. Торгівля Японії, а також країн Південної Африки та Океанії, які робили перші кроки шляхом індустріального розвитку, постійно розширювалася. В результаті зростала їхня частка у світовій торгівлі, особливо в період 1913—1928 рр.

Попри певні зміни у напрямках розвитку світової торгівлі, що відбулися у міжвоєнний період, міжнародний обмін неєвропейських країн зріс незначним чином, тому Європа не втратила своїх домінантних позицій у торгівлі на початку 1938 р., яких вона досягла напередодні Першої світової війни (див. табл. 5.2). Хоча рівень торгівлі в самій Європі знизився з 40 % загального світового імпорту в 1913 р. до 29 % у 1938 р., цей спад було значною мірою компенсовано завдяки зростанню товарообороту між Європою і неєвропейськими країнами. Інакше кажучи, економічні труднощі міжвоєнних років, знижуючи рівень торгівлі всередині Європи, водночас спричинили її піднесення між європейським регіоном і рештою світу.

ГЕОГРАФІЧНІ ТА СТРУКТУРНІ ЗМІНИ У СВІТОВІЙ ТОРГІВЛІ

Географічні зміни у світовій торгівлі відображають нове співвідношення сил у міжнародній економічній системі між її головними дійовими особами за умов нерівномірності господарського і політичного розвитку. Структурні зрушення у зовнішньоторговельних потоках були спричинені цілою низкою науково-технічних, технологічних, виробничих та споживчих чинників.

У торгівлі сировиною відбувалося швидке зростання експорту слаборозвинених країн (від 34 % обсягу загального експорту в 1913 р. до близько 50 % у 1937 р.). Ці країни експортували продукти харчування тропічного та помірних кліматичних поясів, а також кольорові метали та нафту, попит на яку на той час постійно зростав. Частка Європи у світовому експорті готової продукції скоротилася з більш як 80% у 1913 р. до приблизно 65 % у 1937 р. Зменшення питомої ваги Європи в експорті готових виробів компенсувалося збільшенням частки торгівлі цими видами продукції країн Північної Америки та Азії, переважно Японії.

Щодо імпорту готової продукції, то тут тенденція до зменшення частки індустріальних країн відповідала зростанню питомої ваги неіндустріальних держав світу, тобто відбувся відповідний перерозподіл імпорту.

Незважаючи на ці зміни товарної структури світової торгівлі, в експорті розвинених країн переважала готова продукція, тоді як у складі їхнього імпорту переважала сировина. Протилежна ситу-

ація склалася у слаборозвинених країнах, окрім Японії та Індії, які й далі експортували здебільшого готову продукцію. До того ж, у Сполучених Штатах і Канаді сировина все ще становила більшу частину експорту й меншу — імпорту, на відміну від Великобританії та Ірландії, а також інших індустріальних країн Північно-Західної Європи.

У цілому ж, сировинні товари у структурі світового експорту залишалися на рівні 1913 р. Як видно з табл. 5.3, частка продуктів харчування та сільськогосподарської сировини на тлі стабільного рівня експорту сировини загалом у 1913—1937 рр. зменшилася, тоді як експорт мінералів зріс. Таке відносне зменшення ролі продуктів харчування у зовнішній торгівлі пов'язувалося з низкою суттєвих змін у складі світової торгівлі продуктами харчування впродовж цих років. Торгівля тропічними харчовими продуктами (какао, кава, банани, цитрусові) значно зросла у міжвоєнний період не лише абсолютно, а й відносно. З іншого боку, простежувалася відносна стагнація торгівлі деякими нетропічними харчовими продуктами, особливо зерновими, через підвищення рівня самозабезпечення країн Західної Європи цією сировиною. За рахунок експорту молочних продуктів, зокрема масла (615 000 т у 1934—1938 рр.), значно збагатилася Нова Зеландія. На початку 1937 р. ця країна забезпечувала четверту частину його світового експорту. Обсяги торгівлі м'ясом також збільшувались упродовж 20-х років, а протягом 30-х вони лише незначною мірою, зменшилися. Це зумовлювалося імперськими преференціями, а також тим, що Британія закуповувала від 60 до 80 % обсягу світового експорту м'яса. Крім того, Австралія та Нова Зеландія збільшили свій експорт, тоді як Аргентина та Уругвай його скоротили. До того ж основним постачальником тропічних харчових продуктів, особливо какао, зерен олійних культур та жирів, стала Африка. Причиною цього стало зменшення обсягів експорту країн Латинської Америки, традиційних постачальників згаданих товарів.

Основними статтями експорту сільськогосподарської сировини були бавовна, шовк, шкіри та хутра. Зменшення обсягів торгівлі цими товарами відбулося частково через “суперництво” між різними сільськогосподарськими продуктами. Так, гума у деяких випадках замінила шкіру, штучний шовк конкурував із бавовною та натуральним шовком. Конкурентна боротьба велася і в царині мінералів, де з нафтових складових виготовлялися синтетична гума, а пізніше — нейлон. Синтезовані хімічні речовини забезпечили ринок барвниками та медикаментами, які раніше виготовлялися із соку рослин. Зі зростанням виробництва штучних тканин зменшилася потреба Європи у сировинній бавовні, імпорт якої збільшувала Японія. Обсяги торгівлі сировиною бавовною зменшилися також через зростання її виробництва у Бразилії, Єгипті та Індії, які постійно збільшували обсяги експорту цього важливого продукту. Водночас у США бавов-

ницька галузь переживала занепад. Внаслідок виробництва штучного шовку значно зменшили обсяги експорту сировинного шовку Китай та Японія. На відміну від бавовни та шовку, вовна й надалі мала великий попит на світовому ринку: обсяги торгівлі нею у 20—30-ті роки постійно зростали. Така стабільність була пов'язана з відсутністю конкуренції із синтетикою. Світове виробництво природної гуми також зросло. На відміну від довоєнного періоду (1909—1913), коли 80% каучуку надходило із басейну Амазонки, Центральної Америки та Центральної Африки, наприкінці 30-х років основним джерелом його постачання стали країни Південно-Східної Азії.

Таблиця 5.3

Структура світового експорту, 1913—1937 рр. (%)

Рік	Сировина	Продукція	Товари	Службові товари	Всього
1913	27,0	22,7	14,0	63,7	100,0
1921	24,3	21,5	15,8	61,6	100,0
1937	23,0	21,0	19,5	36,5	100,0

Джерело: Yates P.L. Forty Years of Foreign Trade. London, 1955. P. 44.

Зростання експорту мінералів, як видно з таблиці, стосувалося нафти і, меншою мірою, кольорових металів. У зазначений період у світовій торгівлі мінералами відбулися значні зміни: Сполучені Штати втратили свій статус експортера міді, свинцю та цинку й перетворилися на імпортера цих металів; різко зріс дефіцит мінералів у Європі; збільшилася роль Африки та Латинської Америки як постачальників мінеральної сировини (міді, свинцю, цинку, залізної руди та нафти). Зріс попит і на боксити — сировину, з якої виготовляли алюміній. Особливо великими темпами збільшувалися обсяги видобутку нафти, а відтак і торгівлі нею. Європа виступала основним імпортером нафти, тоді як Сполучені Штати, голландські Антільські острови та Венесуела — найбільшими експортерами. Важливою статтею міжнародної торгівлі залишалося вугілля. До 1938 р. його випереджала лише бавовна.

У період між світовими війнами відбулися також значні зміни у міжнародній торгівлі готовими виробами (див. табл. 5.4).

Найпомітнішим структурним зрушенням у світовій економіці було різке зменшення в ній питомої ваги текстильної промисловості. Пальма першості в ній перейшла до машинобудування. Зросла потреба в металах та хімічних речовинах, відповідно, збільшилося їхнє виробництво, тоді як інші галузі промисловості, в основному зорієнтовані на виробництво споживчих товарів, після 1929 р. зменшили випуск продукції. Як видно з таблиці 5.4,

у міжвоєнні роки в світовій торгівлі готовою продукцією питома вага засобів виробництва постійно зростала. Так, у 1913—1937 рр. загальна частка текстилю та інших споживчих товарів світового експорту готової продукції зменшилася від 52% до 38%, тоді як частка предметів праці, зокрема заліза та сталі, зросла від 29% до 33%, а частка засобів виробництва — від 19% до 29%.

Таблиця 5.4

Структура експорту готової продукції, 1913—1937 рр. (%)

	1913	1928	1937
Продукція машинобудування, в тому числі:	19,6	27,2	30,2
механічне обладнання	9,7	11,4	12,9
електричне обладнання	2,6	4,0	4,9
транспорт	7,3	11,8	12,4
Текстиль	28,2	23,2	18,2
Метали	13,8	12,7	16,0
Хімічні речовини	8,5	8,1	9,5
Інші вироби	29,9	28,8	26,1
Всього	100,0	100,0	100,0

Джерело: Cairncross A.K. Factors in Economic Development. London, 1962. P. 244.

Структурні зміни в міжнародній торгівлі зумовлювалися також появою нових суб'єктів та напрямів торгівлі. До початку 30-х років більша частина експорту готової продукції, що зростав, належала до неіндустріальних регіонів, торгівля готовою продукцією серед групи індустріальних країн становила менше половини загального зростання. До кінця 30-х років обсяги торгівлі всередині цієї групи зменшилися відчутніше, аніж експорт готової продукції до неіндустріальних країн, в основному через торговельні обмеження. Однак загальне зменшення обсягів торгівлі готовою продукцією між індустріальними країнами й активізація товарообміну між індустріальними і неіндустріальними країнами разом майже не змінили частки готової продукції у загальній світовій торгівлі в міжвоєнні роки.

У 1913—1937 рр. відбулася зміна лідерів світового експорту готової продукції. Частки Великобританії, Франції та Німеччини у цій торгівлі зменшилися за цей період. Їхня сумарна частка скоротилася з 70% загальної світової торгівлі готовою продукцією у 1913 р. до 52% у 1937 р. Водночас частка США збільшилася від 13% до 20%, незважаючи на Велику депресію 30-х років. Зростала роль Японії і Канади як великих індустріальних експортерів. Ці країни, так само як і США, в указаний період сконцентрували свої зусилля на експорті товарів, насамперед

продукції машинобудування, попит на яку у світі постійно зростає. Водночас кожна з цих країн просувалася вперед, поліпшуючи свої позиції у різних товарних групах. В експорті США, скажімо, переважала продукція машинобудування і транспортне обладнання, Канада посідала стабільні позиції в експорті споживчих товарів, Японія — переважно у царині торгівлі текстилем. Зміни у позиціях країн, які брали участь у світовій торгівлі готовою продукцією у міжвоєнний період, відбулися не стільки через структурні зрушення у світовому попиті, скільки завдяки спроможності кожної країни конкурувати на ринках окремих товарних груп. Щодо інших країн, то, наприклад, причиною зменшення частки Британії у світовій торгівлі готовою продукцією в період 1899—1938 рр. була її неспроможність конкурувати на експортних ринках заліза, сталі та продуктів машинобудування.

ПРИЧИНИ І ФАКТОРИ СКОРОЧЕННЯ ОБСЯГІВ ТОРГІВЛІ

У міжвоєнний період відбулося також загальне зменшення обсягів зовнішньої торгівлі. Негативні тенденції зростання торгівлі готовою продукцією у 1913—1929 рр., значне скорочення цих обсягів у роки депресії і помірні тенденції до збільшення співвідношення зовнішньої торгівлі і ВВП, свідчили про певне згоряння міжгосподарських зв'язків у цей складний і суперечливий історичний період. Всесвітня економічна конференція (1933), що ставила за мету впорядкування системи торговельно-економічних відносин, завершилася безрезультатно.

Понад тридцять країн, починаючи з Франції, запровадили квоти на імпорт, що знайшло відображення в укладанні низки регіональних торговельних угод — Дунайська група (Угорщина, Румунія, Югославія, Болгарія), група Осло (країни Скандинавії та Бенілюксу). Оттавські угоди 1932 р. започаткували преференційну систему торгівлі в рамках Британської імперії. Усі ці дії призвели лише до сегментації світового ринку, послаблення цілісності й гомогенності міжнародної економічної системи, конкретним проявом чого стало скорочення обсягів і значення міжнародної торгівлі в економічному розвитку.

Серед об'єктивних чинників такого перебігу подій слід назвати, насамперед, високий рівень індустріального розвитку ряду країн Європи і Америки, збільшення обсягів внутрішніх ринків унаслідок поглиблення поділу праці в межах національних господарств. Технологічний і технічний прогрес сприяв скороченню витрат виробництва, а отже й вартості проміжних і готових виробів, а також заміщення природних матеріалів синтетичними. Вищезазначені процеси індустріального розвитку формували тен-

денцію до зменшення попиту на світовому ринку на традиційні сировинні матеріали та окремі види готової продукції. Суб'єктивні причини крилися в особливостях зовнішньоекономічної політики провідних держав світу. Запровадження високого мита, особливо після кризи і депресії 1929—1933 рр., ускладнення в розрахункових відносинах внаслідок краху системи золотого стандарту, формування регіональних торговельно-економічних блоків спричинили затухання зовнішньоекономічної активності країн, які намагалися відгородитися від несприятливого зовнішнього впливу й вирішувати складні соціально-економічні проблеми власними силами.

Загальна, доволі квола економічна кон'юнктура міжвоєнного періоду, загроза нової світової війни, помножені на дезорганізацію механізмів міждержавного регулювання, зумовили спад у міжнародній торгівлі й підвели до необхідності реорганізації (трансформації) даної системи відповідно до нових реалій, що було здійснено вже після Другої світової війни.

ВАЛЮТНО-ФІНАНСОВІ ВІДНОСИНИ

Перша світова війна зруйнувала систему валютного стандарту. Дві основні вимоги: вільна оборотність між паперовими коштами і золотом, а також вільний експорт золота, тимчасово припинилися. Вона спричинила величезну інфляційну хвилю в Європі, розбалансувала фінанси і грошовий обіг, внесла істотні зміни в розміщення фінансових активів. Так, США в 1919 р. володіли майже 45% світових золотовалютних резервів. З метою досягнення грошової стабільності, були проведені міжнародні фінансові конференції у Брюсселі (1920) і Генуї (1922), на яких наголошувалася необхідність повернення до фіксованого золотого паритету. Невдовзі, завдяки значним міжнародним позикам від Сполучених Штатів та Британії, відбулася фінансова реорганізація в Австрії (1922) та Угорщині (1924). У 1925 р. стабілізаційні позики було надано Польщі і Чехословаччині, а дещо пізніше й Болгарії, Італії та Румунії. Визначною подією у післявоєнному фінансовому розвитку стала стабілізація німецької марки в 1923—1924 рр. і повернення Німеччини до золотого стандарту. В цілому процес стабілізації валют у Європі де-юре завершився в 1929 р., коли Португалія визначила свою грошову одиницю на рівні 4,6% від довоєнної вартості (див. табл. 5.5).

У 1925—1928 рр. реконструкція міжнародного валютного механізму в основному була завершена. На початку 1926 р. 39 країн уже прив'язали свої валюти до золота в тих чи інших формах. Це, насамперед, Великобританія, Нідерланди, Швеція, Данія, Швейцарія, Німеччина, Австрія, Угорщина, Фінляндія, Чехосло-

Таблиця 5.5

Стабілізація національних валют після Першої світової війни

Країна	Рік	Відсоток від довоєнного паритету
Бельгія	1922	нова валюта
Бразилія	1926	14,3
Бразилія	1924 (1928)	3,7
Італія	1923	14,3
Данія	1926	довоєнний паритет
Естонія	1924 (1927)	1,1
Франція	1926 (1928)	20,0
Фінляндія	1926	12,5
Нідерланди	1923 (1924)	нова валюта
Греція	1928	6,7
Угорщина	1924	нова валюта
Італія	1927	25,0
Японія	1930	довоєнний паритет
Латвія	1921	0,8
Нідерланди	1924	довоєнний паритет
Норвегія	1928	довоєнний паритет
Польща	1926 (1927)	нова валюта
Португалія	1929 (1931)	4,6
Румунія	1927 (1929)	3,0
Швеція	1922	довоєнний паритет
Швейцарія	1924	довоєнний паритет
Великобританія	1925	довоєнний паритет
Югославія	1925 (1931)	9,1

* У дужках наведено дату фактичної стабілізації.

Джерело: Aldcroft D.H. Studies in the interwar European Economy. Brookfield, 1997. P. 34.

ваччина, Югославія, Болгарія, СРСР, британські домініони, 12 країн Латинської Америки і США, які повернулися до повного золотого стандарту ще в 1919 р.

Однак, прагнучи відновити високоефективний міжнародний грошовий механізм, правлячі кола цих країн не взяли до уваги той факт, що для успішного функціонування довоєнний золотий

стандарт потребував спеціальних умов міжнародного економічного середовища, яких на той час уже не існувало, і що довоєнний механізм суттєво відрізнявся від новоствореного.

Посилення ролі Нью-Йорка як основного міжнародного фінансового центру мала важливі наслідки для функціонування оновленого золотого стандарту. Зокрема, це стосувалося децентралізації міжнародної клірингової діяльності. У довоєнний час, коли міжнародні трансакції зосереджувалися в Лондоні, платежі виконувалися, зазвичай, за відносно простою схемою, а саме: переводом банківського сальдо, розміщеного в Лондоні. Післявоєнна система стала децентралізованою, а Нью-Йорк і Париж взяли на себе значну частину функцій, раніше виконуваних Лондоном. Існування двох великих фінансових центрів зробило міжнародний кліринг складнішим і менш ефективним. Тепер різні центри мали управлятися самостійно, з урахуванням взаємних вимог між ними, і з цією метою підтримувати сальдо один з одним.

Ефективному функціонуванню міжнародної валютної системи заважали також нестача золота і спричинений війною нерівно-

Таблиця 5.6

Знецінення європейських валют

Країна	Рівень знецінення (%)	Дата знецінення щодо золота
Австрія	22	10.1931
Англія	41	09.1931
Бельгія	28	04.1935
Греція	57	04.1932
Данія	52	09.1931
Естонія	42	06.1933
Ірландія	41	09.1931
Іспанія	44	—*
Норвегія	46	09.1931
Португалія	42	10.1931
Фінляндія	50	10.1931
Чехословаччина	16	02.1934
Швеція	45	09.1931
Югославія	23	07.1932

* Іспанія після війни не повернулася до золотого стандарту.

Джерело: Aldcroft D.H. Studies in the interwar European Economy. P. 151.

мірний розподіл наявних золотих запасів. Американський запас, як частка світового золотого запасу, виріс від 24% у 1913 р. до 44% наприкінці 1923 р., тоді як британський — від 3% до 9%. Водночас деякі країни, включаючи Німеччину, Італію, Росію, Індію та Бразилію, протягом тих років повністю втратили свій золотий запас. Це послужило одним із основних чинників знецінення валют європейських країн щодо золота (див. табл. 5.6.)

Беручи до уваги нестачу світового золотого резерву, потрібно було знайти інші прийнятні засоби міжнародного платежу. Це стало змістом загальноприйнятого стандарту розміну золота, офіційно рекомендованого Женевською конференцією 1922 р., як засобу для вирішення проблеми світового дефіциту золота. За цією системою активи у формі іноземної валюти могли вважатися часткою міжнародних валютних резервів країни. Іншими словами, країні дозволялося стабілізувати свою валюту в одиницях іноземної валюти, яка конвертувалася в золото, і зберігати свої резерви у цій валюті. Така система не була новою. До 1913 р. вона застосовувалася деякими країнами Європи, зокрема Росією та Австро-Угорщиною, а за її межами — Індією, Японією та Аргентиною, які прив'язували свої валюти до фунта стерлінгів, а також Філіппінами, валюта яких була прив'язана до долара*. Однак у 1920-х роках поширення даного стандарту обміну було, насамперед, європейським феноменом.

Однак стандарт золотого обміну мав цілу низку доволі помітних слабких місць. Перше з них стосувалося способів, до яких удавалися деякі країни, створюючи свої резерви конвертованої валюти. За відсутності надлишку поточного рахунку в своєму платіжному балансі чи за відсутності доступу до довгострокових позик, багато країн накопичували резерви, вдаючися до короткострокових позик. Але такі запаси були надто мобільними і надзвичайно уразливими. Таким чином, зіткнувшись з кризою іноземної валюти, країна, нерідко, виявляла, що її іноземні запаси стрімко скорочуються саме тоді, коли вони кінче необхідні. Слабкість Лондона як міжнародного фінансового центру була ще однією вадою системи. Доки країни, що користувалися обмінним стандартом, продовжували заявляти стерлінги і долари своїм резервом, і Лондон, і Нью-Йорк мали тримати більше золотих запасів, аніж їм було потрібно для підтримки своїх власних торговельних трансакцій. Нью-Йорк мав для цього адекватні золоті резерви, а Лондон ні.

Ще однією вадою стандарту обміну золота (яка, зрештою, призвела до краху системи) було те, що основні країни — учасники обмінного стандарту — розглядали використання системи як тимчасовий засіб.

Після того, як Британія відмовилася від золотого стандарту у вересні 1931 р., панічні настрої охопили біржі Сполучених Шта-

* У наш час така система дістала назву “валютної ради” (англ. currency board).

тів і майже 2 млрд доларів у золоті покинули країну протягом фінансового року, який завершився у червні 1932 р. Щоб призупинити відтік валюти американські центральні грошово-кредитні установи змушені були здійснювати жорстку дефляційну політику, внаслідок чого у країні зростало безробіття. Все це породило глибокі депресивні настрої в суспільстві.

Американська відмова від золота (1933) засвідчила фактичне згортання системи золотого стандарту. Наступного року простежувалася поступова поляризація країн навколо кількох основних індустріальних осередків, що, зрештою, привело до формування регіональних валютних систем. На своєму піці такий децентралізований валютний механізм складався зі стерлінгової зони з центром у Британії, доларової зони на чолі зі Сполученими Штатами (до неї входили в основному латиноамериканські країни), зони валютного контролю Центральної та Південно-Східної Європи, де основну роль відігравала німецька марка, зони ени з домінуванням Японії на Далекому Сході, і золотого блоку в Західній Європі. Проте залишки золотого стандарту проіснували недовго. Оскільки депресія тривала, і зростав тиск платіжного балансу, виникали сумніви щодо спроможності країн, які дотримувалися золотого стандарту, протистояти девальвації. Процес спекулятивного відтоку капіталу не тільки припинився у цих країнах, а ще більше посилювався у зв'язку зі зростаючою загрозою війни. У березні 1935 р. Бельгія першою здійснила девальвацію своєї валюти на 28%. У 1936 р. золотий стандарт остаточно припинив своє існування.

Потреба у невідкладних заходах міжнародної фінансової стабілізації спонукала Францію, Британію та США до підписання Тристоронньої валютної угоди у 1936 р., яка закріплювала принцип керованих валютних курсів. У цьому сенсі Угода 1936 р. вважається передвісником створеного після Другої світової війни Міжнародного валютного фонду.

Важливою подією 30-х років було створення Банку міжнародних розрахунків (БМР) зі штаб-квартирою у м. Базель (Швейцарія), який і досі залишається провідною фінансовою установою світу.

ІНОЗЕМНІ ІНВЕСТИЦІЇ

У міжвоєнний період Сполучені Штати стали основним джерелом міжнародних позик. Американське кредитування було особливо активним у 1920-х роках. Загальна сума всіх американських іноземних інвестицій зросла від 7 млрд доларів у 1919 р. до 17 млрд доларів у 1930 р. Майже половина з них надходила до слаборозвинених країн, в основному Латинської Америки. З портфельних інвестицій близько 40% надійшло до Європи, 29% до Канади, 22% до Латинської Америки, і 9% — до країн Азії.

На Лондонському ринку цінних паперів нові іноземні позики в середньому дорівнювали 125 млн фунтів стерлінгів щорічно від 1921 по 1930 р. Вони поширювалися на європейські країни, насамперед Німеччину, Австрію, Бельгію, Великобританію. Значна частина інвестицій вкладалася у первісне виробництво (каучук, кавва, нафта). Серед інших сфер прямого інвестування переважали такі галузі, як залізничне будівництво, комунальні підприємства, фінанси, вугільна промисловість, металургія. Наприкінці 1930 р. у британських довгострокових інвестиціях простежувалися невелике переважання прямих інвестицій над портфельними, а також їхній географічний розподіл на користь країн Британської Співдружності (59% від загальної суми). Прикметною рисою міжнародної інвестиційної діяльності повоєнних років були широкомасштабні позички іноземного капіталу континентальними європейськими країнами, особливо після 1924 р. Основним імпортером капіталу була Німеччина, яка у 1924—1929 рр. щорічно поглинала близько 4 млрд доларів. Іншими європейськими країнами, що удавалися до позик у ці роки, були Австрія, Чехословаччина, Греція, Угорщина, Польща та Румунія. Аргентина та Австралія, які протягом кількох перших повоєнних років виступали експортерами капіталу, у 20-х роках повернулися до своїх традиційних ролей позичальників. Південно-Африканський Союз також удавався до позик у середині й наприкінці 20-х років. Канада розпочала імпорт капіталу від 1929 р., коли інвестиційна діяльність основних країн-кредиторів почала затухати.

Капіталовкладення до країн Європи, Латинської Америки, а також Канади здійснювали в основному Сполучені Штати.

Протягом 1919 — 1938 рр. основними експортерами капіталу виступали США, Англія і Франція. До 1934 р. США були “чистим” експортером капіталу, розмір якого в окремі роки сягав майже 4 млрд доларів. З 1934 р. вони перетворилися на імпортера капіталу, що було пов'язано з необхідністю ліквідації кризи 1929—1933 рр. Зокрема, у 1935—1937 рр. чистий імпорт капіталу в США становив близько 4 млрд доларів. Англія протягом дванадцяти повоєнних років (за винятком 1926 р.) залишалася експортером капіталу, в наступні роки переважав імпорт. Франція на початку цього періоду ввозила капітал (чистий імпорт становив у 1919 р. 1 млрд 420 млн доларів), а 1936 р. чистий експорт майже дорівнював цій сумі. Серед найбільших імпортерів капіталу в 1927—1932 рр. були Німеччина (до 1931 р.), Австралія, Аргентина, Італія, Угорщина, Польща, Югославія.

ВИСНОВКИ

У період між двома світовими війнами розвиток світової торгівлі значно уповільнився. Це стало наслідком величезних збитків, завданих воєнними діями, труднощів післявоєнної відбудови економіки. Відчутних втрат

світовому господарству завдали також Велика криза і депресія (1929—1933 рр.). Перша світова війна спричинила зниження обсягів торгівлі в Європі. Лідерство у цій сфері захопили США. Водночас зростала питома вага слаборозвинутих країн Азії, Африки та Океанії. Незважаючи на зміни, що відбулися у світовій торгівлі, Європа все ж змогла зберегти свої позиції протягом даного періоду. Відбулися також істотні структурні зрушення у зовнішньоторговельних потоках, зумовлені впливом науково-технічних, технологічних, виробничих, споживчих та інших чинників. У торгівлі сировиною збільшилася питома вага слаборозвинених країн, в експорті готової продукції зростала частка Північної Америки та Японії. В цілому ж, сировинні товари у структурі світового експорту залишалися на рівні 1913 р. Міжвоєнний період характеризувався також значними змінами у міжнародній торгівлі готовими виробами. Найбільшим структурним зрушенням став перехід від експорту продукції текстильної промисловості до виробів машинобудівних галузей.

Пропорції міжнародного обміну формувалися на основі нових суб'єктів та напрямів торгівлі, що з'явилися в цей період. Відбулася зміна лідерів світового експорту готової продукції. Частка Сполученого Королівства, Франції та Німеччини зменшилася, а США — збільшилася. Зростала роль Японії і Канади.

Зменшення обсягів світової торгівлі зумовлювалося також запровадженням низкою країн протекціоністських заходів, укладенням регіональних торговельних угод, що призвело до сегментації світового ринку, послаблення цілісності й гомогенності міжнародної економічної системи.

Складними й суперечливими процесами характеризувалася міжнародна валютно-фінансова система. Війна збурила величезну інфляційну хвилю в Європі, розбалансувала фінанси та грошовий обіг, внесла істотні зміни в розміщення фінансових активів. Спроби відновлення довоєнної системи золотого стандарту наштотувалися на нестачу золота та його нерівномірний розподіл серед провідних учасників світогосподарських відносин.

Потреба в заходах міжнародної фінансової стабілізації спонукала до підписання Тристоронньої Валютної Угоди між Францією, Британією та США, яка вважається передвісником Міжнародного Валютного Фонду (МВФ).

У міжвоєнний період головними експортерами капіталу були США, Великобританія і Франція. Прикметною рисою міжнародної інвестиційної діяльності міжвоєнних років були широкомасштабні позички іноземного капіталу континентальними європейськими країнами після 1924 р.

Визначення

Банк міжнародних розрахунків (БМР) — міжнародна валютно-кредитна установа; створена в 1930 р. на основі міжнародної угоди шести країн (Бельгії, Великобританії, Італії, Німеччини, Франції та Японії) і конвенції цих держав зі Швейцарією. Штаб-квартира розміщується у Базелі (Швейцарія).

Депресія — фаза ділового циклу, що характеризується значним зниженням (спадом) рівня економічної активності.

Золотий паритет — за умов золотого стандарту означав: 1) фіксований законодавством вміст чистого золота в національних грошових одиницях; 2) співвідношення грошових одиниць різних країн за їхнім офіційним золотим умістом.

Капітальні вкладення — грошове вираження сукупних витрат на виробничу діяльність (фабрика, заводи, машини, обладнання, інструменти), виробничу і соціальну інфраструктуру та на розвиток людського капіталу (людських ресурсів).

Кон'юнктура (лат. *conjuncture* — зв'язувати, поєднувати) — найсуттєвіші ознаки, характерні риси, якісні й кількісні показники, що відокремлюють поточний і перспективний стан розвитку світового господарства, його окремих регіонів, країн, певної галузі або ринку товарів і послуг.

Коввертованість Валюти — валютний режим, встановлений законодавством, за яким національна валюта може без обмежень обмінюватися на будь-яку іноземну валюту.

Криза економічна — глибокий розлад економічної системи, спосіб тимчасового вирішення її суперечностей.

Позика — отримання однією стороною у тимчасове користування чи оперативне управління від іншої сторони (позикодавця) грошей або матеріальних цінностей із зобов'язанням їхнього повернення на передбачених умовах.

Ринок цінних паперів — частина ринку позичкових капіталів, на якому здійснюється акумулювання вільних грошових коштів фізичних та юридичних осіб і спрямування грошових потоків у різні галузі економіки за допомогою фінансових зобов'язань; ринок, на якому здійснюється випуск та продаж цінних паперів (акцій, облігацій, інших боргових зобов'язань).

Структура ринку — спосіб організації ринку, що справляє істотний вплив на поведінку фірм і покупців, а також на дієвість ринку.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні причини уповільнення розвитку зовнішньої торгівлі в міжвоєнний період.
2. Визначте співвідношення між обсягом зростання світового виробництва і світової торгівлі.
3. Схарактеризуйте динаміку зовнішньої торгівлі під час Великої кризи і депресії.
4. Якою була географія торговельних потоків?
5. Розкрийте структурні зрушення, що відбувалися в зовнішній торгівлі.
6. Опишіть структуру експорту готової продукції.
7. Вкажіть основних лідерів світового експорту.

8. Проаналізуйте стан міжнародної валютно-фінансової системи.
9. Яким чином здійснювалася децентралізація міжнародних фінансових потоків?
10. Коли було досягнуто стабілізації національних валют?
11. З'ясуйте причини розпаду системи золотого стандарту.
12. Які країни були основним джерелом міжнародних позик?

ЛІТЕРАТУРА

- Камерон Р.* Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / Пер. с англ. М., 2001.
- Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / Под ред. И.С.Королева. М., 2003.
- Aldcroft D.H.* Studies in the interwar European Economy. Broockfield, 1997.
- Cairncross A.K.* Factors in Economic Development. London, 1962.
- Heaton H.* Economic history of Europe. New York; London. 1996.
- Kenwood A.O., Longneed A.L.* The growth of the International Economy. 1820—1980. Boston, 1988.
- Malik F., Stelter D.* Kriesengefahren in der Weltwirtschaft. Überleben Strategien für das Unternehmen. Zürich, 1990.
- Negishi T.* The History of Economics. Cambridge, 1994.
- Romer Ch.* Back to the future: lessons from the Great Depression / IMF Survey. Dec. 2, 2002.
- The Disintegration of the World Economy Between the World Wars. Broockfield, 1996. Vol. 1, 2.
- Yates P.L.* Forty Years of Foreign Trade. London, 1955.

ОСОБЛИВОСТІ ПІСЛЯВОЄННОЇ ТОРГІВЛІ

Війна зруйнувала звичні торговельні потоки і структура міжнародної торгівлі була підпорядкована задоволенню військових потреб воюючих сторін. Основним постачальником зброї, військового майна і продовольства в рамках антигітлерівської коаліції були США. Вони запровадили нову форму відносин із союзниками на основі закону від 11 березня 1941 р. “Про надання в позику та про віддачу в оренду озброєння”, відомого як закон про ленд-ліз (*lend* — надавати позику, і *lease* — здавати в оренду). Поставки по ленд-лізу мали пільговий характер. Повністю чи частково на основі довгострокового кредиту оплачувалося майно, що збереглося після закінчення війни і було придатне для використання в мирних цілях.

Основними споживачами американської допомоги були Англія і СРСР, які отримали по ленд-лізу озброєння і майна на суму відповідно 22 і 9,1 млрд доларів*. Усього ж станом на червень 1945 р. США підписали угоди із п'ятьма країнами про поставки на умовах ленд-лізу. Враховуючи те, що в 1944 р. у США 21,5 % працездатного населення було зайнято у військовій промисловості, угоди передбачали певну пролонгацію американських поставок після війни з метою уникнення кризи надвиробництва та зростання безробіття у країні. Всього за роки війни США поставили своїм союзникам на умовах ленд-лізу озброєння, промислового обладнання, сировини, продовольства на суму в 49 млрд доларів. Озброєння (літаки, танки, військові автомобілі та ін.) становили 47 % поставок, продовольство — 13 %.

Японія використовувала свій вплив на Далекому Сході і в Південно-Східній Азії для забезпечення своїх військових та цивільних потреб. Зокрема, для вирішення проблем сировини, палива та ринків збуту на Півночі Китаю була заснована Манчжурська корпорація промислового розвитку. Використовувалися також ресурси японських колоній в Азії.

* За іншими даними, до Англії протягом Другої світової війни були здійснені поставки по ленд-лізу на суму 13,5 млрд доларів (*Кавтарадзе Г.К.* История экономического развития Запада. М., 2005. С. 282).

Індія, яка не брала участі у війні, активно розвивала зовнішню торгівлю, мала позитивне сальдо платіжного балансу і нагромаджувала фунти стерлінгів. Найуспішнішими були галузі з виробництва військового майна, машинобудування та кораблебудування. Країни Латинської Америки збільшили свою частку у світовому експорті від 7,8 % у 1938 р. до 13,4 % в 1946 р. У зв'язку зі скороченням торговельних стосунків за межами континенту основна увага приділялася внутрішньоконтинентальній торгівлі.

Чимало африканських країн, сировинний експорт яких був зорієнтований на Європу, зазнали економічних збитків унаслідок війни. Проте окремі країни, такі як Бельгійське Конго, Південна Африка збільшували свій вивіз, експортуючи важливу стратегічну сировину.

Післявоєнна динаміка і структура міжнародної торгівлі характеризувалися іншими, ніж на попередньому етапі, параметрами та стратегічними напрямками.

У перші повоєнні роки відзначилися міжнародні торговельні зв'язки збудовані повільно і з великими труднощами. Світова економіка характеризувалася значними дисбалансирами у розміщенні виробничих потужностей та в обсягах випуску продукції окремими країнами і регіонами, а також відносно в можливостях експорту.

Величезна нерівномірність спостерігалася у золотовалютних резервах окремих країн, що ускладнювало, а подекуди й унеможливило здійснення розрахунків. У перші повоєнні роки США виробляли близько половини світової промислової продукції, обсяг якої збільшився у 1947 р. на 42 % порівняно з 1938 р. Водночас унаслідок руйнації в Європі і на Далекому Сході світове виробництво сільськогосподарської продукції в 1947–1948 рр. було на 4 % меншим, ніж у 1934–1938 рр. Споживання вугілля в Європі скоротилося у 1947 р. на 12 % порівняно з 1937 р.

Значний дисбаланс простежувався у зовнішній торгівлі. У 1947 р. товарний імпорт країн, спустошених війною, становив 20,2 млрд доларів, тоді як експорт та інші поточні платежі лише 13,1 млрд доларів.

Європейський експорт, за винятком Британії*, у 1948 р. був на 18 % нижчим рівня 1938 р., а імпорт — на 14 %. Основною причиною стагнації європейської торгівлі було економічне становище Англії та Німеччини. Перша сповідувала стратегію обмеження імпорту, й різко скоротила ввіз товарів. Німеччина потребувала більше часу для відновлення свого господарства, яке виробляло всього 64 % продукції довоєнного рівня.

Східноєвропейські країни, за винятком СРСР і Східної Німеччини, у 1948 р. відновили довоєнний рівень торгівлі із Західною Європою.

* Експорт Великої Британії в останньому кварталі 1948 р. становив 147 % довоєнного рівня (*Foreman-Peck J. The History of the World Economy. P. 244*).

Торговельний баланс країн Азії зі США був дефіцитним, з рештою країн світу підтримувалося активне сальдо.

Країни Латинської Америки в повоєнні роки не відчували такого доларового “голоду”, як інші держави, однак відновити колишній рівень торговельних відносин з Європою їм не вдалося через нестачу конвертованої валюти. Тому їхні основні торговельні потоки були переорієнтовані на США.

ПЛАН МАРШАЛЛА

Для відновлення зруйнованого війною господарства європейських країн не вистачало власних машин, обладнання, сировини, матеріалів, поставити які могли США. Однак для оплати зростаючого імпорту країни Західної Європи не мали необхідних золотовалютних резервів. Дефіцит торговельного балансу цих країн становив 7,1 млрд доларів. Термін дії реабілітаційної допомоги ООН (UNRRA)* спливав 30 червня 1947 р.

Беручи до уваги ці обставини, вища рада Державного військово-морського координаційного комітету США на своєму засіданні, що відбулося на початку 1947 р., дійшла висновку, що це може призвести до різкого скорочення експорту США, зниження рівня ділової активності у країні та зростання безробіття.

Важливим політичним чинником, що спонукав США надати широкую економічну допомогу європейським країнам, було загострення відносин із СРСР, початок “холодної війни”, “полівіння” окремих західноєвропейських урядів та небезпека поширення радянського впливу. В концентрованому вигляді новий підхід до економічних відносин між США і країнами Західної Європи було викладено у виступі державного секретаря США Дж. Маршалла в Гарвардському університеті в червні 1947 р. Суть програми полягала в тому, що замість позик окремим країнам США висловили готовність надавати великомасштабну допомогу країнам Західної Європи за умов розробки ними спільної програми відновлення.

Водночас, згідно з досягнутими домовленостями, країни, що отримували допомогу, зобов’язувалися надавати регулярні звіти про використання отриманих коштів, забезпечувати стабільність валют, розвивати багатосторонню торгівлю, знижувати торговельні бар’єри, сприяти американським інвестиціям в економіку.

У 1948—1952 рр. загальна сума американської допомоги європейським країнам становила близько 13,2 млрд доларів. Найбільшими реципієнтами були Великобританія (3 млрд 176 млн дол.), Франція (2 млрд 706 млн дол.), Італія (1 млрд 474 млн дол.), Західна Німеччина (3 млрд 189 млн дол.), Нідерланди (1 млрд 79 млн дол.),

* UNRRA — United Nations Relief and Rehabilitation Administration.

Греція і Австрія (по 700 млн дол.). Уся допомога здійснювалася через створену в США Європейську відновлювальну програму (ERP)* відповідно до встановлених квот. Зі свого боку, європейські країни заснували Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), яка координувала діяльність держав-членів Організації щодо обсягів американської допомоги, і т. ін. З метою стимулювання взаємної торгівлі уряди країн ОЄЕС у 1949 р. розпочали процес її лібералізації, а в 1950 р. ухвалили кодекс про лібералізацію. Відповідно до цього документа поступово були зняті обмеження з 75 %, а згодом із 90 % товарів, що підлягали кількісному регулюванню у зв'язку з проблемами платіжних балансів у перші повоєнні роки.

Іншим важливим механізмом був утворений в 1949 р. Європейський платіжний союз (ЄПС), за допомогою якого було відновлено внутрішньоєвропейську торгівлю на основі багатосторонніх платіжних засобів. Нарешті, на завершальному етапі реалізації плану Маршалла, у 1951 р. було засновано першу європейську інституцію — Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), яка стала передвісником майбутньої інтеграції західноєвропейських країн. До його складу увійшли Західна Німеччина, Франція, Італія, Бельгія, Голландія і Люксембург, які у 1957 р. підписали римські угоди щодо створення спільного ринку. Важливою міжнародною інституцією, утвореною після Другої світової війни з метою регулювання зовнішньоторговельних відносин, була також Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ)**, заснована в 1947 р. 23 країнами***.

Обсяги торгівлі між Західною і Східною Європою у повоєнні роки зменшилися. Якщо в 1938 р. в торгівлі східноєвропейських країн частка країн Західної Європи становила 73,8 %, то в 1953 р. вона знизилася до 14 %. У загальному обсязі торгівлі західноєвропейських держав питома вага країн Східної Європи у 1938 р. сягала 9,5 %, а в 1953 р. — усього 2,1 %.

СРСР і його союзники також були запрошені до участі в Європейській відновлювальній програмі. Ця пропозиція обговорювалася з радянськими представниками на Паризькій конференції в червні 1947 р. СРСР погоджувався на отримання допомоги, але без жодних умов. Його приклад наслідували й інші країни комуністичного блоку. Відмовившись від американської допомоги, країни Східної Європи утворили в 1949 р. свою економічну організацію — Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), куди увійшли СРСР, Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина. Напередодні створення РЕВ частка торгівлі між членами цієї організації становила 15 % її загального обсягу, а в 1953 р. вже 80 %.

* ERP — European Recovery Programme.

** GATT — General Agreement on Tariffs and Trade.

*** 31 січня 1995 р. на базі ГАТТ створено Світову організацію торгівлі (СОТ).

Пізніше до складу цієї організації увійшли Німецька Демократична Республіка, Албанія, Монголія, Куба і В'єтнам. Наслідком "холодної війни" стало прийняття Сполученими Штатами у 1949 р. закону про експортний контроль.

У 1955 р. світовий експорт набагато перевищив довоєнний рівень (81,66 млрд дол. проти 22,91 млрд дол. у 1937—1938 рр.).

Експорт аграрних країн стримувався високими митними тарифами, запровадженими індустріальними державами на нетропічні продукти. Нафтодобувні країни збільшили частку нафти у структурі свого експорту з 10 % у 1937—1938 рр. до 20 % у 1955 р.

ЦІНИ ТА УМОВИ ТОРГІВЛІ

Інфляційні процеси воєнного й післявоєнного періоду спричинили різкий стрибок цін на товари, які значно перевищували довоєнний рівень. Війна в Кореї (1951—1952 рр.) радикально змінила співвідношення цін. Якщо до корейських подій ціни на продовольчі товари були відносно вищими, аніж на сировину, то в 1950 р. ціни на каучук на лондонському ринку зросли в чотири, а на вовну — у три рази. Енергійні заходи США (найбільшого споживача сировини у світі) щодо стимулювання внутрішнього виробництва дали змогу до кінця 1952 р. вирівняти ціни на основні сировинні товари.

Після корейської війни міжнародна торгівля протягом наступних трьох десятиліть розвивалася під визначальним впливом науково-технічного і технологічного прогресу, динамічного економічного зростання у світовому господарстві. Наприкінці цього періоду на світовому ринку чільні позиції посідали індустріально розвинуті країни (63,5 % загального обсягу торгівлі), питома вага країн, що розвиваються, становила 23,5 % і решта — близько 10 % — припадала на СРСР та країни Східної Європи. У 1963—1978 рр. найвищі темпи зростання зовнішньої торгівлі були в економічному об'єднанні РЕВ. Країни, що розвиваються, збільшили свій експорт до індустріально розвинутих держав майже у десять разів, а їхня взаємна торгівля зростала ще більшими темпами. Проте загальний обсяг їхньої зовнішньої торгівлі становив лише третину від аналогічного показника індустріально розвинутих держав.

В експорті індустріально розвинутих країн майже половину обсягу займали готові вироби, в тому числі машини й обладнання, в яких утілювалися новітні досягнення науково-технічного прогресу. Питома вага сировинних товарів не перевищувала 30 %. В імпорті також переважали машини й обладнання (близько 34 %), сировина та паливно-енергетичні товари (40 %). Обмін машинами й обладнанням здійснювався, значною мірою, між самими ін-

дустріальними країнами (*intra — industry trade*) та у внутрішньо-фірмовій кооперації (*intra — firm trade*).

В експорті слабозвинутих країн переважали сировина та паливно-енергетичні матеріали, в імпорті — машини й обладнання.

Значного поширення набула торгівля патентами, ліцензіями, “ноу-хау”, в якій тон задавали країни-інноватори, технологічні лідери — США, Японія, Англія, Канада, Швеція.

Поглиблення міжнародного поділу праці в повоєнні роки, розвиток спеціалізації, науково-технічна революція сприяли значному зростанню масштабів світової торгівлі, раціоналізації її структури. На початку 70-х років частка світової торгівлі у світовому ВВП перевищувала рівень 1913 р.

Другий стрибок цін відбувся на початку 70-х років, коли ціни на нафту протягом 1973—1974 рр. зросли вчетверо. Поточні ціни становили в середині 1973 р. 2,90 дол. за барель*, у жовтні — 5,12, а в грудні — 11,6 дол. Слід зауважити, що ціни на сировину, крім нафти, наприкінці 1971 р. були у 3—4 рази вищі, ніж у 1939 р. Навесні 1974 р. вони знову зросли у три рази. Внаслідок підвищення цін на нафту ціни імпорту протягом року зросли в чотири рази. Це, своєю чергою, спричинило підвищення цін на цинк, вовну, цукор та інші товари. Кризова ситуація, що склалася навколо нафтових цін на початку 70-х років, була викликана політикою країн-членів ОПЕК**, спрямованою на скорочення видобутку нафти. Крім того, вона ускладнювалася ще кількома важливими чинниками.

- ✓ *По-перше*, лише 17 % приросту світового продукту протягом 1971—1973 рр. забезпечували індустриальні країни разом узяті, тобто їхній вплив на світовий економічний розвиток був мінімізований.
- ✓ *По-друге*, невідповідність між попитом і пропозицією на ринку нафти у зв'язку з відставанням у видобутку первинних енергоресурсів.
- ✓ *По-третє*, спекулятивний бум, викликаний вадами міжнародної валютно-фінансової системи, що перебувала у кризовому стані. Це призвело до диференціації товарів залежно від переваг тієї чи іншої валюти.

Нові ціни лише в першому кварталі 1974 р. спричинили збільшення вартості імпорту в Італії на 92 %, в Японії — на 85 %, в Англії — на 60 %. У середині 70-х років товарні ціни (за винятком продовольства) знизилися, спекулятивна активність пішла на спад, а світове виробництво промислової продукції уповільнилося.

* Один барель дорівнює 158,987 літра.

** ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти, до складу якої входять 13 країн. Створена в 1960 р.

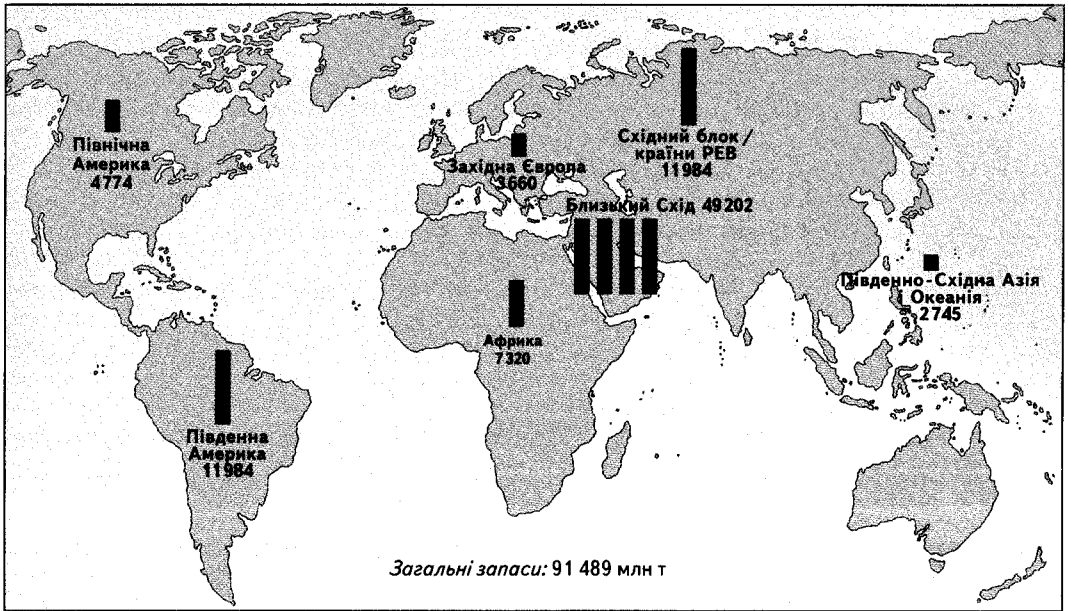

Рис. 5.2
Світові запаси нафти в 1981 р.
(млн метричних тонн)

Черговий нафтовий шок був викликаний революцією в Ірані (1978), коли іранський уряд припинив поставки нафти на Захід. Ціни на нафту зросли з 13 до 34 доларів за барель. У вересні 1980 р. Ірак оголосив війну Ірану, внаслідок чого ОПЕК втратила 15 % своїх нафтових потужностей. Ціни на нафту на світовому ринку сягнули до 42 доларів за барель. Це зумовило зниження світового попиту на цей продукт. Були розроблені нові механізми продажу нафти на Нью-Йоркській товарній біржі, з урахуванням прогнозів міжнародної енергетичної агенції. Крім того, країни Заходу почали інтенсивніше використовувати власні родовища нафти в Північному морі (Англія, Норвегія, Голландія), продовжили здійснення глибоких структурних перетворень в економіці, спрямованих на запровадження енергозберігаючих технологій.

Третій нафтовий шок у 1986 р. був спричинений намаганням Саудівської Аравії і Кувейту збільшити свою частку на світовому ринку нафти. Цього разу ціни на сиру нафту у квітні 1986 р. впали до 10 доларів за барель, що становило 40 % рівня цін у грудні 1985 р. Різке зниження цін на нафту дало можливість країнам-імпортерам лише у 1986 р. зекономити 63 млрд доларів. Водночас США заявили про недопустимість зниження цін менше як 10 доларів за барель, оскільки це могло негативно вплинути на макроекономічні показники країни. Нафтодобувні країни Заходу зазнали втрат унаслідок зниження цін: Норвегія — 10 % доходів бюджету, Голландія — 7 і Великобританія 3—4 %. На початку 90-х років ціна на нафту встановилася на рівні 20 дол. за барель, хоча під час іракської експансії в

Кувейті у вересні 1990 р. вона на короткий час стрибнула до 40 дол. за барель.

Економіка і зовнішня торгівля країн-членів РЕВ меншою мірою залежали від світового ринку і різкого коливання цін. Внутрішні ціни регулювалися на плановій основі і тривалий час залишалися стабільними (в СРСР протягом 1955—1967 рр.), інфляція придушувалася і проявлялася здебільшого в нестачі товарів, а не в зростанні цін.

У взаємній торгівлі діяли так звані контрактні, або історичні, ціни, за основу яких брали середні цінові показники за попередній п'ятирічний період. Це давало можливість уникати різких коливань цін, та водночас у такому господарському середовищі не діяли справжні економічні стимули і регулятори рушійної сили виробництва й обміну. Оскільки ціни на сировину і готові вироби істотно різнилися, соціалістичні країни намагалися збалансувати торгівлю на двосторонній основі (білатералізму) у відповідних пропорціях щодо сировинних матеріалів і готових виробів. СРСР, як основний експортер сировини в РЕВ, зазнавав економічних втрат на різниці в цінах. Так, у 1980 р. ціна нафти, експортованої до Польщі, була на 52 % нижчою від світової. Загалом торговельні субсидії СРСР країнам Східної Європи становили в 1976—1978 рр. у середньому щорічно 5,8 млрд доларів, у 1979 р. — 10,4 млрд доларів, а в 1980 р. — 21,7 млрд доларів.

Невідповідність цін і власних виробничих витрат, а також використання кількісних показників у плануванні створювало труднощі в торгівлі країн-членів РЕВ із Заходом.

У 70-ті роки завершився процес післявоєнної торгової лібералізації і динамічного економічного зростання, на що значною мірою вплинули дві нафтові кризи (1973—1974 та 1978—1980 рр.). У 80-ті роки світове господарство відновило порушену рівновагу, стабілізувалися ціни на нафту, відбувалися позитивні структурні зрушення в міжнародній торгівлі. Під впливом науково-технічного прогресу у світовому експорті зростала питома вага наукоємної продукції: офісного і телекомунікаційного обладнання, персональних комп'ютерів, факсів, напівпровідників, електроніки.

Друга важлива тенденція полягала у різкому зростанні комерційних послуг у структурі міжнародного товарообміну. Наприкінці 80-х років торгівля послугами вдвічі перевищувала обсяг експорту продукції видобувної промисловості.

Третя особливість пов'язана зі збільшенням експорту текстилю і одягу Китаєм, країнами Південної Європи, Південно-Східної і Південної Азії.

Про географію міжнародної торгівлі наприкінці 80-х років дає уявлення таблиця 5.7.

У 80-ті роки розпочалися глибокі трансформаційні процеси у країнах-членах РЕВ. Орієнтація на відносно замкнутий госпо-

Таблиця 5.7

Регіональний розподіл міжнародної торгівлі товарами, 1990 р.

Регіон	Експорт		Імпорт	
	обсяг (млрд доларів)	відсоток від світового	обсяг (млрд доларів)	відсоток від світового
Північна Америка	525	15,1	641	17,8
Латинська Америка	148	4,2	133	3,7
Західна Європа	1613	46,3	1685	46,7
Центрально-Східна Європа та СРСР	182	5,2	187	5,2
Африка	94	2,7	93	2,6
Середній Схід	132	3,8	103	2,8
Азія	791	22,7	765	21,2
Світ у цілому	3485	100	3608	100

Підраховано за: *Foreman-Peck J. The History of the World Economy. P. 375.*

дарський простір, жорстка регламентація внутрішніх і зовнішніх економічних відносин призвели до уповільнення темпів економічного зростання, стагнації взаємних зв'язків, загострень у соціальній сфері. Розпочата в СРСР перебудова, ринкові реформи в інших країнах РЕВ призвели до ліквідації жорстких планових систем усередині цих країн і до саморозпуску в 1990 р. Ради Економічної Взаємодопомоги — організації, в якій політичні інтереси домінували над економічними. Внаслідок розпаду СРСР (1991) на його теренах виникла нова геополітична реальність, утворилася Співдружність незалежних держав (СНД), куди увійшли всі республіки колишнього СРСР, за винятком країн Балтії. Було започатковано принципово новий етап у розвитку світового господарства. Україна в статусі незалежної держави стала рівноправним членом світового співтовариства і міжнародних економічних відносин.

ВИСНОВКИ

Воєнні події змінили традиційні торговельні потоки та структуру міжнародної торгівлі в контексті забезпечення військових потреб воюючих сторін. Основним експортером зброї, військового спорядження та продовольства були США, які сприяли союзникам по антигітлерівській коаліції на основі закону "Про надання в позику та про віддачу в оренду озброєння" (закон про ленд-ліз). Поставки здійснювалися переважно до Великобританії та СРСР. Японія використовувала свій вплив на Далекому Сході і в Південно-Східній Азії для вирішення проблем сировини, палива та ринків збуту. Під час війни активізували свою зовнішню торгівлю країни Латинської Америки, Індія.

Водночас деякі африканські країни, сировинний експорт яких був зорієнтований на Європу, зазнали економічних збитків.

У перші повоєнні роки світова економіка характеризувалася значними диспропорціями, що ускладнювало зовнішню торгівлю, міжнародні розрахунки і платежі. З метою стабілізації світогосподарських зв'язків та прискореного відновлення економіки країн Західної Європи Сполучені Штати запропонували своїм колишнім союзникам “План Маршалла”, яким передбачалося надання фінансової допомоги на загальну суму, що перевищувала 13 млрд дол. Крім того, для активізації взаємної торгівлі західноєвропейські країни заснували Організацію Європейського Економічного Співробітництва (ОЄЕС) та Європейський платіжний союз (ЄПС).

Країни Східної Європи, на чолі з СРСР, у 1949 р. створили власну міжнародну організацію — Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), одним із основних завдань якої було налагодження взаємного торговельно-економічного співробітництва.

Важливу роль у стабілізації повоєнних зовнішньоторговельних відносин відіграла Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ), заснована в 1947 р.

Наслідком війни в Кореї (1951—1952) було порушення цінових пропорцій, що негативно вплинуло на розвиток світової торгівлі. У структурі експорту індустриально розвинутих країн майже половину становили готові вироби — машини та обладнання; в експорті країн, що розвиваються, переважали сировина та паливно-енергетичні матеріали. Зростала частка комерційних послуг у структурі міжнародного товарообігу.

У 80-ті роки розпочалися глибокі трансформаційні процеси у країнах-членах РЕВ, що завершилися ліквідацією колишнього відносно замкнутого господарського простору, розпадом СРСР й утворенням на його теренах нової геополітичної реальності — Співдружності Незалежних Держав (СНД). Від 90-х років Україна розвиває свої зовнішньоекономічні відносини у статусі незалежної, суверенної держави.

Визначення

“Ню-хау” (англ. *know-how* — знаю як) — різновид науково-технічних знань, що є об’єктом міжнародних угод.

“План Маршалла” — програма великомасштабної допомоги Європі Сполученими Штатами з метою відновлення економіки та світогосподарських зв'язків, загальним обсягом 13,2 млрд дол.

Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ) — багатостороння міжурядова угода щодо принципів і правил міжнародної торгівлі; підписана в 1947 р. у Женеві 23 країнами.

Європейське об’єднання вугілля і сталі (ЄОВС) — утворене в 1952 р. Францією, Італією, Західною Німеччиною та країнами Бенілюксу для формування спільного ринку вугілля і сталі.

Європейський платіжний союз (ЄПС) — система багатосторонніх розрахунків і кредитування, що функціонувала в 1950—1958 рр. Об’єднувала 17 західноєвропейських країн — членів Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР).

Золотовалютні резерви — запаси золота та іноземної валюти, що належать державі і зберігаються у Центральному Банку та фінансових установах країни, а також у міжнародних і регіональних валютно-кредитних та фінансових організаціях.

Інновації — практичне удосконалення та розробка винаходів у галузі технологій чи виробів.

Ленд-ліз (*lend* — надавати позику, *lease* — здавати в оренду) — закон прийнятий США 11 березня 1941 р. "Про надання в позику та передавання в оренду озброєння".

Лібералізація торгівлі — поступове скасування кількісних та гармонізація тарифних і нетарифних обмежень у зовнішній торгівлі.

Ліцензія — 1) дозвіл на здійснення зовнішньоторговельних операцій; 2) дозвіл на використання винаходів та інших наслідків наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок.

Організація Європейського Економічного Співробітництва (ОЄЕС) — створена у 1949 р. країнами Західної Європи для координації діяльності держав-членів щодо використання американської допомоги.

Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК) — об'єднання 13 країн, що розвиваються, які експортують нафту. Створена в 1960 р.

Патент — свідоцтво, що видається чинним урядовим органом винахідникові чи його правонаступнику, й засвідчує наявність у його власника монопольного права на використання даного винаходу.

Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) — міжурядова економічна організація, створена в 1949 р. колишніми соціалістичними країнами з метою налагодження взаємного економічного і науково-технічного співробітництва.

Товарна біржа — особливий вид ринку готових, якісно рівноцінних товарів.

Торговельний баланс — відображає рух експорту та імпорту товарів між даною країною та іншими державами; складається на місяць, квартал та рік.

Контрольні запитання та завдання

1. Схарактеризуйте основні положення закону про ленд-ліз та його наслідки.
2. Розкрийте особливості структури експорту та імпорту в період Другої світової війни (1939—1945 рр.).
3. Проаналізуйте основні диспропорції світової економіки в післявоєнний період та причини, що їх викликали.
4. Висвітліть передумови і наслідки здійснення "Плану Маршалла" у повоєнній відбудові країн Західної Європи.
5. Назвіть європейські міжнародні економічні та фінансові організації, створені на першому етапі післявоєнного відновлення.

6. Розкрийте характерні риси та механізм функціонування Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ).
7. З'ясуйте динаміку світових цін під час нафтових криз.
8. Якими чинниками були зумовлені зміни у структурі світового експорту та імпорту?
9. У чому полягали особливості географії міжнародної торгівлі наприкінці 80-х років?
10. Чим зумовлена участь України як суверенної держави в сучасних світогосподарських процесах?

ЛІТЕРАТУРА

- Бор М.З.* История мировой экономики: Конспект лекций. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2000.
- Ван дер Вее Г.* История мировой экономики: 1945—1990 / Пер. с англ. М., 1994.
- Герчикова И.Н.* Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. М., 2000.
- Економіка зарубіжних країн. 2-ге вид / За ред. А.С. Філіпенка. К., 1998.
- Кавтарадзе Г.К.* История экономического развития Запада. М., 2005.
- Линдерт П.Х.* Экономика мирохозяйственных связей / Пер. с англ. М., 1992.
- Международные организации системы ООН: Справочник. М., 1990.
- Мир в XX веке / Отв. ред. А.О. Чубарьян. М., 2001.
- Міжнародні економічні відносини. Сучасні міжнародні економічні відносини / За ред. А.С. Філіпенка. К., 1992.
- Словник сучасної економіки Макміллана / Пер. з англ. К., 2000.
- ООН у системі міжнародних відносин: історичний досвід і перспективи. К., 1995.
- Тимошина Т.М.* Экономическая история зарубежных стран. М., 2000.
- Филипенко А.С.* Особенности экономических отношений в мировой социалистической системе хозяйства. К., 1977.
- Foreman-Peck J.* The History of the World Economy. International economic Relations since 1850. Second edition. Harlow, 1995.
- Gilpin R.* Global Political Economy. Understanding the International Economic Order. Princeton, 2001.
- The Reconstruction of the International Economy, 1945 — 1960. Edited by B. Eichengreen. Cheltenham, 1996.

МІЖНАРОДНИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД (МВФ)

Упродовж 25 років після Другої світової війни міжнародна валютна система, відома під назвою Бреттон-Вудської, базувалася на стабільних і конвертованих валютних курсах із періодичними девальваціями окремих валют для виправлення "фундаментальної" нерівноваги платіжних балансів.

Вона спиралася на діяльність Міжнародного валютного фонду та центральну резервну роль американського долара.

У 1944 р., коли в Європі та Азії ще палала війна, представники Сполучених Штатів, Великої Британії та інших країн-союзниць зустрілися в містечку Бреттон-Вудс (штат Нью-Гемпшир) для досягнення остаточної домовленості щодо облаштування післявоєнної міжнародної валютної системи. Делегати, присутні на конференції, серед яких був видатний британський економіст Джон Мейнард Кейнс, врахували генезис попередніх міжнародних валютних систем і проаналізували причини того хаосу, що панував у ній напередодні війни. Наслідком їхніх зусиль було заснування Міжнародного валютного фонду*, міжнародної організації, покликаної впровадити кодекс справедливих правил обміну валют, забезпечити компенсаційну фінансову підтримку країнам-учасникам у разі виникнення якихось проблем із платіжним балансом**.

Завдання МВФ визначені у статті I Угоди:

1. Підтримувати міжнародне співробітництво у валютній сфері за допомогою постійно діючої інституції, покликаної виробити

* Рішенням цієї конференції було створено також Міжнародний банк реконструкції і розвитку. Сьогодні до групи "Світового банку" входять дві самостійні у кредитному і фінансовому відношенні організації — Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) і Міжнародна асоціація розвитку (МАР), а також три організації-філії — Міжнародна фінансова корпорація (МФК), Багатостороння агенція гарантування інвестицій (БАГІ) і Міжнародний центр урегулювання інвестиційних суперечок (МЦУІС) (Міжнародні фінанси / За ред. О.І. Рогача. К., 2003. С. 468).

** Статті угоди МВФ набули чинності у грудні 1945 р.

механізм для консультацій та співробітництва з міжнародних монетарних проблем.

2. Сприяти розширенню та збалансованому піднесенню міжнародної торгівлі; забезпечити й підтримувати високий рівень зайнятості та реального доходу; сприяти розвитку виробничих ресурсів усіх членів Фонду, що є першочерговим завданням економічної політики.

3. Підтримувати стабільний та упорядкований валютний режим держав-членів, запобігати конкурентному знеціненню валют.

4. Допомогати встановленню багатосторонньої системи платежів між членами Фонду, здійснювати заходи щодо ліквідації обмежень на іноземну валюту, які гальмують зростання світової торгівлі.

5. Забезпечувати учасників ресурсами Фонду під відповідні гарантії, надаючи їм можливість коригувати їхні платіжні баланси, уникаючи заходів, руйнівних для національної або міжнародної фінансової стабільності.

6. Скорочувати тривалість і зменшувати масштаби порушень у міжнародних платіжних балансах держав-членів.

Кодекс справедливого обміну

Кожна країна Фонду подавала паритет своєї валюти, вираженої в золоті або доларовому еквіваленті ваги і чистоти (проби) золота станом на 1 липня 1944 р. Передбачалося, що країни-члени Фонду, здійснюючи свої валютні операції, не допускати муть відхилення курсу від паритету відповідних валют більше як на 1 %.

Країна-член Фонду могла змінювати паритет власної валюти лише для усунення стійкої незбалансованості свого платіжного балансу і в разі проведення консультацій із Фондом. Дані умови передбачали систему фіксованих валютних курсів із випадковою девальвацією, знеціненням або ревальвацією, зростанням ціни для усунення стійкої нерівноваги платіжного балансу.

Стаття VIII Угоди забороняє членам Фонду обмежувати поточні платежі або вдаватися до дискримінації в їхній валютній практиці всупереч стратегічним вимогам Фонду. Учасники зобов'язувалися також підтримувати конвертованість сальдо балансів, що належали іноземним резидентам, отриманим або використаним у зв'язку із поточними операціями. Таким чином, стаття VIII недвозначно забороняла валютний контроль над міжнародними платежами за товари і послуги. Водночас

стаття VI дозволяла учасникам контролювати рух капіталу за умови невтручання в поточні операції.

Важливим винятком до положень статті VIII були положення статті XIV, яка дозволяла країні-членові Фонду фактично зберігати валютні обмеження на поточні міжнародні операції, коли ця країна вступала до Фонду. Прийняття рішення щодо відмови від валютних обмежень, відповідно до статті XIV, належало країні-учасниці Фонду. Проте передбачалося, що воно ухвалюватиметься у тих випадках, коли такі обмеження уже не будуть потрібні для врегулювання платіжного балансу без надмірної залежності від ресурсів Фонду. Після того, як країна-учасниця відмінила валютний контроль над поточними платежами й зобов'язалася виконувати положення статті VIII, вона вже не могла повторно здійснювати такі валютні обмеження без схвалення їх Фондом.

Стаття XIV була задумана як “перехідний захід”, потреба в якому відпаде після того, як країни-учасниці подолають перебудовчі труднощі післявоєнного періоду. Але ці сподівання не справдилися: провідні країни Західної Європи спромоглися прийняти зобов'язання статті VIII лише в 1961 р. Останньою серед великих торгових країн, яка визнала положення статті VIII у 1964 р.*, була Японія. Решта країн, які дотримувалися положень статті XIV, зобов'язувалися щорічно консультуватися з Фондом щодо тривалості валютних обмежень. Проте, як уже зазначалося вище, ані Фонд не був уповноважений вирішувати питання щодо їхнього анулювання, ані статті Угоди не визначали тривалості перехідного періоду.

Компенсаційне фінансування Фондом країн-учасниць

Як доповнення до кодексу справедливих курсів, Фонд став такою джерелом компенсаційного фінансування для країн-членів, котрі мали тимчасову нерівновагу платіжного балансу. Капітал Фонду формувався у вигляді членських внесків (у золоті та валюті) країн-членів Фонду**. При вступі до Фонду кожній країні призначалася квота, залежно від її відносного економічного розміру. 25 % квоти країни надходило до Фонду в золоті, решта — в національній валюті***. Оскільки квоти обчислювалися в доларах США 1944 р., доларові еквіваленти недоларових валют визначалися відповідно до їхнього валютного паритету.

* До квітня 1971 р. статтю VIII прийняло 35 країн.

** У 1971 р. членами Фонду були 117 країн світу.

*** У тих випадках, коли золотий запас країни був невеликим, вона могла приєднатися до Фонду, сплативши свій членський внесок не в золоті, а своєю валютою. Проте сплата внеску в повному обсязі передбачалася відразу ж після формування країною свого золотого запасу.

Фонд розпочав свої операції в 1947 р. із загальною сумою квот, що дорівнювала 8 млрд доларів. Перегляд наступних квот збільшив загальну суму до 28,5 млрд доларів у 1971 р. Найбільші квоти були виділені Сполученим Штатам (6,7 млрд дол.) та Великобританії (2,8 млрд дол.).

Розмір квоти країни є важливим у двох відношеннях. По-перше, він приблизно визначає кількість голосів країни-члена Фонду. Так, Сполучені Штати мають 21,9 % голосів, Великобританія — 9,2 %. Це давало змогу обом країнам справляти вирішальний вплив в ухваленні рішень Фонду. По-друге, розмір квоти країн-членів визначає максимальну суму позики, котру дана країна може отримати від Фонду.

На практиці Фонд дозволяв країнам-учасникам вільно купувати валюту інших країн у межах лише перших 25 % їхніх квот (так званий золотий транш*). Конвертованість валют була основним завданням Фонду і відповідно до цього він використовував свої ресурси.

Фондом також заохочувалась ліберальна валютна політика шляхом укладення угод “стендбай” із зацікавленими країнами-учасниками Фонду. Відповідно до цих угод країни-учасниці отримували гарантію Фонду, що їм буде дозволено використовувати валюту або валюти Фонду, визначені угодою, протягом певного періоду.

На додаток до кредитів, отриманих згідно з цими загальними домовленостями, країна могла звертатися за спеціальною позикою з метою отримання компенсаційного фінансування, за умови тимчасового зменшення валютних надходжень від експорту. Призначені для допомоги країнам, що розвиваються, такі спеціальні позики зазвичай не перевищували 25 % квоти країни, але вони могли вдвічі збільшити квоту вкладів валюти даної країни у Фонді.

Ресурси Фонду мали доповнювати наявні валютні резерви країни, якщо перед нею поставала проблема тимчасового дефіциту платіжного балансу. Саме через це Фонд забезпечував лише короткострокову фінансову допомогу, яку країна зобов'язувалася повернути в найближчому майбутньому (від трьох до п'яти років). Фонд не був джерелом капіталу й жодна країна не могла розраховувати на щось більше, аніж тимчасове компенсаційне фінансування зовнішнього дефіциту.

У 1962 р. ресурси Фонду були доповнені Загальною домовленістю між десятьма промислово розвинутими країнами про позику для МВФ. Відповідно до цієї домовленості Фонд міг позичити у “Групи десяти” до 5,9 млрд доларів для забезпечення

* Резервна позиція країни у Фонді дорівнює внесеному нею золотому траншу мінус будь-яке поточне використання її прав на позичку плюс використання Фондом валюти даної держави для фінансування позик інших країн або закупівель золота. Така резервна позиція розглядається як безумовний актив, що є частиною міжнародних резервів країни.

компенсаційної фінансової допомоги одній чи кільком країнам-учасникам*.

У 1970 р. Фондом було задіяно цілком нові засоби надання резервних активів своїм членам, відомі як Спеціальні права запозичення (СПЗ або СДР**).

Діяльність Фонду на докризовому етапі Бреттон-Вудської валютної системи

МВФ був задуманий для виконання своїх функцій у світовій економіці, вільній від будь-яких тривалих диспропорцій (таких, як нестача доларової маси або її надлишки у світовому платіжному обігу), рівень стабільності якої був би доволі значним. За наявності такої економіки країни могли пристосуватися до умов тимчасового дефіциту свого платіжного балансу, використовуючи власні резерви, а в разі необхідності ресурси Фонду. Всі країни мали дотримуватися вільної конвертованості й валютні курси змінювалися б, після консультацій з Фондом, лише для корекції стійкої нерівноваги платіжного балансу. В такий спосіб можна було використати переваги золотого стандарту — конвертованість і фіксовані валютні курси, тоді як випадкова девальвація валюти підтримувала б рівновагу без загрози внутрішньої дефляції. Точніше, Фонд мав виконувати роль протиотрути ситуації 1930-х років. Протягом цих років конвертованість здійснювалася між долларом і фунтом стерлінгів (ключовими торговельними валютами), проте ефект від цього зменшувався внаслідок непорядкованої валютної практики, яка включала конкурентне знецінення й поширення валютного контролю на Центральну та Східну Європу й Латинську Америку.

На жаль, Фонд не зміг виконати покладені на нього функції за перше десятиліття свого існування. Протягом цього періоду недоларові країни мали постійний дефіцит платежів і продовжували обмежувати доларові платежі. Більше того, на відміну від 1930-х років, у повоєнний період зовнішній стабільності загрожувала радше інфляція, аніж депресія. За деякими винятками, валютні курси контролювалися, щоб не допустити знецінення. Протягом усього періоду обмежень і неконвертованості Фонд виконував, головним чином, роль стороннього спостерігача і його ресурси практично не використовувалися. Така пасивність раптово припинилася під час Суецької кризи 1956—1957 рр.

Наприкінці 1956 р. Фонд уже оперативно реагував на прохання щодо надання компенсаційної фінансової допомоги, не-

* До загальної домовленості про позику для МВФ, відомої ще як “група десяти”, увійшли Бельгія, Канада, Франція, Західна Німеччина, Італія, Японія, Нідерланди, Швеція, Великобританія і Сполучені Штати. В 1964 р. асоційованим членом групи стала Швейцарія.

** SDR-special drawing rights.

обхідної для подолання зривів у торгівлі. Відновлення конвертованості країнами Західної Європи наприкінці 1958 р. мало своїм наслідком повсюдну відмову від валютного контролю поточних операцій, а незабаром — й операцій руху капіталу. Після приєднання Японії до Статті VIII у 1964 р. Фонд практично досягнув однієї з своїх основних цілей — усунення валютного контролю за основними обсягами світової торгівлі.

Однак відновлення конвертованості спричинило ще одну проблему: раптове, масове переміщення спекулятивного капіталу між фінансовими центрами Північної Америки і Західної Європи та його втечу. Це нове джерело нестабільності, разом із швидким послабленням долара впродовж 1960-х років, стало причиною загального розпаду системи валютних паритетів Фонду в 1971 р.

РЕЗЕРВНА РОЛЬ ДОЛАРА США

Угода Фонду заклала основи міжнародної валютної системи після Другої світової війни.

Внаслідок того, що в центр міжнародної валютної системи був поставлений долар, європейські країни на початку 1950-х років почали нагромаджувати резерви, конвертуючи їх у доларові авуари, а не в золото. Зрештою, на доларові активи можна було отримати проценти, які завжди можна було перевести в золото (його вартість становила 35 доларів за унцію), якщо в цьому виникала необхідність.

Рис. 5.3
Валюти і паритети на 15 серпня 1971 р., виражені в американських центрах за одиницю валюти

Післявоєнна міжнародна валютна система схематично зображена на графіку (рис. 5.3). Всі некомуністичні країни утримували тісний зв'язок між своїми валютами і доларом безпосередньо або через британський фунт стерлінгів. Для держав-членів Фонду цей зв'язок був виражений у паритетах їхніх валют; для нечленів (головним із них була Швейцарія) це було наслідком автономної стабілізаційної політики. Центром системи вважався американський долар. Це була єдина валюта, прямо конвертована в золото для офіційних монетарних потреб.

Надзвичайна роль долара у міжнародній валютній системі забезпечила платіжному балансові США особливу роль, яка значно переважала значення платіжного балансу будь-якої іншої країни. І якраз неспроможність Сполучених Штатів відновити рівновагу платіжного балансу протягом більш як десятиліття його дефіциту, призвела до падіння Бреттон-Вудської системи.

У Бреттон-Вудській міжнародній валютній системі всі країни-члени МВФ були зобов'язані дотримуватися валютного паритету своїх національних валют, виражених у золоті або в американських доларах 1944 р. Американський долар був єдиною валютою, конвертованою в золото (за фіксованою ціною 35 доларів за унцію) з офіційною монетарною метою. На практиці недоларові валюти були прив'язані до долара за курсами обміну, зміненими лише для пристосування до умов стійкої нерівноваги платіжного балансу країни. Звідси впливає визначення Бреттон-Вудської системи як гнучкої системи фіксації валютного курсу.

Дефіцит платіжного балансу США

У 1960-х роках міжнародна валютна система зазнала кілька криз на ринках іноземної валюти і золота. Хоча спекуляції з доларом розпочалися вже в 1960 р., згадані кризи стали частішими й інтенсивнішими у другій половині десятиліття. Деякі з них були спровоковані нерівновагою платіжного балансу в недоларових валютах, що супроводжувалося масовим переміщенням спекулятивних фондів серед основних фінансових центрів. Проте найбільшим джерелом нестабільності була слабкість долара, що, після надання йому ролі центральної резервної валюти, викликало сумнів щодо життєздатності всієї системи.

Протягом 1958 — 1971 рр. США переживали постійний дефіцит свого платіжного балансу. Спочатку існувала тенденція розглядати ці щорічні дефіцити як тимчасові за своїм характером і невартими прийняття якихось надзвичайних заходів з боку американської адміністрації. Проте до осені 1960 р. стало очевидним, що ситуація набула загрозливих ознак і розраховувати на якусь саморегуляцію не доводиться.

Складність платіжного балансу США, взаємозалежність його окремих положень, численні фактори, як економічного, так і політичного характеру, що мали причинно-наслідкове значення для міжнародних трансакцій, а в деяких випадках і відсутність обґрунтованих кількісних даних, робили неможливим точне визначення причин дефіциту.

Аналітичні розбіжності неминуче породили політичні. Американські та європейські економісти почали нав'язувати урядові Сполучених Штатів цілу низку виправних заходів. Серед них — “класичні засоби” внутрішньої дефляції, знецінення долара, підвищення вартості золота, плаваючі валютні курси, контроль емісії цінних паперів, ортодоксальні заходи підвищення світової ліквідності, а також базова реформа міжнародної валютної системи. Вказані рекомендації нерідко супроводжувалися переконливими аргументами, проте вони не становили цілісної, взаємопов'язаної, органічної системи.

ВАЛЮТНА КРИЗА КІНЦЯ 1960-х РОКІВ

У середині 1960-х років тривала слабкість стерлінга (другої за значенням центральної резервної валюти) стала основною причиною розладів на ринках іноземної валюти. Починаючи з червня 1967 р. проти стерлінга почав чинитися величезний спекулятивний тиск, і в листопаді того ж року він офіційно девальвувався з 2,80 долара до 2,40 долара. Однак ця акція не відновила стабільності на ринках іноземних валют. На початку 1968 р. спекулянти звернулися до Лондонського ринку золота, сподіваючись на підвищення офіційної ціни на золото. Щоб підтримати лондонську ціну золота на рівні офіційної (35 доларів за унцію), Сполучені Штати та інші члени “золотого пулу” почали продавати золото на приватному ринку зі своїх власних резервів*. Упродовж першого кварталу 1968 р. Сполучені Штати втратили 1,3 млрд доларів у золоті, 3/4 якого пішло на підтримку Лондонського ринку.

Цей відтік офіційних золотих резервів до приватних спекулянтів був зупинений у березні 1968 р., коли члени “золотого пулу” домовились надалі утримуватися від продажу золота на Лондонському ринку, а також від його купівлі у приватних осіб. Була досягнута “дворянська” домовленість щодо цін на золото: офіційна ціна — 35 доларів за унцію і приватна, що визначалася приватним попитом та пропозицією. Рішення про відмову від будь-якої інтервенції на Лондонському ринку золота допомогло заморози-

* Золотий пул був заснований у 1961 р. Сполученими Штатами, Великобританією, Бельгією, Західною Німеччиною, Італією, Нідерландами, Францією і Швейцарією. Його члени домовились об'єднати зусилля в підтримці Лондонського ринку золота.

ти золото в офіційних резервах. Це стало ще одним кроком від золотовалютного стандарту в напрямі доларового стандарту. З цього часу центральні банки мали проводити операції із золотом лише з іншими центральними банками.

Ще до завершення золотої кризи Францію потрясли широко-масштабні студентські та робітничі протести у травні—червні 1968 р. Ця політична нестабільність спричинила втечу капіталу від франка в інші валюти, насамперед у західнонімецьку марку. Хоча французькі резерви катастрофічно зменшилися (у 1968 р. Франція втратила 2,8 млрд доларів у золоті), французький уряд вирішив удатися до валютних обмежень, а не девальвації. У 1969 р. очікувалося, що французький дефіцит спричинить девальвацію франка, тоді як західнонімецьке активне сальдо торговельного балансу — ревальвацію німецької марки. Зрештою стабільність була відновлена девальвацією франка на 11,1% у серпні 1969 р. й декларацією більш високого валютного паритету для німецької марки в жовтні того ж року.

МІЖНАРОДНА ВАЛЮТНА КРИЗА 1971 РОКУ

На відміну від кризи кінця 1960-х років, криза 1971 р. була викликана безпосередньо втратою довіри до долара. У третьому кварталі 1970 р. валютні фонди почали з неймовірною швидкістю переміщуватися зі Сполучених Штатів до фінансових центрів Європи і Японії. Спочатку ці переливи короткострокового капіталу були значною мірою реакцією на різницю у процентних ставках, однак у березні 1971 р. (коли ця різниця зменшилася) очікування змін валютних курсів спричинило зростання спекуляції, спрямованої проти долара.

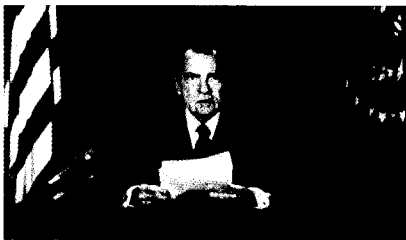

Рис. 5.4
Президент
США Р. Ніксон,
рішенням якого
в серпні 1971 р.
було
девальвовано
американський
долар

Заходи, вжиті Сполученими Штатами 15 серпня 1971 р. ознаменували кінець Бреттон-Вудської системи. Цього дня (у неділю!) президент Ніксон “тимчасово” призупинив золоту конвертованість долара й запровадив “тимчасовий” додатковий податок на оподатковуваний імпорт у США. Призупинення конвертованості він пояснює необхідним кроком для “захисту долара від спекулянтів”, котрі “розпочали масований наступ на американський долар”. Проте важливішою метою було намагання американської адміністрації змусити уряди зарубіжних країн підвищити вартість своїх валют по відношенню до долара. По суті, зарубіжні уряди були поставлені перед вибором: продовжувати дотримуватися існуючих курсів, акумулюючи більше доларів без конвертованості їх у золото, або переглянути валютні курси. Додатковий тиск на них мав справити новий податок на імпорт. Цей додатковий податок збиралися відмінити не

раніше, ніж уряди зарубіжних країн змінять свої “несправедливі” валютні курси.

Негайною реакцією на дії Сполучених Штатів було закриття ринків іноземної валюти в Європі та Японії. Коли їх знову відкрили, всі основні іноземні валюти (за винятком французького франка) плавали по відношенню до долара. Таким чином, система, зображена на графіку, припинила своє існування. Бреттон-Вудська система вичерпала себе, народжувалася нова структура міжнародних валютних відносин.

Смітсонівська угода

Тижні після 15 серпня були сповнені непевності, чуток та напруження. Зайнявши тверду позицію, уряд США продовжував обстоювати думку, що причиною всіх неприємностей долара були занижені валютні курси, протекціоністська політика в торгівлі і недостатній внесок урядів іноземних держав у спільну систему. Від них очікували односторонніх поступок в усіх трьох напрямках. Зайнявши оборонну позицію, уряди європейських країн та Японії рішуче протистояли будь-яким змінам у валютному паритеті своїх валют, побоюючись згубних наслідків переоцінки експорту для внутрішньої економічної ситуації. Якщо вартість долара завищена, тоді Сполучені Штати мають знайти шляхи здійснення односторонньої девальвації.

Тим часом більшість провідних валют плавали за вищої вартості долара, але це було не “чисте” плавання валют, оскільки банки здійснювали інтервенцію на ринки з метою запобігання цілковитому підвищенню курсу валюти. Франція не погодилася на плавання своєї валюти для комерційних операцій, хоча й дозволила плаваючий курс для фінансових трансакцій.

Уряди зарубіжних країн неохоче погоджувалися на вільне плавання своїх валют, оскільки сподівалися переконати Сполучені Штати девальвувати долар шляхом підвищення ціни на золото.

Міжнародні валютні переговори відбулися в межах Групи десяти. Після кількох раундів переговорів Сполучені Штати в середині грудня дали згоду включити девальвацію долара в питання загального урегулювання валютних курсів.

Деталі такого урегулювання були вироблені Групою десяти 17—18 грудня на зустрічі у Смітсонівському інституті у Вашингтоні (округ Колумбія). Після цього МВФ сформулював Смітсонівську угоду, відповідно до якої устанавлювався “тимчасовий режим”, який давав змогу країнам-учасникам змінювати їхні валютні курси в межах маржі $\pm 2,25\%$. Сполучені Штати, своєю чергою, погодилися підняти ціну на золото від 35 до 38 доларів за унцію (девальвація долара становила $8,57\%$) і негайно відмінити 10-процентний додатковий податок на імпорт.

Смітсонівська угода дала можливість Сполученим Штатам урегулювати валютний курс (що для них було вкрай необхідно) в обмін на помірне збільшення ціни на золото. Така поступка не мала скільки-небудь значної економічної ваги, тоді як долар залишився неконвертованим у золото. Більше того, угода заклала основи міжнародного валютного співробітництва. Вона відобразила загальне визнання потреби у встановленні погоджених правил для регулювання валютних курсів та практики валютного обміну. Падіння Бреттон-Вудської системи 15 серпня не стало початком хаосу, як це відбулося після падіння міжнародного золотого стандарту на початку 1930-х років. Попри свою слабкість, Бреттон-Вудська система сприяла розвитку тісного валютного співробітництва між країнами в небувалому досі масштабі. Важливу роль у цьому процесі відіграли організаційні структури МВФ та Групи десяти. У вирішальний момент вони проявили себе як надійний механізм подолання валютних труднощів.

Хоча Смітсонівська угода частково пом'якшила ситуацію у валютній сфері, вона не змогла вирішити проблему здійснення ефективної міжнародної валютної реформи. Після повторної девальвації долара в лютому 1973 р. Смітсонівська угода перестала діяти, оскільки інші валюти продовжували плавати по відношенню до долара, що знаменувало початок створення сучасної міжнародної валютної системи.

Таким чином, вади Бреттон-Вудської системи 1960-х років можна пояснити трьома взаємопов'язаними причинами:

- проблемою формування міжнародної ліквідності, базованої на доларі;
- затримками у регулюванні платіжних балансів;
- посиленням руху короткострокового капіталу, що призводило до нерівноваги платіжних балансів.

ЯМАЙСЬКА ВАЛЮТНА СИСТЕМА

Головні контури нової валютної системи, яка функціонує у світовому господарстві й понині, були визначені на нараді представників країн-членів МВФ, що відбулася у м. Кінгстоні на Ямайці у січні 1976 р. Кінгстонська угода започаткувала утворення Ямайської валютної системи. Вона почала функціонувати після відповідних ратифікацій зазначеної угоди державами-членами з квітня 1978 р.

Визначальні принципи Ямайської валютної системи були такі:

- Цілковита демонетизація золота у сфері міжнародних валютних відносин. Відміна офіційного золотого паритету, офіційної ціни на золото й фіксації

масштабу цін (золотої місткості) національних грошових одиниць; ліквідація будь-яких обмежень у його приватному використанні. МВФ припинив публікацію даних про золотий вміст окремих валют. Країнам-членам Фонду надавалося право обирати будь-який режим валютних курсів (плаваючий чи фіксований). Внаслідок цих дій золото перетворилося на звичайний товар, ціна якого у паперових грошах мала визначатися на ринку відповідно до попиту та пропозиції. Виходячи з цього, у Лондоні, Нью-Йорку, Чикаго, Токіо та інших центрах світової торгівлі сформувалися міжнародні ринки золота. Водночас були прийняті рішення щодо використання золота, яке перебувало у розпорядженні МВФ. 1/6 золотого запасу МВФ (25 млн унцій, або 777,6 т) було повернуто країнам-членам в обмін на їхні національні валюти по офіційній ціні, що існувала до Ямайської угоди (35 одиниць СПЗ за унцію), пропорційно їхнім квотам у капіталі фонду. Таку ж кількість золота було продано протягом чотирьох років (від червня 1976 р. по травень 1980 р.) на вільному ринку, шляхом відкритих аукціонів. Центральні банки дістали можливість вільно купувати золото на приватному ринку, виходячи з його ринкової вартості. Більшість країн Заходу залишили його у своїх запасах центральних банків. Таким чином, втративши статус світових грошей, золото продовжує й понині залишатися високоліквідним (стратегічним) товаром, який можна завжди в разі необхідності стабілізації платіжного балансу продати на ринку за відповідну валюту.

■ Спеціальні права запозичення (СПЗ) проголошувалися основою валютної системи, як база паритетів та валютних курсів, головний резервний актив та міжнародний засіб розрахунків і платежу. Таким чином, колишня система золото—долар—національна валюта трансформувалася в нову систему: “СПЗ—національна валюта”. На перших етапах, особливо в період функціонування Бреттон-Вудської системи, СПЗ розраховувалися на основі золотого еквівалента. Однак у наступні роки цей зв’язок неминуче було втрачено у зв’язку із загальним процесом демонетизації золота. Нині його величина визначається на основі кошика валют країн, що мають найбільшу питому вагу в міжнародній торгівлі. Починаючи від 1981 р. до так званого стандартного кошика входило п’ять валют: долар США — 42 %, марка ФРН — 19 %, французький франк, японська єна та англійський фунт стерлінгів по 13 %*. Слід зазначити, що в нині діючій валютній системі долар фактично залишається реальною основою валютно-фінансового механізму, обслуговуючи близько 2/3 міжнародних розрахунків. Є всі підстави стверджувати, що Ямайська система функціонує за принципами не паперово-валютного, а паперово-доларового стандарту.

■ Важливою ознакою механізму Ямайської системи є запровадження “плаваючих” валютних курсів національних грошових одиниць. Це надає гнучкості валютним відносинам, відкриває можливості для ефективного реагування на зміни співвідношень у вартості національних валют, що постійно відбуваються. Водночас коливання валютних курсів, які порушують стабільність торговельних зв’язків, породжують розвиток спекулятивних операцій. У зв’язку

* У зв’язку із запровадженням в Європейському Союзі єдиної валюти — євро — в даний час кошик валют містить долар США, євро, єну і фунт стерлінгів.

з цим Кінгстонська угода передбачає збереження елементів регулювання системи валютних співвідношень шляхом здійснення відповідних операцій на валютному ринку. Йдеться, таким чином, про функціонування системи не просто "плаваючих", а "регульовано плаваючих" валютних курсів. Слід брати до уваги й те, що в режимі безпосереднього "плавання" перебувають лише валюти провідних країн Заходу та Японії. Інші валюти прив'язані до вільно-конвертованих валют.

■ Ямайська валютна система розвивається за принципом поліцентризму, тобто вона (відповідно до статуту МВФ) підлягає централізованим регулюючим діям, маючи водночас розгалужену мережу автономних національних (регіональних) валютних структур (угруповань).

ВИСНОВКИ

Бреттон-Вудська валютна система базувалася на стабільних, конвертованих валютних курсах і спиралася на діяльність Міжнародного валютного фонду, завдання якого були визначені у ст. I угоди про його заснування у 1944 р. При проведенні валютних операцій між країнами-членами фонду відхилення курсу від паритету відповідних валют не повинно було перевищувати 1%. Золото-доларовий стандарт, що лежав в основі даної системи, зумовлювався післявоєнним домінуванням США у міжнародній торгівлі та фінансах.

У 1960-х роках міжнародна валютна система зазнала кількох криз на ринках іноземної валюти і золота, спровокованих нерівновагою платіжного балансу в недоларових валютах, що супроводжувалися масовим переміщенням спекулятивних фондів серед основних фінансових центрів. Зокрема, слабкість фунта стерлінгів (другої за значенням центральної резервної валюти) у середині 60-х років стала однією з основних причин нестабільності валютних ринків.

На відміну від кризи кінця 1960-х років, криза 1971 р. була викликана, насамперед, утратою довіри до долара, девальвація якого призвела зрештою до глибокої кризи Бреттон-Вудської валютної системи і її наступної заміни Ямайською (Кінгстонською) валютною системою у 1976 р. Суть Ямайської валютної системи полягає у цілковитій демонетизації золота у сфері міжнародних валютних відносин; проголошенні основою валютної системи спеціальних прав запозичення (СПЗ); запровадженні "плаваючих" валютних курсів національних грошових одиниць.

Визначення

"Плаваючий" валютний курс — один із провідних принципів організації сучасної світової валютної системи; передбачає режим вільного коливання валютних курсів, який базується на використанні ринкового механізму валютного регулювання.

Валютний паритет — тверде, законодавчо встановлене співвідношення між двома валютами.

Дефіцит — ситуація, за якої витрати безупинно перевищують надходження або зобов'язання перевищують активи в даний конкретний момент часу.

Дефляція (лат. *deflatio* — видування, здування) — стійке падіння загального рівня цін.

Інфляція (лат. *inflatio* — здуття) — знецінення грошей, що проявляється у формі інтенсивного зростання цін на товари і послуги.

Кредит "стенд-бай" — особливий вид кредиту, що надається країнам-членам МВФ для певних, погоджених із ним потреб. Надається терміном від 1 до 3 років.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) — міжнародна валютно-кредитна організація, створена на основі рішень валютно-фінансової конференції Об'єднаних Націй у м. Бреттон-Вудсі (США) у 1944 р.

Ревальвація — офіційне підвищення курсу національної валюти щодо іноземних валют, міжнародних розрахункових грошових одиниць.

Резервна валюта — національна валюта провідних держав світу, яка використовується в міжнародних розрахунках, нагромаджується центральними банками інших країн як резерв коштів для міжнародних розрахунків; служить базою визначення валютних курсів.

Спеціальні права запозичення (СПЗ) — міжнародні резервні активи, що випускаються МВФ; виступають своєрідним еталоном вартості, розрахунковою одиницею та засобом платежу; розподіляються серед держав-членів МВФ.

Фіксований валютний курс — 1) курс валюти, закріплений державою, національним банком, що не підлягає ринковим змінам; 2) курс валюти, що впливає із встановленого міжнародними фінансовими структурами валютного паритету.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні інституції, на які спиралася Бреттон-Вудська валютна система.
2. У чому полягали завдання МВФ, визначені у ст. 1 угоди про його створення?
3. Розкрийте принципи дії та зміст Кодексу справедливого обміну.
4. Схарактеризуйте компенсаційне фінансування Міжнародним валютним фондом.
5. Обґрунтуйте необхідність запровадження Спеціальних прав запозичення (СПЗ).
6. Проаналізуйте положення про центральну резервну роль долара США.
7. Окресліть схему функціонування Бреттон-Вудської валютної системи.
8. Назвіть основні чинники валютної кризи кінця 1960-х років.
9. Розкрийте особливості перебігу валютної кризи 1971 р.
10. Висвітліть передумови і наслідки Смітсонівської угоди.

11. З'ясуйте причини неспроможності Бреттон-Вудської валютної системи та необхідності її заміни.
12. Чим вирізняється Ямайська валютна система і на яких засадах вона функціонує?

ЛІТЕРАТУРА

- Герчикова И.Н.* Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. М., 2000.
- Економічна енциклопедія. Тернопіль, 2000. Т. 1.
- Економічна енциклопедія. Тернопіль, 2001. Т. 2.
- Козик В.В., Панкова Л.А., Даниленко Н.Б.* Міжнародні економічні відносини. К., 2001.
- Луцишин З.О.* Міжнародні валютно-фінансові відносини: практична філософія і реалії української економіки. Тернопіль, 1997.
- Международные валютно-финансовые и кредитные отношения. М., 1984.
- Международные организации системы ООН: Справочник. М., 2000.
- Міжнародні валютно-кредитні відносини / За ред. А.С. Філіпенка. К., 1998.
- Міжнародні фінанси / За ред. О.І. Рогача К., 2003.
- Михайлов Д.Н.* Мировой финансовый рынок: тенденции и инструменты. М., 2000.
- Пебро М.* Международные экономические, валютные и финансовые отношения / Пер. с фр. М., 1994.
- Словарь международных экономических терминов. Харьков, 2000.
- Хэррис Дж.М.* Международные финансы / Пер. с англ. М., 1996.
- Frieden J.A., Lake D.A.* International Political Economy. Perspectives of global Power and Wealth. Third Edition. New York, 1995.
- Siebert H.* Weltwirtschaft. Stuttgart, 1997.

МІЖНАРОДНІ ПОТОКИ КАПІТАЛУ

Інтернаціоналізація господарського життя посилює переміщення між країнами не тільки товарів і робочої сили, а й капіталів.

Основою міжнародного руху капіталу та збільшення його інтенсивності в 40-ві — 80-ті роки ХХ ст. виступали такі чинники:

- можливість отримання значних прибутків;
- зниження витрат на виробництво продукції;
- отримання доступу до внутрішнього ринку приймаючої країни;
- використання дешевих природних ресурсів, сировини та палива;
- залучення дешевої робочої сили;
- високі темпи економічного зростання у країнах, що розвиваються;
- лібералізація інвестиційних режимів у багатьох країнах;
- відкриття фінансових ринків для іноземних інвесторів у країнах, що розвиваються;
- скасування валютних обмежень у деяких розвинутих країнах та країнах, що розвиваються;
- становлення структури промислового виробництва у країнах, що розвиваються;
- сприятлива для підприємців політика уряду;
- створення легальних ринків капіталу, бірж та ін.

Географія руху прямих іноземних інвестицій

У повоєнний період відбулися істотні зміни в географічному розподілі закордонних інвестицій. Якщо до Другої світової війни основна маса експортованих капіталів надходила до ко-

лоній та залежних країн, то після її завершення основні інвестиційні потоки спрямовувалися до розвинутих країн. Найбільший зарубіжний інвестиційний проект у першій післявоєнній декаді здійснили США, реалізуючи в Західній Європі план Маршалла.

Вони ж наприкінці 40-х років посіли провідні позиції в експорті капіталу. У 1960 р. американські приватні сукупні інвестиції сягнули 32,8 млрд дол. порівняно з 11,7 млрд дол. у 1938 р. Найбільше зростання спостерігалось в 1952 р., коли вплив приватного капіталу перевищував 2,1 млрд дол. щорічно. У 1960-ті роки таке прискорення тривало, і до 1973 р. загальна вартість прямих* приватних іноземних інвестицій США зросла до 107 млрд дол. Після 1964 р. щорічний відтік перевищував 3 млрд. Водночас прибутки, реінвестовані за кордоном, швидко зросли від 1,5 млрд у 1963 р. до 8,1 млрд дол. у 1973 р. і становили 45% усіх прямих іноземних інвестицій в період 1963—1973 рр. Регіональні потоки інвестицій в 1973 р. розподілялися таким чином: 26% усіх інвестицій направлялося до Канади, 29 — до країн Європейського економічного співтовариства, 5,5 — до інших європейських країн, 5,7 — до Австралії, Нової Зеландії та Південної Африки, 2,5% — до Японії. Із країн, що розвиваються, латиноамериканські отримали 17%, усі інші — 14%. Від 1963 по 1973 р. інвестиції в ЄС становили 18 млрд дол., в Канаду — 15 млрд, в Австралію, Нову Зеландію, Південну Африку — 4 млрд, у Латинську Америку — 8,5 млрд дол.

До індустріально розвинених країн надходила більша частка приватних американських інвестицій, оскільки інвестування до цих країн вважалося менш ризикованим, ніж до країн, що розвиваються. Політична нестабільність останніх, у тому числі можливість націоналізації бізнесу, що належав західним підприємцям, додавала ризику інвестуванню, а некваліфікована робоча сила потребувала спеціального навчання для виготовлення продукції. У цілому інвестиції США переважали в обробній про-

* Є два основні різновиди іноземних інвестицій:

- портфельні інвестиції;
- прямі інвестиції.

Портфельні інвестиції — це виключно фінансові кошти, такі як облигації та акції, оцінені в національній валюті. Портфельні чи фінансові інвестиції здійснюються переважно фінансовими інституціями — банками та інвестиційними фондами.

Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) — це справжні, реальні інвестиції у фабрики, заводи виробництва, землю, обігові фонди; у цьому випадку інвестор вкладає капітал і зберігає контроль над його використанням. Зазвичай прямі інвестиції виділяються фірмою, яка засновує дочірнє підприємство або отримує контроль над іншою фірмою (наприклад, придбавши більшість акцій). У міжнародному контексті прямі інвестиції здебільшого виділяються багатонаціональними корпораціями, які займаються виробництвом, видобутком корисних копалин чи послугами. Сьогодні прямі інвестиції є основним каналом руху приватного капіталу.

мисловості та переробці нафти у розвинених країнах, а також у видобутку корисних копалин, нафти та невиробничих секторах країн, що розвиваються. Проте від середини 60-х років інвестиції США в обробну промисловість Бразилії та Мексики різко зросли. Зокрема, розмір інвестицій в обробну промисловість Бразилії був на четвертому місці після Канади, Британії та Німеччини. Більше того, від 1960 р. середній показник прибутковості від прямих інвестицій США за кордоном був вищим у країнах, що розвиваються, аніж у розвинутих країнах, тоді як прибутки, отримані від діяльності в обробній промисловості в обох регіонах, були в середньому однакові.

У 1950-х роках Англія інвестувала за кордон більше як 6 млрд дол., в основному до країн Британської співдружності. За цей же період приплив приватного капіталу до Британії, в основному зі США, сягнув майже 3 млрд дол. У 60-х роках відбулися зміни в напрямках британського іноземного інвестування. Оскільки країна дедалі більше наближалася до ЄЕС, британські виробники почали вкладати свої інвестиції на континенті. У другій половині 60-х років вартість прямих британських інвестицій до країн Великої шістки (ЄЕС) майже подвоїлась і перевищила 800 млн фунтів стерлінгів у 1970 р. У 70-х роках інвестиційна привабливість цих країн ще більше посилилась, коли Британія стала членом ЄЕС.

Іншими основними європейськими експортерами капіталу були Франція, Німеччина та Нідерланди. Франція інвестувала великі суми у свої колишні колонії (в основному в Африці), тоді як Німеччина та Нідерланди сконцентрували увагу на європейських країнах та США. У 60-х роках відбувалося інтенсивне інвестування цих країн в економіку Іспанії, Бразилії та низку країн, що розвиваються. Більшість континентальних європейських інвестицій зосереджувалася в хімічній та фармацевтичній промисловості, транспорті, машинобудуванні, видобутку нафти, кольорових металів та ін. Наприкінці 60-х років значним експортером капіталу стала Японія. До 1971 р. вартість її прямих закордонних інвестицій сягнула 4,5 млрд дол. США. Ці капітали були зосереджені в текстильній, деревообробній, сталеплавильній промисловості, а також у швидко зростаючих секторах таких, як виробництво електронних товарів тривалого користування й транспортне обладнання. Великі обсяги таких інвестицій зосереджувалися в Латинській Америці, в основному у Бразилії, а також у Південно-Східній Азії, Австралії та США.

У 70-х роках намітилися дві важливі тенденції в напрямках прямого міжнародного інвестування. Якщо виключити реінвестовані доходи, частка США в загальному обсязі прямого відтоку капіталу країн ОЕСР знизилася від 80% до 60% у період 1961—1967 рр. та до 60% у 1974—1979 рр., тоді як частка інших країн, зокрема Німеччини, збільшилася від 7 до 17 %, Японії — від 2,5 до 13 %, Нідерландів — від 4 до 10%, Франції — від 7 до 9 %. Питома вага

решти країн ОЕСР протягом зазначеного періоду залишалася незмінною. Друга тенденція стосувалася потоку зарубіжних прямих інвестицій до країн-членів ОЕСР. У цей період частка США у цьому припливі капіталу зростає від 3 до 27 %, Франції — від 8 до 15 %, Бельгії — від 4,5 до 10 %. Водночас частка Німеччини зменшилася від 22 до 15 %, Італії — від 12 до 5%, Канади — від 17 до 3%, Австралії — від 16 до 10%, Британії — від 9,5 до 6,5 %. У 70-ті роки США втрачали свою відносну важливість як джерела західних інвестицій, проте запаси (накопичення) зарубіжного довгострокового капіталу в цій країні збільшилися від 14 млрд у 1971 р. до 52 млрд дол. у 1979 р. (включаючи реінвестовані доходи).

Прямі інвестиції до країн, що розвиваються, були ще однією характерною рисою 70-х років. Їхній середньорічний обсяг у 1964—1966 рр. становив 2 млрд дол., у 1973 р. — 6 млрд, а в 1975 р. — 10 млрд дол. Основними отримувачами були Бразилія та Мексика. Водночас портфель цінних паперів у країнах, що розвиваються, збільшився від 950 млн дол. у середині 60-х років до 7,7 млрд дол. у 1975 р. Це значною мірою мало форму комерційних банківських позик, особливо для Бразилії та Мексики. Позичання коштів на ринках капіталу країнами, що розвиваються, здійснювалося як додаток до надходжень інших коштів до економік цих країн у даний період. До 1980 р. банківські позики становили 33 % загального номінального боргу слаборозвинутих країн.

З початку 1980-х років ПІІ зростали у три рази швидше, ніж експорт, і в чотири рази швидше, ніж світове виробництво. Це зростання ролі ПІІ у світовій економіці відображає дію кількох чинників, включаючи дотримання глобальної стратегії більшістю фірм, намагання країн залучити більше іноземних інвестицій, постійне вдосконалення мережі світових комунікацій. До кінця 1980-х років обсяг ПІІ сягнув 1,5 трлн дол., зростаючи щорічно майже на 200 млрд дол. США.

Характерною рисою зарубіжних інвестицій в цей період було стрімке зростання ролі багатонаціональних корпорацій. Ця форма міжнародного бізнесу охоплює широку сферу в одній або кількох зарубіжних країнах, а також на вітчизняному ринку. Найбільше транснаціональних корпорацій було створено в США, проте і в Європі їхня кількість збільшилася, починаючи від 1960-х років. Разом узяті американські та європейські транснаціональні корпорації займали більшу частку зазначеного вище прямого інвестиційного потоку. В кінці 80-х років майже 15 тис. ТНК і 120 тис. їхніх зарубіжних філій виробляли більше 20 % світової продукції, а внутрішньофірмова торгівля перевищувала 25 % міжнародної торгівлі промисловими виробами.

Японські та західнонімецькі компанії розширювали своє міжнародне виробництво, наслідуючи приклад компаній з головним правлінням у США, Великобританії, Нідерландах та Швейцарії. Усі ці ТНК змушені конкурувати як із вітчизняними, так і з іно-

Таблиця 5.8

Міжнародне виробництво п'ятдесяти найбільших світових промислових компаній у 1985 р. (млрд дол.)

Місце	Фірма	Країна базування	Сектор	Обсяг сукупного світового продажу ¹ (А)	Обсяг продажу за кордонних філій ² (Б)	Б/А (%)
1	Дженерал Моторс	США	Автомобілі	96,4	16,2	16,8
2	Форд Мотор	США	Автомобілі	52,8	16,0	30,3
3	ІВМ (США)	США	Електр. устат.	50,1	21,5	43,0
4	Дюпон	США	Хімікати	29,5	10,4	35,8
5	Дженерал Електрик	США	Електр. устат.	29,3	3,1	10,6
6	Тойота Мотор	Японія	Автомобілі	29,4	1,4	5,0
7	ЕНІ	Італія	Хімікати	24,5	—	—
8	Юнілевер	Англія Нідерланди	Прод., напої	24,2	—	—
9	Крайслер	США	Автомобілі	21,3	2,5	11,7
10	Мацусіта	Японія	Електр. устат.	21,2	1,5	7,0
11	Гітачі	Японія	Електр. устат.	21,0	2,5	12,1
12	Сіменс	ФРН	Електр. устат.	18,6	4,6	24,5
13	УСХ	США	Метали	18,4	1,1	5,8
14	Філіпс	Нідерланди	Електр. устат.	18,1	16,9	93,6
15	Фольксваген	ФРН	Автомобілі	17,8	4,2	23,4
16	Даймлер-Бенц	ФРН	Автомобілі	17,8	4,1	23,0
17	Нестле	Швейцарія	Прод., напої	17,2	16,9	98,1
18	Б.А.Т.	Англія	Прод., напої, тютюн	16,5	14,3	86,8
19	Філіп Моріс	США	Прод., напої, тютюн	16,0	4,5	28,0
20	Байер	ФРН	Хімікати	15,6	7,9	50,6
21	Нісан	Японія	Автомобілі	15,2	—	—
22	БАСФ	ФРН	Хімікати	15,1	4,3	28,4
23	Юнайтед Технолодж.	США	Аерокосміч. устат.	15,0	3,0	20,0
24	Гохст	ФРН	Хімікати	14,5	5,9	40,6
25	Міцубісі	Японія	Пром. устат.	14,5	0,3	1,8
26	Фіат	Італія	Автомобілі	14,2	3,9	27,2

Місце	Фірма	Країна базування	Сектор	Обсяг сукупного світового продажу ¹ (А)	Обсяг продажу за кордонних філій ² (Б)	Б/А (%)
27	Тошиба	Японія	Електр. устат.	14,0	0,9	6,1
28	Імперіал Кемікал	Англія	Хімікати	13,9	—	—
29	Боїнг	США	Аерокосміч. устат.	13,6	—	—
30	Рено	Франція	Автомобілі	13,6	4,8	35,1
31	Проктор і Гембл	США	Хімікати	13,6	3,4	25,1
32	Беатріс	США	Прод., напої	12,6	—	—
33	РДжР Небіско	США	Прод., напої, тютюн	12,4	2,7	21,4
34	Хонда	Японія	Автомобілі	12,2	1,6	13,2
35	Ніпон Стіл	Японія	Метал	12,0	—	—
36	ІТТ	США	Електр. устат.	11,9	6,4	54,0
37	Тісен	ФРН	Метали	11,8	4,5	38,5
38	Доу	США	Хімікати	11,5	6,3	54,8
39	Мак Донел Дуглас	США	Аерокосміч. устат.	11,5	2,7	23,2
40	Рокфелл	США	Аерокосміч. устат.	11,3	0,9	8,4
41	Пежо, Сітроен	Франція	Автомобілі	11,2	4,8	42,6
42	Вестінгауз	США	Електр. устат.	10,7	0,9	8,4
43	Істмен Кодак	США	Фотозасоби	10,6	3,2	30,5
44	Вольво	Швеція	Автомобілі	10,0	5,0	49,6
45	НЕС	Японія	Електр. устат.	9,8	0,6	6,0
46	Гудйер	США	Гумові вироби	9,6	3,1	32,8
47	Локхід	США	Аерокосміч. устат.	9,5	0,2	2,2
48	Елайд Сигнал	США	Хімікати	9,1	2,0	22,5
49	Дженерал Фудс	США	Прод., напої	9,0	1,7	19,3
50	Юніон Карбайд	США	Хімікати	9,0	2,6	29,2

¹ Сумарний обсяг продажу компанії та її дочірніх філій (млрд дол.).

² Сумарний обсяг продажу дочірніх компаній і філій поза межами країни базування (млрд дол.).

земними компаніями. Голландські та швейцарські фірми мають найбільші обсяги міжнародного продажу (виробництва) серед іноземних філій (Нестле — 98,61%, Філіпс — 93,6%), що свідчить про недостатню ємність їхніх вітчизняних ринків. Майже половина з п'ятдесяти фірм (24) походять зі США, 9 — із Японії, 6 — із Західної Німеччини.

У 1980-х роках багато фірм у сфері послуг — банківських, інвестиційних, страхових, роздрібною торгівлі, бухгалтерського обліку, рекламних ринкових досліджень, правових, будівельних, видавничих, повітряного сполучення, готельних та інших послуг заснували закордонні філії (як одноосібні спільні підприємства або франчизні) для проникнення на світові ринки.

ТНК займалися багатьма сферами виробництва, включаючи хімічну, нафтопереробну та харчову промисловість, виробництво машин, електроніки. Очевидно, прихід таких компаній у країну приносить чимало зисків, насамперед зростання виробництва, інвестицій та зайнятості, впровадження нових матеріалів та менеджменту, розширення експорту або поновлення імпорту. Відбувається також привнесення нових технологій. Водночас концентрація великої кількості міжнародних фірм в окремій країні може породити великі проблеми для уряду такої країни, особливо якщо значна частина її експорту припадає саме на ці фірми. Йдеться, зокрема, про можливий перерозподіл експортних замовлень із відділень таких фірм до їхніх філій в інших країнах або відтік оборотних капіталів із країни, і якщо таке трапляється, виникають труднощі з платіжним балансом. У 70-х роках на міжнародному та регіональному рівнях здійснювалися безуспішні спроби запровадити кодекс поведінки для таких міжнародних фірм з метою контролю за їхньою діяльністю.

Зарубіжна допомога та офіційні довгострокові позики

У 1945—1960 рр. розвинуті країни надали близько 26 млрд дол. США бідним країнам як допомогу. Найбільший внесок зробили США (16,6 млрд дол.) і Франція (4,5 млрд дол.). Міжнародні агенції виділили на ці ж цілі 2,9 млрд дол., а держави з плановою економікою більше як 6,5 млрд дол. Більшу частину цієї допомоги отримали відсталі країни Азії (14 млрд дол.), Африки (6,7 млрд дол.) та Латинської Америки (близько 5,9 млрд дол.). Від 1960 по 1970 р. загальна сума потоку фінансових ресурсів, що надійшла від країн Комітету сприяння розвитку (КСР) сягнула 110 млрд дол. Із них 61 млрд дол. надала ОДА* (включаючи внески до міжнародних організацій), надходження з інших офіційних джерел

* ODA — Official Development Assistance.

становили 5 млрд дол. Прикметною рисою цього десятиліття було визнання проблеми зовнішньої заборгованості й необхідності застосування засобів, що передбачають більше поступок при наданні довгострокових позик. Надходження із приватних джерел також продовжували зростати і сягнули 45 млрд дол. Приблизно половину цієї суми становили прямі інвестиції. Водночас централізовано планові економіки надали допомоги на більше як 8 млрд дол. США, основним донором був СРСР.

Таблиця 5.9

Надходження інвестицій до країн, що розвиваються*
(млн дол.)

	1960	1970	1980	1991
Чисті прямі інвестиції	304	3024	12 988	34 475
Портфельні інвестиції	13	423	3353	17 505
Чисті безпосередні позики	384	9839	11 791	1892
Гранти і офіційна допомога	1466	9854	34 366	59 301
Загалом	2167	23 140	62 498	113 173

Джерело: Finance and Development, December 1995, P. 7.

Як видно з таблиці, загальна сума чистих надходжень до країн, що розвиваються, збільшилася від 2167 млн дол. у 1960 р. до більше як 113 млрд дол. у 1991 р. Загальна сума допомоги за цей же період збільшилася від 1,5 млрд до 59,3 млрд дол.

Попри те, що ООН поставила за мету до 1975 р. витратити на ОДА 0,7 % ВВП кожної із країн-донорів, деякі з країн-членів КСР виконали ці зобов'язання ще до кінця 70-х років, а в середньому по цій групі країн показник дорівнював 0,45%. Характерно, що важливість приватних прямих інвестицій зростала протягом 70-х років, те ж саме відбувалося і з портфельними приватними інвестиціями. У деяких країнах, що розвиваються (особливо у Бразилії та Мексиці), зросла заборгованість комерційним банкам розвинутих країн.

Більше як 40 млрд дол. надійшло від країн ОПЕК до країн, що розвиваються. Країни з плановою економікою надали допомогу в розмірі 10 млрд дол. США.

У 1971—1980 рр. загальний зовнішній борг країн, що розвиваються, зріс від 86,6 млрд до 456,2 млрд (короткостроковий борг не враховано). Як уже зазначалося вище, у процентному відношенні борг приватним організаціям зростав значно більшими темпами, ніж борг перед державними кредиторами. Водночас приватний борг був значно дорожчим, ніж державний, і щорічна виплата процентів та амортизація приватних позик зростали

* Дані за 60, 70 й 80-ті роки наведені як середньорічні.

швидше, аніж щорічний борг. До кінця 1980 р. основними країнами боржниками, неекспортерами нафти, були Бразилія (56,6 млрд дол.), Індія (16,7 млрд дол.) та Південна Корея (20,5 млрд дол.). Серед країн експортерів нафти основними боржниками були Мексика (42 млрд дол.), Алжир (17,8 млрд дол.) та Індонезія (17 млрд дол.). Протягом цього десятиріччя Бразилія та Мексика інтенсивно позичали кошти на приватному ринку і до 1980 р. їхні зобов'язання по виплатах боргу зросли відповідно до 12,4 млрд та 9,0 млрд дол., тоді як борг Алжиру становив 2,2 млрд, а Індії — 1,1 млрд дол. Варто зазначити, що заборгованість Бразилії зросла від 21,2 млрд у 1975 р. до 56,6 млрд дол. у 1980 р., а заборгованість Індії за той самий період збільшилася від 12 до 16,7 млрд дол. Оскільки надання позик приватним фінансовим ринком збільшило середню процентну ставку на невикрашений борг і скоротило період відстрочки виплат, а також терміни виплати боргу, в 70-ті роки робилися спроби пом'якшити тягар державних боргів країн, що розвиваються, шляхом зниження процентних ставок виплати державних позик та продовження періоду відстрочки виплат і термінів виплати таких позик. Крім того, передбачалося приділяти більше уваги грантам, насамперед найменш розвиненим країнам. До 1980 р. 76,2 % ОДА країн КСР уже були надані у вигляді грантів, а інші кошти — у вигляді позик. Також було досягнуто домовленості щодо відстрочки виплати боргу в середньому на 9 років, і 30-річного терміну для виплати боргу.

Регіональні заходи для надання допомоги країнам, що розвиваються, почали здійснюватися наприкінці 50-х, коли ЄЕС зробило перші кроки з організації Європейського фонду розвитку (ЄФР) для надання підтримки “асоційованим територіям”, більшість із яких були колишніми французькими, бельгійськими та італійськими колоніями в Африці. Відповідно до Конвенції Ломе 1970 р. ЄФР поширив свою діяльність на всі колишні колонії країн-членів ЄЕС в Африці, а також у Карібському й Тихоокеанському регіонах. У Північній та Південній Америці Організація американських держав створила в 1960 р. Міжамериканський банк розвитку для надання фінансової допомоги у реалізації проєктів економічної та соціальної спрямованості у країнах — членах організації. Загальна вартість проєктів, які отримали допомогу від Банку протягом двох десятиліть його діяльності, перевищила 60 млрд дол. Азійський банк розвитку було організовано наприкінці 60-х років. Протягом 1968—1980 рр. він надав позик на загальну суму у 8 млрд дол. США 24 країнам регіону в основному на розвиток агроіндустріального сектора. Він також надавав значну технічну підтримку своїм членам.

Міжнародна фінансова допомога спочатку здійснювалася через МБРР, який розпочав свою діяльність у 1946 р. На початковому етапі своєї діяльності він опікувався відродженням післявоєнної Європи. Особливо успішною була діяльність банку в

наданні позик на розвиток. У 1946—1960 рр. він затвердив 260 позик на загальну суму в 5 млрд дол. Після 1960 р. щорічна сума позик, що видавалися Банком, стрімко зростала й наприкінці 60-х років у середньому становила 1 млрд дол. на рік. Загальна сума позик станом на 1970 р. сягала 12,6 млрд. Це прискорення тривало до початку 70-х років, коли інфляція стала основною проблемою для більшості країн отримувачів. До 1981 р. Банк надав кредитів на загальну суму 689 млрд дол. Із них Латинська Америка отримала 32 %, європейські та середземноморські країни — 28 %, Східна Азія та країни Тихоокеанського регіону — 23 %. До початку 1960-х років позики Світового банку надавалися в основному на розвиток енергетики й транспорту країн позичальників. У наступні роки зростаюча частка нових позик спрямовувалася на розвиток сільського господарства та обробної промисловості. Крім того, Банк надавав також технічну допомогу дедалі більшій кількості країн, що розвиваються.

Міжнародна асоціація розвитку надавала кредити країнам, що розвиваються, на більш “м’яких” умовах порівняно зі Світовим банком. Це стосувалося, насамперед, терміну виплати (до 50 років) і тривалого періоду відстрочки виплати (10 років). До 1980 р. сума позик, наданих МАР, перевищила 17 млрд дол. Основними отримувачами були Індія (приблизно 10 млрд дол.) та Пакистан (приблизно 1,2 млрд дол.). Заснування МАР та запровадження “м’яких” позичок зменшило проблему виплати й амортизації боргу для більшості країн, що розвиваються і дало можливість Світовому банку здійснити гнучку політику надання позик. Таким чином, створення МАР, яка зосередила свою позикову діяльність на бідніших країнах, що розвиваються, дало змогу МБРР стабілізувати свою відносно “жорстку” політику щодо решти цих держав.

Отже, міжнародний рух капіталу є важливою формою світогосподарських зв’язків, яка дає можливість здійснювати обмін між країнами і регіонами інвестиційними ресурсами, машинами і обладнанням, технологіями, менеджментом; сприяє економічному розвитку на сучасній інноваційній основі.

МІЖНАРОДНА МІГРАЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ

Після Другої світової війни відбулося кілька міграційних хвиль, пов’язаних із відновленням європейської економіки, з розпадом колоніальної системи імперіалізму, а також зі змінами, що відбулися в колишньому СРСР та в країнах Східної Європи.

У 1945—1960 рр. основна міграція відбувалася з Європи, переважно з Британських островів (2,2 млн осіб), Німеччини (1,5 млн осіб) та Італії (1,3 млн осіб). У 50-ті роки з Європи емігрувало близько 5 млн осіб, — набагато менше, аніж за період від 1880 по

1910 р. Основними країнами еміграції були США, Канада, Австралія (кожна з яких прийняла більше як мільйон осіб), Аргентина та Бразилія. У цей період спостерігалось значне обмеження потоку іммігрантів до США та інших приймаючих країн. Крім того, європейські іммігранти XIX ст. на нових місцях проживання працювали здебільшого в аграрному секторі, що давало можливість країнам, до яких вони прибували, збільшити поставки харчових продуктів та сировини на європейський ринок. У 50-ті роки XX ст. основна маса іммігрантів знайшла застосування в обробній та обслуговуючих сферах промисловості країн, що їх прийняли, причому деякі з них конкурували з європейськими експортними галузями промисловості.

У цілому по Європі чистий відтік робочої сили (еміграція — імміграція) становив у 1950—1960 рр. — 3 млн, а в 1960—1970 рр. — 400 тис. чоловік.

Внутрішньоконтинентальна міграція була спричинена, поперше, поверненням мільйонів людей на батьківщину з території колишньої гітлерівської Німеччини, по-друге, масовим переселенням етнічних німців із Польщі, Чехословаччини, Східної Німеччини (до спорудження Берлінської стіни у 1961 р.), по-третє, переміщенням робочої сили з Південної Європи і Туреччини до динамічно зростаючих економік Західної Європи.

Міжнародна політика країн ЄЕС та ЄАВТ* заохочувала мігрантів з Італії, Греції, Іспанії, Португалії, Туреччини і Югославії. Міграційні потоки в Європі залежали від економічної кон'юнктури. Так, половина італійських мігрантів, які переміщувалися в межах Європейського континенту, працювали в Швейцарії. Але коли в Італії внутрішній попит на робочу силу збільшився, міграція скоротилася. Аналогічні причини були характерними для відносин Греції і Німеччини, у промисловому секторі якої працювало багато грецьких робітників. Однак після індустріального піднесення Греції у другій половині 60-х років й уповільнення темпів економічного зростання в Західній Європі еміграційна хвиля з Греції пішла на спад. Відсутність обмежень на переміщення робочої сили всередині ЄЕС сприяла активізації цього процесу в межах Європи. У Західній Німеччині було зафіксовано значне збільшення населення за рахунок притоку ззовні після 1958 р., коли протягом кількох років було прийнято більше як мільйон іммігрантів. Прийом робітників із-за кордону до країн ЄС задовольнив нестачу в робочій силі і на деякий час призупинив зростання заробітної плати. Крім того, зі спадом економічної активності наприкінці 70-х років відбувся відтік робочої сили з країн Західної Європи, оскільки значна кількість робітників повернулася до рідних країн, тим самим полегшуючи проблему без-

* ЄАВТ — Європейська асоціація вільної торгівлі, створена в 1960 р. у складі Англії, Австрії, Норвегії, Данії, Португалії, Швеції і Швейцарії (Краткий внешнеэкономический словарь. М., 1984. С. 73, 74).

робіття у країнах, де вони тимчасово працювали, переносячи її на периферійні країни Європи.

В цілому ж у 1973 р. у Західній Європі працювало близько 11,5 млн легальних і нелегальних зарубіжних робітників. У 70-ті роки іммігранти становили близько 10 % робочої сили Франції, Німеччини, Великобританії і майже 20 % зайнятих у Швейцарії.

Міжконтинентальна міграція

Мігранти з Азії і Африки обрали переважно європейський напрям та Американський континент. Латинська Америка перетворилася з регіону, який притягував мігрантів, на джерело постачання робочої сили до Північної Америки, насамперед до США. Передували у цьому процесі мігранти з Мексики та країн Карібського басейну. В 70-ті роки кількість легальних мігрантів до США сягнула 4,5 млн осіб, що становило 25 % приросту населення країни за даний період. У 80-ті роки цей показник зріс, відповідно, до 6 млн (майже 40 % приросту населення).

Традиційними міграційними полюсами залишалися Канада, Австралія і Нова Зеландія. Так, протягом 1949—1973 рр. 59 % приросту австралійського населення становили мігранти. На Американському континенті набула поширення нелегальна міграція. За станом на 1970 р. у США від 2 до 12 % зайнятих становили нелегальні мігранти, здебільшого мексиканці, які працювали переважно в південно-західних аграрних штатах.

У 80-ті роки через мексиканський кордон прибувало до США щорічно від 100 тис. до 300 тис. чоловік.

У післявоєнний період, окрім економічних чинників, діяли також інші мотиви і причини міграції населення. В 1971 р. під час воєнних дій близько 10 млн біженців перебравися з Бангладеш до Індії. Наступного року вихідці з Азії були депортовані з Уганди. Політичні емігранти походили також з Індокитаю, Середнього Сходу, Алжиру, Угорщини, Куби, Чехословаччини та деяких інших країн.

У 1960—1975 рр. міжконтинентальна міграція дещо уповільнилася. Хоча традиційна імміграція (наприклад, із Британії до Канади та Океанії) тривала, економічне відродження в Західній Європі привело до того, що деякі з країн цього регіону стали імміграційними. Необхідність у робочій силі в цих країнах швидко зросла, і мільйони робітників із-за закордону заповни-

ли місцеві ринки праці. Багато мігрантів прибували з інших континентів, як, наприклад, із Туреччини до Німеччини, із Алжиру до Франції.

Однак у міграційній сфері виявилися проблеми, пов'язані з різною якістю робочої сили та її впливом на внутрішні ринки праці. Загальна тенденція полягала в переміщенні робочої сили від економічних систем нижчої продуктивності до високоефективних, зростаючих економік. При цьому країни еміграції почали зазнавати втрат внаслідок відтоку кваліфікованої робочої сили, “відпливу мізків”. Країни імміграції, отримуючи поряд із кваліфікованою робочою силою низької кваліфікації, зазнавали збитків через високі соціальні витрати на дану категорію працівників, які не компенсувалися їхнім трудовим внеском. За таких умов розвинуті індустріальні країни почали запроваджувати програми стабілізації міжнародних міграційних потоків. Швейцарія у 1971—1973 рр. здійснила низку заходів щодо скорочення залучення робочої сили з інших країн. Аналогічних заходів ужили в 1972—1973 рр. Франція, Голландія і Західна Німеччина, причому останні дві країни заборонили в'їзд робітників із країн — нечленів ЄЕС.

Активну міграційну політику здійснювала Австралія, яка мала велику малозаселену територію. Підраховано, що для оптимального функціонування австралійської економіки та забезпечення обороноздатності країни її населення мало б становити близько 25 млн чол. тоді як у 1945 р. його налічувалося усього 7,3 млн*. Міграційна політика Австралії заохочувала в'їзд іноземців, зокрема, майже 2/3 іммігрантів діставали фінансову підтримку уряду. Протягом 1945—1976 рр. до Австралії прибуло на постійне проживання 3,3 млн іноземців. Майже половина з них були вихідцями з Великобританії.

Після енергетичної кризи 70-х років великим міграційним центром, який стрімко розвивався, стали нафтодобувні країни Арабського Сходу. На початку 80-х років із 13-мільйонного населення п'яти країн Перської затоки (Бахрейн, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман) більше як 4 млн становили іноземці, а з 4,3 млн працездатних — близько 3,2 млн, тобто більше половини, — іноземні робітники. У 1985 р. в цих країнах налічувалося уже 6 млн іммігрантів. При цьому в окремих країнах вони становили більшість населення: у Кувейті — 60 %, у Катарі та Об'єднаних Арабських Еміратах — 75 %. Далі на північ від цього регіону, в Ізраїлі, дві третини приросту населення відбувалося за рахунок імміграції, а з його загальної кількості майже одна третина — колишні громадяни СРСР.

На Африканському континенті регіоном найактивніших міграційних рухів стали країни Південної і Центральної Африки: Південно-Африканська Республіка (ПАР), Зімбабве, Гана, Каме-

* Нині в Австралії проживає 19 млн чол. (Stalker P. Oxford Countries of the World. Oxford University Press, 2004. P. 13).

рун, Кенія, Ліберія, в яких зосереджені близько 3 млн мігрантів із сусідніх країн.

В економічній системі країн РЕВ міграційні потоки перебували на початковій стадії розвитку.

Планомірне переміщення робочої сили здійснювалося в невеликих масштабах в ході спорудження (переважно на території СРСР) промислових та інших об'єктів (нафто- і газопроводів). Обмежений контингент робітників залучався для роботи на промислових підприємствах СРСР. Крім того, спеціалісти різних галузей виконували в соціалістичних країнах та країнах, що розвиваються, функції радників, консультантів, брали участь у підготовці кадрів. Ще один загін інженерно-технічних працівників та висококваліфікованих робітників працював за кордоном на будівництві різноманітних об'єктів, що споруджувалися за технічного сприяння СРСР.

Такі міграційні потоки мали виключно централізований характер і не вписувалися в систему міжнародного ринку праці.

У повоєнні (1940—1980) роки зароджувалися й набули значного розвитку новітні процеси, пов'язані з поглибленням інтернаціоналізації та формуванням регіональних інтеграційних об'єднань в усьому світі. Найвищого рівня інтеграції було досягнуто в ЄЕС, у регіональному об'єднанні країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) та ін.

У повоєнні роки було створено також цілу низку міжнародних економічних і фінансових організацій, які сприяли подальшій диверсифікації міжнародних економічних відносин, оптимізації форм міжнародної господарської взаємодії, гармонізації економічних інтересів членів світового співтовариства.

Таблиця 5.10

Регіональні економічні організації

Західна Європа

Назва організації	Кількість країн	Рік утворення
Співільний ринок (ЄВР)	6	1957
Європейська інтеграційна зона (ЄІЗ)	14	1958
Європейська економічна співпраця (ЄЕСП)	7	1960
Європейська економічна співпраця (ЄЕСП) (ЄКП)	31	1952
Європейська економічна співпраця (ЄЕСП) (ЄКП)	33	1955
Європейська економічна співпраця (ЄЕСП) (ЄКП)	20	1963
Європейська економічна співпраця (ЄЕСП) (ЄКП)	14	1975

Продовження таблиці 5.10

Америка

Назва організації	Кількість членів	Рік утворення
Організація американських держав (ОАД)	35	1948
Міжамериканський банк розвитку (МАБР)	28	1959
Міжамериканська інвестиційна корпорація (МАІК)	34	1989
Латиноамериканська економічна система (ЛЕС)	27	1975
Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛАІ)	11	1980
Карібське співтовариство і Карібський спільний ринок (КАРІКОМ)	14	1973
Карібський банк розвитку (КБР)	25	1970
Організація східнокарібських держав (ОСКД)	7	1981
Андська група	5	1969
Центральноамериканський спільний ринок (ЦАСР)	6	1961
Центральноамериканський банк економічної інтеграції (ЦАБЕІ)	7	1961
Латиноамериканська організація з енергетики (ЛАОЕ)	25	1973

Країни Азії і басейну Тихого океану

Назва організації	Кількість членів	Рік утворення
Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС)	18	1989
Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)	9	1967
“План Коломбо” зі спільного економічного і соціального розвитку в Азії і Тихому океані	24	1950
Комісія для країн Південної частини Тихого океану (КПТО)	27	1947
Південнотихоокеанський форум (ПТФ)	15	1971
Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії (СААРК)	7	1985
Азійська організація з питань продуктивності (АОП)	18	1961
Азійський банк розвитку (АзБР)	40	1974

Закінчення таблиці 5.10

Арабські держави

Назва організації	Кількість членів	Рік утворення
Рада арабської економічної єдності (РАЕЄ)	12	1964
Рада з співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ)	6	1981
Арабський фонд економічного і соціального розвитку (АФЕСР)	21	1968
Арабський валютний фонд (АВФ)	20	1977
Арабський банк економічного розвитку Африки (АБЕРА)	18	1973

Африканські держави

Назва організації	Кількість членів	Рік утворення
Організація африканської єдності (ОАЄ)	53	1963
Митний і економічний союз Центральної Африки (ЮДЕАК)	6	1966
Банк розвитку держав Центральної Африки (БДЕАС)	11	1975
Економічне товариство держав Західної Африки (ЕКОВАС)	16	1976
Африканський банк розвитку (АфБР)	77 (53 + 24)	1963
Африканський фонд розвитку (АФР)	26	1974
Східноафриканський банк розвитку (САБР)	3	1976
Арабський банк економічного розвитку Африки (АБЕРА)	18	1973

Джерело: Герчикова И.Н. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. М., 2000. С. 235, 266, 282, 294, 302.

Основними факторами міжнародного руху капіталу в 40-ві — 80-ті роки ХХ ст. були можливість отримання додаткових прибутків за рахунок зниження витрат виробництва, розширення ринків збуту, використання дешевої робочої сили, природних ресурсів, сировини і палива. Крім того,

даному процесові сприяли високі темпи економічного зростання в ряді країн, що розвиваються, скасування валютних обмежень, лібералізація інвестиційних режимів, відкриття фінансових ринків для іноземних інвесторів та ін.

У повоєнний період відбулися істотні зміни в географічному розподілі закордонних інвестицій, переважна більшість яких надходила до розвинутих країн. Провідну роль у зарубіжному інвестуванні відігравали транснаціональні корпорації (ТНК). Відчутний вплив на інвестиційні потоки до країн, що розвиваються, справили зарубіжна допомога та офіційні довгострокові позики. Важливе місце у системі заходів допомоги країнам, що розвиваються, посідали Європейський фонд розвитку (ЄФР), регіональні банки розвитку, Міжнародний банк реконструкції і розвитку, Міжнародна асоціація розвитку.

Міграційні хвилі періоду дезінтеграції були пов'язані з відновленням європейської економіки, з розпадом колоніальної системи імперіалізму та зі змінами в СРСР і в країнах Східної Європи. На першому етапі основна міграція здійснювалася з Європи, відбувалася й внутрішньоконтинентальна міграція. Інші континенти світу також були втягнуті в міжнародні міграційні процеси. Традиційними міграційними зонами залишалися Європа, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія. Після енергетичної кризи 70-х років великим міграційним центром стали нафтодобувні країни Арабського Сходу. На Африканському континенті регіоном найактивніших міграційних рухів були країни Південної і Центральної Африки.

Визначення

Валютні обмеження — система державних заходів адміністративного, економічного й організаційного характеру, спрямованих на встановлення порядку здійснення операцій з валютними цінностями.

Експорт капіталу — вивіз капіталу за кордон, здійснюваний у грошовій чи товарній формі з метою збільшення прибутку, підвищення ефективності використання ресурсів.

ЄАВТ — Європейська асоціація вільної торгівлі, створена в 1960 р. у складі Англії, Австрії, Норвегії, Данії, Португалії, Швеції та Швейцарії.

Інтернаціоналізація господарського життя — вихід економічних процесів за межі національних кордонів окремих держав, розвиток стійких економічних зв'язків між країнами; створює основу поглиблення взаємозалежності країн і регіонів.

Концентрація капіталу — зосередження, збільшення розмірів капіталу в процесі нагромадження і капіталізації частини прибутку суб'єктів підприємницької діяльності; зумовлюється концентрацією виробництв, науково-технологічним прогресом, посиленням конкуренції.

Міжнародна асоціація розвитку (МАР) — міжурядова валютно-кредитна організація; створена в 1960 р. як філія МБРР з метою надання фінансової допомоги країнам, що розвиваються.

Офіційна допомога розвитку (ODA — Official Development Assistance) — субсидії та пільгові позики промислово розвинутих країн та спеціалізованих установ країнам, що розвиваються.

Транснаціональна компанія (ТНК) — фірма, яка має виробничі, торгові та інші активи за межами своєї країни.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні чинники міжнародного руху капіталу в 40-ві—80-ті роки ХХ ст.
2. Опишіть географію руху прямих іноземних інвестицій.
3. Визначте основних експортерів капіталу в повоєнний період.
4. Схарактеризуйте роль транснаціональних корпорацій у зарубіжному інвестуванні.
5. У чому полягало значення зарубіжної допомоги та офіційних довгострокових позик в інвестуванні країн, що розвиваються?
6. З'ясуйте функції та роль міжнародних і регіональних банків розвитку в економічному сприянні найменш розвинутих державам.
7. Вкажіть причини і фактори післявоєнних міграційних хвиль.
8. Що лежало в основі внутрішньоконтинентальної міграції робочої сили в Європі?
9. Окресліть основні напрями міжконтинентальної міграції праці.
10. Розкрийте характер, кількісні та якісні параметри міжнародних міграційних зон.
11. У чому полягали особливості регіональних економічних організацій, створених після Другої світової війни?

ЛІТЕРАТУРА

- Браславский И.М.* Мировое капиталистическое хозяйство и международные экономические отношения. К., 1968.
- Браун С.* Іноземна допомога на практиці / Пер. з англ. К., 1994.
- Герчикова И.Н.* Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. М., 2000.
- Глухарев Л.И.* Европейские сообщества: в поисках новой стратегии. М., 1990.
- Камерон Р.* Краткая экономическая история мира: От палеолита до наших дней / Пер. с англ. М., 2001.
- Краткий внешнеэкономический словарь. М., 1984.
- Линдерт П.Х.* Экономика мирохозяйственных связей / Пер. с англ. М., 1992.
- Лук'яненко Д.Г., Губський Б.В., Мозговий О.М. та ін.* Міжнародна інвестиційна діяльність. К., 1990.

- Международные валютно-финансовые и кредитные отношения. М., 1984.
- Міжнародні економічні відносини: сучасні міжнародні економічні відносини / Відп. ред. А.С.Філіпенко. К., 1992.
- Пебро М.* Международные экономические, валютные и финансовые отношения / Пер. с фр. М., 1992.
- Рогач О.І.* Міжнародні інвестиції: теорія та практика бізнесу транснаціональних корпорацій. К., 2005.
- Рут Ф.Р., Філіпенко А.С.* Міжнародна торгівля та інвестиції. К., 1998.
- Сливоцький А.* Міграція капіталу / Пер. з англ. К., 2001.
- Суторміна В.М., Федоров В.М., Рязанова Н.С.* Фінанси зарубіжних корпорацій. К., 1993.
- Филиппов В.И.* Мировое хозяйство: типы и закономерности развития. К., 1983.
- Экономические группировки развивающихся стран. Экономико-статистический справочник. М., 1984.
- Якубовський С.О.* Інвестиційна діяльність транснаціональних корпорацій та її вплив на конкурентоспроможність національних економік. Оdesa, 2002.
- Stalker P.* Oxford Countries of the World. Oxford University Press, 2004.
- Trends in international migration. Annual Report. 2003 Edition. Paris, 2004.

Розділ VI

**МІЖНАРОДНІ
ЕКОНОМІЧНІ
ВІДНОСИНИ
СУЧАСНОСТІ**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕПОХИ

Вирішальний вплив на гео економічну структуру світу на зламі II—III тисячоліть справили розпад Радянського Союзу і соціалістичної співдружності, утворення нових незалежних держав, розвиток трансформаційних процесів у Китаї, розширення Європейського Союзу, посилення експансіоністських тенденцій з боку США, поглиблення диспропорцій у соціально-економічному розвитку між групою індустріально розвинутих країн і найбіднішими державами світу. Глобалізаційні процеси за умов інформаційно-технологічної революції спричинили диверсифікацію форм міжнародних економічних відносин, наповнення їх новим змістом. Водночас розгортання економічної глобалізації відбувається суперечливо й неоднозначно оцінюється як фахівцями, так і широкими верствами населення.

У цілому ж світове господарство набуває більшої системності й органічної єдності, спираючись на гомогенну ринкову структуру. В його основі, так само як і в національних економіках, дедалі виразніше виявляються принципи і парадигмальні засади розвинутого ринкового господарства.

Американський дослідник Г. Манків сформулював десять економічних принципів, що лежать в основі сучасного господарського поступу:

- *суспільний вибір за умов обмеженості ресурсів;*
- *порівняння витрат і благ альтернативного варіанту дій;*
- *отримувані граничні блага мають перевищувати його граничні витрати;*
- *будь-яку економічну програму необхідно розглядати не лише з погляду її безпосереднього впливу на результати чи поведінку людей, а й непрямого, що проявиться через стимулювання;*
- *обмін товарами дає можливість кожній людині спеціалізуватися в певній сфері діяльності, де вона є найбільш вправною, так само і країнам спеціалізація та міжнародна торгівля з тими ж затратами праці дають більший приріст національного продукту;*

- *фірми та домашні господарства взаємодіють на ринку на основі інформації про ціни та особистої заінтересованості, пристосовуючись до попиту й пропозиції та координуючи свою діяльність;*
- *державне втручання в економіку виправдане з двох причин: коли воно спрямоване на забезпечення ефективності та соціальної рівності;*
- *рівень життя населення визначається здатністю країни виробляти товари і послуги;*
- *рівень інфляції в економіці залежить від кількості грошей в обігу;*
- *зміна обсягу державних витрат, ставки податків та кількість грошей в обігу створюють можливість в короткостроковій перспективі впливати на рівні інфляції і безробіття.*

Джерело: Мэнкью Г. Н. Экономикс / Пер. с англ. СПб., 1999. С. 31—40.

Як бачимо, деякі з принципів економічного розвитку, що були сформульовані більше як двісті років тому, перегукуються з сучасними трактуваннями економічної структури, що засвідчує, з одного боку, єдність і безперервність історичного процесу, а з іншого — суттєві відмінності, що існують між різними епохами та людськими цивілізаціями.

Світове господарство постає у вигляді складної комплексної системи з досить чітко визначеними межами, якісними й кількісними параметрами, що характеризують його як синтетичну економічну категорію.

Основні тенденції розвитку світового господарства зумовлені його постійним кількісним зростанням, диверсифікацією форм міжнародного економічного спілкування, поступовим формуванням економічної єдності світу та ін. Доволі динамічно розвивається виробничо-інвестиційна діяльність, формуються міжнародні економічні комплекси. Дедалі більшого значення набувають міжнародні науково-технічні зв'язки, торгівля патентами, ліцензіями, “ноу-хау”. Випереджаючими темпами порівняно зі світовою торгівлею зростають міжнародний фінансовий ринок та ринок послуг.

Міжнародні економічні відносини органічно влітаються у механізм національного розвитку, зростає частка зовнішньої торгівлі у валовому внутрішньому продукті і національному доході. Дедалі більше країн стають безпосередніми суб'єктами міжнародного поділу і кооперації праці.

На основі розгортання діяльності транснаціональних корпорацій, розширення міжнародної спеціалізації і кооперування виробництва, спільної інвестиційної діяльності створюються могутні міжнародні виробничо-економічні системи, що охоплюють великі галузі національного господарства. ***Тенденція до транснаціоналізації набуває нині визначального характеру в розвитку сучасного світового господарства. Вона є певним продовженням і розвитком***

на якісно вищому рівні процесу інтернаціоналізації виробництва й обігу, започаткованого ще в XIX ст. за умов великої капіталістичної машинної індустрії.

Важливою закономірністю світового господарства є розвиток регіональної економічної інтеграції, що створює відповідні вузлові структури у цій системі. *Спільні економічні простори формуються у Західній Європі та Південно-Східній Азії, в Північній Америці й на Арабському Сході, на Європейському континенті в цілому і в Африці тощо.* Дедалі більше проявляється також процес планетарної, всесвітньої інтеграції.

Порівняно новим явищем є глобалізація світогосподарських зв'язків, тобто їхній безпосередній вплив на екологічні проблеми планети, питання світового клімату, ресурсозабезпеченість виробництва, продовольчі проблеми людства тощо. Глобального характеру набувають і самі по собі міжнародні економічні відносини, як, скажімо, проблема фінансової заборгованості країн, що розвиваються, дефіцит платіжних балансів.

Є кілька підходів щодо структурних елементів світового господарства.

Деякі автори вважають за доцільне включення до системи світового господарства національних економічних комплексів, стверджуючи, що саме вони становлять першооснову міжнародної економічної структури. Інші висловлюються проти такого підходу, справедливо вбачаючи в таких формуваннях невиразний конгломерат економік різних держав, далеко не завжди пов'язаних між собою міжнародним поділом праці. Дехто з дослідників уважає, що на даному історичному етапі національні економіки лише умовно можна включати в систему світового господарства.

На наш погляд, *міжнародна економічна система може розглядатися як результат взаємодії всієї сукупності світогосподарських зв'язків та їхніх першопосередніх виробників, країн, регіонів.* Унаслідок цієї взаємодії поступово формується така структура світового господарства, яка відображає найбільш інтенсивні сектори міжнародних економічних відносин. Основний її елемент — *міжнародна науково-виробнича сфера*, що містить у собі інтернаціональні науково-технічні комплекси й системи.

Характерною особливістю таких міжнародних систем є те, що вони об'єднують науково-технічні потенціали ряду країн, спільно використовуються інтелектуальні, фінансові, матеріальні ресурси за рахунок спеціалізації і поділу праці у пріоритетних галузях економіки, науки й техніки. Найінтенсивніше такі взаємозв'язки розвиваються у високотехнологічних галузях, у виробництві наукомісткої продукції, а саме: в електроніці, комп'ютерній техніці, інформатиці, біо- і нанотехнологіях тощо. Враховуючи дедалі зростаючу роль науки і техніки в сучасному виробництві, можна прогнозувати розширення конституючого впливу цього структурного елемента на систему світового господарства.

Чільне місце у структурі світового господарства належить **міжнародній виробничій сфері**. Вона являє собою розгалужену сукупність виробничо-інвестиційних і фінансово-кредитних зв'язків, що складаються між окремими фірмами, державами і регіонами у процесі вивозу капіталу, діяльності ТНК, розвитку міжнародної спеціалізації і кооперування виробництва, створення спільних підприємств та вільних економічних (експортних) зон. Міжнародне виробництво, за якого в сучасному процесі поєднуються інтернаціональні за своїм походженням засоби і предмети праці, набуває в даний час широкого розмаху.

Підвищується рівень міжнародної спеціалізації виробництва, зростають масштаби спільного підприємництва, створюються нові вільні (експортні) економічні зони. *Обсяг зарубіжних операцій, пов'язаних переважно зі сферою виробництва, перевищує масштаби світової торгівлі.*

Органічною складовою світового господарства, його структурним елементом виступає **сфера міжнародного обігу, товарно-грошових відносин**. Історично саме цей елемент структури міжнародної економічної системи передеує всім іншим. Товарно-грошові відносини, зовнішня торгівля, які розвивалися протягом тисячоліть, закладали глибокі підвалини для диверсифікації нових форм міжнародного економічного спілкування, що сприяє своєрідній добудові світового господарства як системного новоутворення. Це означає також глибоку еволюцію самої зовнішньої торгівлі. Із самодостатньої, основної, а значить і монопольної форми міжнародних економічних відносин, вона перетворюється на один із каналів, що забезпечує "обмін речовин" у планетарному масштабі. Одна із головних особливостей сучасного етапу в розвитку зовнішньої торгівлі полягає в тому, що її обсяг, динаміка і структура, основні пропорції визначаються, насамперед, характером і змістом міжнародного науково-технічного і виробничого співробітництва. Тобто *зовнішня торгівля значною мірою опосередковує науково-виробничу кооперацію, відображає її вартісну структуру.*

У широкому розумінні до цього структурного елементу світового господарства відноситься також **міжнародна валютно-фінансова і кредитна сфера**, тобто сфера грошового обігу. Останнім часом у цій галузі відбуваються колосальні зрушення, пов'язані, *по-перше*, з серйозним порушенням пропорцій між матеріально-речовинною і вартісною частинами міжнародного товарообігу; *по-друге*, міжнародна економічна система переповнена фіктивним капіталом, за яким немає не лише реальних товарів чи послуг, а й реальної вартісної основи у вигляді затрат суспільно-необхідної праці; *по-третє*, відбувається необоротний процес демонетизації золота як загального еквівалента й формування полівалютної міжнародної системи на базі окремих національних валют (передусім, долара США), а також міжнародних валютних засобів (СДР, євро); *по-четверте*, формуються регіо-

нальні валютно-фінансові об'єднання для обслуговування потреб взаємної економічної інтеграції (західноєвропейська система).

Отже, світове господарство на сучасному етапі являє собою доволі складну, органічну систему, що містить у собі цілу низку структурних елементів. Система полібазисна, гетерогенна, тобто неоднорідна, однак цілісна і взаємозалежна.

Які ж чинники визначають саме такий її характер і зміст? *Перше*, суб'єкти міжнародних економічних відносин як носії власності на засоби виробництва в єдності її соціально-економічної і матеріально-речової форм. *По-друге*, структурні елементи світового господарства, що інтегрують його як певну систему. Отже, суперечлива взаємодія цих двох великих груп чинників формує сучасну структуру світового господарства.

З погляду форм власності у *світовому господарстві взаємодіють приватна, колективна, акціонерна (корпоративна), державна, міжнародна та деякі інші їхні різновиди, що створює, на перший погляд, доволі строкату, проте реальну картину його нинішнього буття*. Взаємодія багатьох протилежних за змістом форм власності відображає характер сучасної епохи, і саме з огляду на це головні риси світового господарства впливають не з формаційних особливостей, а із загальноцивілізаційного підходу. В наш час його основні ознаки визначаються законами й закономірностями постіндустріальної цивілізації та її новітніми проявами — інформаційно-комп'ютерним біотехнотронним виробництвом. Водночас ми стоїмо на порозі зародження нової, ноосферно-космічної, цивілізації, яка визначатиме економічне, науково-технічне й політичне обличчя XXI і наступних століть. Вона внесе нові принципи, якісні зміни до всієї структури національної та світової економік, до системи світового господарства й міжнародних економічних відносин. Нова епоха детермінує більшу згуртованість людства, його органічнішу економічну спільність перед викликами часу.

ОСОБЛИВОСТІ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ
СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ
ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Система сучасних міжнародних економічних відносин являє собою складну ієрархічну сукупність господарських зв'язків між різноманітними суб'єктами: фірмами, підприємствами, фінансовими установами, країнами, міжнародними регіональними об'єднаннями, метою яких є здійснення науково-технічної кооперації виробництва, обмін матеріальними благами й послугами. Субстанціальну (гносеологічну) основу світогосподарських зв'язків становить постнекласична економічна доктрина, яка формує їхній теоретико-методологічний каркас, своєрідну філософію міжнародних економічних відносин. *Постнекласична теорія як епістемологічний main stream* визначає економічний світогляд, систему господарського мислення, ринковий інструментарій регулювання і саморозвитку економічних структур мікро-, мезо-, макро-, мета- і мегарівнів. Система координат світового господарства ґрунтується також на постулатах неолібералізму, зазнаючи впливу інших течій сучасної економічної думки.

Таким чином, головна особливість міжнародних економічних відносин початку III тисячоліття полягає в тому, що їхній зміст, основні тенденції та суперечності, динаміка, структура й форми розвитку визначаються розгортанням глобалізаційних процесів, впливом технологічної та інформаційної революції.

Гносеологічна, евристична основа світогосподарських зв'язків впливає з методології постмодерну, теорії синергізму. Все це ускладнює процес пізнання й вимагає належної, всебічної теоретико-методологічної підготовки.

МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ

Динаміка і структура міжнародної торгівлі на зламі століть визначаються процесами, що відбуваються в системі світової економіки під впливом кон'юнктурних чинників, поглиблення ін-

тернаціоналізації і транснаціоналізації виробництва, розгортання економічної глобалізації. Протягом 1990—2005 рр. простежувалася стійка динаміка зростання світової торгівлі, що засвідчило: а) подальше поглиблення міжнародного поділу праці; б) інтенсифікацію процесів інтернаціоналізації, транснаціоналізації та глобалізації виробництва; в) зростання зовнішніх чинників економічного розвитку.

У цілому ж світовий експорт у 90-ті роки зростав випереджувальними темпами порівняно зі світовим ВВП як у планетарному масштабі, так і в регіональному вимірі.

Таблиця 6.1

**Середньорічні темпи зростання експорту та ВВП
у 1990—2000 рр. (%)**

	Експорт	ВВП
Світ у цілому	6,0	2,3
Розвинуті країни в тому числі:	5,3	2,4
■ Західна Європа	5,4	2,1
■ США	6,7	3,5
■ Японія	2,6	1,4
Країни, що розвиваються	7,6	4,9
Перехідні економіки	6,6	-2,5

Джерело: Trade and Development Report. 2004. U.N., New York; Geneva, 2004. P. 4, 45.

Наведені в таблиці дані свідчать, що як у світовому масштабі, так і в регіональному вимірі темпи зростання світового експорту значно випереджали темпи зростання світового ВВП, причому в розвинених країнах — більше як у два рази. З урахуванням того, що розвинуті країни забезпечують більшу частину світового експорту, вони ж справляють вирішальний вплив на загальносвітові показники. Парадоксальною видається картина участі перехідних економік у світовому експорті, де за умов господарської рецесії у 90-ті роки спостерігалися доволі високі темпи зростання експорту. Це була чи не єдина економічна сфера, що адекватно реагувала на світову економічну кон'юнктуру.

Загальний обсяг світового експорту товарів і послуг становив у 2003 р. 9 трлн 228 млрд дол. (прогноз на 2005 р. — 11 трлн 167 млрд дол.).

Невпинно зростає питома вага товарного експорту у світовому ВВП.

Ця усталена тенденція засвідчує підвищення ролі глобальних чинників економічного розвитку, посилення відкритості національних господарств.

Таблиця 6.2

Частка експорту товарів у світовому ВВП

1913	1929	1950	1980	2000
7,9	9,0	10,0	14,5	19,0

Джерело: Мировая экономика и международные отношения. 2005, № 2. С. 16; Trade and Development Report. 2004. P. 82.

У 90-ті роки та на початку нового століття відбулися незначні зміни в географії міжнародної торгівлі. Вони стосувалися частки розвинутих країн та країн, що розвиваються, у світовому експорті. У 1990—2003 рр. питома вага розвинутих країн зменшилася від 72,08 % до 64,053 %, країн, що розвиваються, збільшилася від 24,71 % до 32,39 % за практично стабільної частки країн Південно-Східної Європи і СНД.

Основною причиною такого перерозподілу світового експорту став бурхливий економічний розвиток та зовнішня експансія азійських країн, що розвиваються, насамперед, Китаю, Індії, Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Гонконгу.

Таблиця 6.3

Географія світового експорту (%)

	1990	2003
Світ у цілому	100	100
Розвинуті країни в тому числі:	72,08	64,53
■ Америка	14,93	13,39
■ Європа	47,18	43,19
■ Азія	8,75	6,76
■ Океанія	1,41	1,18
Країни, що розвиваються в тому числі:	24,21	32,39
■ Америка	4,15	5,04
■ Африка	3,12	2,34
■ Азія	16,87	24,95
■ Океанія	0,08	0,06
Південно-Східна Європа і СНД	3,70	3,08

Джерело: UNCTAD Handbook of Statistics. U.N. New York; Geneva, 2004. P. 14.

Так, обсяг експорту Китаю збільшився з 62,1 млрд дол. у 1990 р. до 437,9 млрд дол. у 2003 р. У Гонконгу ці показники становили 82,2 і 223,8 млрд, у Тайвані — 67,1 і 144,2 млрд, у Республіці Ко-

рея — 65,1 і 193,9 млрд, у Сінгапурі — 52,7 і 145,4 млрд і в Індії — 17,96 і 55,98 млрд дол.

Важливою особливістю міжнародної торгівлі останніх 15 років стали зрушення в її структурі. Насамперед, ідеться про співвідношення між двома основними групами — товарами і послугами у світовому товарообміні. Загальною закономірністю сучасного світового розвитку є зростання ролі сфери послуг, збільшення її питомої ваги у ВВП розвинутих країн до 70 %. У структурі світового експорту питома вага послуг значно менша. Світовий експорт послуг становив у 2003 р. 1 860 351 млн дол.

Таким чином, пропорція між товарами і послугами у світовому експорті товарів та послуг складається на користь товарів і дорівнює приблизно 75 : 25.

Така диспропорція являє собою певний парадокс порівняно зі структурою світового ВВП. Одне з пояснень даного явища полягає в тому, що існуюча в МВФ методика статистичного обліку експорту послуг є недосконалою. Зокрема, заниженими уявляються дані щодо витрат туристів, бізнесменів, студентів та інших категорій населення, які перебувають за кордоном. Складність підрахунку пов'язана також із тим, що послуги, як правило, продаються в контексті з товарами, тому їх важко відділити одне від одного. Нерідко послуги циркулюють у внутрішньофірмовому обміні. Із статистичного обліку випадають також доходи, пов'язані з банківськими і страховими операціями, якщо вони реінвестовані у країні-отримувачі. Усе це дає підстави стверджувати, що за усталеними оцінками, обсяг міжнародної торгівлі послуг є заниженим на 40—50 %. Проте світовий експорт послуг зростає більш високими темпами порівняно з товарною торгівлею. *Так, у 1993—2003 рр. поставки послуг на світовий ринок зросли у два рази.*

Отже, послуги є однією з найдинамічніших статей сучасної світової торгівлі і в перспективі відіграватимуть значну роль у забезпеченні макроекономічної і глобальної економічної рівноваги.

Іншою важливою макропропорцією є співвідношення в міжнародній торгівлі готових виробів і сировинних товарів. Якщо в 50-х роках ХХ ст. це співвідношення дорівнювало 50 : 50, то сьогодні питома вага готових виробів становить майже 80 %, а сировинних — 20 %.

Зрушення у структурі світової торгівлі пояснюються такими чинниками. По-перше, за умов технологічного прогресу відбуваються процеси дематеріалізації виробництва, запроваджуються ресурсо-, матеріало- й енергозберігаючі технології. По-друге, поглиблення міжнародного поділу і кооперації праці зумовлює формування певного профілю міжнародної спеціалізації, збільшення обміну між суб'єктами світового ринку напівфабрикатами, вузла-

Таблиця 6.4

**Основні регіони та країни-експортери послуг
(млрд дол.)**

	1994	2003
Світ у цілому	1389	1859
ОЕСР	1095	1441
НАФТА	307	360
Країни Азії, Карибського басейну — члени ОЕСР	108	138
Європейські країни-члени ОЕСР	680	943
Країни-нечлени ОЕСР:		
Бразилія	8	10
Китай	24	47
Індія	12	28
Індонезія	4	5
Росія	12	16
Південна Африка	5	7

Джерело: OECD Statistics on International Trade in Services. Vol. 1. Detailed Tables by Service Category 1994–2003. OECD/ Paris, 2005. P. 39.

ми, іншою проміжною продукцією, яка пройшла відповідну стадію обробки.

Зовнішня торгівля, залишаючись однією з основних форм міжнародних економічних відносин, є невід'ємною складовою сучасних світогосподарських процесів.

МІЖНАРОДНІ ІНВЕСТИЦІЇ

На зламі II—III тисячоліть міжнародні інвестиції набули найбільшого розвитку за всю попередню історію. Якщо в 1990 р. обсяг увезених прямих інвестицій становив 201,5 млрд дол., то в 2000 р. — 1,3 трлн дол.* — найвищий річний обсяг за всю історію розвитку світогосподарських зв'язків. Це пояснюється сприятливою світовою економічною кон'юнктурою, зокрема динаміч-

* Сукупний обсяг увезених прямих іноземних інвестицій становив у 1990 р. 1950 млрд дол., а в 2003 р. — 8245 млрд дол. (World Investment Report 2004. The Shift Towards Services. U.N. New York; Geneva, 2004. P. 9).

Рис. 6.1
Європейський
інвестиційний
банк

ним зростанням економічних показників у країнах Центрально-Східної Європи і колишньому СРСР, стабільними темпами економічного розвитку в США, Китаї, подоланням депресії в Японії, стабільною економічною динамікою в переважній більшості країн, що розвиваються. Приріст прямих іноземних інвестицій відбувся також завдяки різкому зростанню злиттів і поглинань (M & As*).

У 1990 р. транскордонні злиття і поглинання становили суму в 150,6 млрд дол., а в 2000 р. цей показник зріс до майже 1,2 трлн дол. Нарощування інвестиційних потоків простежувалося в економіці усіх без винятку регіонів світу. Протягом наступних років вивіз прямих іноземних інвестицій почав скорочуватися й у 2003 р. становив 612 млрд дол. *Різкі перепади в зовнішньому іноземному інвестуванні пояснюються макро-, мікро- та інституціональними чинниками.* Зокрема, розвинуті країни спрямовували свої ресурси, значно більшою мірою, ніж раніше, на внутрішні інвестиції. В багатьох країнах-реципієнтах з'явилися ознаки макроекономічної невизначеності щодо перспектив зростання економіки. Великі компанії, з огляду на значну частку запозичень в акціонерному капіталі, знизили свою економічну активність. Зменшилася кількість злиттів і поглинань.

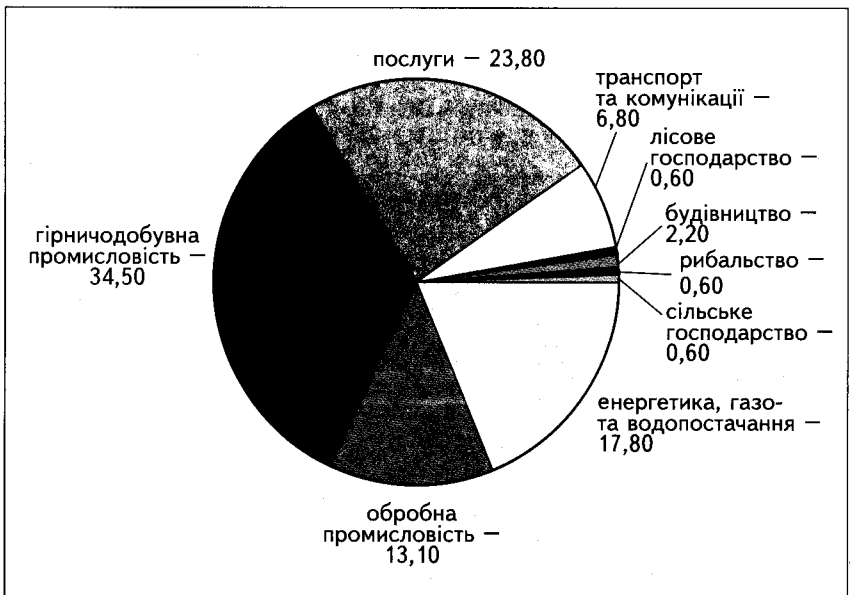

Рис. 6.2
Галузевий
розподіл прямих
іноземних
інвестицій
світу, 1974—
2000 рр. (%)

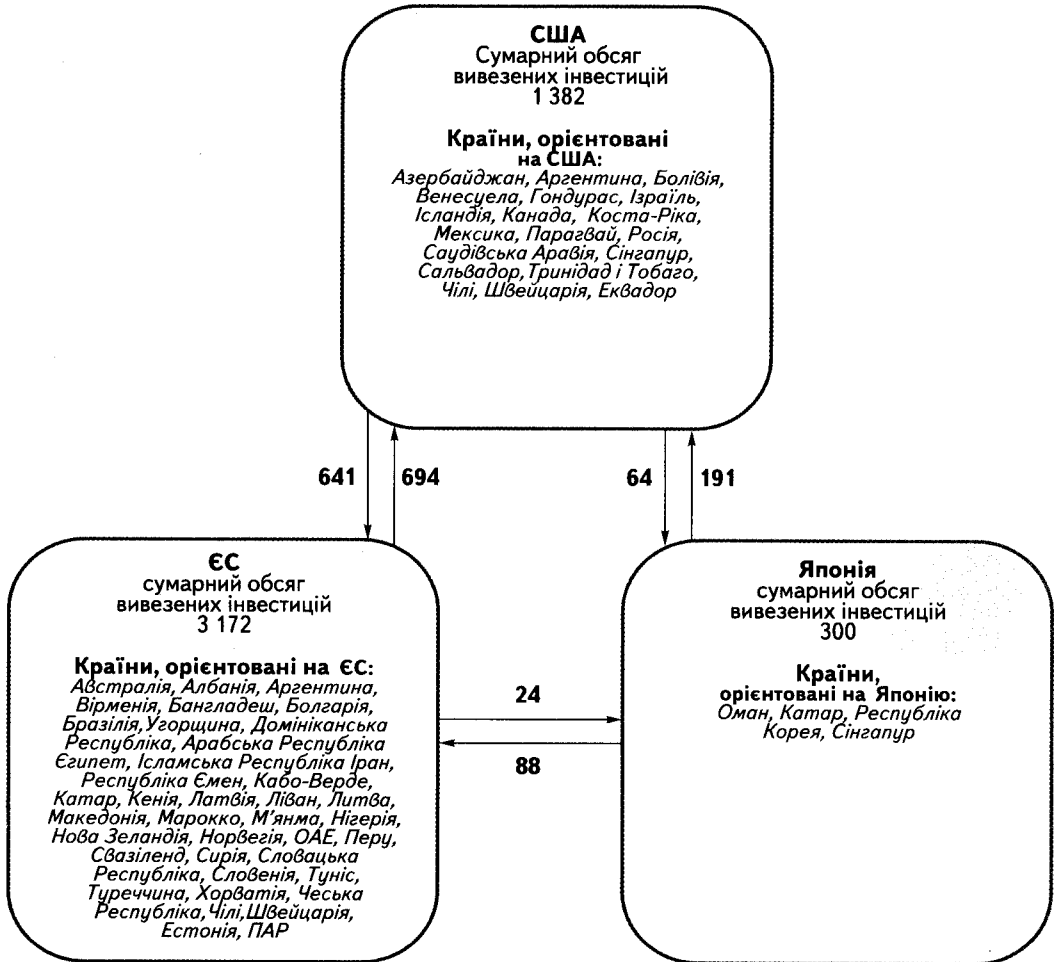
Важливою особливістю зарубіжного інвестування є зміщення центру ваги у сферу послуг, яка найбільш динамічно розвивалася

* Mergers and acquisitions — англ.

на зламі II—III тисячоліть завдяки позитивним структурним змінам у світовій економіці та лібералізації даного сектора з метою заохочення багатонаціональних фірм.

Від 50 до 70 % ПІІ найбільших країн-інвесторів спрямовується на розвиток сфери послуг, зокрема, телекомунікацій, фінансових і підприємницьких послуг, оптової і роздрібною торгівлі, туризму, повітряних сполучень, будівництва та ін.

В 1990 р. *розвинуті країни* концентрували в себе **81,8 %** прямих зарубіжних інвестицій, *країни, що розвиваються*, — **15,7 %**. В

Отже, сумарний обсяг вивезених інвестицій країн «Великої трійки» становив 4 854 млрд дол., а їхня частка в загальному обсязі інвестицій дорівнювала 69%

Рис. 6.3

Обсяг ПІІ з «Великої трійки» в 2001 р. (млрд дол.)

кінці декади частка розвинутих країн скоротилась до 76 %, а країн, що розвиваються, відповідно, зросла до 24 %.

Основними експортерами капіталу є країни “великої трійки” — ЄС, США і Японія, на які припадає майже 70 % вивезених ПІІ. Навколо найбільших експортерів формуються своєрідні інвестиційні блоки, до яких входять одна з країн “великої трійки” та ряд її асоційованих партнерів (див. рис. 6.3).

Основні зарубіжні вкладення здійснюють приватні компанії, серед яких провідна роль належить транснаціональним корпораціям. Про роль ТНК та їхню економічну “силу” свідчать дані наведеної нижче таблиці.

Таблиця 6.5

**Країни і корпорації:
співвідношення обсягів ВНД і продажів***

№	Країна/фірма	млрд дол.
1	США	10207
2	Японія	4323,9
3	Німеччина	1876,3
4	Велика Британія	1362,1
5	Франція	1100,7
6	Китай	1510,8
7	Італія	596,5
8	Канада	1234,2
9	Мексика	702,0
10	Іспанія	306,6
11	Індія	494,5
12	Бразилія	597,0
13	Республіка Корея	377,6
14	Австралія	473,0
15	Нідерланди	384,1
16	Ексон	263,7
17	Росія	186,8
18	Швейцарія	231,8
19	Бельгія	237,1
20	Швеція	494,8
21	Австрія	192,1
22	Саудівська Аравія	371,6

* Дані по ВНД за 2002 р.; по корпораціях — на початок 2006 р.

Продовження таблиці 6.5

№	Країна / Фірма	млрд дол.
23	Індонезія	126
24	Данія	124
25	Норвегія	113
26	Саудівська Аравія	111
27	Таїланд	110
28	Іран	110
29	Форд Мотор (США)	109
30	Африка	104
31	Туреччина	99,6
32	Ексон	97,8
33	Ройял Датч Шелл (Велика Британія, Нідерланди)	95,1
34	Україна	94,8
35	Фінляндія	93,9
36	Тойота (Японія)	85,3
37	Польща	83,8
38	Португалія	79,6
39	Гонконг	77,8
40	Ізраїль	69,8
41	Гітачі (Японія)	68,6
42	Греція	67,3
43	ІВМ (США)	62,7
44	Міцубісі (Японія)	61,4
45	Венесуела	61,1
46	Дженерал Електрик (США)	60,8
47	Даймлер-Бенц (Німеччина)	59,1
48	Малайзія	57,6
49	Мобіл (США)	56,6
50	Нісан (Японія)	53,8
51	Брітіш Петроліум (Велика Британія)	52,5
52	Філіппіни	52,5
53	Самсунг (Південна Корея)	51,4

Продовження таблиці 6.5

№	Країна/фірма	млрд дол.
54	Філіп Моріс (США)	50,6
55	ІРІ (Італія)	50,5
56	Сіменс (Німеччина)	50,4
57	Колумбія	48,6
58	Сінгапур	46
59	Фольксваген (Німеччина)	46,3
60	Крайслер (США)	43,6
61	Ірландія	43,3
62	Тошіба (Японія)	42,9
63	ОАЕ	42,5
64	Пакистан	41,9
65	Юнілевер (Велика Британія, Нідерланди)	41,8
66	Нова Зеландія	41,3
67	Чілі	41,2
68	Нестле (Швейцарія)	38,9
69	М'янма	37,8
70	Ельф Еквіте (Франція)	37
71	Хонда (Японія)	35,8
72	Алжир	35,7
73	Угорщина	35,2
74	ЕНІ (Італія)	34,8
75	Фіат (Італія)	34,7
76	Соні (Японія)	34,6
77	Тексако США	34,4
78	Пуерто-Ріко	34
79	Єгипет	33,6
80	НЕК (Японія)	33,2
81	Дюпон (США)	32,6
82	Шеврон (США)	32,1
83	Філіпс (Нідерланди)	31,7
84	ДЕУ (Південна Корея)	30,9

Закінчення таблиці 6.5

№	Країна/фірма	млрд дол.
85	Проктор і Гембл (США)	30,4
86	Беларусь	30,1
87	Рено (Франція)	30
88	Нігерія	29,7
89	Фуджи (Японія)	29,1
90	Міцубісі електрик (Японія)	28,8
91	Казахстан	28,6
92	Марокко	28,4
93	Ейбібі (Швейцарія)	28,3
94	Гохст (Німеччина)	27,8
95	Алкател (Франція)	27,6
96	Міцубісі Моторс (Японія)	27,3
97	РЕМЕКС (Мексика)	26,6
98	Чехія	26,2
99	Міцубісі Хеві (Японія)	25,8
100	Пежо (Франція)	25,7

Джерело: Spero J.E., Hart J.A. The politic of International Economic Relations. Fifth edition. London; New York, 2000. P. 99—101.

За даними ЮНКТАД, нині у світі налічується **61 тис. ТНК** і більш як 900 тис. їхніх зарубіжних філій. *Валове виробництво зарубіжних філій становить 3,7 трлн дол., або 10 % світового ВВП, на них зайнято 54,2 млн працівників. Їхній експорт дорівнює 3,1 трлн дол., що становить третину світового обсягу.*

Початок третього тисячоліття характеризується активізацією міжнародних *портфельних інвестицій*, що пов'язано з диверсифікацією та лібералізацією світового фінансового ринку, вдосконаленням його інституціональної та інформаційної інфраструктури. Поток міжнародних портфельних інвестицій циркулюють переважно між розвинутими країнами. Протягом останніх років сферою інвестування стали об'єкти на “ринках, що виникають” (emerging markets), до яких відносять і постсоціалістичні країни. *Динаміка портфельних інвестицій збігається з аналогічними процесами у сфері ПІІ. У 1990 р. увіз портфельних інвестицій становив 189,1 млрд дол., а в 2000 р. — 1560,5 млрд дол. Початок тисячоліття ознаменувався спадом міжнародних портфельних інвестицій.* Найбільшими “чистими” споживачами портфельних інвестицій

протягом останніх років були Бразилія, Китай, Росія, Чілі, Південна Африка.

Важливу роль у зарубіжному інвестуванні відіграють стратегічні альянси, спільні підприємства (joint venture), вільні економічні зони.

МИГРАЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ

Динамічне зростання міжнародної торгівлі та інвестицій за умов глобалізації підсилює дію ще одного фактора світового господарства — міграцію робочої сили. В даний час за межами своїх країн проживає 175 млн чол., що становить близько 3 % населення світу. Однак інтенсивність сучасних міграційних процесів є нижчою, аніж наприкінці XIX — на початку XX ст., коли було досягнуто своєрідного історичного піку і за кордоном працювало майже 10 % світової робочої сили.

Однією з прикметних рис міграції початку XXI ст. є її складний, диверсифікований характер. *Найдинамічнішим сектором у структурі робочої сили, яка переміщується між країнами, є висококваліфіковані працівники.*

Розвинуті країни стимулюють процеси імміграції кваліфікованої робочої сили. У Австралії створено спеціальні програми, які спонсоруються бізнесовими колами для пошуку висококваліфікованих зарубіжних фахівців. У Канаді запроваджено пілотні проекти в галузі м'яких (software) технологій, що передбачають низку пільг для аналогічної категорії іммігрантів. Німеччина дала дозвіл на запрошення 20 тис. іноземців з-поза меж Європейського Союзу ("зелена карта") для роботи в системі інформаційно-комп'ютерних технологій. Японія передбачає залучити до країни протягом 2000—2005 рр. 30 тис. інженерів і дослідників із-за кордону. США встановили щорічну квоту на в'їзд до країни 65 тис. висококваліфікованих робітників і спеціалістів.

Значних обсягів набула так звана вимушена міграція, спричинена політичними, воєнними та етнонаціональними конфліктами. Постійним міграційним чинником залишається різниця в соціально-економічних умовах між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються. Наприклад, годинна оплата праці в промисловості Німеччини становить 30 дол., а в Китаї та Індії — 30 центів. Ще одним чинником активізації міграційних процесів є старіння населення в розвинутих країнах унаслідок погіршення демографічної ситуації, й водночас зростання частки населення молодшого віку у країнах, що розвиваються, за рахунок випереджувального збільшення народжуваності (у 5 разів) порівняно з розвинутими націями. Працюючи за кордоном, представники країн, що розвиваються, лише у 2001 р. надіслали до своїх країн у формі грошових переказів коштів загальною сумою 72,3 млрд дол.,

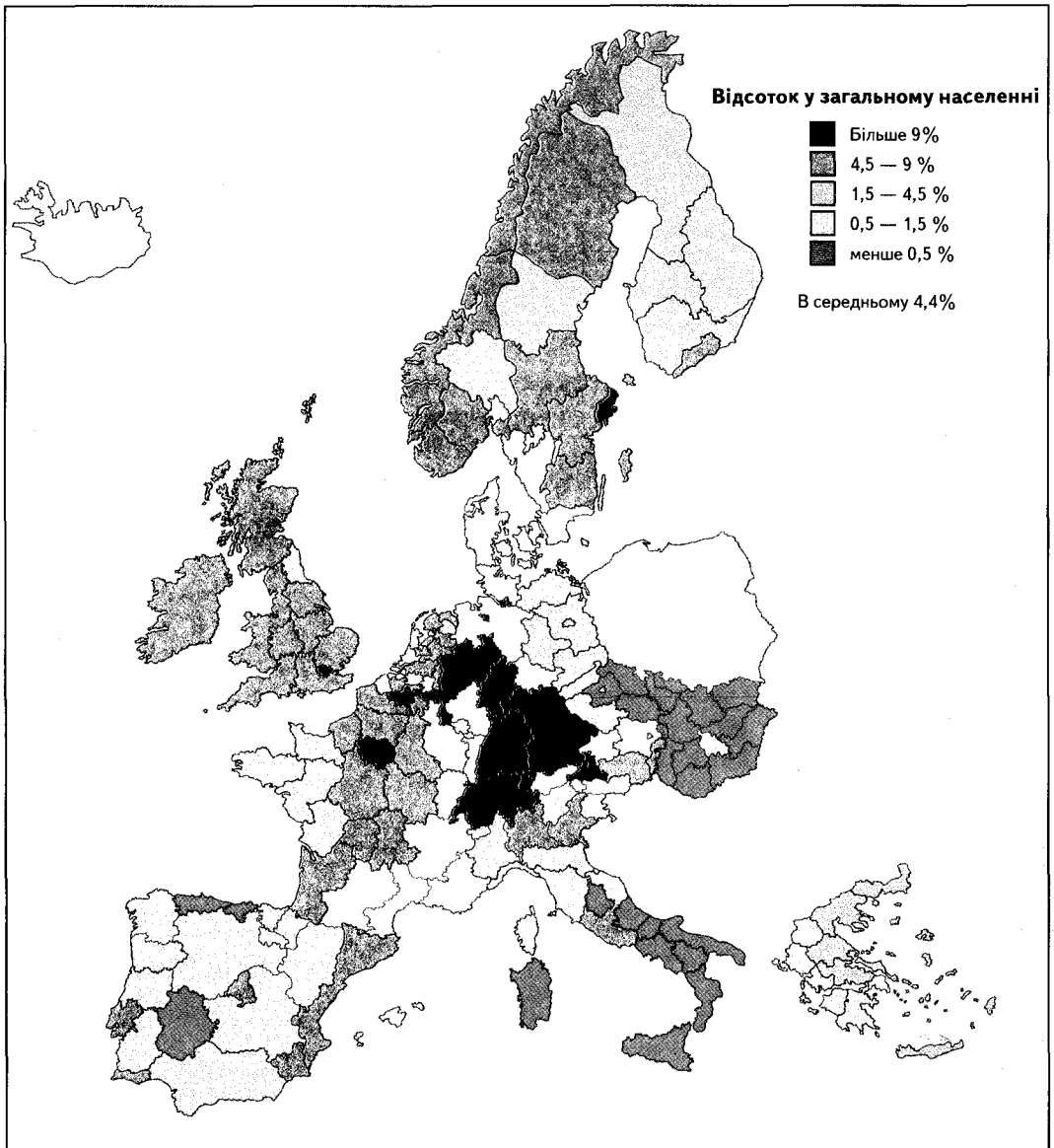

Рис. 6.4
Іноземне населення в Європейському регіоні (2001 р.)

що значно перевищувало надходження до цих держав за програмою офіційної допомоги розвитку (ОДР).

Доволі значною в міграційних потоках є частка нелегальних мігрантів. Наприкінці 90-х років до Європи щорічно прибувало близько 500 тис. нелегальних осіб, до США — 300 тис.

Основними імміграційними центрами залишаються традиційні країни, які були створені внаслідок міграційних хвиль минулих століть (США, Канада, Австралія), а також Західна Європа. Країни Близького Сходу — експортери нафти протягом останніх де-

сятиліть значно поповнили свої ринки праці за рахунок іноземної робочої сили.

Міграційні процеси в Європі можуть активізуватися після розширення Європейського Союзу у 2004 р. За існуючими оцінками, лише до Німеччини протягом наступних п'ятнадцяти років із країн Центрально-Східної Європи може іммігрувати близько 4 млн осіб, тобто майже 5 % загальної кількості населення цих держав.

Найбільша кількість мігрантів зосереджена в країнах, що входять до складу Організації економічного співробітництва і розвитку.

Таблиця 6.6

Іноземці у складі населення та в структурі ринку праці країн ОЕСР

Країна	Іммігранти				Іноземна робоча сила	
	кількість (тис. чол.)		% від загального населення		% від загальної робочої сили	
	1990	2001	1990	2001	1990	2001
Австралія	3965	4482	22,9	23,1	25,7	24,2
Австрія	456	764	5,9	9,4	7,4	11,0
Бельгія	905	847	9,1	8,2	7,1	8,9
Велика Британія	1723	2587	3,2	4,4	3,3	4,4
Данія	161	267	3,1	5,0	2,4	3,5
Ірландія	80	151	2,3	3,9	2,6	4,6
Іспанія	279	1109	0,7	2,7	0,6	3,4
Італія	781	1363	1,4	2,4	1,4	3,8
Канада	4343	5448	16,1	18,2	18,5	19,9
Люксембург	113	167	29,4	37,5	45,2	61,7
Нідерланди	692	690	4,6	4,3	3,1	...
Німеччина	5343	7319	8,4	8,9	...	9,1
Норвегія	143	186	3,4	4,1	2,3	4,9
Португалія	108	224	1,1	2,2	1,0	2,0
США	19767	31811	7,9	11,1	9,4	13,9
Фінляндія	26	0,9	0,5	1,9	...	1,7
Франція	3597	3263	6,3	5,6	6,2	6,2
Швейцарія	1100	1419	16,3	19,7	18,9	18,1
Швеція	484	476	5,6	5,3	5,4	5,1
Японія	1075	1778	0,9	1,4	0,1	0,2

Найбільша кількість іммігрантів проживає і зайнята в різних сферах економіки у США, Австралії і Франції. Частка іноземців у загальному складі населення та у структурі зайнятих є найвищою в Люксембурзі, Австралії, Канаді і Швейцарії.

Отже, міграція робочої сили є важливим чинником сучасних міжнародних економічних відносин. Вона дає можливість вирішувати нагальні соціально-економічні проблеми багатьох країн і регіонів не лише на макrorівні, а й на рівні індивідуальному, особистісному, задовольняючи матеріальні й духовні потреби тієї частини населення, яка постійно чи тимчасово зайнята на ринку праці зарубіжних країн.

ВИСНОВКИ

Зміст сучасних міжнародних економічних відносин, динаміка, структура і форми розвитку, основні тенденції та суперечності визначаються розгортанням глобалізаційних процесів, технологічної, інформаційної революції. Гносеологічна, евристична основа світогосподарських зв'язків впливає з методології постмодерну, з визначальних принципів постнекласичної економічної науки.

Міжнародна торгівля розвивалася під впливом кон'юнктурних чинників, поглиблення інтернаціоналізації і транснаціоналізації виробництва, розгортання економічної глобалізації. Світовий експорт зростає випереджальними темпами порівняно зі світовим ВВП, як у планетарному масштабі, так і в регіональному вимірі. Неухильно збільшується питома вага товарного експорту у світовому ВВП.

У 90-ті роки ХХ й на початку ХХІ ст. відбулися незначні зміни в географії міжнародної торгівлі, зокрема, збільшилася частка країн, що розвиваються, у світовому експорті. Важливою особливістю нинішнього етапу є зростання експорту послуг, що відображає загальні тенденції економічного розвитку провідних країн світу.

Іншою макропропорцією є співвідношення в міжнародній торгівлі готових виробів і сировинних товарів.

На зламі II—III тисячоліть річні обсяги міжнародних інвестицій були найвищими за всю історію розвитку світогосподарських зв'язків. Це пояснювалося сприятливою світовою економічною кон'юнктурою, динамічним економічним зростанням у країнах Центрально-Східної Європи і колишньому СРСР, стабільною економічною динамікою в переважній більшості країн, що розвиваються.

Початок третього тисячоліття характеризується активізацією міжнародних портфельних інвестицій, що пов'язано з диверсифікацією та лібералізацією світового фінансового ринку, вдосконаленням його інституціональної та інформаційної інфраструктури.

Динамічне зростання міжнародної торгівлі та інвестицій за умов глобалізації підсилює дію ще одного чинника світового господарства — міграції робочої сили. Однією з її визначальних рис є складний, диверсифікований характер. Найдинамічнішим сектором у структурі робочої сили, яка перемі-

щується між країнами, є висококваліфіковані працівники. Розвинуті країни стимулюють процеси імміграції кваліфікованої робочої сили. В міграційних потоках сучасності значною є частка нелегальних мігрантів та біженців.

Визначення

Акціонерний капітал — капітал акціонерного товариства, що складається з багатьох індивідуальних капіталів, а також капіталів вкладників, залучених через продаж акцій і облігацій.

Економічна інтеграція — процес зближення, взаємопроникнення і поступового об'єднання національних економік у рамках міжнародного господарського комплексу на основі здійснення узгодженої внутрішньої і зовнішньої економічної політики.

Злиття (merger) — об'єднання двох фірм за згоди клієнтів поєднати їхній акціонерний капітал з метою створення спільної нової компанії.

Конгломерати (лат. *conglomerates* — зібраний, ущільнений) — одна з форм монополістичних об'єднань, за якої об'єднуються підприємства різних галузей економіки, не пов'язаних між собою виробничою і технологічною спільністю; до конгломерату входять промислові компанії, підприємства сфери послуг, банки, страхові компанії тощо.

Міжнародна спеціалізація виробництва — основна форма міжнародного поділу праці; означає концентрацію виробництва однорідної продукції в одній чи кількох країнах для забезпечення потреб інших заінтересованих держав; сприяє підвищенню економічної ефективності виробництва, встановленню стабільних міждержавних господарських зв'язків.

Міжнародний поділ праці — вищий ступінь суспільного поділу праці між країнами, що передбачає усталену концентрацію виробництва певної продукції в окремих країнах; сприяє ефективному розміщенню ресурсів у світовій економіці і виграшу від торгівлі.

Поглинання (takeover or acquisition) — придбання однією фірмою будь-якої іншої фірми, на відміну від злиття, яке відбувається за взаємної згоди.

Світове господарство — взаємопов'язані, на основі міжнародного поділу праці, господарства різних країн, що взаємодіють за узгодженими правилами.

Контрольні запитання та завдання

1. Вкажіть основні чинники, що вплинули на гео економічну структуру світу на зламі II—III тисячоліть.
2. Розкрийте економічні принципи сучасного господарського поступу.
3. Назвіть основні тенденції і закономірності розвитку світового господарства.
4. Схарактеризуйте структурні елементи світової економічної системи.
5. З'ясуйте субстанціональну (гносеологічну) основу світогосподарських зв'язків.

6. Якими чинниками визначаються динаміка і структура міжнародної торгівлі?
7. Опишіть географію світового експорту.
8. Проаналізуйте структурні зміни в міжнародній торгівлі.
9. Чим пояснюється різке зростання розмірів іноземних інвестицій?
10. Обґрунтуйте процес підвищення ролі і значення ТНК у зарубіжному інвестуванні.
11. Визначте найдинамічніший сектор у структурі міжнародного ринку праці.
12. Дайте характеристику основних імміграційних центрів світу.

ЛІТЕРАТУРА

- Доклад о мировых инвестициях. Политика в области ПИИ в целях развития: национальный и международный аспекты. М., 2004.
- Международные экономические отношения. М., 2004.
- Мэнкью Г.Н. Экономикс / Пер. с англ. СПб., 1999.
- Міжнародні фінанси / За ред. О.І.Рогача. К., 2003.
- Передрій О.С. Міжнародні економічні відносини. 3-тє вид., перероб. і доп. Ужгород, 2005.
- Школа І.М., Козменко В.М., Бабінська О.В. Міжнародні економічні відносини. К., 2003.
- Экономическая география мирового развития. XX век. СПб., 2003.
- Attracting International Investment for Development. OECD. Paris, 2003.
- Foreign Direct Investment for Development. Maximizing Benefits, Minimizing Costs. OECD. Paris, 2002.
- Global Demographic Change: Economic impact and policy challenges. Wyoming, 2004.
- Global Economic Prospects. Realizing the Development Promise of the Doha Agenda. Wash, 2004.
- International Direct Investment. Statistical Yearbook 1991—2002. OECD. Paris, 2003.
- International Investment Perspectives. 2005 Edition. OECD. Paris, 2005.
- Migration for Employment. Bilateral Agreements at a Crossroads. OECD. Paris, 2004.
- OECD Factbook 2006. Economic, Environmental and Social Statistics. OECD. Paris, 2006.
- Spero J.E., Hart J.A. The politic of International Economic Relations. Fifth edition. London; New York, 2000.
- Trade and Development Report, 2004. U.N. New York; Geneva, 2004.
- Trend in International Migration. OECD. Paris, 2003.
- UNCTAD Handbook of Statistics. U.N. New York; Geneva, 2004.
- World Development Indicators. 2004. Wash., 2004.
- World Investment Report 2004. The Shift Towards Services. U.N. New York; Geneva, 2004.

СВІТОГОСПОДАРСЬКІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНИ

Зовнішньоекономічна стратегія України зумовлюється цілою низкою внутрішніх і зовнішніх чинників. Вони являють собою суперечливу сукупність економічних, геополітичних, етнічних, історичних, культурних, інституціональних та інших детермінант, що характеризуються різноспрямованістю дії. Найбільш повне та всебічне урахування їхнього флуктуаційного впливу в зовнішньоекономічній політиці сприятиме розробці адекватних кожній стадії соціально-економічного розвитку країни географічно та структурно диференційованих світогосподарських пріоритетів, спрямованих на ефективну реалізацію в зовнішньому середовищі національних економічних інтересів.

Серед визначальних внутрішніх чинників, що формують концептуальні засади сучасної зовнішньоекономічної стратегії України, основними є необхідність забезпечення економічної і соціальної рівноваги в суспільстві, фінансової стабілізації, підтримання динамічного зростання як у загальнонаціональному, так і в регіональному вимірах, поглиблення ринкових реформ, створення ефективної інституціональної системи в контексті захисту прав власності й інтересів суб'єктів підприємництва, детінізації та декриміналізації економіки. Вказані чинники по-різному впливають на формування базових елементів зовнішньоекономічної стратегії. Зрештою від якісних характеристик кожної з господарських підсистем вирішальною мірою залежить динаміка таких основоположних параметрів світогосподарських зв'язків, як масштаби і структура експортного потенціалу, умови торгівлі, обсяг залучених іноземних інвестицій, стан зовнішньої торгівлі та платіжного балансу, обмінний курс національної грошової одиниці, обсяг золотовалютних резервів Національного банку України та ін.

Сприятливе підприємницьке середовище, інвестиційний клімат, прозора й необтяжлива податкова система помножені на відносно дешевшу, аніж у розвинутих країнах, але кваліфіковану робочу силу, формують передумови підвищення конкурентоспроможності економіки України в цілому

та окремих підприємств на світових ринках. Напрацьований в Україні інструментарій зовнішньоекономічної політики (митно-тарифне та нетарифне регулювання зовнішньої торгівлі, обмінний курс гривні, податки й акцизні збори, ціни) має бути спрямований на посилення наявних в економіці порівняльних і конкурентних переваг, заохочення високотехнологічного імпорту, стимулювання поліпшення структури експорту. Зокрема, йдеться про такі галузі економіки України, як машинобудівний і військово-промисловий комплекси (ракетно-космічна галузь, літако- і суднобудування, військова техніка й озброєння). Металургія та хімія традиційно становлять левову пайку у структурі експорту, і за умов технічної модернізації та реконструкції галузей, впровадження на підприємствах сучасних систем корпоративного управління та маркетингу спроможні підвищити якісні показники своєї продукції, її конкурентоспроможність на світових ринках.

Надзвичайно великий, в тому числі експортний, потенціал *агропромислового комплексу України*. Є всі підстави вважати, що поглиблення ринкових реформ в аграрному секторі, поступове включення в господарський оборот земельних ресурсів, застосування сучасної техніки та виробничих технологій істотно вплинуть на диверсифікацію експортної потуги України, множення її реальних переваг у конкурентній боротьбі із зарубіжними виробниками і експортерами сільськогосподарської продукції.

Незаперечною є роль *вітчизняної транзитної системи в нарощуванні експортних можливостей національної економіки*. Йдеться насамперед про транспортування нафти і газу, електроенергії, інших вантажів територією України. Успішна реалізація відповідних програм дасть можливість забезпечити відчутний приріст транспортних послуг у зовнішньоторговельному обороті.

Значним є також *рекреаційно-туристичний потенціал України*, який охоплює Карпатський регіон, Крим, Південь і Центр. Унікальні історико-культурні та лікувально-оздоровчі комплекси за умов створення необхідної інфраструктури, поступової, але неухильної європеїзації цієї сфери, можуть суттєво поповнити валютну скарбницю держави.

Серед зовнішніх чинників слід назвати, насамперед, зміцнення геополітичного, геостратегічного становища нашої держави. Наріжним каменем її внутрішньої і зовнішньої політики мають стати базові цінності Західної цивілізації: свобода, демократія, дотримання прав людини і громадянина, ринковий економічний устрій, громадянське суспільство.

Така політика матиме підтримку основних учасників міжнародних відносин: Європейського Союзу, США, членів Північно-атлантичного альянсу та ін. Це створить сприятливі передумови для диверсифікації зовнішньоекономічних відносин, наповнення їх якісно новим змістом.

Чіткіше окреслюється парадигмальна основа міжнародних інтеграційних процесів України, як світового, так і регіонального масштабу. Україна отримала статус країни з ринковою економікою, вимальовуються реальні перспективи вступу нашої держави до Світової організації торгівлі; зняті дискримінаційні обмеження (поправка Джексона-Веніка), впорядковуються на цій основі антидемпінгові процедури щодо українських товарів тощо. Слід також взяти до уваги процес набуття Україною вагомих ознак регіонального лідера на значній території не лише пострадянського, а й постсоціалістичного простору.

У геополітичному контексті важливе значення для реалізації ефективної зовнішньоекономічної стратегії України має *стан світової економічної кон'юнктури*. Насамперед це стосується основних центрів економічної сили (США, ЄС, Японія, Китай), які вирішальним чином впливають на міжнародну економічну політику, виробничі витрати яких великою мірою визначають рівень світових цін, умови торгівлі. Крім того, дана група країн є основним джерелом інвестиційних і фінансових ресурсів, високотехнологічного експорту, об'єктів інтелектуальної власності. Водночас це найбільші у світі ринки збуту продукції, в тому числі українських виробів. Перебіг економічних подій у цих країнах безпосередньо впливає не лише на зовнішньоекономічні зв'язки України, а й на її внутрішню систему виробництва та обігу.

Формуючи концептуальні засади зовнішньоекономічної стратегії України, сьогодні слід враховувати принципові зміни, що відбуваються в діяльності міжнародних фінансових, банківських, торговельних інституцій (Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Європейський банк реконструкції і розвитку, Світова організація торгівлі, ЮНКТАД та ін.). Співпрацюючи з вищезгаданими та іншими міжнародними установами, Україна залучає до своєї економіки додаткові фінансові та інші ресурси, використовує технічну допомогу в процесі здійснення ринкових реформ, розробки адекватної перехідному періоду економічної політики.

Водночас це дає змогу впроваджувати в національну господарську систему загальновизнані норми й стандарти статистичної інформачії, обліку та аудиту, критерії ефективності і якості продукції, її техніко-технологічні параметри виробництва, цінові та інші характеристики.

Оцінюючи внутрішнє економічне середовище, в якому формуються чинники світогосподарської стратегії України, слід відмітити *загальну тенденцію до поліпшення його якості з погляду прозорості господарських та фінансових трансакцій, розширення коридору економічної свободи для диверсифікації підприємництва, більшого доступу до кредитних ресурсів*. Водночас проявляються й *негативні тенденції*, які неминуче супроводжують процеси впорядкування економічного життя, надання господарським процесам соціальної справедливості та раціональності. Зокрема, протягом 2005 р. спостерігалася висока інфляція, різко сповіль-

нилися темпи економічного зростання, що не могло не вплинути на зовнішньоекономічний сектор, на трансформацію світогосподарської стратегії України. В цілому ж, як зазначають експерти Міжнародного валютного фонду, “українська економіка і її валюта є сильними, інвестори проявляють великий інтерес, а міжнародна спільнота готова сприяти серйозним реформам”*.

Аналіз зовнішнього середовища в контексті формування концептуальних засад світогосподарської стратегії України дає підстави визначити дві основні тенденції. Так, прогнозні дані щодо світової кон’юнктури на період до 2020 р. свідчать про сприятливі загальні умови, пов’язані, насамперед, із темпами зростання світової економіки та її основних структурних підрозділів, що ілюструє наведена нижче таблиця.

Таблиця 6.8

**Середньорічні темпи приросту ВВП, населення і капіталу
у 2002—2020 рр. (прогноз), %**

	ВВП	Населення	Капітал
Світ у цілому	2,7	1,1	2,1
Розвинуті економіки	2,0	0,4	1,3
Нові індустріальні країни	4,6	0,7	4,6
АСЕАН	4,9	1,0	5,4
Південна Азія	5,6	1,3	6,5
Китай	7,6	0,6	7,0
Середній Схід і Північна Африка	4,5	1,5	4,0
Америка південно-західна	4,4	1,9	4,5
Інші регіони	4,6	1,1	3,1

Джерело: World economic outlook. Advancing structural reforms. April, 2004. P. 98.

Передбачення щодо динаміки світової економічної кон’юнктури показують, що зовнішні передумови для нарощування ВВП та економічного потенціалу України є сприятливими. Усі основні регіони світу, на які зорієнтовані вітчизняні зовнішньоекономічні зв’язки, демонструють тенденцію до стабільного економічного зростання, збільшення інвестиційних ресурсів, що за умов розробки гнучкої, мобільної зовнішньоекономічної стратегії сприятиме вирішенню внутрішніх господарських завдань. Водночас слід урахувувати, що в довгостроковому плані у світовій економіці не виключені кризові явища, як це відбулося наприкінці 90-х років, що зумовлює необхідність створення сучасної системи антициклічного регулювання та механізмів антикризового уп-

* IMF Survey.

равління економікою. Дані застереження впливають також із того, що нинішній стан світового соціально-економічного розвитку збігається зі знижувальною фазою довгих хвиль Н. Кондратьєва, під час якої відбувається передислокація виробничої активності й лише окремі складові світового господарства перебувають у стадії економічного піднесення. Україна має всі шанси стати частиною такого регіону.

Результати аналізу внутрішніх і зовнішніх чинників і необхідність ефективної реалізації в міжнародній сфері національних економічних і політичних інтересів зумовлюють вибір основних стратегічних напрямів зовнішньоекономічної стратегії України. У принциповому плані, відповідно до чинного законодавства, суб'єкти вітчизняного підприємництва мають право вільного маневру по всьому полю світового господарства залежно від привабливості для них тих чи інших його регіонів чи економічних секторів. Водночас за умов поглиблення глобалізаційних та інтеграційних процесів, регіоналізації світової економіки одним із основних завдань державної політики є чітке формулювання інтеграційних прагнень, визначення стратегічних партнерів щодо співробітництва, виходячи з пріоритету національних інтересів. У зв'язку з цим слід нагадати, що *Україна перебуває у сфері тяжіння двох "гравітаційних" полів — Європейського Союзу (ЄС) та Єдиного економічного простору (ЄЕП), які за своїм потенціалом суттєво відрізняються один від одного.*

Порівняльний аналіз засвідчує, що економічний потенціал ЄС як за основними кількісними, так і за якісними параметрами істотно перевищує відповідні показники країн ЄЕП. Виходячи з цього, гравітаційне поле ЄС має потенційно більшу притягальну силу, аніж ЄЕП. Проте наявні в Європейському Союзі економічні, політичні, технологічні, інституціональні та інші "фільтри" утримують поки що його господарські зв'язки з Україною на доінтеграційному рівні.

Взаємодія економіки України з двома основними регіональними об'єднаннями — ЄС та ЄЕП, на які припадає близько 2/3 вітчизняного товарообороту, територіальне, географічне подолання країни зумовлюють формування таких механізмів і форм інтеграції країни до ЄС, які за своїм змістом, форматом та алгоритмом принципово відрізняються від того типу інтеграції, якій здійснили нові члени ЄС у 2004 р. Таку бігравітаційну модель використовувала Велика Британія у процесі взаємодії з Європейськими економічними структурами — ЄС та ЄАВТ у 60—70-ті роки ХХ ст.

Сутність і зміст даної концепції визначаються геополітичним та геоекономічним становищем України у світовому економічному просторі, її тісними господарськими зв'язками з регіональними угрупованнями ЄС та ЄЕП. Такий формат інтеграції економіки України передбачає її одночасну взаємодію з обома вищеназваними об'єднаннями. У даний час чимало учасників таких міжнародних економічних угруповань, як АТЕС, НАФТА,

ОЧЕС, СНД та ін. є членами кількох регіональних об'єднань. Такий статус не суперечить нормам і правилам ГАТТ-СОТ, іншим міжнародно-правовим документам.

Головним нормативним актом, що становить основу сучасної співпраці України з ЄС, визначає її зміст і структуру, є Угода про партнерство і співробітництво (УПС), яка має бути доповнена у зв'язку з розширенням ЄС у 2004 р. Іншим важливим документом у системі Україна — ЄС є Декларація Європейської Комісії “Ширша Європа — сусідство: нові рамки відносин зі східними та південними сусідами” (2003 р.), яка містить вагомий потенціал диверсифікації взаємного співробітництва, більшої присутності України на ринках ЄС. Конкретизація положень вищеназваних документів здійснена у Плані дій Україна — ЄС, прийнятому на найближчі 3 роки. Наступним етапом у співпраці Україна — ЄС має стати підготовка угоди про вільну торгівлю та надання Україні статусу Асоційованого члена ЄС.

Інституціональною основою взаємовідносин України з ЄП є чотиристороння угода про формування Єдиного економічного простору, ратифікована Верховною Радою України 20 квітня 2004 р., та Концепція формування Єдиного економічного простору, що є невід'ємною складовою Угоди. Вони передбачають поетапну реалізацію цілої низки заходів, що є передумовою вищих етапів інтеграції.

Положення Угоди і Концепції про створення умов для вільного руху товарів, послуг, капіталу і робочої сили, здійснення узгодженої політики щодо третіх країн, створення спільного митного тарифу та уніфікація торговельних режимів по відношенню до третіх країн, формування спільного ринку праці та інші обмежують реалізацію євроінтеграційного курсу України.

У процесі уточнення вищеназваних документів ЄП у контексті їхньої відповідності існуючим міжнародним стандартам, національним інтересам та законодавству України очевидно слід зафіксувати співпрацю у рамках ЄП на рівні зони вільної торгівлі за прикладом інших європейських регіональних об'єднань ЄАВТ, ЦЕФТА, які сприяли країнам-учасникам у створенні передумов для повномасштабної інтеграції до ЄС. Таке уточнення дасть можливість усунути наявні суперечності в інтеграційній стратегії України завдяки чіткій артикуляції західноєвропейського вектора та акцентування на доінтеграційному, торговельно-економічному характері співробітництва в рамках ЄП.

Даний підхід фіксує позицію України щодо її реальних інтеграційних прагнень і, водночас, справжньої заінтересованості у поглибленні економічного співробітництва з новими незалежними державами, що утворилися на теренах колишнього СРСР, й, насамперед, у стратегічному партнерстві з Росією. В аналогічному руслі мають розвиватися зовнішньоекономічні стосунки України в рамках Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) та ГУУАМ, тобто як такі, що створюють додаткові пере-

думови для майбутньої інтеграції вітчизняної економіки до Європейського Союзу.

Зважаючи на існування розгалуженої системи зовнішньоекономічних зв'язків України та її інтерес до співпраці з іншими регіонами і країнами світового співтовариства, реалізуються також проекти і програми щодо економічних взаємовідносин із такими ареалами світової економіки, як Північна та Південна Америка, де особливо виділяються США, Канада, Аргентина, Бразилія та інші провідні країни. На азійському континенті основними реальними і потенційними партнерами є Японія, Китай, країни АСЕАН, Індія, Пакистан. Важливого значення набувають країни Близького і Середнього Сходу, Північної та Південної Африки.

СИСТЕМА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ

Україна має розгалужену систему світогосподарських зв'язків, що охоплює зовнішню торгівлю та інвестиції, науково-технічні й валютно-фінансові відносини, інші форми міжнародної взаємодії в економічній сфері.

Відкритий характер економіки, пов'язаний з реалізацією на зовнішніх ринках значної кількості продукції вітчизняного виробництва (металургія, хімія, АПК), а також із потребами в імпорті енергетичних ресурсів (нафта, газ), без яких неможливе оптимальне функціонування господарського і соціального комплексу країни.

Диверсифікована система зовнішньоекономічних зв'язків України включає в себе десятки тисяч підприємств, які здійснюють співробітництво з майже 200 країнами світу.

За рівнем включеності у міжнародний поділ праці Україна входить до провідної групи держав світу — її експорт перевищує половину валового внутрішнього продукту. Географія зовнішньоекономічних зв'язків України охоплює всі континенти й регіони світу. Наша держава співпрацює з найбільшими економічними та фінансовими організаціями та установами, є учасником низки регіональних економічних об'єднань, що засвідчує відкритий характер зовнішньоекономічної політики.

Серед різноманітних форм світогосподарських відносин важливе місце посідає *зовнішня торгівля*. Під час гострої і затяжної трансформаційної економічної кризи це була єдина галузь, яка після короткочасного спаду (1991—1992) розвивалася сталими темпами до 1997 р. Світова фінансова криза 1997—1998 рр., що охопила й найбільшого торговельного партнера України — Росію, спричинила спад обсягів зовнішньої торгівлі протягом 1997—1998 рр. Наступний період характеризувався позитивною динамікою зовнішньоторговельних відносин України.

У перші роки незалежності суттєвий вплив на динаміку, структуру, географію зовнішньої торгівлі України справили названі нижче основоположні причини і фактори.

■ Перебування в колишньому народногосподарському комплексі СРСР, де Україні відводилася роль виробника і постачальника на світові ринки та в міжреспубліканський обмін головним чином виробів важкої індустрії, яка разом із ВПК становила майже 70% валового внутрішнього продукту республіки.

■ Розпад Ради Економічної Взаємодопомоги (1991), на економічний простір якої значною мірою були зорієнтовані зовнішньоекономічні зв'язки України.

■ Розрив традиційних економічних зв'язків із багатьма підприємствами колишнього СРСР, у тому числі тими, що розвивалися на кооперативній основі.

■ Глибока і всеосяжна системна економічна криза, що притаманна трансформаційним процесам в усіх, без винятку, постсоціалістичних країнах.

■ Розпад платіжної системи, відсутність повноцінної національної валюти.

■ Недосконалість, а подекуди (особливо на початковому етапі) й цілковита відсутність необхідної законодавчої бази, інституційних структур зовнішньоекономічного менеджменту, відповідної інфраструктури, кадрового складу.

Усе це зумовило суперечливий, зигзагоподібний характер розвитку зовнішньої торгівлі й торговельної політики України.

Таблиця 6.9

**Динаміка зовнішньої торгівлі України,
1992—2004 рр.**

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Обсяг зовнішньоторгівельного обороту (млн дол.)	23 187	25 854	27 012	31 781	37 538,3	20 355	16 234	28 154,8	33 166,2	36 731,7	40 180,8	51 792,9	69 029,4
Відношення до 1992 року	100	111,5	104,4	117,6	118,1	54,2	79,7	173,4	117,7	110,7	109,4	128,9	133,3

Розраховано за: Рут Ф., Філіпенко А. Міжнародна торгівля та інвестиції. К., 1998. С. 261; Україна та країни СНД. 2003. К., 2004. С. 77; Зовнішня торгівля України. Стат. збірник. К., 2005. С. 11, 12; Економіка України: підсумки перетворень та перспективи зростання. К., 2000. С. 411.

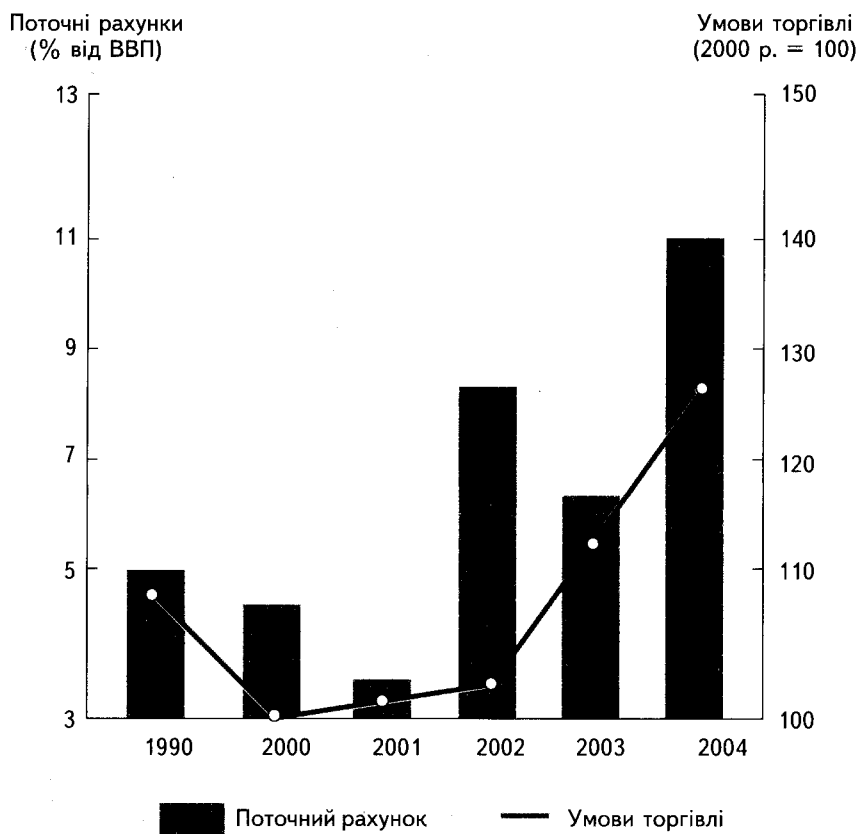

Рис. 6.5
Якісні показники
зовнішньої
торгівлі
України*

Протягом 90-х років відбулися значні зміни в географії зовнішньої торгівлі внаслідок її переорієнтації із країн колишнього СРСР на інші держави та регіони світу.

На початок 2005 р. дана тенденція ще більше поглибилася. Нині на країни далекого зарубіжжя припадає приблизно 2/3 зовнішньоторговельного обороту. В першому кварталі 2005 р. географія експорту та імпорту України мала такий вигляд (рис. 6.6).

Найбільшу частку в експорті України становлять країни Європи, насамперед члени Європейського Союзу; на другому місці — країни СНД; майже стільки ж припадає на азійські держави. Основними імпортерами продукції українських підприємств є Російська Федерація, Німеччина, Туреччина, Італія, США, Польща, Китай, Угорщина.

У географічній структурі вітчизняного імпорту першу сходинку посідають європейські країни, передусім члени ЄС, далі йдуть країни СНД та держави азійського континенту. Провідні позиції у поставках товарів і послуг до України займають Російська Федерація, Німеччина, Туркменистан, Польща, Італія, Китай, Франція, США.

* Джерело: IMF Survey.

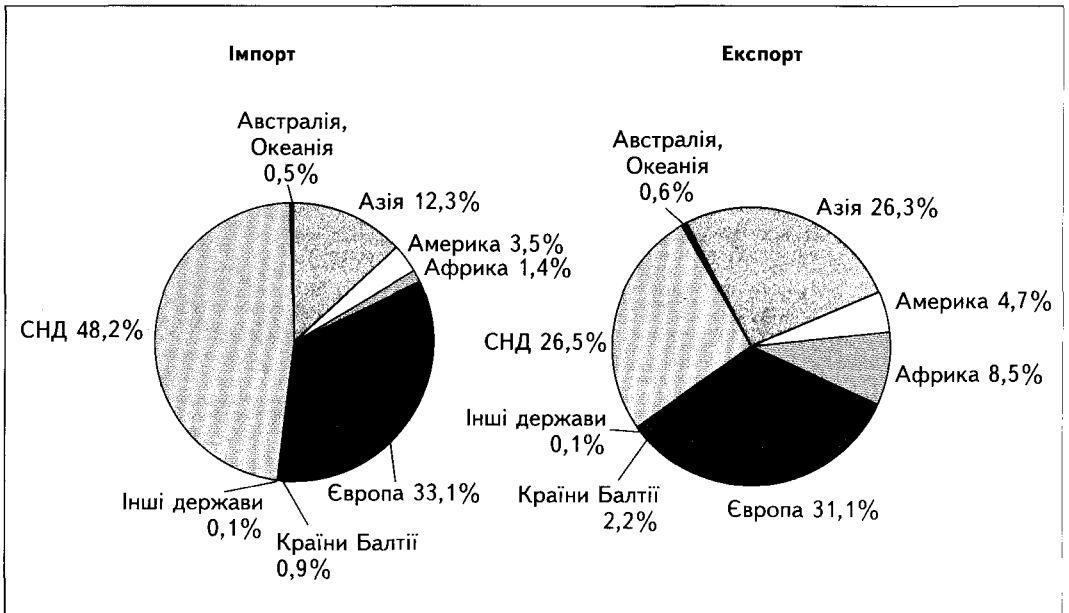

Рис. 6.6
 Географічний розподіл зовнішньої торгівлі України

Товарна структура зовнішньої торгівлі відображає переважання II і III технологічних укладів в економіці України, тоді як у розвинутих країн провідними є IV та V уклади й започатковується VI технологічний цикл на основі розвитку біо-, нано- та інформаційних технологій.

Таблиця 6.10

Структура товарообороту України, 2004 р. (%)

Експорт		Імпорт	
Всього	100	Всього	100
<i>У тому числі:</i>		<i>У тому числі:</i>	
чорні та кольорові метали і вироби з них	39,0	мінеральні продукти	33,8
машини й устаткування	16,9	машини й устаткування	26,2
продукція хімічної та пов'язаних із нею галузей	10,4	продукція хімічної та пов'язаних із нею галузей промисловості	12,9
мінеральні продукти	12,2	чорні та кольорові метали і вироби з них	5,9
продовольчі товари та сировина для їхнього виробництва	10,4	продовольчі товари та сировина для їхнього виробництва	6,4
промислові вироби	3,8		
інше	7,3	інше	14,8

Джерело: Платіжний баланс України за 2004 рік. К., 2005. С. 5.

Генеральним напрямом удосконалення структури експорту є збільшення питомої ваги готових виробів, машин та устаткування за рахунок скорочення у його складі чорних і кольорових металів та виробів із них, мінеральних продуктів, продовольчої сировини. Поліпшення якісних характеристик імпортової складової міститься у площині залучення критично важливих мінеральних

Таблиця 6.11

Структура експорту-імпорту послуг України, 2004 р.
(млн дол.)

	Експорт		Імпорт	
	Всього	Частка в загальному обсязі послуг, %	Всього	Частка в загальному обсязі послуг, %
	5 307,9	100,0	2 058,6	100
Транспортні послуги	4 041,8	76,1	457,2	22,2
морського транспорту	653,2	16,2	44,4	9,7
повітряного транспорту	458,1	11,3	137,6	30,1
залізничного транспорту	717,3	17,7	226,3	49,5
трубопровідного транспорту	1 887,1	46,7	4,0	0,9
іншого транспорту	326,1	8,1	44,9	9,8
Подорожі	162,3	3,1	100,4	4,9
Послуги зв'язку	125,3	2,4	106,1	5,1
Будівельні послуги	98,2	1,8	90,6	4,4
Страхові послуги	18,2	0,3	94,2	4,6
Фінансові послуги	23,9	0,4	125,3	6,1
Комп'ютерні послуги	21,1	0,4	74,7	3,6
Роялті та ліцензійні послуги	24,6	0,5	92,2	4,5
Інші ділові послуги	30,8	0,6	61,5	3,0
Різні ділові, професійні та технічні послуги	424,0	8,0	296,6	14,4
Послуги приватним особам і послуги в галузі культури та відпочинку	10,3	0,2	40,1	1,9
Державні послуги, не віднесені до інших категорій	1,6	0,1	499,5	24,3
Послуги з ремонту	325,8	6,1	20,2	1,0

Джерело: Статистичний щорічник України за 2004 рік. К., 2005. С. 281.

продуктів (нафти і природного газу) за одночасного запровадження системи енергозбереження, а також збільшення частки машин і устаткування, сучасних технологій з метою технічного переозброєння виробництва, його модернізації і реконструкції, здійснення прогресивних структурних зрушень в економіці.

Динамічно розвивається *торгівля послугами*, в якій протягом останнього періоду зберігається позитивне для України сальдо (1,1 млрд дол. США у 2004 р.). Найбільшими торговельними партнерами України у сфері послуг є Російська Федерація, Великобританія, Сполучені Штати Америки, Угорщина, Швейцарія, Німеччина, Кіпр.

Домінантною статтею в експорті є транспортні послуги, які становлять більше як 75 % загального обсягу. Другу позицію посідають ділові, професійні технічні послуги, а також послуги з ремонту. Важливу роль відіграють послуги зв'язку та будівельні роботи.

В імпорті України лідирують державні транспортні послуги, ділові, професійні й технічні послуги. Зростає значення фінансових, послуг зв'язку, страхових, будівельних і ліцензійних послуг.

Станом на 1 квітня 2006 р. іноземними інвесторами спрямовано в економіку України 17,4 млрд дол. США прямих інвестицій, що надійшли з 117 країн світу. Найпривабливішими сферами вкладення іноземного капіталу є оптова торгівля і посередництво в торгівлі (15,9 % від загального обсягу), харчова промисловість та переробка сільськогосподарської продукції (12,8 %), фінансова діяльність (7,9 %).

Протягом останніх років найбільше прямих іноземних інвестицій спрямовується у промисловість (у 2004 р. — 45, 8 %).

П'ять провідних іноземних інвесторів забезпечують надходження більш як половини накопичених зарубіжних інвестицій (США, Кіпр, Великобританія, Росія, Німеччина).

Експорт прямих іноземних інвестицій з України поки що невеликий. У 2004 р. він становив 176 млн дол. США, з них 36 % спрямовано до країн СНД.

Портфельних інвестицій залучено в 2004 р. на суму в 1,1 млрд дол. США шляхом розміщення на міжнародних ринках капіталу облігацій зовнішніх державних позик. Крім того, нерезидентами було придбано на фінансовому ринку України облігацій внутрішньої державної позики України (ОВДП) на суму 407 млн дол. США. Зовнішні залучення здійснюють також органи місцевого самоврядування, вітчизняні підприємства, фірми, банківські установи.

Україна розвиває співпрацю з міжнародними фінансовими інституціями. У 1992 р. вона стала членом Міжнародного валютного фонду (МВФ), до якого входять 184 держави світу, і Міжнародного банку реконструкції і розвитку (МБРР). Членом Міжнародної фінансової корпорації Україна стала в 1993 р., а в 1995 р. приєдналася до Багатостороннього агентства з гаранту-

вання інвестицій (БАГІ). Фінансові ресурси від МВФ Україна отримує в рамках таких програм, як Системна трансформаційна позика (STF — Systematic Transformation Facility), Механізм розширеного фінансування (EFF — Extended Fund Facility) та кредитна підтримка (Stand-by).

Кредити МВФ використовувалися в Україні для створення системи управління за умов ринкової трансформації економіки, здійснення структурних зрушень галузевого характеру, зокрема енергетичного сектора, розвитку ракетно-космічних технологій тощо.

Від 1992 р. Україна є членом Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР), за фінансового сприяння якого реалізовано більш як 30 інвестиційних проектів у нафтогазовій, енергетичній, харчовій, транспортній та інших галузях економіки.

Україна бере участь у низці міжнародних регіональних економічних об'єднань. Від 1992 р. вона є учасницею* Співдружності Незалежних Держав (СНД), що утворилася після розпаду СРСР. У 1993 р. між членами Співдружності підписано Угоду про Зону вільної торгівлі. Верховною Радою України було ратифіковано угоду про формування Єдиного економічного простору України, Росії, Білорусі та Казахстану (2004). Однак між країнами Співдружності існують серйозні суперечності й розбіжності інтересів, що не вписується у класичну концепцію міжнародної економічної інтеграції і ставить під сумнів майбутнє даної організації в її нинішньому вигляді.

В регіональному економічному об'єднанні Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС**) Україна перебуває від дня його заснування (1992). Країни ОЧЕС розробляють спільні проекти у промисловості, сільському господарстві, в енергетичних і транспортних галузях, у сфері науки і технологій, в інформаційній і соціальній інфраструктурах. Від 1993 р. діє Чорноморський банк співробітництва, торгівлі та розвитку, розташований у м. Салоніки (Греція).

Стратегічним напрямом міжнародної економічної інтеграції України є наближення і поступове входження до Європейського Союзу. Нині Україна співпрацює з ЄС на основі Угоди про партнерство і співробітництво (УПС), підписаної в 1994 р. У 2005 р. прийнято План дій Україна — ЄС на найближчі три роки, яким передбачено поглиблення взаємодії в економічній та політичній сферах. Європейський Союз надав Україні статус країни з ринковою економікою. Після розширення ЄС у травні 2004 р. він став найбільшим торговельним партнером України.

Наша держава бере активну участь у діяльності економічних організацій системи ООН: Організації ООН із торгівлі та розвитку

* Україна є учасницею, а не членом СНД, оскільки вона не ратифікувала Статут цієї організації.

** До складу ОЧЕС входять Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна.

(ЮНКТАД), організації ООН із промислового розвитку (ЮНІДО), Європейської економічної комісії ООН, Програмі розвитку ООН (ПРООН), та ін.

Отже, економіка України є органічною складовою сучасного світового господарства, системи міжнародного поділу праці. На цій основі використовуються додаткові джерела й ресурси для поглиблення ринкових реформ, прискорення соціально-економічного розвитку, реалізації в міжнародному середовищі національних економічних інтересів.

Зовнішньоекономічна стратегія України на даному етапі має бути підпорядкована вирішенню важливих завдань, спрямованих на поглиблення системних ринкових реформ, надання їм цілісного, збалансованого, завершеного характеру. Це дасть можливість забезпечити необхідні темпи економічного зростання, здійснити давно назрілі структурні зрушення, створити сучасну ринкову інфраструктуру, підвищити ефективність експортно-імпортних операцій та збільшити внесок зовнішньоекономічного комплексу до валового національного продукту країни.

ВИСНОВКИ

Зовнішньоекономічна стратегія України зумовлюється сукупністю економічних, геополітичних, етнічних, історичних, культурних, інституціональних та інших детермінант.

Визначальними внутрішніми факторами є необхідність забезпечення економічної і соціальної рівноваги в суспільстві, фінансової стабілізації, підтримання динамічного зростання як у загальнонаціональному, так і в регіональному вимірах, поглиблення ринкових реформ, створення ефективної інституціональної системи в контексті захисту прав власності й інтересів суб'єктів підприємництва, детінізації та декриміналізації економіки.

Основні зовнішні чинники залежать від геополітичного, геостратегічного становища України, світової господарської кон'юнктури, економічного стану провідних центрів стратегічного впливу та ринків збуту переважної частини вітчизняного експорту, характеру взаємовідносин із міжнародними фінансовими інституціями та інтеграційними об'єднаннями.

Україна має розгалужену систему світогосподарських зв'язків, що охоплює зовнішню торгівлю та інвестиції, науково-технічні й валютно-фінансові відносини, інші форми міжнародної взаємодії в економічній сфері, які поширюються на десятки тисяч вітчизняних підприємств та майже 200 країн світу.

Участь у системі міжнародного поділу праці розширює власні можливості й сприяє залученню додаткових ресурсів для поглиблення ринкових реформ, прискорення соціально-економічного розвитку країни, реалізації у світовому господарстві національних економічних інтересів.

Визначення

Флуктуації (лат. *fluctuatio* — коливання) — відхилення від середніх значень (параметрів) економічної чи іншої системи.

Інституціональні фактори — фактори, пов'язані з управлінням та регулюванням окремих сфер, складових, сторін, елементів соціально-економічних відносин.

Інвестиційний клімат — сукупність об'єктивних і суб'єктивних умов, що характеризують привабливість даного економічного середовища для вітчизняних та зарубіжних інвесторів.

Конкурентоспроможність — споживчі властивості товару (послуги), що відрізняють його від товару конкурента за ступенем науково-технологічного та соціального рівня, відповідності існуючим потребам, вимогам конкурентного ринку.

Конкурентоспроможність країни — здатність економіки однієї держави конкурувати з економіками інших держав за рівнем ефективного використання національних ресурсів, продуктивності праці та людського розвитку.

ЮНКТАД (англ. *United Nations Conference on Trade and Development*) — Конференція ООН із торгівлі й розвитку, створена в 1964 р. як спеціальний постійний орган ООН. Її головним завданням є сприяння розвитку міжнародної торгівлі, узгодження зовнішньоекономічної політики держав та регіональних економічних угруповань з метою прискорення економічного зростання і розвитку.

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їхніми державами-членами — укладена в 1994 р. у Люксембурзі. В ній сформульовано принципи створення механізму постійного діалогу між Україною і ЄС, періодичних консультацій на різних рівнях з усього комплексу політичних, економічних, культурних та інших питань.

АСЕАН (англ. *Association of South East Asian Nations*) — регіональне економічне об'єднання країн Південно-Східної Азії, створене в 1967 р. До його складу входять дев'ять країн (Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд).

ЦЕФТА (англ. *Central European Free Trade Area*) — Центральноевропейська зона вільної торгівлі, започаткована угодою між Польщею, ЧСФР та Угорщиною в 1992 р. Була створена з метою поглиблення взаємного співробітництва та сприяння вступу до ЄС. Пізніше до угоди приєднались Словенія, Румунія, Болгарія.

Контрольні запитання та завдання

1. Які чинники визначають національні зовнішньоекономічні пріоритети?
2. Розкрийте сукупність внутрішніх та зовнішніх факторів, що впливають на світогосподарські зв'язки України.
3. З'ясуйте основні параметри міжнародної господарської кон'юнктури в контексті взаємодії економіки України зі світовим господарством.
4. Визначте економічний потенціал регіональних угруповань ЄС та ЄЕП.
5. Дайте порівняльні характеристики економічних зв'язків України з країнами Європейського Союзу і Єдиного економічного простору.

6. У чому полягають особливості бігравітаційної моделі економічної інтеграції України до ЄС?
7. Розкрийте зміст основних положень Угоди про партнерство і співробітництво (УПС) між Україною і ЄС.
8. Назвіть основні документи та угоди, підписані Україною із країнами колишнього СРСР у галузі економічного співробітництва.
9. Схарактеризуйте сучасну систему світогосподарських зв'язків України.
10. Проаналізуйте географічні напрями та структуру зовнішньої торгівлі України.
11. Вкажіть основні вітчизняні сфери вкладення іноземного капіталу й назвіть країни, з яких надходить найбільше іноземних інвестицій.
12. З якими міжнародними економічними й фінансовими інституціями співпрацює Україна?

ЛІТЕРАТУРА

- Гребельник О.П.* Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності. К., 2005.
- Економіка України: підсумки перетворень та перспективи зростання. К., 2000.
- Економіка України та шляхи її подальшого реформування: Матеріали Всеукр. наради економістів, 14—15 вересня 1995 р. К., 1996.
- Енциклопедія банківської справи України. К., 2001.
- Європейська інтеграція та Україна. К., 2002.
- Європейський Союз та Україна: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 17 черв. 2004 р. К., 2004.
- Жаліло Я.А.* Економічна стратегія: теорія, методологія, практика. К., 2003.
- Жук М. В.* Комерційні відносини України: організація зовнішньої торгівлі. Чернівці, 2004.
- Зовнішня торгівля України: Стат. збірник. К., 2005.
- Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / За ред. Я.А. Жаліло. К., 2005.
- Макогон Ю.В., Орехова Т.В.* Глобализация и Украина в мировой экономике. Донецк, 2004.
- Митна статистика зовнішньої торгівлі України: Щоквартальний бюлетень. I квартал 2005 року. К., 2005.
- Міжнародна економічна інтеграція на початку ХХІ століття: Матеріали міжнар. наук. симпозиуму “Механізм введення та оптимального функціонування зони вільної торгівлі між державами-учасницями СНД”, 15—16 серп. 2003 р., м. Ялта. К., 2004.
- Новицький В.Є.* Міжнародна економічна діяльність України. К., 2003.
- Ослунд А.* Розбудова капіталізму. Економічні перетворення в країнах колишнього Радянського блоку / Пер. з англ. К., 2003.
- Платіжний баланс України за 2004 рік. К., 2005.

- Рут Ф., Філіпенко А.* Міжнародна торгівля та інвестиції / Пер. з англ. зі змінами та доповненнями. К., 1998.
- Світогосподарські пріоритети України: 36. наук. праць / Відп. ред. А.С. Філіпенко. К., 2005.
- Статистичний щорічник України за 2004 рік. К., 2005.
- Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть. К., 2002.
- Україна на перехідному етапі: Політика. Економіка. Культура / За ред. Т. Степанкової, П. Дуткевича, М. Гхош. К., 1997.
- Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2005 / За ред. О.С. Власюка. К., 2005.
- Шнирков О.І.* Торговельна політика Європейського Союзу. К., 2005.
- Янковский Н.А.* Управление конкурентоспособностью предприятия на мировых рынках: микро- и макроуровни. Донецк, 2004.
- IMF-Survey. April, 2005.
- World economic outlook. Advancing structural reforms. April, 2004. Wash., 2004.
- World Development Indicators 2004. The World Bank. Wash., 2004.
- UNCTAD Handbook of Statistics. U. N. New York; Geneva, 2004.

ПРЕДМЕТНО-ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Авуари 304
- Автономна стабілізаційна політика 305
- Агора 71, 72, 88
- Аграрна цивілізація 256
- Азійський банк розвитку (АзБР) 322, 328
- Азійська організація з питань продуктивності (АОП) 328
- Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС) 328, 360
- Акціонерна компанія 176, 193, 199
- Андська група 328
- Антична система господарства 54, 61
- Арабський фонд економічного і соціального розвитку (АФЕСР) 329
- Арабський банк економічного розвитку Африки (АБЕРА) 329
- Арабський валютний фонд (АВФ) 329
- Аргентарії 86, 89
- Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) 328
- Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії (СААРК) 328
- Афінський морський союз 68, 88
- Африканський банк розвитку (АфБР) 329
- Африканський фонд розвитку (АФР) 329
- Афроазійська торговельна система 143

- Багатовалютна система 254
- Багатонаціональні корпорації 317
- Багатостороння агенція гарантування інвестицій (БАГІ) 299, 368
- Банк міжнародних розрахунків 282, 284
- Банк розвитку держав Центральної Африки (БДЕАС) 329
- Банківські операції 69, 75
- Бартерні розрахунки 59
- Біметалізм 234, 236, 237, 240, 244, 245
- Біржа 194, 202
 - валютна 207
 - Нью-Йоркська товарна 293
 - товарна 297
- Богущкий В. 254
- Бреттон-Вудська валютна система 299, 305, 308—311
- Бургезії (burgessii) 129, 138

- Валютна криза 306
- Валютний контроль 300, 304

- Валютний курс 241, 242, 254, 308
 - конвертований 299
 - плаваючий 306, 311
 - “регульовано плаваючий” 311
 - фіксований 240, 303, 312
- Валютний паритет 307, 311
- Валютний режим 300
- Валютні обмеження 301, 330
- Валютні операції 300
- Валютні резерви 238, 239, 302
- Валютно-фінансові відносини 278, 362
- “Векша” 168, 171
- Велика криза і депресія (1929—1933) 270, 272, 278, 283, 284
- “Велика трійка” 345, 346
- Відкритий (вільний) порт 259
- “Відплив мізків” 326
- Відтворювальна економіка 13
- Відтворювальне господарство 16, 26
- Вільне плавання валют 308
- Власність
 - акціонерна (корпоративна) 338
 - державна 338
 - колективна 338
 - міжнародна 338
 - приватна 338
- Внутрішньофірмова кооперація 292
- Всесвітня економічна конференція (1933) 277

- Ганза (Hansa) 116, 117, 119, 120, 121, 137
- Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ) 290, 296, 361
- Гео економічна структура світу 334
- Гетьманська держава 256
- Гільдії 32, 42, 193
- Господарська спеціалізація 248
- Греко-скіфський ринок 98
- Грошова система 103, 237
- Грошовий обмін 35
- Грошово-кредитні відносини 74
- “Група десяти” 303, 308
- Група Осло 277
- Група Світового банку 299
- Г'юм Д. 243

- Дарообмін з “переплатою” 21
- Девальвація 241, 299, 303, 307—309
- Дезінтеграція світового господарства 267
- Демографічний вибух 174
- Демонетизація 238, 246
- Демонетизація золота 309, 310
- Деномінація 254, 264
- Депозит 207
- Державна торговельна компанія 193, 202

- Дефіцит платіжного балансу 305, 336
- Дефіцит торговельного балансу 213, 289
- Дефляція 240, 303, 306, 312
- Дефолт 211, 214, 217, 218
- Диверсифікація 24, 231, 232
- Дивіденди 207
- Дирхам 131, 138
- Дисконтна ставка 243, 246
- Доларова зона 282
- Драгоманов М. 256
- Друга світова війна 269, 287, 299, 304, 323
- Дунайська група 277

- Економічна глобалізація 334, 339
- Економічна інтеграція 336, 338, 354
- Економічна криза 104, 285
- Економічне зростання 205
- Економічне товариство держав Західної Африки (ЕКОВАС) 329
- Економічні відносини 10, 261
- Економічні інтереси 264
- Економічні цикли
 - “довгі хвилі” 197
 - довгострокові коливання 197
 - короточасні 197
 - “цикли товарних запасів” 197
- Експорт 59, 64, 77, 87, 93—97, 121, 124, 126, 131, 148, 149, 161, 164, 165, 180, 182, 185, 201, 213, 217, 234—236, 240—243, 245, 257, 258, 261—263, 273—276, 288, 291, 292, 365, 366
- Експорт капіталу 283, 330, 346
- Експортна квота 182
- Емігранти 221, 226, 228, 229, 232
- Еміграційно-інтенсивні регіони 228, 232
- Еміграція 222—229, 232, 324
- Емпорії 88
- Емпори 67, 88
- Енеоліт (мідно-кам'яна доба) 27, 45, 51
- Енергозберігаючі технології 293
- Епоха бронзи 27, 45

- Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ) 324, 327, 330, 361
- Європейська відновлювальна програма (ERP) 290
- Європейська конференція міністрів транспорту (ЄКМТ) 327
- Європейська конференція цивільної авіації 327
- Європейська космічна агенція 327
- Європейська організація з безпеки повітряної навігації (ЄВРОКОНТРОЛ) 327
- Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) 290, 296
- Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) 358, 368
- Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) 327
- Європейський платіжний союз (ЄПС) 290, 295, 296
- Європейський союз (ЄС) 13, 360—362, 364, 368
- Європейський фонд розвитку (ЄФР) 322, 330
- Єдиний економічний простір (ЄЕП) 360, 361

Женевська конференція (1922) 281

- Закони Тан 140, 157
- Залізний шлях 162, 169, 171
- Злиття 344, 354
- Зовнішній борг 321
- Зовнішня заборгованість 321
- Зовнішньоторговельні зносини 254, 263
- “Золота експортна точка” 242
- “Золота імпортна точка” 242
- Золота криза 307
- “Золоті точки” 242, 246
- Золотий блок 282
- Золотий паритет 242, 278, 285
- “Золотий пул” 306
- Золотий резерв 281, 306
- “Золотий транш” 302
- Золотовалютні резерви 288, 297
- Зона валютного контролю Центральної та Південно-Східної Європи 282
- Зона Єни 282

- Іммігранти 229, 232, 324—326, 353
- Імміграція 230, 324
- Імпорт капіталу 283
- Імпорт 45, 59, 64, 77, 84, 87, 93, 112, 123, 125, 131, 149, 161, 164, 183, 187, 201, 210, 213, 235—237, 241—243, 257, 258, 261—263, 273, 274, 288, 289, 292, 365, 366
- Інвестиції 205, 207, 210—216, 218, 282, 283
 - довгострокові 283
 - іноземні 206—208, 211—217, 221
 - міжнародні 343
 - портфельні 210, 213, 216, 218, 282, 283, 315, 321, 349
 - приватні 315
 - прямі 283, 315, 317, 343, 367
 - прямі іноземні (ПІІ) 216, 218, 314, 315, 317, 344—346, 349, 367
 - прямі приватні іноземні 315, 321
- Інвестиційний клімат 370
- Індекс Джевонса 196
- Індустріалізація 226, 227, 263
- Індустріальна модель економічного розвитку 205
- Індустріальна революція 142, 143
- Інновації 297
- Іноземне інвестування 205, 208, 214—217
- Іноземні філії 320
- Інститут консульств 195, 203
- Інтеграційні угруповання 269
- Інтервенція 308
- Інтернаціоналізація 10, 178, 314, 330, 339
- Інтернаціоналізація виробництва 180, 218, 336
- Інфляція 85, 294, 303, 312, 335, 358
- Інфраструктура 218

- Капітал 209, 210, 212—214, 216, 218, 221, 241, 245
 - акціонерний 344, 354
 - позичковий 104
 - спекулятивний 304
 - торговий 104
- Капіталізм 177
- Капіталовкладення 285
- Караванний шлях XII ст. 132, 138, 143
- Карим 144, 145, 157
- Карібське співтовариство і Карібський спільний ринок (КАРІКОМ) 328
- Карібський банк розвитку (КБР) 328
- Карум 35, 46
- Кейнс Дж. 299
- Кеш 141, 157
- Київська гривня 168, 171
- Київська дорога 250
- Кінгстонська угода 309, 311
- Кодекс “Lex Mercatoria” 127, 137
- Кодекс законів вавилонського царя Хаммурапі (1792—1750 рр. до н.е.) 36
- Кодекс справедливого обміну 300, 301
- Комерційна революція
 - європейська 140, 174, 176
 - китайська 140—142, 177
- Комерційний банк 207
- Комісія для країн Південної частини Тихого океану (КПТО) 328
- Комітет сприяння розвитку (КСР) 320
- Компенсаційна фінансова допомога 303
- Компенсаційне фінансування 301, 302
- Кон’юнктура 285, 358,
- Конвертованість валюти 285, 302—304
- Конгломерати 336, 354
- Конкурентоспроможність 356, 370
- Конкуренція 197, 218
- Контрактні робітники 232
- Конференція ООН із торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) 349, 358, 369, 370
- Конфуцій 41
- Концентрація капіталу 330
- Концепція людини економічної (homo oeconomicus) 175
- Корейська війна (1951—1952) 291, 296
- Короткострокова фінансова допомога 302
- Корпорація 160, 166, 167, 170
- Кортес Е. 190
- Кошик валют 310
- Країни Великої шістки 316
- Країни еміграції 324, 326
- Країни імміграції 326
- Кредит 141, 157, 243, 254, 257, 264
- Кредит “стенд-бай” 312
- Кредитна підтримка — Stand-by 368
- Кримський чорний башлик 254
- Кримський шлях 251

- “Куна” 168, 171
- Купівельна спроможність 254
- Курська дорога 250

- Латиноамериканська економічна система (ЛАЕС) 328
- Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛАІ) 328
- Латиноамериканська організація з енергетики (ЛАОЕ) 328
- Латинський монетарний (валютний) союз 237, 238, 244, 245
- “Ленд-ліз” (lend-lease) 287, 295, 297
- Лихварство 86, 264
- Лихварські відносини 169
- Лібералізація міжнародної торгівлі 268
- Лібералізація торгівлі 297
- Ліцензія 235, 297
- Лондонський ринок золота 306
- Лондонський ринок цінних паперів 213, 283

- Міжнародна асоціація розвитку (МАР) 299, 323, 330
- Мазепа І. 257
- Манків Г. 334
- Мануфактурне виробництво 182
- Маньчжурська корпорація промислового розвитку 287
- Марко Поло 110, 140
- Маршалл Дж. 289
- Меркантилізм 234, 245
- Механізм розширеного фінансування (EFF — Extended Fund Facility) 368
- Митна політика 258, 264
- Митна система 126, 255
- Митний і економічний союз Центральної Африки (ЮДЕАК) 329
- Митні тарифи 255, 261
- Мито 109, 119, 130, 138, 264, 278
 - ввізне (індукта) 258, 264
 - вивізне (евекта) 258, 264
 - гребельне 253
 - експортне 127
 - зундське 120
 - імпортне 127
 - мостове 253
 - на старшину 255
 - на церкву 255
 - перевізне 253
 - помірне 253
 - прикордонне 253
 - протекційне 260
 - ринкове 253
 - торгове 253
 - транзитне 126
 - фрахтове 258
 - шляхове 253
 - ярмаркове 253
- Мігранти 229, 324, 325, 327, 352

- Міграційна політика 326
- Міграційний центр 326
- Міграційні потоки 227, 228, 230, 326, 327
- Міграційні процеси 224, 225, 229, 231, 232, 325, 350, 352
- Міграційні полюси 325
- Міграція 222, 224, 225, 231, 232
 - вимушена 350
 - внутрішньоконтинентальна 324
 - міжконтинентальна 325
 - нелегальна 325
 - робочої сили 221, 350
- Міжнародний центр урегулювання інвестиційних суперечок (МЦУІС) 299
- Міжамериканська інвестиційна корпорація (МАІК) 328
- Міжамериканський банк розвитку (МАБР) 322, 328
- Міжнародна валютна криза (1971) 307
- Міжнародна валютна система 280, 299, 304—306, 311
- Міжнародна виробнича сфера 337
- Міжнародна енергетична агенція 293
- Міжнародна клірингова діяльність 280
- Міжнародна ліквідність 309
- Міжнародна міграція робочої сили 231, 323, 353
- Міжнародна спеціалізація виробництва 335, 337, 354,
- Міжнародна трудова міграція 221
- Міжнародна фінансова корпорація (МФК) 299
- Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) 299, 323, 367
- Міжнародний валютний фонд (МВФ) 282, 299, 300, 302, 303, 305, 308, 310—312, 342, 358, 359, 367, 368
- Міжнародний грошовий механізм 279
- Міжнародний кліринг 280
- Міжнародний поділ і кооперація праці 180, 201, 268, 269
- Міжнародний ринок праці 327
- Міжнародний рух капіталу 205, 207, 314, 323
- Міжнародний рух факторів виробництва 314
- Міжнародні економічні відносини 10—13, 173, 217, 221, 231, 240, 242, 267, 333—336, 338, 339, 353, 364
- Міжнародні валютні стандарти 236
 - біметалічний 237, 240, 244
 - доларовий 307
 - золотий 236—242, 244—246, 268, 278, 280, 282, 303, 309
 - золотовалютний 307
 - золото-доларовий 311
 - “кульгавий” золотий 238, 245
 - монометалічний 240
 - срібний 236, 237, 239, 244, 245
- Міжнародні позики 282
- Міжнародні потоки капіталу 314
- Міжнародні торговельні зв'язки 53, 58, 288
- Міжнародні фінансові конференції
 - у Брюсселі (1920) 278
 - у Генуї (1922) 278
- Міль Дж. Ст. 243

Мобільність чинників виробництва 268
 Монгольський світ (Pax Mongolica) 143, 157
 Монетарна система 234, 236, 238, 239, 244
 Монетарні відносини 234, 245
 Моравський шлях 251, 252

Нагарам 145, 157
 Нагромадження капіталу 175
 Науково-технічна революція 11, 292
 НАФТА 343, 360
 Нафтовий шок 293
 Нафтові кризи 294
 Національна економія 234
 Нелегальні мігранти 325
 Неоліт 16, 24
 Неолітична (аграрна) революція 17, 20, 22, 26, 27, 30, 103
 Ніксон Р. 307
 Новий кам'яний вік 16
 “Ногата” 168, 171
 Ноосферна економіка 11

Об'єднання країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) 327, 370
 Обмін 18, 20—24, 26, 27, 30—32, 34, 35, 44, 45, 48—51, 56, 65, 83, 102,
 104, 121, 128, 131, 133, 141, 143, 148—151, 160, 164, 180, 183, 188,
 241, 242
 еквівалентний 21
 “німий” 21
 обмін дарами 21
 Ойкумена 177, 203
 Організація Об'єднаних Націй (ООН) 11, 321
 Організація американських держав (ОАД) 322, 328
 Організація африканської єдності (ОАЄ) 329
 Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) 13, 317,
 343, 352
 Організація європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) 290,
 295, 297
 Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК) 292, 293, 297, 321
 Організація ООН з промислового розвитку (ЮНІДО) 369
 Організація східнокарибських держав (ОСКД) 328
 Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) 361,
 368
 Організація “Campragna” 115, 137
 Оттавські угоди (1932) 277
 Офіційні довгострокові позики 320
 Офіційна допомога розвитку (ОДА) 320—322, 351
 Очаківський похід 253

Палеоліт 21, 24, 26, 27
 Паризька конференція (1947) 290
 Паритет 241, 246
 Патент 297
 Пачолі Л. 105

- Первісне нагромадження капіталу 218
- Переяславська угода (1654) 258, 264
- Перша світова війна 182, 207, 222, 224, 225, 228, 240, 244, 272, 273, 278, 279
- Південнотихоокеанський форум (ПТФ) 328
- Північний маршрут афразійської торговельної системи 143, 157
- Пізній палеоліт 20, 26
- Пісарро Ф. 190
- Плавання валют 308
- План Коломбо 328
- План Маршалла 289, 290, 296, 315
- Платіжний баланс 201, 242, 243, 265, 299, 300, 301, 305, 306
- Поглинання 344, 354
- Поділ праці 11, 30, 56, 103, 104
 - географічний 79
 - другий великий 18, 20, 28
 - міжнародний 178, 180, 292, 336, 340, 342, 354, 362
 - перший великий 18, 20, 28
 - третій великий 20, 28
- Позика 67, 69, 86, 210, 285, 302
- Позитивне сальдо платіжного балансу 288, 307
- Постнекласична економічна доктрина 339
- Привласнювальна економіка 13
- Привласнювальне господарство 16, 20, 26
- Принцип керованих валютних курсів 282
- Програма розвитку ООН (ПРООН) 369
- Промисловий переворот 178, 201, 203, 218
- Протекціоністська політика 308
- Прямий товарообмін 254
- Пунічні війни 89

- Работоргівля 185—191, 202
- Рада арабської економічної єдності (РАЕЄ) 329
- Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) 290, 294—297, 327, 363
- Рада з співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) 329
- Радник, “страж гербу” 138
- Реабілітаційна допомога ООН (UNRRA) 289
- Реальний дохід 300
- Ревальвація 307, 312
- “Революція цін” 195, 202
- Реекспорт 137, 165
- Режим найбільшого сприяння 253
- Резервна валюта 305, 306, 312
- Реінвестовані доходи 316, 317
- Ремонетизація економіки 108, 137
- Реципрокні відносини 22
- Реципрокність 23
 - генералізована 27, 28
 - збалансована 23, 26, 28
 - негативна 23, 26, 28
- Римські угоди (1957) 290

- Ринкова економіка 175
 Ринковий інспектор держави Шріладжі 153, 158
 Ринок праці 231, 326
 Ринок цінних паперів 285
 Розсолода 254
 Романо-германський синтез 105, 137
 Російські червінці 254
- Сальдо 289
 активне 289
 пасивне 289
- Світова економічна криза (1930—1933) 270
 Світова організація торгівлі (СОТ) 358
 Світова фінансова криза (1997—1998) 362
 Світове господарство 11, 12, 182, 333—336, 338, 354
 Світовий банк 323, 358
 Світовий ВВП 292
 Система валютних паритетів 304
 Система оподаткування 257
 Системна трансформаційна позиція (STF — Systematic transformation facility) 368
 Скальковський А. 253
 Сміт А. 243
 Смітсонівська угода 308, 309
 Соляний шлях 162, 169, 171
 Спеціалізація 22, 32, 56, 59, 79, 142, 174, 180, 292
 Спеціалізація виробництва 160
 Спеціальні права запозичення (СПЗ або СДР) 303, 310—312, 337
 Співдружність Незалежних Держав (СНД) 295, 296, 361, 364, 367, 368
 Спільний ринок 290
 Спільний ринок (ЄЕС) 327
 “Спіраль” Ч. Кіндлебергера 271
 Стабілізація національних валют 279
 Статті угоди 300
 Стерлінгова зона 282
 Структура міжнародної торгівлі 287
 Структура ринку 285
 Структура торгівлі 63, 64, 72, 76, 179, 182
 Суецька криза (1956—1957) 303
 Сфера міжнародного обігу 337
 “Східна” работоргівля 186, 202
 Східний торговий шлях 98
 Східноафриканський банк розвитку (САБР) 329
- Таляр, талер 237, 245
 Тамкару 34, 46
 Територіальні держави 32
 Товариство 255
 Товарно-грошові відносини 39, 42, 83, 92, 96, 104, 254, 337
 Товарообмін, зовнішньоторговельний 265
 Торгівля 18, 20, 22, 25, 39, 40—42, 44, 45, 50, 54—59, 63, 65, 66, 69, 71—74, 77, 78, 80, 83, 86, 87, 92, 94—97, 102, 103, 105—112, 116, 118—

- 126, 128—135, 140, 141, 144—149, 154, 156, 160, 161, 163—165, 167, 169, 174, 176, 177, 200
 безмитна 73, 115, 130
 внутрішня 20, 104, 142, 161, 168, 188
 зовнішня 20, 34—36, 40, 42, 59, 66, 68, 69, 75, 78, 81, 91, 92, 94, 104, 127, 130, 153, 161, 166, 168, 179, 188, 194, 201, 268, 271, 288, 294, 337, 343, 362, 365
 караванна 146, 147, 149
 ліцензіями 292, 335
 міжконтинентальна 183
 міжнародна 13, 31, 40, 54, 59, 60, 66, 71, 73, 77, 79, 81, 86, 106, 122, 131, 144, 151, 152, 160, 164, 165, 179—183, 197, 198, 207, 241, 245, 287, 291, 300, 339, 341, 342, 350
 морська 127, 137, 140, 141, 149, 151, 176, 186
 “ноу-хау” 292, 296, 335
 патентами 292, 335
 послугами 294
 світова 65, 120, 121, 177, 180—182, 240, 241, 271—273, 339
 складового типу 163, 171
 транзитна 34, 44, 63, 77, 81, 132, 163, 165, 194, 259, 261
 Торговельне місто Бего 147, 148, 157
 Торговельний баланс 213, 216, 261, 262, 289, 297
 Торговельний звичай “Lex Rhodia” 60, 61
 Торговельний представник Війська Запорозького 255
 Торговельні бар’єри 289
 Торговельні гільдії 175, 176
 Торговельні потоки 184, 185, 287, 289
 Торговельні субсидії 294
 Торговельні центри 58, 63, 257
 Торговельні шляхи 34, 35, 55, 60, 67, 69, 73, 82, 109, 112, 113, 130—133, 160—163, 166, 167, 195
 Транзитні перевезення 261
 Транснаціональні корпорації (ТНК) 217, 317, 320, 330, 331, 335, 337, 346, 349
 Тратта 142, 157
 Трипільська культура 19, 48, 49, 51
 Трестороння валютна угода (1936) 282
 Тройська унція 237, 238, 245
- Угоди “стендбай” 302
 Умови торгівлі 291, 356
- Факторії 27, 34, 69, 130, 164, 200, 255, 263
 Феодальний спосіб виробництва 256
 Фестиваль Каїтра 154, 158
 Фіаси 75, 88
 Фінанси 218, 240, 245
 Фінансова криза 217
 Фінансова стабільність
 міжнародна 300
 національна 300
 Фінансовий ринок 218

Фінансові центри 240—242, 245, 280, 304, 305, 307
Флуктуації 356
Форми торгівлі 254
“Фундаментальна” нерівновага платіжних балансів 299

Хвилі Н. Кондратьєва 360
Хмельницький Б. 257
“Холодна війна” 289

Централізоване планове господарство 268
Центральноамериканський банк економічної інтеграції (ЦАБЕІ) 328
Центральноамериканський спільний ринок (ЦАСР) 328
Центральноєвропейська зона вільної торгівлі (ЦЕФТА) 361, 370
Ціна 291—294
 історична 294
 контрактна 294
Цінні папери 207, 214, 217, 218

Чисті банківські позики 321
Чорний український шлях 251
Чумаки 254, 263
Чумацький осередок 254

Шлях “Від варяг до греків” 161, 163, 169, 170, 248
Шлях “Ладан” (шлях ладану) 155, 158
Шпаковий (чорний) шлях 252

Яворницький Д. І. 249
Ямайська валютна система 310, 311
Ярмарки 45, 128, 133—136, 148, 194, 251

BRIEF CONTENTS

Section I

EXCHANGE AND TRADE OF ANCIENT CIVILIZATIONS

Section II

INTERNATIONAL TRADE OF THE ANTIQUITY

Section III

INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS IN THE MIDDLE AGES

Section IV

INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS OF INDUSTRIAL
CIVILIZATION

Section V

INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS DURING THE DISINTEGRA-
TION OF WORLD ECONOMY

Section VI

MODERN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

CONTENTS

INTRODUCTION

SECTION I. EXCHANGE AND TRADE OF ANCIENT CIVILIZATIONS

General overview of the epoch

CHAPTER 1. INTERCOMMUNITY AND INTERTRIBAL EXCHANGE

CHAPTER 2. INTERNATIONAL TRADE

Mesopotamia

Egypt

India

China

The Olmecas. The Maya

CHAPTER 3. TRADE AFFAIRS OF THE TRYPILLIAN SOCIETIES

SECTION II. INTERNATIONAL TRADE OF THE ANTIQUITY

General overview of the epoch

CHAPTER 4. SYSTEM OF THE ANTIQUE TRADE

CHAPTER 5. MAIN TRADE CENTERS OF THE ANTIQUITY WORLD

Phoenicia

Greece

Rome

CHAPTER 6. DISTINCTIVE FEATURES OF THE ANTIQUE TRADE IN THE TERRITORY OF CONTEMPORARY UKRAINE

Trade of the Steppe Scythia

Establishment of the commodity-money relations
in the North Black Sea region

The Sarmatians

SECTION III. INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS IN THE MIDDLE AGES

General overview of the epoch

CHAPTER 7. KEY DIRECTIONS OF EUROPEAN TRADE

Geography and Pattern of trade

Trade routes

Main centers of European trade

The Hansa trade

North-South European trade

North European trade

The crusades and the revival of trade

The Byzantine trade

Trade relations of Eastern Europe

Trade fairs of the Middle Ages

CHAPTER 8. CROSS-CULTURAL EXCHANGE. COMMERCIAL REVOLUTION

The Commercial Revolution in China

African-Asian trade system

The South Sea Region

Samarkand and the Central Asian caravan trade

Caravan trade in the Sahara

East African city-states

Trade in the Mali Empire, Western Africa

Southeast Asia

The Arabian Peninsula

CHAPTER 9. FOREIGN TRADE OF KYIVAN RUS'

SECTION IV. INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS OF INDUSTRIAL CIVILIZATION

General overview of the epoch

CHAPTER 10. FOREIGN TRADE

The dynamics and pattern of trade

Intercontinental trade

The Slave trade

Organization of trade

The price revolution

Competition in the international trade

CHAPTER 11. INTERNATIONAL CAPITAL MOVEMENT

The directions of foreign investments

The geographical change of distribution of investments

CHAPTER 12. INTERNATIONAL LABOUR MIGRATION

Causes and sources of international migration

Major migration waves

European emigration

International immigration flows

CHAPTER 13. INTERNATIONAL MONETARY RELATIONS

Monetary relations of the mercantilism epoch

International currency standards before 1870

Establishment of the international gold standard

The gold standard expansion

Mechanism of the gold standard

CHAPTER 14. FOREIGN TRADE OF UKRAINE

Foreign trade of Zaporizhian Sich

The Hetman state and Galychyna. Trade of the Industrial Civilization

SECTION V. INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS DURING THE DISINTEGRATION OF WORLD ECONOMY

General overview of the epoch

CHAPTER 15. FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY BETWEEN THE WORLD WARS

Directions of global trade

Geographical and structural changes in the world trade
Decreasing of trade
Currency and finance relations
Foreign investment

CHAPTER 16. INTERNATIONAL TRADE AFTER WORLD WAR II

The peculiarities of trade after World War II
The Marshall Plan
Prices and terms of trade

CHAPTER 17. INTERNATIONAL MONETARY SYSTEM

The International Monetary Fund (IMF)
The central reserve role of the U.S. dollar
Monetary crisis in the late 1960s
The international monetary crisis of 1971
Jamaican monetary system

CHAPTER 18. INTERNATIONAL FACTORS OF PRODUCTIONS MOVEMENT IN POSTWAR PERIOD

International capital flows
International labor migration

SECTION VI. MODERN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

General overview of the epoch

CHAPTER 19. THE MAIN FEATURES OF MODERN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

International trade
Foreign investment
Labor migration

CHAPTER 20. FOREIGN ECONOMIC RELATIONS OF UKRAINE

Global economic priorities of Ukraine
Foreign economic relations system of Ukraine

Навчальне видання

Філіпенко Антон Сергійович

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРІЯ

Художнє оформлення та редагування *О. Г. Григора*

Технічний редактор *Т. О. Щур*

Коректори *А. В. Бородавко, Л. Ф. Іванова, Л. В. Дрожжина*

Комп'ютерна верстка *М. Б. Гутмана*

Підп. до друку 29.08.06. Формат 70×100/16. Папір офсет. № 1. Гарн. Таймс.
Друк офсет. Ум. друк. арк. 31,85. Обл.-вид. арк. 25,00. Тираж 5800 пр.
Вид. № 4237. Зам. 6-131

Видавництво "Либідь",
01004 Київ, вул. Пушкінська, 32

Свідоцтво про державну реєстрацію № 404 від 06.04.01

ЗАТ «Книга»
04053, Київ-53, Артема, 25.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру виготівників
Серія ДК №2325 від 25.10.2005р.

НБ ПНУС

707098

Філіпенко А. С.

**Ф53 Міжнародні економічні відносини: історія: Підручник. — К.: Либідь, 2006. — 392 с.
ISBN 966-06-0432-7.**

Розглядається історичний процес виникнення і розвитку міжнародної торгівлі, валютно-фінансових відносин, міграції капіталу і робочої сили, інших форм світогосподарських зв'язків. Аналізуються міжцивілізаційні, трансконтинентальні торговельні контакти від доби неоліту до сучасності. Особлива увага приділена генезису зовнішніх економічних стосунків на теренах України.

Для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

ББК 65.5я73

The textbook examines the process of establishment and development of international trade, monetary and financial relations, labour and capital migration and other forms of international ties. It provides the analysis of the interciviliation, transcontinental commercial contacts since the Paleolithic Age up to the present day. Special attention is given to the genesis of foreign economic relations in the territory of Ukraine.

For undergraduates and graduate students majoring in economics.